

تجربه‌های محرومیت‌زدایی و فرصت‌های توسعه پایدار در استان سیستان و بلوچستان

به نام خداوند جان و خرد

گزارش طرح پژوهشی

تجربه‌های محرومیت‌زدایی و فرصت‌های توسعه پایدار در استان سیستان و بلوچستان

شناسنامه طرح پژوهشی

کارفرما: مرکز تعاملات بین‌المللی علم و فناوری معاونت علمی و فناوری ریاست جمهوری

مشاور: پژوهشکده مطالعات اقتصادی دانشگاه الزهرا

شورای راهبری: دکتر حسین راغفر، دکتر علی معینی، جواد دردکشان، سمانه سهرابی

ناظر علمی: دکتر حسین راغفر

مجری و هماهنگ‌کننده: دکتر علی معینی

همکار اجرایی: بنیاد توسعه کارآفرینی زنان و جوانان

پژوهشگر: سمانه سهرابی

خرداد ۱۴۰۲

فهرست مطالب

۱	فصل اول: رویکرد نظری و چارچوب مفهومی
۱	۱. توسعه یا توسعه پایدار؟
۲	۲. توسعه پایدار و ابعاد چهارگانه آن
۲	بعد سیاسی - امنیتی
۳	بعد اقتصادی
۳	بعد اجتماعی
۴	بعد زیست‌محیطی
۵	اهمیت برنامه‌ریزی شهری و روستایی
۶	۳. رویکرد ایران و توسعه پایدار
۱۰	۴. آمایش سرزمین
۱۱	۵. حوزه‌های مورد بررسی
۱۲	۶. روش پژوهش
۱۳	۷. فرصت‌های توسعه پایدار سیستان و بلوچستان
۱۴	نگاهی انتقادی به سندهای توسعه‌ای: غلبه رویکرد عمرانی - زیربنایی
۱۵	فرصت‌های استان بر اساس گزارش مرکز بررسی‌های استراتژیک
۱۶	مزیت‌ها و فرصت‌های استان بر اساس سند آمایش سرزمین
۱۹	منابع فصل اول
۲۱	فصل دوم: اشتغال و توان‌افزایی
۲۱	۱. تاملی بر مفهوم توان‌افزایی (توانمندسازی)
۲۳	۲. وضعیت بیکاری و ساختار اشتغال
۲۳	شاخص‌های اقتصادی مرتبط با اشتغال و بیکاری
۲۶	وضعیت اشتغال غیررسمی بر اساس بیمه‌های اجتماعی در اطلس رفاه ایرانیان
۲۸	پایداری نرخ بیکاری و اشتغال غیررسمی
۲۹	مدل عوامل چندگانه بستر ساز بیکاری
۳۱	۳. تجارب عملی: به سوی توان‌افزایی و اشتغال
۳۱	وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی
۴۰	سازمان بهزیستی کشور
۴۲	وزارت صنعت، معدن، تجارت
۴۲	کمیته امداد امام خمینی
۴۴	بنیاد برکت
۴۵	بنیاد مستضعفان
۴۶	آستان قدس رضوی (بنیاد کرامت رضوی)
۴۶	قرارگاه پیشرفت و آبادانی سپاه پاسداران
۴۷	تجارب عملی سمن‌ها و سازمان‌های خیریه
۵۸	۴. راهبرد بهبود اشتغال و توان‌افزایی
۵۹	سطح اول. سیاستگذاری‌های کلان حاکمیتی به عنوان بستر اشتغال‌زایی

۶۲	..... سطوح دوم و سوم: برنامه‌ها و مداخلات عملی
۶۶	..... منابع فصل دوم

۶۹..... فصل سوم: آموزش و پرورش

۶۹	..... ۱. تاملی بر مفهوم فقر و نابرابری آموزشی
۷۱	..... ۲. اهمیت آموزش در توسعه پایدار
۷۳	..... ۳. وضعیت و شاخص‌های فقر و نابرابری آموزشی
۷۹	..... ۴. مسائل و مشکلات استان در حوزه آموزش
۸۰	..... ۵. تجارب عملی فقرزدایی آموزشی
۸۰	..... وزارت آموزش و پرورش
۸۵	..... سازمان نوسازی، توسعه و تجهیز مدارس کشور
۸۹	..... سازمان بهزیستی کشور
۹۰	..... کمیته امداد امام خمینی
۹۱	..... بنیاد برکت (ستاد اجرایی فرمان امام)
۹۲	..... بنیاد احسان (ستاد اجرایی فرمان امام)
۹۳	..... بنیاد مستضعفان (بنیاد علوی)
۹۳	..... آستان قدس رضوی (بنیاد کرامت رضوی)
۹۴	..... قرارگاه پیشرفت و آبادانی سپاه پاسداران
۹۴	..... تجارب عملی سمن‌ها و سازمان‌های خیریه
۱۱۳	..... تجارب حمایت‌طلبی برای مقابله با فقر و نابرابری آموزشی
۱۱۵	..... ۶. راهبرد غلبه بر فقر و نابرابری آموزشی
۱۱۶	..... سطح اول: تحول در ساختارها و سیاستگذاری‌های کلان
۱۱۸	..... سطح دوم: اقدامات عملی حمایتی، توان‌افزایی و امدادی
۱۲۴	..... راهبرد توانمندسازی آموزشی مبتنی بر اجتماع محلی
۱۲۸	..... منابع فصل سوم

۱۳۱..... فصل چهارم: بهداشت و سلامت

۱۳۱	..... ۱. شاخص‌های بهداشت و سلامت
۱۳۲	..... ۲. اهمیت بهداشت و سلامت در توسعه پایدار
۱۳۳	..... ۳. وضعیت شاخص‌های بهداشت و سلامت در استان سیستان و بلوچستان
۱۳۴	..... ۴. مسائل و مشکلات استان در حوزه بهداشت و سلامت
۱۳۶	..... ۵. تجارب عملی فقرزدایی بهداشت و سلامت
۱۳۶	..... وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی
۱۴۰	..... وزارت نفت
۱۴۱	..... کمیته امداد امام خمینی
۱۴۲	..... بنیاد برکت (ستاد اجرایی فرمان امام)
۱۴۳	..... بنیاد ۱۵ خرداد (ستاد اجرایی فرمان امام)
۱۴۳	..... بنیاد علوی (بنیاد مستضعفان)
۱۴۴	..... قرارگاه محرومیت‌زدایی و جهادی نیروی زمینی ارتش
۱۴۵	..... تجارب عملی سمن‌ها و سازمان‌های خیریه
۱۵۶	..... ۶. راهبرد غلبه بر فقر بهداشت و سلامت
۱۵۷	..... سطح اول: جهت‌گیری‌های کلان در سیاست‌گذاری سلامت

۱۵۹	.....	سطح دوم: اقدامات عملی حمایتی
۱۶۳	.....	منابع فصل چهارم

۱۶۴ ..... فصل پنجم: بررسی وضعیت تغذیه

۱۶۴	.....	۱. مفهوم و شاخص‌های سوء تغذیه
۱۶۵	.....	عوامل موثر بر سوء تغذیه
۱۶۶	.....	امنیت غذایی و امنیت تغذیه
۱۶۷	.....	۲. اهمیت رفع سوء تغذیه در توسعه پایدار
۱۶۸	.....	۳. وضعیت شاخص‌های سوء تغذیه در استان سیستان و بلوچستان
۱۷۱	.....	۴. تجارب عملی مقابله با سوء تغذیه
۱۷۱	.....	وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی
۱۷۳	.....	وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی
۱۷۳	.....	سازمان بهزیستی کشور
۱۷۴	.....	تجارب عملی سمن‌ها و سازمان‌های خیریه
۱۷۷	.....	۵. راهبردهای مقابله با گرسنگی و رفع سوء تغذیه
۱۷۸	.....	سطح اول: جهت‌گیری کلان در سیاست‌گذاری امنیت غذایی و تغذیه‌ای
۱۸۰	.....	سطح دوم: اقدامات عملی حمایتی
۱۸۲	.....	منابع فصل پنجم

۱۸۳ ..... فصل ششم: نتیجه‌گیری و پیشنهادات

۱۸۳	.....	۱. دستاوردها و کامیابی‌ها
۱۸۴	.....	۲. خلل‌ها و نارسایی‌ها
۱۸۴	.....	حوزه رویکردی
۱۸۶	.....	حوزه عملکردی
۱۸۹	.....	۳. برخی راهکارهای عملی
۱۹۱	.....	۴. سخن پایانی و پیشنهاد راهبردی

فهرست جداول

۲۵	.....	جدول ۱ - تحول شاغلان استان به لحاظ تفکیک بخش‌های عمده اقتصادی در حد فاصل ۱۳۷۵-۱۳۹۰
۲۶	.....	جدول ۲ - بهره‌وری نیروی کار در گروه‌های عمده فعالیت در استان در مقایسه با کشور در سال‌های ۱۳۸۵، ۱۳۹۰ و ۱۳۹۵
۳۳	.....	جدول ۳ - منابع مالی برنامه اشتغال روستایی و عشایری استان سیستان و بلوچستان
۳۳	.....	جدول ۴ - دستاوردهای اجرای برنامه اشتغال روستایی و عشایری (در طرح خودکفایی) در استان سیستان و بلوچستان
۳۵	.....	جدول ۵ - برآورد ایجاد اشتغال گروه‌های خودیار در برنامه برنامه تامین مالی خرد در استان سیستان و بلوچستان به تفکیک سال
۳۸	.....	جدول ۶ - آمار اجرای طرح مهارت آموزی در محیط کار واقعی در استان سیستان و بلوچستان
۳۹	.....	جدول ۷ - گزارش عملکرد طرح پرداخت یارانه دستمزد در سال‌های ۹۸-۹۹ در استان سیستان و بلوچستان
		جدول ۸ - تعداد خدمت گیرندگان دارای معلولیت در برنامه CBR - حرفه آموزی/خوداشتغالی/اشتغال دستمزدی و ... در استان سیستان و بلوچستان
۴۱	.....	بلوچستان
۴۱	.....	جدول ۹ - تعداد خدمت گیرندگان دارای معلولیت در برنامه CBR - صندوق‌های محلی ایجاد شده
۴۱	.....	جدول ۱۰ - تعداد خدمت گیرندگان دارای معلولیت در برنامه CBR - مولفه توانمندسازی در استان سیستان و بلوچستان

- جدول ۱۱- تعداد مراکز مرتبط با اشتغال و توانمندسازی سازمان بهزیستی کشور در استان سیستان و بلوچستان..... ۴۲
- جدول ۱۲- شاخص‌های اشتغال و خودکفایی کمیته امداد امام خمینی در استان سیستان و بلوچستان..... ۴۳
- جدول ۱۳- آمار عملکردی طرح‌های اشتغال‌زایی بنیاد برکت در استان سیستان و بلوچستان..... ۴۵
- جدول ۱۴- گونه‌های توان‌افزایی نهادها برای اشتغال‌زایی در زیست‌بوم سیستان و بلوچستان..... ۶۳
- جدول ۱۵- شاخص‌های معیار فقر آموزشی..... ۷۰
- جدول ۱۶- شاخص‌های نابرابری آموزش..... ۷۱
- جدول ۱۷- وضعیت بازسازی مدارس آسیب‌دیده از سیل‌های سال ۱۳۹۸ در استان‌های کشور..... ۸۸
- جدول ۱۸- سهم استان سیستان و بلوچستان از برنامه‌های اجرایشده توسط سازمان بهزیستی کشور در حوزه آموزش..... ۸۹
- جدول ۱۹- شاخص‌های فعالیت‌های مرتبط با آموزش کمیته امداد امام خمینی در استان سیستان و بلوچستان در سال ۱۳۹۹..... ۹۱
- جدول ۲۰- آمار مدارس بنیاد برکت در کشور و استان سیستان و بلوچستان..... ۹۱
- جدول ۲۱- گونه‌های اقدامات نهادها برای بهبود وضعیت آموزش عمومی در زیست‌بوم سیستان و بلوچستان..... ۱۱۹
- جدول ۲۲- تجارب توانمندسازی اجتماع‌محور در آموزش..... ۱۲۵
- جدول ۲۳- شاخص‌های فعالیت‌های مرتبط با بهداشت و سلامت کمیته امداد امام خمینی در استان سیستان و بلوچستان در سال ۱۳۹۹..... ۱۴۲
- جدول ۲۴- گونه‌های اقدامات نهادها برای بهبود وضعیت بهداشت و سلامت در زیست‌بوم سیستان و بلوچستان..... ۱۵۹

فهرست نمودارها

- نمودار ۱ - روند رشد و رکود سیستم‌های کسب و کاری موجود در استان ۲۶
- نمودار ۲- مدل تحلیل مسئله اشتغال و بسترهای زمینه‌ساز بیکاری در استان سیستان و بلوچستان ۳۰
- نمودار ۳ - طرح‌های ملی اشتغال و کارآفرینی با محوریت وزار تعاون، کار و رفاه اجتماعی ۳۲
- نمودار ۴ - پراکندگی کلاس‌های دارای بخاری نفتی در استان‌های کشور در سال ۱۳۹۶ ..... ۸۷
- نمودار ۵ - گونه‌های سیاست‌های خصوصی‌سازی در ایران ۱۱۷
- نمودار ۶ - شاخص‌های بهداشت و سلامت ۱۳۲

فهرست شکل‌ها

- شکل ۱- توسعه پایدار به عنوان تلاقی جامعه، اقتصاد و محیط زیست ۵
- شکل ۲- چرخه برنامه‌ریزی‌های شهر و روستا در توسعه پایدار ۶
- شکل ۳- ابعاد چهارگانه قابل توجه در توسعه پایدار در ایران ۸
- شکل ۴ - ارتباط تنگاتنگ جنبه‌های مختلف یک برنامه‌ریزی همه‌جانبه و مدیریت توسعه پایدار ۸
- شکل ۵ - وضعیت استان سیستان و بلوچستان به لحاظ پوشش بیمه‌های اجتماعی (و اشتغال رسمی) در مقایسه با سایر استان‌های کشور ۲۸
- شکل ۶- سطوح سه‌گانه راهبرد بهبود اشتغال و توان‌افزایی در استان سیستان و بلوچستان ۵۹
- شکل ۷- رتبه‌بندی استان‌ها از منظر شاخص‌های فقر آموزشی و عوامل مؤثر بر آن ۷۶
- شکل ۸- مقایسه استانی فقر آموزشی بر اساس دو شاخص بی‌سوادی سرپرست خانوار و بازماندگی از تحصیل کودکان ۶-۱۶ ساله ۷۷
- شکل ۹- تصویری از پایگاه «آجر به آجر» در سال ۱۳۹۹ ..... ۸۱
- شکل ۱۰ - نمایی فوقانی از معماری مدرسه جدگال ۱۰۲
- شکل ۱۱ - نمونه پروفایل دانش‌آموزان در صفحه بورسیه تحصیلی خیریه رشد ۱۰۳
- شکل ۱۲ - محروم‌ترین استان‌های کشور بر اساس شاخص‌های بخش بهداشت و سلامت ۱۳۴
- شکل ۱۳ - نسبت مفاهیم امنیت تغذیه، امنیت غذایی و ایمنی غذایی ۱۶۷
- شکل ۱۴ - نقشه امنیت غذا و تغذیه کشور ۱۷۰
- شکل ۱۵ - تعداد کودکان صفر تا ۶ سال و مادران باردار و شیرده دارای سوءتغذیه در ایران به تفکیک استان در سال ۱۳۹۹ ..... ۱۷۰

پیشگفتار

در مهرماه ۱۳۹۸ جناب آقای دکتر علی معینی^۱ پیشنهاد انجام یک مطالعه و برگزاری یک همایش مشترک دانشگاهی - نهادی با سازمان بین‌المللی اقدام علیه گرسنگی (Action Against Hunger) در مورد اقدامات اضطراری و بلندمدت در زمینه‌های کاهش فقر در ایران را به نگارنده این سطور ارائه کردند، با این هدف که بر اساس این مطالعه و همایش امکان همکاری این سازمان برای کمک به رفع محرومیت و گرسنگی فراهم شود.

پیشنهاد من به ایشان این بود که برای اینکه این مهم به نحو مطلوب صورت پذیرد بهتر است با همکاری دانشگاه الزهرا و نیز با تمرکز بر یک منطقه جغرافیایی محروم - همچون سیستان و بلوچستان که با محرومیت‌های شدید و چندگانه مواجه است - انجام شود.

بدیهی است که همکاری با سازمان‌های مردم‌نهاد فعال در حوزه محرومیت‌زدایی در این استان و نیز جلب همکاری نهادهای رسمی دولتی و حکومتی شرط‌های لازم برای موفقیت این همکاری بود. آقای دکتر معینی، پس‌از آن، ضمن استقبال از متمرکز شدن موضوع مورد مطالعه و محل تشکیل کنفرانس، مسئله را با سازمان اقدام علیه گرسنگی مطرح نمودند و طرح مشترکی برای انجام این مطالعه و همایش در استان سیستان و بلوچستان ارائه کردند.

در همین راستا، ضمن تماس با نهادهای فعال در حوزه محرومیت‌زدایی در سیستان و بلوچستان، موضوع همزمان در آبان ماه ۱۳۹۸ از طرف آقای دکتر معینی به مرکز تعاملات بین‌المللی علمی و فناوری و از طرف پژوهشکده مطالعات اقتصادی دانشگاه الزهرا به معاونت پژوهشی دانشگاه پیشنهاد گردید. این طرح فوراً مورد استقبال و حمایت مالی و معنوی مرکز تعاملات بین‌المللی و حمایت فعال و عملیاتی معاونت پژوهشی دانشگاه الزهرا واقع شد.

در مسیر تشکیل کنفرانس بین‌المللی در استان سیستان و بلوچستان، جهت سازماندهی و دعوت از مهمانان، برای اخذ ویزا، مکاتبات لازم با تمام نهادهای ذیربط انجام گرفت. ولی متأسفانه همه این تلاش‌ها مدت‌ها بی‌پاسخ ماند، و بالاخره بعد از گذشت یک سال اعلام شد که اکنون - به دلایل سیاسی - زمانی مناسب برای انجام این همکاری نیست.

در این فاصله، تماس‌هایی برای تدوین طرح همکاری مشترک بین پژوهشکده مطالعات اقتصادی دانشگاه الزهرا و سازمان بین‌المللی اقدام علیه گرسنگی صورت گرفت و این طرح در آذر ماه ۱۳۹۹ به آن سازمان پیشنهاد

---

^۱ توفیق آشنایی من با ایشان در جریان تلاش‌هایی که برای همکاری در برگزاری گردهمایی‌های علمی بین دانشگاه‌های ایران و فرانسه داشتند حاصل شد.

شد. چارچوب کلی این همکاری، در گام نخست، مطالعه و شناخت نیازهای مبرم استان سیستان و بلوچستان، به منظور تعیین اولویت‌ها برای انجام اقدامات اضطراری در زمینه‌های کاهش فقر و گرسنگی، اشتغال‌زایی، بهداشت و سلامت، مسائل ناشی از کمبود آب، و دیگر مشکلات معیشتی مردم این استان بود. در همین رابطه، هدف جلب پشتیبانی‌های فنی و حمایت‌های مالی نهادهای محلی، دولتی و به‌خصوص نهاد بین‌المللی اقدام علیه گرسنگی (Action Contre la Faim) مستقر در فرانسه، با رویکرد توانمندسازی جامعه محلی بر مبنای توسعه پایدار به عنوان اهداف اصلی طرح همکاری چندجانبه نیز مطرح شد.

بعد از گذشت چند ماه تلاش و جلب همکاری بنیاد همدلان آینده‌نگر سیستان و بلوچستان (هاسب) و نیز بعضی دیگر از سازمان‌های مردم‌نهاد و وزارت بهداشت، قرارداد برای پاسخگویی به پاره‌ای از پرسش‌های طرح شده و نیز تبیین دقیق‌تر همکاری با سازمان بین‌المللی اقدام علیه گرسنگی، یک نشست مجازی با حضور مسئولان و کارشناسان این سازمان بین‌المللی برگزار شد.

این نشست در تاریخ ۱۰ خرداد ۱۴۰۰ با حضور ۱۲ نفر برگزار شد: ۶ نماینده از ایران شامل مسئولان بنیاد هاسب، نماینده وزارت بهداشت در سیستان و بلوچستان، کارشناسان پژوهشکده اقتصادی دانشگاه الزهراء، و ۶ نماینده از سازمان بین‌المللی اقدام علیه گرسنگی، از جمله مدیرمسئول خاورمیانه این سازمان. نتایج این گردهمایی دلگرم‌کننده و امیدبخش بود و توافق شد یک همایش دوروزه - یک روز در دانشگاه الزهراء در تهران و یک روز در دانشگاه سیستان و بلوچستان - با همکاری همه‌جانبه نهادهای ذیربط برگزار شود و از همه نهادهای مردمی فعال در حوزه محرومیت‌زدایی استان برای ارائه تجربیات خود در این همایش دعوت به عمل آید. همچنین موافقت شد از مدیرکل سازمان بین‌المللی اقدام علیه گرسنگی، مدیر بهداشت این سازمان، و مشاور سازمان جهانی آب برای شرکت در این همایش - به منظور بررسی چگونگی همکاری‌ها و تبادل تجربیات جهانی برای جلب پشتیبانی‌های فنی و مالی - دعوت شود.

بدون شک، برگزاری این گونه همایش‌ها در ایجاد تفاهم میان مسئولان محلی و نهادهای بین‌المللی و افزایش شناخت مسئولان از نهادهای بین‌المللی و استفاده تجربه‌های جهانی آنها مؤثر است. در مورد انتخاب بخشی از موضوعات نظری همایش، آقای دکتر پییر میکلتی مدیرکل این سازمان، با توجه به تخصص شرکت‌کنندگان فرانسوی (به صورت حضوری و یا مجازی) موضوعات زیر را پیشنهاد دادند:

۱- بهداشت، سلامت و سلامت روان در ارتباط با فقر و فقرزدایی

سخنران: دکتر پییر میکلتی، استاد دانشکده پزشکی گرونبل، عضو شورای ملی سلامت روان فرانسه و مدیرکل نهاد جهانی اقدام علیه گرسنگی.

۲- بیماری‌های عفونی، واگیردار و توانمندسازی خانه‌های بهداشت

سخنران: دکتر روبرت صباغ، استاد دانشگاه، مسئول بخش بیماری‌های عفونی بیمارستان پیتیه سل پتیریر پاریس، از مسئولان سابق بسیاری از سازمان‌های جهانی بشردوستانه و عضو هیئت‌مدیره نهاد اقدام علیه گرسنگی.

۳- چالش‌های بغرنج آب، کمبودها، راه‌حل‌ها و تجارب خاورمیانه و جهان سخنران: دکتر ژان لاپگ، متخصص در هیدرولوژی زیست محیطی، مشاور ریاست شورای جهانی آب و مدیر کل مسائل آب در نهاد اقدام علیه گرسنگی.

اگرچه تلاش‌ها و پیگیری‌های ما برای برگزاری این همایش مشترک با سازمان بین‌المللی اقدام علیه گرسنگی و اقدامات گوناگون جهت تدارک دعوتنامه‌ها و اخذ ویزا برای مهمانان خارجی از طریق دانشگاه الزهرا، استانداری سیستان و بلوچستان، دانشگاه علوم پزشکی زاهدان و بنیاد علوی - به دلایل سیاسی - به نتیجه نرسید، هنوز این امیدواری وجود دارد که در آینده نزدیک فضای مناسب برای این همکاری‌ها - که مقدماتشان پی‌ریزی شده - فراهم گردد.

علیرغم همه مشکلات موجود، مطالعه و بررسی محرومیت‌ها و فرصت‌های توسعه پایدار در استان سیستان و بلوچستان با همکاری یکی از نهادهای فعال در استان، گروه تحقیقاتی «بنیاد توسعه کارآفرینی زنان و جوانان» صورت گرفت و به سرانجام رسید، و گزارش کنونی حاصل این تلاش است.

این مطالعه با رویکرد توسعه پایدار صورت گرفته و به کاستی‌های برنامه‌ریزی و تلاش‌ها در استان سیستان و بلوچستان پرداخته، و در پایان، توصیه‌هایی برای بهبود برنامه‌ریزی یک توسعه راهبردی و پایدار جهت محرومیت‌زدایی در این استان پیشنهاد داده است.

چکیده مدیریتی این گزارش، که به زبان‌های انگلیسی و فرانسه ترجمه شده است، می‌تواند فرصت‌هایی برای همکاری‌های آتی با نهادهای بین‌المللی فعال فراهم آورد. امید است که اقدامات انجام گرفته، علیرغم محدودیت‌ها و کم‌وکاستی‌های آن، بتواند در آینده نزدیک (با بهبود شرایط سیاسی و برقراری مجدد روابط علمی دانشگاه‌های ایران و خارج از کشور) کارپایه عملیاتی کردن این همایش بین‌المللی دانشگاهی - نهادی در استان سیستان و بلوچستان و جلب پشتیبانی‌های مالی و همکاری‌های فنی بین‌المللی قرار گیرد و زمینه‌ای برای کاستن از محرومیت مردم شریف این استان فراهم آورد.

در پایان لازم است مراتب سپاس و قدردانی خود را از حمایت‌های مالی مرکز تعاملات بین‌المللی علم و فناوری و همچنین همکاری ارزنده و مؤثر بنیاد توسعه کارآفرینی زنان و جوانان ابراز دارم. بدون کمک و پشتیبانی آنها این گزارش به انجام نمی‌رسید.

دکتر حسین راغفر، استاد تمام اقتصاد و مدیر پژوهشکده مطالعات اقتصادی دانشگاه الزهرا

مقدمه

هدف توسعه پایدار بهره‌گیری از منابع موجود برای تأمین نیازهای فعلی جامعه ضمن حفظ منابع و محیط زیست در دسترس آیندگان است. به طور کلی، توسعه پایدار به معنای توسعه‌ای است که فقط مختص امروز و حال نیست بلکه در آینده نیز قابلیت برقراری و تداوم دارد.

تعاریف دیگری که برای توسعه پایدار مطرح می‌شود عبارت‌اند از:

- توسعه پایدار به معنای توسعه‌ای است که باعث تأمین نیازهای فعلی جامعه می‌شود، بدون آن که حقوق و نیازهای نسل‌های آینده را به خطر بیندازد؛
- توسعه پایدار به معنای استفاده بهینه از منابع طبیعی و حفاظت از محیط زیست است، به گونه‌ای که نه تنها پاسخگوی نیازهای امروز بلکه پاسخگوی نیازهای آینده نیز باشد؛
- توسعه پایدار به معنای توسعه‌ای است که باعث ارتقای سطح زندگی افراد و جامعه شود، در عین حال مانع از آسیب دیدن محیط زیست و نابودی منابع طبیعی گردد.

باید توجه داشت که توسعه پایدار یک مفهوم چند بعدی - شامل جنبه‌های اقتصادی، اجتماعی و زیست‌محیطی - است. به طور کلی، این موضوع به وضوح به تعهدات و سیاست‌های دولت، تلاش‌های مردم و نهادهای خصوصی، و شرایط محیطی و اقتصادی کشور بستگی دارد.

در برخی کشورها توسعه پایدار به خوبی پیش می‌رود و در دیگر کشورها نهایتاً به‌عنوان تلاشی برای محدود کردن آسیب وارده به محیط زیست و بهبود شرایط اجتماعی و اقتصادی مطرح می‌شود. با این حال، تقریباً همه کشورها به دلیل وجود مشکلات و محدودیت‌های مختلف، همچون مشکلات اقتصادی، سیاسی و اجتماعی، در محقق ساختن توسعه پایدار موفق نبوده‌اند. بنابراین، برای ارزیابی وضعیت توسعه پایدار در یک کشور، نیازمند مطالعه و تحلیل اوضاع و شرایط آن کشور هستیم.

اهداف توسعه پایدار (Sustainable Development Goals)، در سال ۲۰۱۵ در سازمان ملل متحد تعیین شد. این اهداف بخشی از دستورکار سازمان ملل متحد با عنوان «دگرگونی جهان ما: دستورکار ۲۰۳۰ برای توسعه پایدار» هستند، که خود شامل ۱۷ هدف اصلی و ۱۶۹ هدف ویژه است که نقشه راه جامعه بین‌المللی را در زمینه توسعه پایدار برای پانزده سال آینده (تا سال ۲۰۳۰) ترسیم می‌کند. اهداف توسعه پایدار تعیین شده در دستورکار فوق عبارت‌اند از:

۱. پایان فقر: پایان کامل فقر در تمامی ابعاد آن در سراسر جهان (تا سال ۲۰۳۰)؛
۲. محو گرسنگی: محو گرسنگی و دستیابی به امنیت غذایی و بهبود تغذیه، و ترویج کشاورزی پایدار، و پایان بخشیدن به ناترازی‌های اقتصادی، اجتماعی و منطقه‌ای؛
۳. زندگی سالم و ارتقای رفاه: تضمین سلامتی برای همه افراد به دور از هرگونه تبعیض؛

۴. آموزش با کیفیت: تضمین دسترسی به آموزش با کیفیت برای همه افراد در همه سنین و افزایش فرصت‌های یادگیری؛

۵. برابری جنسیتی: تضمین برابری جنسیتی و توانمندسازی زنان و دختران؛

۶. دسترسی به آب پاکیزه: تضمین دسترسی به آب شرب پاکیزه و سیستم فاضلاب برای تمامی افراد، و بهینه‌سازی مصرف آب؛

۷. انرژی پایدار و قابل دسترس: تضمین دسترسی همگان به انرژی مدرن و مقرون به صرفه و قابل اعتماد و پایدار؛

۸. کار شایسته و رشد اقتصادی: ارتقای رشد اقتصادی مستمر، فراگیر، و پایدار، و اشتغال کامل و مولد، و اشتغال شایسته و مناسب برای همه؛

۹. صنعت، نوآوری و زیرساخت‌های پایدار: ایجاد زیرساخت‌های مقاوم، ترویج صنعتی‌شدن فراگیر و پایدار، و پرورش نوآوری؛

۱۰. کاهش نابرابری (در داخل و بین کشورها): کاهش نابرابری‌ها در داخل کشورها (بین شهرها و روستاها) و بین کشورها در جهت توسعه پایدار؛

۱۱. شهرها و اجتماعات پایدار: تضمین ایجاد شهرها و سکونت‌گاه‌های انسانی فراگیر، امن، مقاوم، و پایدار؛

۱۲. مصرف و تولید مسئولانه: اطمینان از مصرف و تولید پایدار و سازگار با محیط زیست و در جهت کاهش آلودگی محیطی؛

۱۳. اقدامات در جهت تغییرات آب‌وهوایی: اتخاذ اقدامات فوری برای مقابله با تغییرات آب و هوایی و تأثیرات آن بر توسعه پایدار؛

۱۴. زندگی در زیر آب: حفاظت از اقیانوس‌ها، دریاها، و منابع دریایی و استفاده پایدار از آنها؛

۱۵. زندگی بر روی زمین: محافظت، بازیابی و ترویج استفاده پایدار از زیست‌بوم‌های زمینی، و مدیریت پایدار جنگل‌ها، مبارزه با بیابان‌زایی، و متوقف و معکوس کردن تخریب زمین، و توقف از بین رفتن تنوع زیستی؛

۱۶. صلح، عدالت و نهادهای قدرتمند: ارتقای جوامع عادلانه و صلح‌آمیز و فراگیر برای توسعه پایدار، و تضمین دسترسی همگان به دادگستری، و ایجاد نهادهای پاسخگو، مؤثر و فراگیر در همه سطوح.

۱۷. مشارکت‌های جهانی برای دستیابی به این اهداف: تقویت وسایل اجرا و احیای مجدد مشارکت جهانی برای توسعه پایدار.

بنابراین، نیل به اهداف توسعه پایدار مستلزم اقدام جمعی از سوی دولت‌ها، جامعه مدنی، بخش خصوصی، و افراد است. در اینجا برخی اقدامات خاص را که می‌توان برای نیل به اهداف توسعه پایدار انجام داد برمی‌شماریم:

ارتقای آموزش و آگاهی: ارتقای آگاهی درباره اهداف توسعه پایدار و اهمیت آنها برای نیل به این اهداف مهم است. اقدامات مرتبط با آموزش و آگاهی می‌توانند به مردم در شناخت موضوعات جاری کمک کنند، و آنها را ترغیب به اتخاذ عمل کنند.

افزایش کارایی منابع: کارایی منابع را می‌توان از طریق سنجه‌هایی همچون جلوگیری از اتلاف منابع، اتخاذ فناوری‌های سبز، و بهینه‌سازی استفاده از منابع در فرایندهای تولید بهبود بخشید.

حمایت از انرژی‌های تجدیدپذیر: استفاده از منابع انرژی تجدیدپذیر همچون انرژی خورشیدی، بادی، و آبی و هیدروژن می‌تواند به کاهش نشر گازهای گلخانه‌ای و جلوگیری از بدتر شدن تغییرات اقلیمی بینجامد. **گسترش کشاورزی پایدار:** رویه‌های کشاورزی پایدار همچون کشاورزی ارگانیک و چرخش کشت و کشاورزی جنگلی می‌تواند به کاهش پیامدهای محیط‌زیستی، افزایش امنیت غذایی، و پیشبرد توسعه اقتصادی کمک کند.

تشویق مصرف و تولید پایدار: این امر می‌تواند از طریق اقداماتی همچون ترغیب مدل‌های اقتصاد چرخشی، افزایش استفاده از مواد بازیافتی، و کاهش استفاده از پلاستیک‌های یکبارمصرف حاصل شود.

تقویت مشارکت و همکاری: برقراری مشارکت بین بخش‌ها و ذینفعان می‌تواند به تجهیز منابع، مشارکت در دانش و دانش فنی، افزایش مقیاس تلاش‌ها به سمت دستیابی به اهداف توسعه پایدار کمک کند.

رشد نوآوری و سرمایه‌گذاری: نوآوری و سرمایه‌گذاری در فناوری‌ها و رویه‌های پایدار می‌تواند به پیش‌بردن توسعه پایدار و خلق فرصت‌های جدید اقتصادی کمک کند.

ترغیب برابری جنسیتی و ادغام اجتماعی: مقابله با نابرابری جنسیتی و ترغیب ادغام اجتماعی از مؤلفه‌های اساسی توسعه پایدار هستند، همان‌طور که این مؤلفه‌ها به تضمین دسترسی همگان به منابع و فرصت‌ها کمک می‌کنند.

این اقدامات تعداد اندکی از مراحل متعددی است که می‌توان برای نیل به اهداف توسعه پایدار اختیار کرد.

همکاری‌های بین‌المللی برای ترغیب تلاش‌های توسعه پایدار

روش‌های همکاری‌های بین‌المللی

بدون تردید روش‌های همکاری‌های بین‌المللی برای پیشبرد اهداف توسعه پایدار می‌تواند بسیار مفید باشد. در اینجا به چند مورد از این روش‌ها اشاره می‌شود:

حمایت رسمی توسعه (Official development assistance): بسیاری از کشورهای توسعه‌یافته برای حمایت از تلاش‌های کشورهای در حال توسعه در جهت توسعه پایدار - یعنی ارتقای توسعه اقتصادی و رفاه مردم - به

آنها کمک اعطا می‌کنند. این کمک‌ها می‌توانند به شکل اعطای کمک بلاعوض، وام نرم (کم‌بهره)، یا کمک‌های فنی باشد. این کمک‌ها اغلب در بخش‌های خاصی همچون سلامت، آموزش، یا زیرساخت‌ها هدف‌گذاری می‌شوند.

مشارکت: بسیاری از کشورها در حال شکل‌دهی مشارکت با سایر کشورها، سازمان‌های بین‌المللی، و گروه‌های جامعه مدنی در جهت حمایت از توسعه پایدار هستند. به عنوان مثال، سازمان ملل متحد با طیفی از ذینفعان برای حمایت از تلاش‌های توسعه پایدار در سراسر جهان مشارکت کرده است.

ایجاد ظرفیت: بسیاری از کشورها در حال ارائه کمک‌های فنی و حمایت از ایجاد ظرفیت در کشورهای در حال توسعه هستند تا با کمک به آنها مهارت‌ها و دانش مورد نیاز برای اجرای برنامه‌های توسعه پایدار را در اختیار آنها بگذارند. این کمک‌ها می‌توانند در قالب اشکال برنامه‌های مهارت آموزی، کارگاه‌های آموزشی، یا سایر اشکال حمایت باشند.

انتقال فناوری: بسیاری از کشورهای توسعه‌یافته به کشورهای در حال توسعه کمک می‌کنند تا به فناوری‌هایی که در حمایت از تلاش‌های توسعه پایدار لازم است دسترسی پیدا کنند. این اقدام می‌تواند شامل فناوری‌های مرتبط با انرژی‌های تجدیدپذیر، مدیریت آب، یا کشاورزی باشد.

کاهش بدهی‌ها: بعضی از کشورها با کاهش بدهی کشورهای در حال توسعه می‌توانند به آنها برای سرمایه‌گذاری در تلاش‌های توسعه پایدار کمک کنند. به عنوان مثال، ابتکار کمک به کشورهای شدیداً بدهکار با کاهش بدهی‌های آنها، و کمک به بدهکارترین کشورها، به آنها امکان سرمایه‌گذاری در برنامه‌های توسعه اقتصادی و اجتماعی را می‌دهد.

تجارت: بعضی از کشورها توسعه تجارت را به عنوان وسیله‌ای برای حمایت از تلاش‌های توسعه پایدار مورد توجه قرار می‌دهند. این شیوه تجارت می‌تواند شامل موافقتنامه‌های تجارت ترجیحی یا حمایت از توسعه صنایع با جهت‌گیری صادراتی باشد.

در مجموع کشورها می‌توانند با ترغیب همکاری‌های بین‌المللی در کشورهای در حال توسعه - از طریق حمایت‌های مالی، فنی، و ظرفیت‌سازی، تشکیل مشارکت‌ها، و توسعه تجارت و انتقال فناوری - به تلاش‌های توسعه پایدار کمک می‌کنند.

چالش‌های پیش روی کشورها

چالش‌هایی که کشورها برای توسعه همکاری‌های بین‌المللی برای نیل به توسعه پایدار با آنها مواجه هستند گوناگون است. از جمله می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

منابع محدود: بسیاری از کشورهای توسعه یافته برای ارائه کمک به توسعه کشورهای در حال توسعه در حمایت برای پیشبرد تلاش‌های توسعه پایدار آنها منابع محدودی دارند. این نکته مشکلات ارائه میزان حمایت مورد نیاز و چالش‌های پیچیده پیش روی توسعه پایدار را نشان می‌دهد.

اراده سیاسی: گاه ممکن است اراده سیاسی کافی برای حمایت از توسعه پایدار وجود نداشته باشد. این مسئله می‌تواند به سبب طیف گسترده‌ای از عوامل باشد، از جمله اولویت‌های رقابت، ملاحظات سیاسی داخلی، یا فقدان شناخت نسبت به اهمیت توسعه پایدار.

هماهنگی: ممکن است در تلاش برای ایجاد هماهنگی بین کشورها و ذینفعان چالش‌هایی وجود داشته باشد. این خود می‌تواند تلاش‌ها، ناکارآمدی‌ها، و فقدان انسجام در برنامه‌های توسعه پایدار را افزایش دهد.

ظرفیت نهادی: بسیاری از کشورهای در حال توسعه ظرفیت نهادی محدودی برای اجرای برنامه‌های مؤثر و عادلانه توسعه پایدار دارند. این امر سبب می‌شود که جذب منابع کمک‌های توسعه‌ای یا سایر اشکال حمایت با مشکل مواجه شود، و در نتیجه تأثیر برنامه‌های توسعه پایدار را کمتر گردد.

نابرابری: ممکن است نابرابری‌هایی در توزیع منابع و مزایا در درون و میان کشورها وجود داشته باشد، و این مسئله می‌تواند مانع از این گردد که تلاش‌های توسعه پایدار عادلانه و مؤثر باشند. این مشکل می‌تواند به سبب طیفی از عوامل از جمله سنت‌های نادرست ساختاری، عدم توازن‌های قدرت، یا نابرابری‌های اجتماعی و اقتصادی به وجود آید.

تغییرات آب و هوایی: تغییرات آب و هوایی ممکن است باعث شوند که تلاش‌های توسعه پایدار، به ویژه در کشورهای در حال توسعه - که در مقابل تأثیرات این تغییرات بیشترین آسیب‌پذیری را دارند - با چالش مواجه گردند. این مسئله می‌تواند نیل به اهداف توسعه پایدار را دشوار سازد، به ویژه آن دسته از اهدافی که مرتبط با کاهش فقر، امنیت غذایی، و دسترسی به آب آشامیدنی و سرویس بهداشتی هستند.

در مجموع، ارتقای همکاری بین‌المللی برای توسعه پایدار یک کار پیچیده و پرچالش است که مستلزم وجود اراده سیاسی، هماهنگی ساختاری، ظرفیت نهادی، و تعهد به پاسخگویی در برابر نابرابری‌ها و تأثیرات تغییرات آب و هوایی است.

یک نمونه از این چالش‌ها تلاش ما برای همکاری با یک نهاد بین‌المللی یعنی سازمان بین‌المللی اقدام علیه فقر است که سازمانی غیردولتی و فعال در زمینه توسعه پایدار است. اما یکی از اصلی‌ترین چالش‌ها برای شکل‌گیری این گونه همکاری‌ها وجود موانع و مشکلات سیاسی است. مداخلات ایالات متحده آمریکا در سراسر جهان از جمله منطقه خاورمیانه - و به طور خاص ایران و کشورهای همسایه آن - از جمله این موانع و مشکلات است.

گام‌هایی در جهت توسعه پایدار عادلانه

یک جنبه مهم از ترغیب کشورها و نهادها به همکاری در زمینه توسعه پایدار حصول اطمینان از این است که تلاش‌های صورت گرفته در این زمینه عادلانه هستند. در ادامه چند اقدام مهم که باعث می‌شوند تا تلاش‌ها در جهت توسعه پایدار عادلانه و منصفانه باشند ذکر می‌شود.

پاسخگویی به نابرابری‌های ساختاری: تلاش‌ها در زمینه توسعه پایدار باید به ریشه‌ها و علت‌های نابرابری‌های اجتماعی و اقتصادی - همچون تبعیض، طرد و فقر - بپردازد. از جمله اقداماتی که می‌توان در این راستا انجام داد ترغیب سیاست‌ها و برنامه‌هایی است که نابرابری در آموزش، مراقبت‌های سلامت، و دسترسی به منابع و فرصت‌ها را بررسی می‌کند و پاسخ می‌دهد.

مشارکت اجتماعات محلی: مشارکت اجتماعات محلی در برنامه‌ریزی، اجرا، و پایش اقدامات توسعه پایدار می‌تواند تضمین کند که نیازها و چشم‌اندازهای اجتماعات محلی در نظر گرفته می‌شوند. این کار می‌تواند تضمین کند که تلاش‌های توسعه پایدار در پاسخ به نیازها و اولویت‌های محلی باشد.

برابری جنسیتی: تلاش‌ها در زمینه توسعه پایدار از جمله باید برابری جنسیتی و توانمندسازی زنان و دختران را تضمین کند. این کار از طریق ترغیب سیاست‌ها و برنامه‌هایی که دسترسی به آموزش، مراقبت‌های سلامت، و فرصت‌های اقتصادی را برای دختران و زنان فراهم می‌کنند امکانپذیر می‌شود.

تصمیم‌گیری فراگیر: تلاش‌ها در زمینه توسعه پایدار باید تضمین کند که فرایندهای تصمیم‌گیری فراگیر و مشارکتی باشند. این مهم از طریق توسعه سازوکارهایی صورت می‌گیرد که گروه‌های به حاشیه رانده شده را قادر می‌سازد در فرایندهای تصمیم‌گیری - همچون مشاوره‌های اجتماع‌محور، بودجه‌ریزی مشارکتی، و پایش توسط شهروندان - مشارکت کنند.

تخصیص منابع: تلاش‌ها در زمینه توسعه پایدار باید تضمین کند که منابع به نحوی تخصیص یابند که عادلانه باشند و پاسخی باشند به نیازهای جوامع محلی به حاشیه رانده شده. این مهم می‌تواند با ترغیب سیاست‌هایی صورت گیرد که اولویت را به نیازهای اجتماعات محروم - به‌ویژه محروم‌ترین گروه‌های به حاشیه رانده شده - تخصیص می‌دهند.

پایش و ارزیابی: تلاش‌ها در زمینه توسعه پایدار باید پایش و ارزیابی شوند تا هم اطمینان حاصل شود که به نتایج تعیین شده دست می‌یابند و هم معلوم شود که این نتایج عادلانه هستند. این کار از طریق توسعه سازوکارهایی حاصل می‌شود که ذینفعان را قادر می‌سازد که تلاش‌ها در زمینه توسعه پایدار را پایش و ارزیابی کنند، برای مثال سازوکاری چون پایش مشارکتی و ارزیابی سازوکارها.

در مجموع، ترغیب دولت‌ها و نهادها به اینکه تلاش‌ها در زمینه توسعه پایدار عادلانه باشد مستلزم در پایش گرفتن یک رویکرد جامع و فراگیر است که به ریشه و علل نابرابری بپردازد و مشارکت اجتماعات محلی به حاشیه رانده شده را در فرایند تصمیم‌گیری امکانپذیر سازد.

با این مقدمه نسبتاً مبسوط، اکنون نگاهی گذرا می‌اندازیم به تلاش‌های ارزشمندی که توسط نهادهای مردمی و نیز سازمان‌های دولتی و حکومتی طی سال‌های گذشته در یکی از محروم‌ترین مناطق کشور یعنی سیستان و بلوچستان انجام گرفته است. در مورد این تلاش‌های گسترده، پرسش‌های متعددی مطرح می‌شود: چرا هنوز فقر و نابرابری به عریان‌ترین اشکال آن در این استان وجود دارد؟ آیا عزم سیاسی کافی برای محرومیت‌زدایی در این استان وجود نداشته است؟ آیا ایدئولوژی حاکم بر سیاست‌ها قادر به درک عمق و گستره مسئله محرومیت و عقب‌ماندگی در استان بوده است؟ آیا حجم حمایت‌ها و برنامه‌های توسعه‌ای به میزان لازم و کافی صورت نگرفته است؟ آیا تلاش‌های صورت گرفته هماهنگ و همسو نبوده‌اند؟ آیا درک درستی از مفهوم توسعه در تلاش‌های صورت گرفته وجود نداشته است؟ پاسخ همه این پرسش‌ها ممکن است مثبت باشد، و نیز پرسش‌های متعدد دیگری در مورد ناکامی تلاش‌های توسعه‌ای و حمایتی صورت گرفته در این استان مطرح باشد. این گزارش مقدمه‌ای است برای پاسخ دادن به بخشی از این پرسش‌ها. بدون تردید، مسئله توسعه پایدار - با ابعادی که در بالا مطرح شد - باید محور سیاست‌های محرومیت‌زدایی در کل کشور - و نه فقط در این استان - باشد. برنامه‌های توسعه‌ای نه تنها باید دقیق و مشخص باشند بلکه باید منابع مالی تحقق آنها روشن باشد. نکته دیگر که مغفول مانده این است که برنامه‌های توسعه‌ای و حمایتی باید به طور مستمر و دقیق توسط نهادهای ناظر - به ویژه نهادهای مدنی - مورد ارزیابی و پایش قرار گیرند، تا انحراف‌ها، کاستی‌ها و موانع تحقق آنها از ابتدا شناسایی و در مراحل اولیه اصلاح شوند.

این گزارش با اهداف اولیه خود فاصله زیادی دارد و آن را تنها باید نقطه شروعی برای بررسی‌های جامع‌تر در نظر گرفت، اما این تلاش دستاوردهای قابل توجهی نیز دربر داشته است. همچنین، تلاش‌های مقدماتی ما منجر به برگزاری یک گردهمایی اینترنتی گردید، با حضور سازمان بین‌المللی اقدام علیه گرسنگی، با نمایندگانی از وزارت بهداشت جمهوری اسلامی ایران در تهران و سیستان و بلوچستان، بنیاد همدلان آینده‌نگر سیستان و بلوچستان (هاسب)، و مرکز پژوهش‌های اقتصادی دانشگاه الزهراء. نتیجه این گردهمایی مشخص شدن زمینه‌های همکاری‌های بین‌المللی در سیستان و بلوچستان در حوزه‌های آب، تغذیه، خدمات سلامت جسمی، و نیز سلامت روان، آموزش، توانمندسازی و اشتغال بود. از دیگر دستاوردهای این تلاش همچنین ایجاد ارتباط بین دانشگاه و نهادهای حکومتی و سازمان‌های مردم‌نهاد فعال در حوزه محرومیت‌زدایی، و نیز جلب توجه مؤسسات فعال به نقاط قوت و ضعف این همکاری بوده است. از جمله دستاوردهای این همکاری، توجه به کاستی‌های اطلاعاتی و فقدان یک بانک اطلاعاتی در زمینه اقدامات مشروح مؤسسات فعال در حوزه محرومیت‌زدایی و توسعه پایدار در استان سیستان و بلوچستان است، که این خود زمینه همکاری‌های آتی نهادهای درگیر را بسیار تسهیل خواهد کرد.

فصل اول: رویکرد نظری و چارچوب مفهومی

پژوهش حاضر در چارچوب رویکرد توسعه پایدار و با مبنا قرار دادن مسئله آمایش سرزمین در صدد بررسی چهار بعد اساسی توسعه در استان سیستان و بلوچستان است، شامل اشتغال و توان‌افزایی، آموزش عمومی، بهداشت و سلامت، رفع سوء تغذیه و فقر غذایی.^۱ در فصل حاضر، با هدف روشن کردن رویکرد نظری و مفاهیم پایه مورد ارجاع در فصول مختلف، به تبیین و تشریح این مفاهیم می‌پردازیم. در ادامه نیز اهم شاخص‌های اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی استان سیستان و بلوچستان و ظرفیت‌ها و فرصت‌های اقلیمی استان را مرور خواهیم کرد.

۱. توسعه یا توسعه پایدار؟

در ابتدا تلاش می‌شود به این سؤال پاسخ داده شود که چرا، در چند دهه اخیر، گفتمان توسعه به تداعی توسعه ناموزون، محدود و حتی تخریب منابع انسانی و اقلیمی تبدیل شده، و چرا توسعه پایدار اهمیت جهانی پیدا کرده است؟

در بیشتر نقاط جهان، عقب‌ماندگی‌های رشد و توسعه (به‌خصوص توسعه روستایی)، و نتایج وخیم ناشی از آن، چنان ابعاد وسیعی یافته که باعث به صدا درآمدن زنگ خطرها شده و هشدارها و چاره‌جویی‌های محققان و اقتصاددانان عدالت‌جو، احزاب ترقی‌خواه و سازمان‌های بشردوستانه را در پی داشته است.

همزمان، کشورهای توسعه‌یافته - که پیوسته از مفهوم توسعه تنها جنبه‌های رشد کمی و تجاری و مبادلاتی برای تسخیر بازارهای جهانی را در دستور کار خود دارند - به ناچار و زیر فشار احزاب و نهادهای مذکور، به نابسامانی‌ها اعتراف کرده و به جستجوی راه‌حل‌های «بشردوستانه» افتاده‌اند.

لذا، راه‌حل‌های تسکینی و درمان‌های موقت یارانه‌ای در دستور کار روز آن‌ها قرار گرفته است تا رویکرد یک‌بعدی تنگ‌نظرانه، ناهمگون و کوتاه‌مدت این نوع «توسعه» آسیب‌پذیر (و به‌خصوص زیان‌بار به زمین و زمان)، بتواند دوران کوتاه دیگری ادامه یابد.

اما اقتصاددانان مردم‌محور و عدالت‌جو همچنان تلاش نموده‌اند تا درک درستی از مفهوم توسعه ارائه دهند، تا این توسعه - علاوه بر پاسخگویی به اهداف آبی و اضطراری رشد و شاخص‌ها - همزمان بومی‌گرا، مردم‌محور و همراه با دغدغه‌های حفظ محیط زیست (آب، هوا و زمین) باشد.

بدین ترتیب بود که، در چهار دهه اخیر، این رویکرد و نگرش جدید به توسعه در اقتصاد سیاسی به گفتمان جهانی توسعه پایدار تبدیل گردید.

---

۱. در میان ارکان و ابعاد قابل بررسی ذیل توسعه پایدار، مسئله آب و محیط‌زیست نیز یکی از مهم‌ترین حوزه‌ها محسوب می‌شود، و نظر به ابعاد فنی و تخصصی این موضوع - که مستلزم پژوهش مفصل است - در مطالعه دیگری مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

۲. توسعه پایدار و ابعاد چهارگانه آن

بعد سیاسی - امنیتی

درباره وضع نابسامان جهان، یعنی جنگ و آشوب و ایجاد عمدی تشنج از یک طرف و مبارزه برای صلح و عدالت اجتماعی از طرف دیگر، موارد زیر قابل توجه است:

- میزان گسترده فقر در جهان به عامل مؤثر کاهش امنیت و افزایش نابسامانی سیاسی در جهان تبدیل شده است. طبق آمارهای بانک جهانی که - با تعاریف محافظه‌کارانه خود - حد فقر مطلق را درآمد سرانه روزانه ۱/۹ دلار در نظر می‌گیرد، در سال ۲۰۲۱ میلادی، فقرا جمعیتی بیش از ۷۰۰ میلیون نفر را در جهان شامل می‌شوند. این میزان به معنای حدود ۹ درصد جمعیت کل جهان (۷/۸ میلیارد نفر در همان سال) است.

طبق همین منابع، در صورتی که برای محاسبه حد فقر نسبی روزانه ۳/۲ دلار را در نظر بگیریم، معادل ۲۵ درصد جمعیت جهان یعنی نزدیک به ۲ میلیارد نفر زیر خط فقر نسبی زندگی می‌کنند.

بر اساس همان منبع، در ۲ سال گذشته و به‌خصوص در دوران پساکووید، میزان فقر مطلق پس از یک دوران کاهش مجدداً رویکردی افزایشی به خود گرفته است (میزان فقر نسبی در جهان پیوسته رو به افزایش بوده است).

- در چند دهه اخیر، مهاجرت‌های اقتصادی و جنگی مداوم از کشورهای در حال توسعه و عقب‌مانده به کشورهای توسعه‌یافته و تلاش مردم فقیر و تهیدست در رؤیای رسیدن به راه‌حل‌های نجات شخصی و خانوادگی تشدید شده است. پیش‌بینی ناظران سیاسی و اقتصادی ارائه چشم‌اندازی با ابرهای سیاه و افقی تاریک از وضعیت جهانی سال‌های آینده است و البته با جنگ‌ها، تشنج‌ها و تحریم‌های اخیر، و به‌خصوص تورم و بحران‌های ناشی از آن، این پدیده تشدید خواهد یافت.

- این عامل باعث شده ظرفیت‌های تعامل و امکانات پذیرش مهاجران در کشورهای پیشرفته لبریز شود، و علاوه بر جنبه‌های مخرب آن برای کشورهای مبدأ (فقیر و درگیر جنگ)، باعث دگرگونی شرایط و چهره سیاسی کشورهای پیشرفته گردد، و در نتیجه به تغییر آرایش نیروها و احزاب سیاسی و همچنین تقویت احزاب نژادپرست و اسلام‌ستیز منجر شود. به عنوان مثال، در سال‌های اخیر، می‌توان از انگلیس، آمریکا، فرانسه، آلمان، و اخیراً پاره‌ای از کشورهای اروپای شرقی، و در آخر از ایتالیا نام برد.

- این تغییرات سیاسی منفی و واپس‌گرایانه، به نوبه خود، گرایش‌های تجاوزطلبی و جنگ‌طلبی را در کشورهای توسعه‌یافته تقویت می‌کند و در فرایند توسعه کشورهای در حال توسعه تأثیری بازدارنده می‌گذارد. همزمان، گرایش‌های فاجعه‌آمیز دخالت‌های سیاسی و نظامی کشورهای بزرگ سودجو افزایش یافته، و از جمله تلاش برای تغییر رژیم پاره‌ای از کشورها - که جهت‌گیری‌های سیاسی آنها همگام و هم‌مسیر نیستند - در دستور کار ایشان قرار گرفته است.

بدین ترتیب، معضلات و موانع پیشرفت در شهرها و روستاها به خصوص مهاجرت‌های داخلی تشدید شده و به نوبه خود توسعه اقتصاد ملی کشورهای در حال رشد را مجدداً چندین دهه به عقب انداخته است.

وارد شدن به ابعاد سیاسی و امنیتی توسعه ملی و روستایی هدف این بررسی نخواهد بود. تنها به این موضوع بسیار مهم اشاره می‌شود که سیاست‌های تشنج‌زدایی و همزیستی مسالمت‌آمیز بین کشورهای متفاوت می‌تواند حیات‌بخش و بستری مناسب برای رشد و توسعه سالم باشد.

بعد اقتصادی

در عصر ما، با رشد سریع صنعت و فناوری و گسترش شهرنشینی، عقب‌ماندگی روستاها در بسیاری از مناطق جهان بیش از پیش نمایان شده است.

در دهه‌های پیشین، توسعه روستایی - که در مسیر دگرگون‌سازی ساختار اقتصادی-اجتماعی جامعه می‌بایست به مثابه بخش اساسی برنامه‌های توسعه ملی قرار گیرد - قربانی رشد صنعتی، با رویکرد صرفاً بازدهی، در خدمت توسعه‌ای ناهمگون و ناپایدار قرار گرفت.

بدین ترتیب، با چنین بینشی از توسعه اقتصادی، در نظام مدیریتی و برنامه‌ریزی ملی، به روستاها نقش درجه دوم و سوم داده شد - بدون توجه به اینکه روستاییان، که قطب اصلی تولید مواد غذایی در بسیاری از کشورها به شمار می‌روند، امروز بخش اصلی جمعیت فقیر جهان را تشکیل می‌دهند.

از طرف دیگر، این رویکرد رشد و توسعه تنگ‌نظرانه، با صنعتی شدن جامعه، همزمان به امر مهمی چون محیط زیست بی‌توجه بود؛ غافل از اینکه، با این رویکرد، نه تنها توسعه اقتصادی همه‌جانبه حاصل نمی‌شود، بلکه اثرات و گرفتاری‌های جانبی روزافزون آن، در درازمدت، تمام منافع حاصله از رشد یک فعالیت صنعتی برای جامعه را در راه جبران خسارات آن صرف خواهد نمود.

این در حالی است که، در بسیاری از موارد، با به‌کارگیری فناوری‌های سازگار با محیط، هم محیط زیست محافظت می‌گردد. همچنین، با استفاده از پسماندهای باقیمانده از یک فعالیت صنعتی دیگر، از به هدر رفتن منابع طبیعی و انسانی تا حد زیادی جلوگیری می‌شود، و با حفظ منابع تجدیدناپذیر کشور، به بودجه اقتصادی جامعه نیز به نحو قابل توجهی کمک می‌شود.

بدون شک، توسعه و تحولات صنعتی امکانات رفاهی بسیاری را در اختیار جوامع انسانی قرار می‌دهد. لیکن به موازات آن ممکن است مشکلات زیست‌محیطی متفاوتی را برای جامعه فراهم آورد. این مشکلات الزاماً ناشی از رشد فناوری نیست، بلکه این مشکلات به دلیل عدم توجه به نتایج جانبی استفاده از آن، کاربرد نادرست آن، و عدم توجه به مقررات و ضوابط موجود در رابطه با فناوری پدید می‌آید.

بعد اجتماعی

براساس تعاریف متفاوت، تعداد افراد در کشورهای در حال رشد که کم و بیش با فلاکت و ناامنی ناشی از فقر دست به گریبان هستند بین یک تا دو میلیارد نفر برآورد می‌شوند (با توجه به اینکه در بسیاری از مناطق جهان، به‌خصوص در جنوب صحرای آفریقا و جنوب آسیا، روستاییان فقیر نیمی از جمعیت کل را تشکیل می‌دهند).

از نگاه بعد اجتماعی توسعه پایدار، چه در شهرها و چه در روستاها، اشتغال و اقدام علیه بیکاری یکی از مهمترین عوامل مؤثر در کاهش فقر و مهاجرت و به‌خصوص در بهبود وضعیت محیط‌زیست است.

البته پاره‌ای از کارشناسان بوروکرات، برای دور کردن افکار عمومی از ریشه‌های واقعی معضلات و بحران‌های اقتصادی، اظهار می‌دارند که یکی از عوامل بیکاری در روستا - و فقر ناشی از آن در کشورهای در حال رشد - این واقعیت است که زمین نمی‌تواند موجب اشتغال جمعیت روزافزون روستاها باشد، و رشد فناوری و ماشین‌آلات صنعتی پیشرفته در روستا را عامل اصلی این عقب‌ماندگی و نابسامانی قلمداد می‌کنند.

درحالی‌که صاحب‌نظران مخالف معتقدند که صنایع کوچک تولیدی و صنایع دستی روستایی - که به‌صورت گسترده آماده به‌کارگیری نیروی انسانی در روستاها هستند - می‌توانند به همان اندازه و همراه با نفوذ فناوری در روستا مورد توجه قرار گیرند و توسعه یابند (به‌خصوص اینکه این صنایع در مرحله ورود به بازار فروش با مشکلات رقابتی بیشتری مواجه می‌شوند).

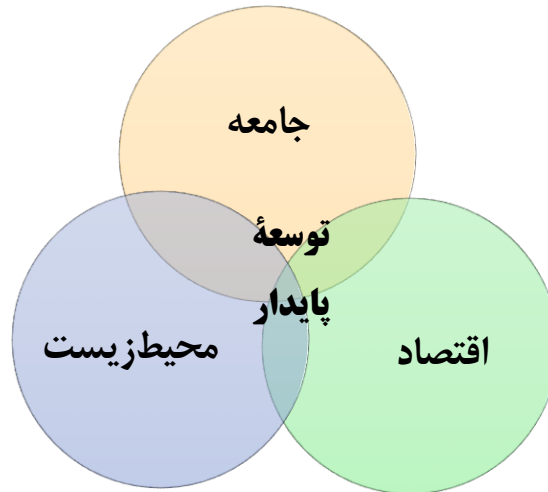
این چنین است که برخی از کارشناسان سازمان بین‌المللی کار به درستی معتقدند که رشد اقتصادی برای ریشه‌کن کردن بیکاری و فقر شرط لازم است، اما شرط کافی برای یک توسعه واقعی و پایدار نیست.

بعد زیست محیطی

توسعه از یک سو با صنعت و فناوری و از سوی دیگر با تخریب و آلودگی‌های محیط زیست ارتباطی همبسته پیدا کرد. اگرچه امروزه حتی از دیدگاه دوستداران و متخصصان محیط زیست نیز نمی‌توان متوقع بود که همراه با توسعه صنعتی - که از ملزومات پیشرفت و رونق اقتصادی بشر است - محیط زیست دست‌نخورده و بکر باقی بماند، زیرا رشد شدید جمعیت نیازها و ملزوماتی را ایجاد است که از طریق توسعه و رشد فعالیت‌ها باید پاسخگوی آنها بود. مسلماً یک مدیریت علمی محیط زیستی نیز خواهان چنین امر محالی نیست. نگرانی‌های بشر در زمینه محیط زیست - در همه ابعاد ملی، منطقه‌ای و جهانی آن - هنگامی مشهود گردید که با گسترش صنعتی شدن و استفاده بی‌حدومرز از منابع محدود تجدیدپذیر و تجدیدنپذیر، تخریب این منابع و آلودگی فضای زیست به منتهای خود رسید.

این مشکلات الزاماً ناشی از پیشرفت‌های علمی و استفاده از دستاوردهای فناوری جدید نیست. چنان که پیشتر اشاره شد، این مشکلات در نتیجه بی‌توجهی به استفاده نادرست از فناوری‌ها و نتایج جانبی آن و به‌خصوص عدم توجه به مقررات و ضوابط جهانی و انسانی ایجاد شده است. در چنین شرایطی - و به‌خصوص بعد از دهه ۱۹۶۰ - در پی مبارزات پیگیر نیروهای مترقی، سازمان‌ها و نیروهای طرفدار محیط زیست، ضرورت تشکیل مجامع و نشست‌های بین‌المللی در این راستا مطرح شد. نتیجه تشکیل این مجامع و نشست‌ها تصمیمات و تدابیری بود که توسط کشورهای شرکت‌کننده اتخاذ گردید.

پس از آن، در دهه ۱۹۷۰ و ۱۹۸۰ میلادی، سیاست‌های ترسیم شده در زمینه محیط زیست تکامل یافت و جنبش‌های سبز و سازمان‌های غیردولتی در حوزه محیط زیست به تقویت جایگاه خود پرداختند، که ثمره آن موافقتنامه‌هایی بود که بهبود شرایط زیست بشر را رقم زد. بدین ترتیب، و با توجه به درهم آمیختگی و تداخل همه مسائل فوق است که توسعه پایدار از طرف بسیاری از صاحب‌نظران به عنوان نقطه تلاقی جامعه، اقتصاد و محیط زیست و نیز یک واقعیت فراگیر جهانی تلقی می‌شود.

شکل ۱- توسعه پایدار به عنوان تلاقی جامعه، اقتصاد و محیط زیست

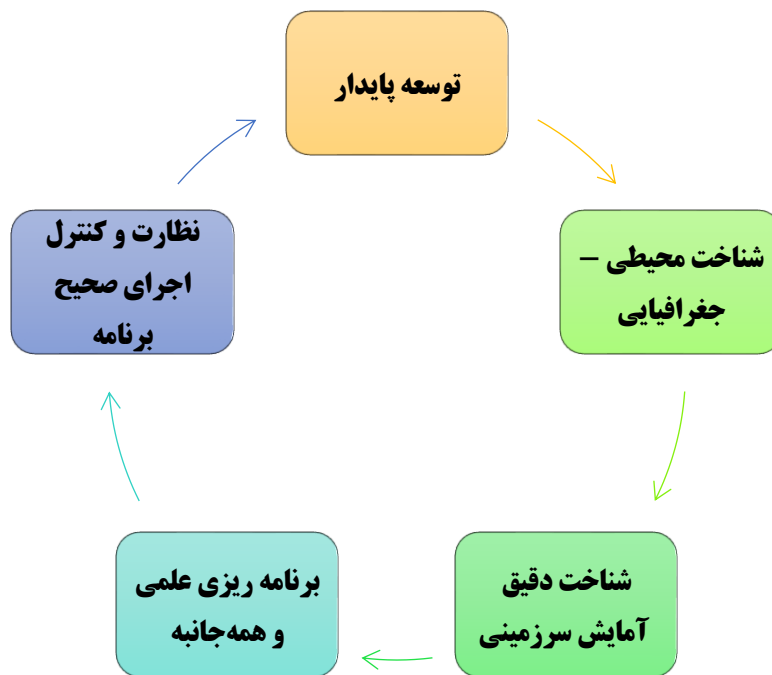
در حقیقت، توسعه پایدار مبین ایجاد تعادل بین توسعه اقتصادی-اجتماعی و محیط زیست است. در سال ۱۹۸۰ برای نخستین بار گفتمان توسعه پایدار در گزارش «سازمان جهانی حفاظت از منابع طبیعی» ذکر شد. این سازمان در گزارش خود به نام «استراتژی حفظ منابع طبیعی» این واژه را برای توصیف رشد و پیشرفتی به کار برد که توسعه نه تنها برای طبیعت مضر نباشد، بلکه به یاری آن بیاید. لذا، پایداری در هر چهار جنبه خود، پایداری در منابع طبیعی، پایداری سیاسی و امنیتی، پایداری اجتماعی و اقتصادی بوده است و تنها بر جنبه زیست محیطی به صورت اتفاقی تمرکز ندارد.

اکنون، که از توجه جهانی و جدی به موضوع حفاظت از محیط زیست بیش از چهار دهه و از مباحث توسعه پایدار بیش از دو دهه می‌گذرد، توسعه پایدار به مثابه یک نسخه جهانی ارزشمند برای همه کشورها - بدون در نظر گرفتن میزان سطح رشد اقتصادی- اجتماعی و شرایط سیاسی- فرهنگی و جغرافیایی آنها - مطرح می‌شود.

در حقیقت، توسعه پایدار آن نوع توسعه‌ای است که بتواند نیازهای کنونی و فوری بشر را تأمین کند بدون اینکه امکانات و توان‌های محیط‌زیستی نسل‌های آینده را در تأمین این نیازها به مخاطره اندازد؛ به عبارت دیگر، توسعه پایدار یعنی ایجاد یک تعادل منطقی بین توسعه و محیط زیست: مصرف منابع تجدیدپذیر نه به میزانی بیشتر از توان تجدیدپذیری این منابع.

اهمیت برنامه‌ریزی شهری و روستایی

از آنجا که در بسیاری از جوامع، توسعه روستایی همچنان نقش مهم و حتی غالبی را ایفا می‌کند، لذا در توسعه پایدار یک کشور، اهمیت و نقش روستاها و توسعه آنها، باید امری حیاتی تلقی گردد. با چنین نگرشی، توجه به اهمیت برنامه‌ریزی‌های شهری و روستایی (که در ارتباطی تنگاتنگ قرار گرفته اند) در برنامه‌های کوتاه مدت و کلان کشور دوچندان می‌شود. اما، چرخه برنامه‌ریزی‌های شهر و روستا به مطالعه و شناخت دقیق علمی و همه‌جانبه محیط و فضای جغرافیایی و زیربنایی نیازمند است. لذا، شناخت شرایط روستا، از شناسایی محیط طبیعی آن (خاک، آب و هوا) شروع شده و به اقتصاد (نیروهای مولد، مناسبات بین آنها و...) و در نهایت به کالبد آن، انسان (جمعیت، سطح آموزش، اشتغال و توانمندی...) و به‌ناچار به شرایط توسعه صنعتی و شهری پیوند می‌خورد.

شکل ۲- چرخه برنامه‌ریزی‌های شهر و روستا در توسعه پایدار

مسلماً، مطالعه دقیق و علمی این مراحل - که به‌وسیله دانشگاه‌ها و مراکز علمی و تحقیقاتی انجام می‌گیرد - می‌تواند (و باید) کارپایه عملیاتی سازمان‌ها، نهادها و دولت‌هایی قرارگیرد که در جهت رفع نیازهای کل جامعه (به‌خصوص جامعه روستایی) تلاش می‌کنند.

این روند به‌نوبه خود باعث ایجاد پیوند محکم بین دانشگاه‌ها و مراکز پژوهشی، کارشناسان بخش‌های دولتی و اجرایی، سازمان‌های مردم‌نهاد و سیاستگذاران و دولت می‌گردد.

۳. رویکرد ایران به توسعه پایدار

در اینجا می‌توان در توسعه پایدار روستایی متمرکز ماند که - از نگاه برخی از نظریه‌پردازان - نقطه شروع توسعه پایدار تلقی می‌شود و در پی‌ریزی توسعه کل جامعه نقش‌آفرین است. در کشور ما نیز، مانند بسیاری از کشورهای در حال توسعه،

نتایج ناکامی‌های دوران سیاست‌های «توسعه و عمران روستایی» نابسامان تداوم فقر و بیکاری در روستا و تشدید آن و مهاجرت‌های روستایی بوده است.

امروزه، علی‌رغم چندین دهه تلاش، هنوز هم توسعه روستایی با مسائل و چالش‌های فراوانی دست به گریبان است: علاوه بر ناهمگونی در زمینه‌های رشد، بحران‌های محیط زیستی مانند مشکلات درازمدت زمین، آب‌وهوا و به‌خصوص عدم امنیت غذایی از آن جمله‌اند.

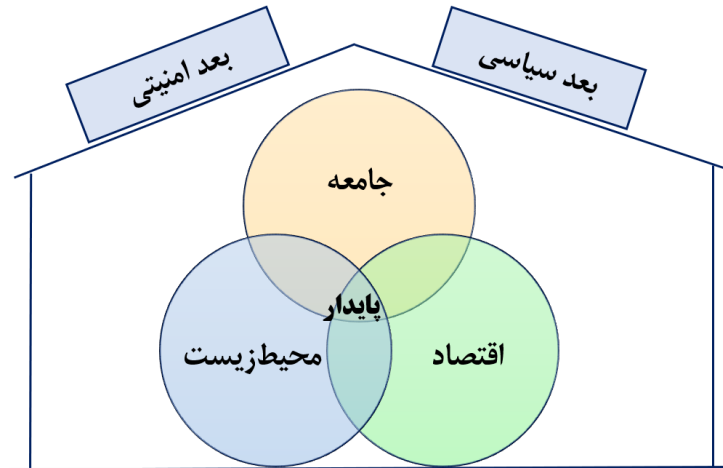
در ایران، در اوایل انقلاب، توسعه روستایی همچنان مترادف با توسعه کشاورزی بود، و عمران کلی مناطق روستایی و اصلاح کیفیت زندگی روستاییان به‌ناچار بعد از «طرح خودکفایی کشاورزی» مطرح می‌شد.

در این دوران، آنچه در تمامی پروژه‌های توسعه مدنظر قرار می‌گرفت تنها رویکرد اقتصادی بود که هدف آن رشد کمی تولید، ایجاد درآمد و بازده اقتصادی بوده است. لذا، برخی از سیاست‌گذاران و برنامه‌ریزان و به‌خصوص نظریه پردازان توسعه کشور متوجه شدند که این روند در نهایت به تخریب محیط زیست، ایجاد نابرابری‌های اجتماعی و کاهش سریع منابع حیاتی پایه (تجدیدپذیر و تجدیدنپذیر) می‌انجامد و در نتیجه موجب زیان‌های فراوان اقتصادی برای نسل فعلی و نسل‌های آینده می‌گردد.

بدین گونه بود که در ایران هم ابعاد وسیع‌تری از توسعه روستایی مد نظر قرار گرفت، یعنی ارتقاء درآمد و سطح رفاه روستاییان، سیاست‌های بازدارنده مهاجرت‌های روستایی، بهره‌وری‌های مناسب از منابع زمین و آب و هوا و به‌خصوص نیروی انسانی. لذا، صاحب‌نظران و مجریان این بخش به ابعاد اصلی و متفاوت مسائل روستایی توجه بیشتری کردند و پذیرفتند که توسعه روستایی بسیار فراتر از توسعه کشاورزی است. در نتیجه، به‌ناچار و بدون تأخیر، می‌بایست به فعالیت‌های غیرزراعی، صنایع دستی، گردشگری و توسعه زیرساخت‌های کالبدی و اجتماعی در روستاها بیشتر توجه نمود. محور اصلی این دیدگاه راهبردی نگرستن به افق‌های دوردست (و نه فقط با دیدگاه‌های محدود برنامه‌های پنج‌ساله) و حفظ محیط زیست و ارتقای سطح رفاه بین نسل‌های متمادی است. این دیدگاه، در عین حال، از هدف‌های آتی و کوتاه مدت خود مانند بازدهی، تلاش‌های فوری برای حل مسائل فقر و اشتغال نیز چشم‌پوشی نمی‌کند.

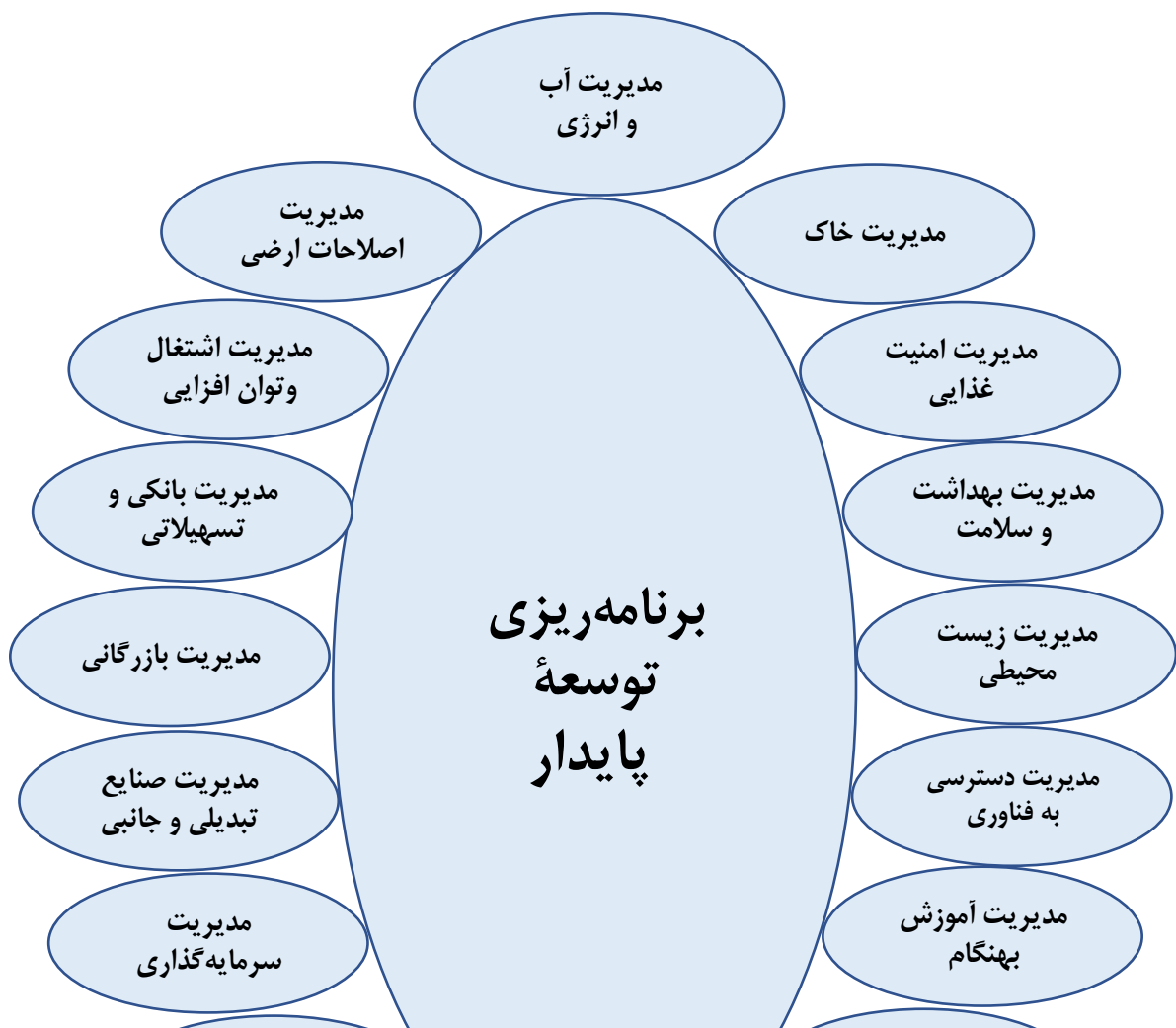
بنابراین، توسعه پایدار روستایی یعنی توسعه کشاورزی، شکوفایی و خودکفایی آن، یعنی پیشرفت همزمان صنایع غیرکشاورزی روستایی، یعنی حفظ محیط زیست و منابع حیاتی تجدیدپذیر و به‌خصوص جلوگیری از مصارف بیش از حد و بی‌رویه آن، یعنی مدیریت منابع تجدیدنپذیر، و همزمان، توجه به امنیت غذایی روستا و شهر، یعنی بهره‌مندی از زیرساخت‌های جاده و حمل‌ونقل، برق، بهداشت و آموزش و غیره به نحو مطلوب، یعنی مشارکت زنان روستایی، توجه به برابری‌های جنسیتی، و پاسخگویی‌های سیاسی، با هدف ارتقاء درآمد و توزیع عادلانه آن، و در نهایت، یعنی اشتغال و مبارزه با فقر؛ و در یک کلام، یعنی: **پیشرفت اقتصادی - اجتماعی همراه با عدالت اجتماعی.**

بدین ترتیب، در عصر ما و در کشور ما نیز توسعه باید با توجه به ابعاد چهارگانه و اساسی (سیاسی - امنیتی، اقتصادی، اجتماعی و زیست‌محیطی) پایه‌گذاری شود. بی‌توجهی به هر یک از این ابعاد یعنی شکنندگی و فروپاشی توسعه پایدار.

شکل ۳- ابعاد چهارگانه قابل توجه در توسعه پایدار در ایران

اکنون می‌توان گفت که تجربه دهه‌های اخیر کشور ما نمونه روشنی است برای ملاحظه اینکه بعد سیاسی-امنیتی توسعه (و نداشتن تشنج منطقه‌ای و جهانی) چه ارتباطی با سایر ابعاد توسعه و چه اهمیت سرنوشت‌سازی برای پیشرفت کشور ما داشته است. یادآوری می‌شود که توسعه پایدار - با توجه به جنبه‌های راهبردی، چندوجهی و همه‌جانبه‌اش - نیازمند یک برنامه‌ریزی دقیق و علمی بلندمدت و متکی بر شناخت تمام اجزاء تشکیل‌دهنده آن است تا بتواند همه‌جانبه عمل کند.

برای نمونه، در چرخه رشد تولید (چه صنعتی و چه کشاورزی)، ضمن توجه بر پیچیدگی‌های مراحل تولید، باید بر مراحل بعد - یعنی تجاری، بازاریابی، حمل و نقل و خدمات وابسته تا رساندن محصول به مصرف‌کننده در بازار - نیز توجه داشت تا نتیجه مطلوب حاصل گردد. از آن جمله است: تضمین قیمت‌ها، بیمه محصولات، بسته‌های حمایتی مورد نیاز بخش‌های حساس، سرمایه‌گذاری‌های لازم در زیرساخت‌های خدمات، بهداشت، جاده، آموزش، و نهایتاً توجه به صنایع تبدیلی و جانبی کشاورزی و غیره.

در کشور ما، داشتن این بینش و رویکرد همه‌جانبه‌نگر در برنامه‌های راهبردی توسعه و سیاست‌گذاری‌های کلان در ادوار مختلف مورد توجه قرار نگرفته است. به همین دلیل، از دیرباز، اقتصاد سیاسی ما با معضلات و مشکلات عظیمی - در همه مراحل تولید، توزیع و مصرف - دست به گریبان است. این در حالی است که کشور ما از قابلیت‌ها، ظرفیت‌ها و استعدادهای آشکار و نهان و استفاده‌نشده‌ای برخوردار است.

نکته قابل ذکر دیگر اینکه با توجه به سیر تحولات جهان و تجربه موفق یا ناموفق کشورهای در حال توسعه، برخی از پژوهشگران معتقدند که اقتصاد ایران و اقتصاد روستاهای ایران و استان‌های محروم - به‌خصوص استان سیستان و بلوچستان - نیازمند تحولاتی بنیادی است.

در بررسی وضعیت استان سیستان و بلوچستان تلاش خواهد شد نشان داده شود که این محرومیت و عقب‌ماندگی این استان - با ابعاد وسیع و عمیق آن - پیش از آن‌که معلول محدودیت‌ها و شرایط اقلیمی و طبیعی آن باشد، معلول رویکرد توسعه، شیوه مدیریت و به‌خصوص نابسامانی‌های برنامه‌ریزی ناشی از نگرش‌های آنی و تنگ‌نظرانه و محدود توسعه در این استان است.

۴. آمایش سرزمین

اگر توسعه پایدار را مستلزم پیوند میان سه رکن اجتماع، اقتصاد و محیط زیست قلمداد کنیم، در این صورت تحقق آن مستلزم آن چیزی است که به آمایش سرزمین موسوم شده است. آمایش از نظر لغوی به معنای آراستن، مهیا کردن و آماده کردن است.

آمایش سرزمین عبارت است از «بهره‌برداری از زمین و منابع آن از دیدگاه جغرافیای کاربردی یا برنامه‌ریزی همه‌جانبه به منظور تعادل بخشی روابط انسان و محیط در فضاهای مختلف جغرافیایی، متناسب با شرایط هر سرزمین» (ابراهیم‌زاده، ۱۳۸۹: ۲۸-۲۹). آمایش سرزمین - علاوه بر دو عامل انسان و محیط - شامل نظام اجتماعی-اقتصادی نیز می‌شود (پیشین: ۳۰).

در تعریفی دیگر، آمایش سرزمین عبارت است از توزیع متوازن و هماهنگ جغرافیایی تمامی فعالیت‌های اقتصادی-اجتماعی و معنوی در پهنه سرزمین نسبت به قابلیت‌ها و منابع طبیعی و انسانی. آمایش سرزمین، بنا به تعریف سازمان برنامه و بودجه، سازماندهی مطلوب فضا در جهت رسیدن به اهداف و راهبردهای جامع توسعه ملی است (سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی، ۱۳۸۰: ۳).

در آخر می‌توان به این تعریف از آمایش سرزمین اشاره کرد که نقش کلیدی در برنامه‌ریزی آمایشی را به بهره‌برداران (ساکنان اجتماع محلی) می‌دهد. آمایش سرزمین عبارت است از ارزیابی نظام‌مند، قانون‌مند و سامان‌مند عوامل طبیعی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی به منظور یافتن راه تشویق و کمک به جامعه بهره‌برداران در انتخاب گزینه‌های مناسب برای افزایش و پایداری توان سرزمینی در جهت برآورد نیازهای جامعه (محمدی گلرانی، ۱۴۰۰).

مطالعات آمایش سرزمین، علاوه بر بیان و ترسیم فضاهای زیستی و منطقه‌ای، به تشخیص و تعیین مشکلات زندگی انسانی و مسائل مدیریت زیست‌محیطی و برنامه‌ریزی و ارائه پیشنهاد در این راستا نیز می‌پردازند. لذا هرگونه مطالعه آمایشی به ارائه سندی می‌انجامد که در آن نظم نوینی از سازمان‌دهی منابع طبیعی و فعالیت‌های انسانی بر پهنه سرزمین را آشکار می‌کند. به طور کلی اهداف زیر در آمایش سرزمین دنبال می‌شوند:

- قطب‌ها، محورها، مراکز و نقاط توسعه را تعیین می‌کند و کالبد توسعه منطقه‌ای را ارائه می‌دهد.
- به طراحی و تعیین شبکه‌های خدمات زیربنایی و مراکز ارتباطی می‌پردازد.
- نظام سکونتگاهی و تجمع جمعیتی معقول را طراحی و پیشنهاد می‌کند.
- نظام شهری و روستایی متناسب با سیمای اقتصادی و اجتماعی طراحی شده را ارائه می‌دهد.
- فعالیت‌های بخش‌های اقتصادی در هر منطقه را با برنامه‌ریزی مکانی مشخص می‌کند.
- فعالیت‌های اقتصادی-اجتماعی همگن در هر منطقه را برنامه‌ریزی می‌کند.

استفاده از تکنیک‌های فوق در راستای کاستن نابرابری‌های منطقه‌ای و تأمین عدالت اجتماعی از یک سو و افزایش بازده سرمایه‌گذاری عمرانی از سوی دیگر است. چنانکه جان فریدمن و ویلیام آلونسو (۱۹۶۴) تأکید کرده‌اند، تصمیم‌گیری درباره اینکه یک پروژه جدید کجا واقع شده و چه پیامدهایی در توزیع عادلانه ثمرات دارد به همان اندازه تصمیم‌گیری برای سرمایه‌گذاری در آن پروژه اهمیت دارد.

بنابراین، آمایش سرزمین اگرچه جنبه فیزیکی و اقتصادی دارد، دارای جنبه‌های انسانی و اجتماعی نیز هست، و می‌کوشد تعادل توسعه میان نواحی، استفاده از منابع برای توسعه، توزیع عادلانه درآمد و فعالیت‌ها میان نواحی مختلف و توسعه منابع و نواحی عقب‌افتاده و حاشیه‌ای را تحقق بخشد.

در تبیین ضرورت آمایش سرزمین بر این مسئله تأکید شده که مطالعات آمایشی ناظر بر ابعاد گوناگون مسائل فرهنگی، اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و نظامی کشور است و سیمای مرحله آینده توسعه‌یافتگی را به تصویر می‌کشد. لذا، توسعه - و به طور دقیق‌تر، توسعه عادلانه و پایدار - مفهومی قانونی در آمایش سرزمین است.

اما در عین حال، خاستگاه و چارچوب اصلی آمایش سرزمین بر مدیریت خردمندانه فضا متکی است، و فرض بر این است که چون زمین از مواهب کمیاب است، بر سر استفاده از آن برای فعالیت‌های مختلف انسانی مانند زراعت و باغداری، مرتع و جنگل، صنعت و معدن، شهر و روستا و غیره رقابت وجود دارد، و تخصیص عاقلانه زمین به این فعالیت‌ها در کانون آمایش سرزمین قرار می‌گیرد. به‌جای رهاکردن محل استقرار فعالیت‌های اقتصادی به شکل خودبه‌خودی، آمایش سرزمین برای تحقق تأمین اشتغال، کاهش هزینه‌ها، حفظ محیط‌زیست و توسعه پایدار، برنامه‌ریزی خردمندانه را پیش رو قرار می‌دهد.

به عنوان مثال، در تعیین محل استقرار یک کارخانه مشخص، سیاست آمایشی، علاوه بر نکات فنی و مالی مربوط به فعالیت این واحد تولیدی، پیامدهای استقرار آن را در محیط‌زیست، در هزینه‌های عمومی یا دولتی زیرساخت‌های لازم و در تغییرات اجتماعی ناشی از فعالیت کارخانه در نظر خواهد گرفت؛ به علاوه، رویکرد آینده‌نگرانه نیز دارد و می‌کوشد فعالیت چنان کارخانه‌ای را آن‌طور که باید باشد مورد ارزیابی قرار دهد تا به افراد امکان دهد زندگی آزادتر و سالم‌تری داشته باشند.

یک برداشت رایج و خطا از آمایش سرزمین این است که در آن برنامه‌ریزان به مردم یا بهره‌برداران می‌گویند که چه باید انجام دهند (یعنی به نوعی یک موقعیت رئیس و مرئوس). در مقابل باید به درکی از آمایش سرزمین اشاره کرد که در آن، مردم یا اجتماع بهره‌برداران افرادی هستند که در ناحیه برنامه‌ریزی زندگی می‌کند و زندگی آن‌ها به‌طور کامل یا نسبی به زمین بستگی دارد و بهره‌برداران سرزمین باید نقش فعالی در آمایش سرزمین داشته باشند و اطلاعات ویژه خود را درباره مشکلات، محدودیت‌ها و نیازهای سرزمینی برای بهبود این امر به برنامه‌ریزان ارائه دهند (محمدی گلرانی، ۱۴۰۰). با این تذکر، در آمایش سرزمین، رویکرد مبتنی بر بهره‌جستن از دانش و شناخت ساکنان اجتماع محلی به عنوان رویکرد مطلوب آمایشی مدنظر قرار می‌گیرد.

۵. حوزه‌های مورد بررسی

از میان محورهای متعددی که در تحلیل و بررسی وضعیت استان سیستان و بلوچستان، شاخص‌های توسعه‌نیافتگی این استان، و تجارب عملی تلاش برای تحقق توسعه پایدار در آن می‌توان مورد مطالعه و بررسی قرار داد، این مطالعه بر چهار محور اصلی استوار شده است:

- اشتغال و توان‌افزایی

- آموزش عمومی
- بهداشت و سلامت
- رفع گرسنگی و سوء‌تغذیه

انتخاب این محورها به لحاظ اهمیت اساسی آن‌ها در ارکان این پژوهش (توسعه پایدار، آمایش سرزمین، توسعه مبتنی بر توان‌افزایی) است. هرچند نگاهی همه‌جانبه به مسائل استان مستلزم توجه به حوزه‌های اقتصادی و اجتماعی گسترده‌تری است (نظیر تسهیلات مالی و بانکی، انرژی و آب، بیمه‌ها و تأمین اجتماعی، محیط‌زیست، اقتصاد گردشگری و نظیر آن)، اما با توجه به رویکرد نظری مطرح‌شده در این فصل و محدودیت‌های پژوهش، انتخاب محوره‌های چهارگانه ذکر شده در فوق تا حدود زیادی اهم مسائل استان را پوشش داده و می‌تواند تصویری از تجارب و اقدامات عملی برای رفع محرومیت و توسعه‌نیافتگی در این استان به دست دهد.

در واقع توسعه پایدار، با رویکردی که اجتماع محلی در آن محوریت داشته باشد، باید پاسخی به مهم‌ترین ابعاد مربوط به کاهش فقر (فقر آموزشی، فقر بهداشت و سلامت، فقر غذایی) بدهد. اشتغال و توان‌افزایی ارکان اصلی تحقق توسعه اجتماع محور هستند، چرا که مضمون اصلی آن‌ها تقویت قابلیت انسانی مبتنی بر ظرفیت‌های سرزمینی برای تحقق رشد و توسعه اقتصادی است.

مسئله آمایش سرزمین نیز، به مثابه مدیریت خرمندانۀ فضا، مضمونی کلیدی در این پژوهش خواهد بود و در یکایک فصول تلاش می‌شود تجارب عملی برای تحقق توسعه از دریچه ملاحظات ناظر بر آمایش سرزمین مورد ارزیابی انتقادی قرار گیرد.

۶. روش پژوهش

روش مورد استفاده در این طرح ترکیبی از روش اسنادی، تحلیل آمارهای موجود و مرور نظام‌مند است. پژوهش اسنادی پژوهش مبتنی بر شواهد برگرفته از مطالعه اسناد، مانند آرشوها یا آمار رسمی است. در تحلیل آمارهای موجود، محقق از داده‌های پردازش‌شده استفاده می‌کند. این آمارها غالباً از سرشماری‌ها یا دیگر شیوه‌های گردآوری اطلاعات بسیار گسترده برگرفته شده‌اند، و به نسبت شواهدی که ارائه می‌دهند، از کیفیت بالایی برخوردارند (بیکر، ۱۳۸۶: ۳۳۳).

مرور نظام‌مند روشی صریح برای شناسایی، ارزیابی و تجزیه و تحلیل کارهای انجام‌شده توسط پژوهشگران، محققان و کارشناسان است. در انجام مطالعه حاضر طیف وسیعی از اسناد، آمارهای رسمی و موجود و مطالعات و گزارش‌های کارشناسی مورد بررسی قرار گرفته است، که در زیر به مهمترین آنها اشاره می‌شود:

- آمار عملکردی، سالنامه‌های آماری، گزارش‌های ادواری و مستندات تخصصی اجرای طرح‌ها و برنامه‌های دستگاه‌های دولتی مرتبط و نهادهای حمایتی نظیر سازمان بهزیستی کشور و کمیته امداد امام خمینی (ره).
- گزارش‌های کارشناسی و طرح‌های مطالعاتی انجام‌شده توسط مراکز پژوهشی وابسته به دستگاه‌های دولتی، نهادهای عمومی و حاکمیتی نظیر مرکز بررسی‌های استراتژیک ریاست‌جمهوری، مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی،

مراکز مطالعاتی وزارتخانه‌های دولتی به ویژه معاونت امور اقتصادی و برنامه‌ریزی و معاونت رفاه اجتماعی وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی.

- تجارب عملی و اقدامات و فعالیت‌های سازمان‌های غیردولتی و مردم‌نهاد بر اساس گزارش‌های رسمی، اخبار و آمار عملکردی مندرج در پایگاه‌های اینترنتی سازمان‌های مذکور.
- بولتن‌های داخلی و گزارش‌های مکتوب از فعالیت‌ها و اقدامات سازمان‌های غیردولتی و مردم‌نهاد که به طور مستقیم از مسئولان و فعالان این سازمان‌ها دریافت شده است.
- اطلاعات و داده‌های شفاهی گردآوری‌شده، از طریق گفتگو با فعالان مدنی سازمان‌های مردم‌نهاد و کارشناسان دستگاه‌های اجرایی.

به لحاظ بازه زمانی، برای انتخاب گزارش‌های طرح‌ها و برنامه‌ها و مطالعات مورد ارجاع، تمرکز این پژوهش بر بازه زمانی پنج‌ساله (۱۴۰۱-۱۳۹۶) بوده است. شبکه‌های اجتماعی سازمان‌های مردم‌نهاد، نظیر صفحات اینستاگرام و کانال‌های تلگرامی و امثال آنها، منبع داده‌ای برای استخراج فعالیت‌ها و تجارب عملی نبوده و دایره بررسی ما محدود به سازمان‌های غیردولتی و نهادهایی است که پایگاه اینترنتی رسمی داشته‌اند یا گزارش مکتوب و مدون از فعالیت‌ها و اقدامات آن‌ها از طریق مراجعه پژوهشگر به این سازمان‌ها به دست آمده است.

۷. فرصت‌های توسعه پایدار سیستان و بلوچستان

استان سیستان و بلوچستان با داشتن پیشینه‌ای دیرینه از تعاملات بازرگانی و با برخورداری از موقعیت راهبردی و ژئوپلیتیکی در جنوب و شرق کشور، همواره و از دیرباز بستر و گذرگاهی مناسب برای عبور کالا و پیوندهای منطقه‌ای و جهانی بوده است.

این سرزمین و نوار ساحلی آن، مکران، با وجود استعدادها و ظرفیت‌های پرشمار و با نیروی انسانی کوشنده و مقاوم، به دلیل وجود شرایط اقلیمی و آب و هوایی نامساعد و ناسازگار از یک سو و دورافتادگی از مدار توسعه ملی، نارسا بودن خدمات اجتماعی و زیرساخت‌ها و ناکارآمدی سرمایه انسانی و مالی از دیگر سو، دستخوش معضلات و مصائب اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی پرشماری - همانند فقر، بیکاری، مهاجرت، حاشیه‌نشینی، متروک شدن سکونتگاه‌ها، قاچاق و تجارت مواد مخدر و سایر آسیب‌های اجتماعی - شده است. دستیابی به رویکرد توسعه پایدار، متوازن و متعادل فضایی و استقرار و اعمال عدالت در بهره‌مندی متناسب و مناسب از کوشندگی برای پیشرفت و آبادانی و مواهب توسعه در استان، از وظایف و اهم مأموریت‌های برنامه‌ریزی و سیاست‌گذاری توسعه استان به شمار می‌روند.

برای تغییر شرایط پیشینه‌دار و مزمن کنونی و گریز از عقوبت‌های توسعه‌نیافتگی سرزمین، چاره‌ای جز ایجاد تمهیدات و شرایط مقتضی جهت بهره‌مندی و بهره‌برداری از نقاط قوت و فرصت‌ها و مزیت‌های استان و مهار ضعف‌ها و تهدیدها و نابسامانی‌های محیطی و اقتصادی و اجتماعی دامن‌گیر آن نیست (سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی استان سیستان و بلوچستان، ۱۳۹۸: ۱).

بر مبنای این ضرورت، در بخش حاضر، پس از ارائه تصویری از اسناد توسعه‌ای قبلی استان سیستان و بلوچستان و استخراج مهم‌ترین نقاط ضعف این اسناد توسعه‌ای، مروری اجمالی بر مزیت‌ها و فرصت‌های توسعه پایدار در این استان خواهیم داشت.

نگاهی انتقادی به سندهای توسعه‌ای: غلبه رویکرد عمرانی - زیربنایی

معاونت امور اقتصادی و برنامه‌ریزی وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی در مطالعه‌ای با عنوان «مروری بر شاخص‌های توسعه استان سیستان و بلوچستان و پیش‌نویس سند توسعه استان (۱۴۰۱-۱۳۹۹)» منتشر شده در سال ۱۳۹۹، بخشی را به مرور اسناد بالادستی توسعه در استان اختصاص داده است.

در این بخش، ۱۳ سند بالادست توسعه استان از قدیمترین اسناد تا اسناد متأخر مورد بررسی اجمالی قرار گرفته و مهم‌ترین مضامین و الزامات سیاستگذاری کلان در شش حوزه اجتماعی-فرهنگی، اقتصادی، زیربنایی، توسعه انسانی، کشاورزی و معدن، آب و محیط زیست از این اسناد استخراج و در قالب یک جدول ارائه شده است (معاونت امور اقتصادی و برنامه‌ریزی وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی، ۱۳۹۹: ب: ۲۶-۲۱). در بررسی این گزارش از اسناد توسعه‌ای قبلی، نتیجه‌گیری مهمی انجام شده که در ادامه مورد اشاره قرار خواهد گرفت.

اولین اسناد توسعه‌ای مورد بررسی این گزارش شامل طرح مطالعات جامع توسعه اقتصادی و اجتماعی گروه بتل (۱۳۴۹) و مطالعه استراتژی بلندمدت طرح آمایش سرزمین شرکت مهندسان مشاور ستیران (۱۳۵۴) است. آخرین سند توسعه مورد بررسی این گزارش نیز سند محرومیت‌زدایی از منطقه بلوچستان (از دامنه‌های تفتان تا کرانه‌های عمان ۱۳۹۸) است.

مطابق جمع‌بندی این گزارش، با مروری بر برنامه‌ها و اسناد تدوین شده توسعه استان، می‌توان گفت که هیچ‌کدام از این اسناد به صورت همه‌جانبه و چندبعدی به ابعاد مختلف توسعه پرداخته‌اند و اغلب آنها بر توسعه راه‌ها و تأسیسات زیربنایی تأکید دارند؛ در حالی که مفهوم توسعه پیش از هر چیز نیازمند باور فرهنگی و توجه به مسائل بومی هر منطقه است.

درواقع، فرهنگ پیش‌نیاز و تسریع‌کننده اهداف برنامه‌های توسعه است، و بدون توجه به این نکته، اهداف هر اندازه هم که پیشرو و دقیق باشند، تحقق چندانی نخواهند یافت.

یکی دیگر از دلایل ضعف برنامه‌های توسعه در استان سیستان و بلوچستان نگاه از بالا به پایین سیاستگذاران و عدم مشارکت مردم و نهادهای مدنی در توسعه استان است. مشارکت مردم و ایفای نقش نهادهای مردمی و سمن‌ها (= سازمان‌های مردم‌نهاد) در تصمیم‌گیری می‌تواند دلیل انگیزه مردم در تداوم و پایداری طرح‌های توسعه‌ای باشد.

با لحاظ کردن همین نقاط ضعف، در این گزارش بر نقش مردم و نهادهای مردمی تمرکز ویژه شده است (معاونت امور اقتصادی و برنامه‌ریزی وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی، ۱۳۹۹: ب: ۲۰-۱۹).

این گزارش با ارائه یک پیش‌نویس سند توسعه استان خاتمه یافته است، و در آن تلاش شده - با لحاظ نمودن رویکردهای ذکر شده در فوق - پروژه‌ها و برنامه‌های اقدام مشخصی تعریف گردد و تقسیم کار و شرح وظایف هر یک از دستگاه‌های اجرایی برای حصول به شاخص‌های توسعه‌ای ارائه شود (معاونت امور اقتصادی و برنامه‌ریزی وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی، ۱۳۹۹: ب: ۵۶-۳۴).

این گزارش، علی‌رغم داشتن نکات مهم در بازخوانی انتقادی سندهای توسعه قبلی و تأکید بر اینکه اسناد توسعه‌ای قبلی عمدتاً در مدار عمرانی و زیربنایی باقی مانده‌اند، خود نیز تمرکزی بر ظرفیت‌ها و توانمندی‌های درونی استان و اجتماع محلی برای توسعه پایدار نداشته و به همین دلیل جای خالی ظرفیت‌شناسی توسعه‌ای برای ارائه پیش‌نویس سند توسعه در آن محسوس است.

در ادامه، می‌کوشیم بر اساس دیگر مطالعات موجود، تصویری از مزیت‌ها و ظرفیت‌های استان برای توسعه پایدار به دست دهیم.

فرصت‌های استان بر اساس گزارش مرکز بررسی‌های استراتژیک

گزارش مرکز بررسی‌های استراتژیک ریاست‌جمهوری در سال ۱۳۹۵ با عنوان «مسئله‌شناسی راهبردی توسعه در استان سیستان و بلوچستان» یکی از گزارش‌های مهم برای شناسایی مزیت‌ها و فرصت‌های توسعه پایدار در استان سیستان و بلوچستان است.

این گزارش مسائل راهبردی استان را در سه حوزه «سیاست اقتصادی، صنعتی و گردشگری»، «سیاست محیط‌زیست، آب و کشاورزی» و «سیاست اجتماعی و فرهنگی» مورد تحلیل قرار داده است و از این حیث می‌توان رویکرد این گزارش را در راستای توجه به توسعه پایدار دانست، چرا که همزمان با توسعه اقتصادی به ابعاد محیط‌زیستی و مسائل اجتماعی از جمله فقر و تغییرات جمعیتی مرتبط با توسعه توجه دارد. مطابق این گزارش اهم ظرفیت‌ها و مزیت‌های استان در محورهای سه‌گانه مذکور از این قرار است:

– اقتصاد، صنعت و گردشگری:

وجود مرزهای آبی و خاکی گسترده، داشتن سابقه تاریخی در زمینه مبادلات و تجارت و قراردادن در مهمترین مسیر تجاری دنیای قدیم (جاده ابریشم) و نیز مراودات قومی و فرهنگی مرزنشینان استان با کشورهای همسایه، سکونت ۵۱ درصد از جمعیت استان در مناطق روستایی و وابستگی اقتصاد استان به کشاورزی و شیلات، دسترسی به آب‌های آزاد بین‌المللی خارج از تنگه هرمز و امکان ارتباط با کشورهای شرق آسیا، شبه‌قاره هند، شیخ‌نشین‌های حاشیه خلیج فارس و بازارهای آفریقا، وجود منطقه تجاری-صنعتی آزاد چابهار، داشتن ذخایر معدنی گسترده، داشتن پتانسیل بالای تولید انرژی‌های نو و پاک، داشتن پتانسیل تاریخی و طبیعی بالا برای جذب گردشگر (مناطق چون دریای بزرگ عمان، کوه تفتان، مناطق تاریخی مثل شهر سوخته، کوه خواجه، مناظر هامون و هیرمند و نظیر آن) از پتانسیل‌های منحصر به فرد این استان در حوزه اقتصاد، صنعت و گردشگری است (مرکز بررسی‌های استراتژیک ریاست‌جمهوری، ۱۳۹۵: ۲).

– محیط‌زیست، آب و کشاورزی:

استان از جهت گونه‌های گیاهی و جانوری شاخص است و گونه‌های غنی و باارزش در آن وجود دارد. گستردگی جغرافیایی و غلبه گستره‌های طبیعی بر مناطق تحت تصرف انسان، وجود جنگل‌های حرا، فضاها مناسب برای زیست‌حیات وحش، دسترسی به سواحل عظیم عمان و آبریان موجود، تالاب هامون و منابع انرژی خورشیدی و بادی، از مهمترین ظرفیت‌های طبیعی استان هستند (مرکز بررسی‌های استراتژیک ریاست‌جمهوری، ۱۳۹۵: ۹).

– حوزه اجتماعی و فرهنگی:

جمعیت جوان (۱۵ تا ۲۹ سال) استان در سرشماری سال ۱۳۹۰ برابر با ۳۲.۳ درصد و بالاتر از میانگین کشوری (برابر با ۲۷.۶ درصد) است و این استان بیشترین جمعیت جوان را در مقایسه با سایر استان‌ها دارد.

منفی‌بودن خالص مهاجرت در استان نشان از مهاجرت‌فرستی دارد. با توجه به وضعیت مهاجرت‌فرستی استان، این مسئله می‌تواند به‌مثابه وضعیتی دوگانه قلمداد شود، چراکه اگر مهاجران خارج‌شده از استان را جزء گروه‌های حاشیه‌ای برای مناطق مقصد تلقی کنیم (که با توجه به ترکیب و نوع مهاجرت استان، این گزینه محتمل است)، فرصتی مناسب برای افراد مقیم استان است. از سوی دیگر، اگر ترکیب مهاجران خارج‌شده به افراد کارآفرین تعلق داشته باشد، این فرصتی است که از دست منطقه می‌رود (مرکز بررسی‌های استراتژیک ریاست‌جمهوری، ۱۳۹۵: ۲۰).

یکی از نکات حائز اهمیت در نگرش مردم استان نسبت به کل کشور، اعتقاد به آموزش و یاددهی زبان قومی به فرزندان است که مردم سیستان و بلوچستان ۹ برابر سایر ایرانیان به این موضوع و تکلیف اعتقاد داشته‌اند (مرکز بررسی‌های استراتژیک ریاست‌جمهوری، ۱۳۹۵: ۲۱).

این گزارش، درباره هر یک از محورهای مذکور، راهکارهایی برای فعال‌سازی ظرفیت‌های به صورت جزئی و موردی ارائه کرده که محل تأمل است و در فصول آتی این پژوهش به تناسب مورد اشاره قرار خواهد گرفت.

مزیت‌ها و فرصت‌های استان بر اساس سند آمایش سرزمین

سند آمایش استان سیستان و بلوچستان مستند به برنامه ششم توسعه در اسفند ۱۳۹۹ به تصویب شورای عالی آمایش سرزمین رسید (دبیرخانه شورای عالی آمایش سرزمین، اسفند ۱۳۹۹). این سند تلاش کرده تا رویکرد آمایش سرزمینی را که در بخش قبلی این فصل معرفی شد در چارچوب مقتضیات توسعه پایدار مبنای ارائه راهبرد در ابعاد مختلف جمعیتی و اقتصادی قرار دهد. از آنجا که این سند بر مطالعات کارشناسی پشتیبان متعددی مبتنی است، به عنوان سند قابل اتکایی برای شناسایی مزیت‌ها و فرصت‌های استان سیستان و بلوچستان می‌تواند مدنظر قرار گیرد.

بدنه اصلی سند آمایش سرزمین متشکل از مواد (۲) و (۳) سند است. در ماده (۲) سند به تفصیل نقش و وظایف تخصصی استان در تقسیم کار ملی و منطقه‌ای با محوریت فعالیت‌های اقتصاد دریاپایه، حمل‌ونقل و بازرگانی، صنایع پایه، آبی‌پروری، گردشگری و کشاورزی به صورت مکمل به شرح زیر تعریف شده است:

– کشاورزی شامل گیاهان دارویی، میوه‌های گرمسیری و نیمه گرمسیری، محصولات جالیزی و پرورش شتر؛

– شیلات شامل پرورش میگو و تن ماهیان و مروارید، تکثیر و صید ماهیان خاویاری؛

– بازرگانی شامل نقش مؤثر در هدایت جریان‌ها (صادرات و واردات) و تعاملات جهانی با تمرکز بر تجارت، ترانزیت و لجستیک، مناطق آزاد تجاری، توسعه و تجهیز بازارچه‌های مرزی؛

– صنعت و معدن شامل صنایع فلزات اساسی و محصولات فلزی، صنایع خودرو، صنایع دریایی، صنایع تبدیلی غذایی و کشاورزی، صنایع شیمیایی، بهداشتی و دارویی، صنایع دانش‌بنیان؛

- گردشگری شامل گردشگری دریایی، تاریخی، سلامت، ساحلی و آبی؛
  - خدمات برتر شامل بیمه با عملکرد فراملی و مشاوران حقوقی، بورس کالا و انرژی، پشتیبانی و صدور خدمات فنی و مهندسی، حسابرسان و موسسات بازاریابی؛
  - حمل و نقل شامل خدمات تخصصی حمل و نقل و تقویت نهادهای حرفه‌ای فعال در زمینه ترانزیت کالا، حمل و نقل جاده‌ای، حمل و نقل ریلی، حمل‌ونقل هوایی و دریایی؛
  - آب شامل نمک‌زدایی از آب دریا جهت تأمین آب کریدور شرق کشور و مدیریت منابع آبی رودخانه‌ها و دریاچه‌های مرزی؛
  - انرژی شامل تأمین انرژی بادی و خورشیدی و زمین‌گرایی و تجهیزات مرتبط با آن‌ها با امکان صادرات؛
  - نفت و گاز شامل صنایع پتروشیمی و پالایشگاهی و ایجاد زیرساخت و توسعه صادرات گاز؛
- موارد مذکور در سند آمایش سرزمین با احصای هر یک از مزیت‌های ذکرشده به صورت جزئی در شهرستان‌های هدف استان که دارای مزیت نسبی در فعالیت اقتصادی مربوطه هستند تشریح شده است (دبیرخانه شورای عالی آمایش سرزمین، اسفند ۱۳۹۹: ۳-۶). همچنین، علاوه بر نقش استان در تقسیم کار ملی، نقش استان در تقسیم کار منطقه‌ای نیز در این سند در فعالیت‌های مختلف با محورهای ذکرشده مشابه فوق آمده است و فعالیت‌های اقتصادی دارای مزیت نسبی در هر شهرستان نیز به تناسب احصا شده‌اند (پیشین: ۱۰-۶).
- علاوه بر این، در سند مذکور قلمروهای اولویت‌دار توسعه فعالیت و استقرار جمعیت و قلمروهای اولویت‌دار توسعه فعالیت‌های بخش کشاورزی، صنعت و معدن، خدمات به تفکیک ارائه شده‌اند.
- همچنین، از ابتکارهای این سند، احصای قلمروهای «نامناسب» توسعه فعالیت و استقرار جمعیت و توسعه فعالیت‌ها در سه بخش کشاورزی، صنعت و خدمات است که طی آن محدودیت‌ها برای توسعه فعالیت‌ها (عمدتاً در راستای حفاظت از محیط زیست) ذکر شده‌اند (پیشین: ۱۸-۱۴). تمامی موارد مذکور در ماده (۲) سند آمایش سرزمین استان ارائه شده‌اند.
- ماده (۳) این سند شامل تشریح «جزئیات اجرایی» آمایش سرزمین با تفکیک محورهای ناظر بر تخصص‌ها و اولویت‌های توسعه استان، سیاست‌های سرزمینی توسعه بخش‌ها در استان و تصویر سازمان فضایی استان در افق توسعه‌یافتگی است.
- در میان مزیت‌های متنوع ذکرشده، در مطالعات مربوط به آمایش سرزمین استان، تاکید ویژه‌ای بر مناطق مکران صورت گرفته است. در سال ۱۳۹۷ سند توسعه سواحل مکران در شورای عالی معماری و شهرسازی و در سال ۱۳۹۸ در شورای عالی آمایش سرزمین تصویب شد. در سند آمایش سرزمین استان نیز توجه ویژه‌ای به این منطقه شده است (جهانگیر و کاشف، ۱۴۰۱: ۵-۲). اهمیت متصور برای سواحل مکران در حوزه اقتصادی، از منظر تجاری، ترانزیتی، گردشگری و صنعتی است. این منطقه به لحاظ ظرفیت‌های اقتصادی دارای سه سطح ملی، منطقه‌ای و بین‌المللی است. ۶۲۰ کیلومتر مرز آبی سواحل مکران و تسلط این منطقه بر یکی از مهمترین و استراتژیک‌ترین راه‌های آبی جهان، همجواری با دو کشور افغانستان و پاکستان و نزدیکی به جمهوری‌های محصور ضلع شمال شرقی ایران، ویژگی خاصی به این منطقه بخشیده است (مرکز بررسی‌های استراتژیک ریاست جمهوری، دی ۱۳۹۷: ۱-۲).

این همه در حالی است که علی‌رغم انجام مطالعات ظرفیت‌شناسی و مزیت‌شناسی متعدد و تأکید بر استفاده حداکثری از ظرفیت‌های سواحل مکران برای توسعه کشور در اسناد بالادستی توسعه، مطابق گزارش آسیب‌شناختی مرکز پژوهشی وابسته به سازمان برنامه و بودجه کشور در سال ۱۴۰۱ (مرکز پژوهش توسعه و آینده‌نگری)، توسعه مکران همچنان در ساختارهای اجرایی با موانع متعددی روبه‌رو است و عملاً برنامه‌ها در مراحل اجرایی، با کندی و تعارضات منافع بخشی و سازمانی مواجه می‌شوند (جهانگیر و کاشف، ۱۴۰۱: ۱).

منابع فصل اول

- ابراهیم‌زاده، عیسی. ۱۳۸۹. *آمایش سرزمین و برنامه‌ریزی محیطی در جنوب شرق ایران*. تهران: اطلاعات.
- ابراهیمی‌فر، یدالله. ۱۴۰۱. «ارکان توسعه پایدار و الزامات آن در برنامه پنج‌ساله هفتم توسعه». مرکز پژوهش‌های توسعه و آینده‌نگری. تیر ۱۴۰۱.
- بارو، سی‌جی. ۱۳۷۶. «توسعه پایدار: مفهوم، ارزش و عمل». ترجمه سید علی بدری. *تحقیقات جغرافیایی*. بهار ۱۳۷۶. شماره ۴۴. صص. ۴۳-۶۷.
- بانک جهانی. ۱۳۹۴. *توانمندسازی و کاهش فقر (کتاب مرجع)*. ویراستار: دیپا نارایان. ترجمه فرزاد پوراصغر و جواد رضانی. برای وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی. تهران: کریمخان زند.
- بهرام‌زاده، حسینعلی. ۱۳۸۲. «توسعه پایدار». تدبیر. ۱۳۸۲. شماره ۱۳۴. صص. ۳۵-۴۲.
- بیکر، ترزال. ۱۳۸۶. *نحوه انجام تحقیقات اجتماعی*. ترجمه هوشنگ ناییبی. تهران: نشر نی.
- جهانگیر، ادريس، کاشف، مهرداد. ۱۴۰۱. «الزامات و فرایندهای تحقق توسعه مکران». همکاران: مینا ابوطالبی، مهدی رازپور، مصطفی کشتکار، یاسر خانی، محمدرحمانی روزبهان. گروه پژوهشی آمایش سرزمین، توسعه و توازن منطقه‌ای مرکز پژوهش‌های توسعه و آینده‌نگری. تیر ۱۴۰۱.
- دبیرخانه شورای عالی آمایش سرزمین. «سند آمایش استان سیستان و بلوچستان». ۱۱ اسفند ۱۳۹۹. سازمان برنامه و بودجه کشور.
- سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی. ۱۳۸۰. *مطالعات آمایش سرزمین (سابقه، مفاهیم و شرایط کنونی)*. تهران: انتشارات سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی.
- سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی استان سیستان و بلوچستان (امور برنامه‌ریزی، نظارت و آمایش سرزمین). ۱۳۹۸. «سند راهبردی آمایش استان سیستان و بلوچستان». بهار ۱۳۹۸.
- سلامی، رضا. ۱۳۷۶. «بررسی اجمالی توسعه پایدار». *رهیافت*. ۱۳۷۶. شماره ۱۷. صص. ۴۴-۵۰.
- عارفی، مهیار. ۱۳۸۰. «به سوی رویکرد دارایی-مبنا برای توسعه اجتماع محلی». ترجمه نوین تولایی. *مجله هنرهای زیبا - معماری و شهرسازی*. زمستان ۱۳۸۰. شماره ۱۰. صص. ۲۲-۳۳.
- فون دراست، برن. ۱۳۶۶. «توسعه‌ای پایدار». *پیام یونسکو*. مهر ۱۳۶۶. شماره ۲۰۸. صص. ۲-۷.
- بانک جهانی. ۱۳۹۴. *توانمندسازی و کاهش فقر (کتاب مرجع)*. ویراستار: دیپا نارایان پارکر. ترجمه فرزاد پوراصغر سنگاچین، حبیب جباری، جواد رضانی. تهران: کریمخان زند.
- لشکری، محمد. ۱۳۸۸. *توسعه اقتصادی و برنامه‌ریزی*. تهران: انتشارات دانشگاه پیام نور.
- لهله، شاراچاندرا. ۱۳۷۱. «توسعه پایدار: یک بررسی انتقادی». *گزیده مسائل اقتصادی-اجتماعی*. مهر و آبان ۱۳۷۱، شماره ۱۲۷. صص. ۴۳-۷۶.
- محمدی سرگلانی، محمدناصر. ۱۴۰۰. «برنامه‌ریزی آمایش سرزمین، نردبان توسعه پایدار». *روزنامه فغانستان ما*. ۲۴ مرداد (اسد) ۱۴۰۰.
- مرکز بررسی‌های استراتژیک ریاست جمهوری. ۱۳۹۵. «مسئله شناسی راهبردی توسعه در استان سیستان و بلوچستان». پدیدآورندگان: متین رمضان‌خواه، مجید رضانی، روح‌الله قاسمی.

- مرکز بررسی‌های استراتژیک ریاست جمهوری. ۱۳۹۷. «الگوی پیشنهادی برای مدیریت و حکمرانی توسعه سواحل مکران». تدوین: مسعود درودی. ۱۹ دی ۱۳۹۷.
- موسوی جهرمی، یگانه. ۱۳۷۹. *توسعه اقتصادی و برنامه‌ریزی*. تهران: انتشارات دانشگاه پیام نور.
- وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی. ۱۳۹۹ الف. «نیم‌نگاهی به شاخص‌های توسعه استان سیستان و بلوچستان». تهران: معاونت امور اقتصادی و برنامه‌ریزی وزارت تعاون.
- وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی. ۱۳۹۹ ب. «مروری بر شاخص‌های توسعه استان سیستان و بلوچستان و پیش‌نویس سند توسعه استان (۱۴۰۱-۱۳۹۹)». تهران: معاونت امور اقتصادی و برنامه‌ریزی وزارت تعاون.
- Friedman, John and William Alonso (Editors). 1964. *Regional Development and Planning: A Reader*. Cambridge: MIT Press.

فصل دوم: اشتغال و توان‌افزایی

استان سیستان و بلوچستان به گواهی مطالعات متعدد واجد پتانسیل‌های اقتصادی گسترده در حوزه‌هایی نظیر تجارت و ترانزیت کالا، گردشگری، معدن، انرژی خورشیدی و آبیان است. این استان بزرگترین استان کشور از لحاظ مساحت است و بیشترین جمعیت جوان کشور را در خود جای داده است. با این حال، این استان به لحاظ نرخ مشارکت اقتصادی رتبه آخر و به لحاظ نرخ بیکاری رتبه اول را در کشور دارد. چه عوامل و بستری زمينه‌ساز بروز معضل در اکوسیستم اشتغال و ساخت اقتصادی این استان است؟ سازمان‌های دولتی، نهادهای عمومی و سازمان‌های مردم‌نهاد برای غلبه بر این وضعیت چه اقدامات، فعالیت‌ها و برنامه‌هایی را در دستور کار داشته‌اند؟ با عنایت به مجموعه اقدامات صورت گرفته و نیازهای موجود، چه راهکارها و توصیه‌هایی برای توان‌افزایی ساکنان این استان، بهبود وضعیت اشتغال و تقویت مشارکت اقتصادی آن‌ها وجود دارد؟ این‌ها پرسش‌هایی است که می‌کوشیم در این فصل با استناد به مطالعات و گزارش‌های موجود پاسخی برای آن‌ها ارائه کنیم.

برای این منظور، نخست وضعیت بیکاری و ساختار اشتغال و مسئله‌شناسی بیکاری در این استان به عنوان یکی از مشکلات اصلی ارائه می‌شود. در بخش دوم، اقدامات، فعالیت‌ها و برنامه‌های نهادهای مختلف دولتی، عمومی و مردمی در راستای اشتغال و توان‌افزایی در استان مورد بحث قرار می‌گیرد. در نهایت، راهکارها و پیشنهادها موجود برای بهبود وضعیت اشتغال و توان‌افزایی استان ارائه می‌شود. اما از آنجا که در این فصل از مفهوم توان‌افزایی (توانمندسازی) بسیار استفاده می‌شود، ابتدا لازم است بر این مفهوم تأمل کنیم.

۱. تأملی بر مفهوم توان‌افزایی (توانمندسازی)

در این فصل اشتغال و توان‌افزایی به عنوان دو رکن همبسته مطرح شده‌اند، به این دلیل که حل مسئله بیکاری در اجتماعات ملی و محلی مختلف، به ویژه در مناطق کم‌برخوردار، مستلزم تقویت توانمندی‌ها و مهارت‌های فنی و حرفه‌ای در افراد است. لذا، همچنان که در ادامه فصل مشاهده خواهیم کرد، غالب طرح‌های اشتغال‌زایی در سطح ملی و استانی از رهگذر طرح‌های مبتنی بر توان‌افزایی تحقق یافته‌اند.

مفهوم توان‌افزایی و توانمندسازی به شیوه‌های مختلف تعریف شده است.

فرهنگ انگلیسی آکسفورد کلمه empower (به معنای قدرت دادن؛ اختیار دادن؛ توان‌افزایی؛ توانمندسازی) را چنین تعریف کرده است: اعطای قدرت یا اختیار به کسی تا بتواند چیزی را انجام دهد و یا ایجاد این احساس در فرد تا او بتواند کارهای بیشتری انجام دهد.

توانمندسازی مفهومی رایج در مدیریت سازمان‌ها و بیشتر ناظر بر اعطای اختیار و آزادی عمل به کارکنان سازمان است. مفهوم توانمندسازی - چنانچه در این فصل تحت عنوان توان‌افزایی به کار می‌رود - ناظر بر رویکردی اجتماعی-اقتصادی

است، و جامعه هدف آن، افراد و اعضای جوامع محلی (نه کارکنان سازمان) است. هرچند این دو رویکرد - سازمانی و اجتماعی - ماهیتاً از هم جدا نیستند، در این پژوهش، تمرکز بر ارائه تعاریفی با رویکرد اجتماعی است.

در تعریفی که بانک جهانی از این مفهوم ارائه کرده، توانمندسازی عبارت است از گسترش دارایی‌ها و قابلیت‌های فقرا برای مشارکت، چانه‌زنی و مذاکره، تأثیرگذاری، کنترل و پاسخگو کردن نهادهایی که بر زندگی آنان تأثیرگذارند. طبق این تعریف، توانمندسازی با گسترش و بسط آزادی انتخاب و عمل همراه است، چرا که نتیجه آن افزایش اختیار فرد و افزایش کنترل فرد بر منابع و تصمیمات تأثیرگذار بر زندگی اوست (بانک جهانی، ۱۳۹۴: ۴۶).

بنیاد برکت، از نهادهای زیرمجموعه ستاد اجرایی فرمان امام در حوزه محرومیت‌زدایی در کشور، تعریف مختاری از توانمندسازی ارائه کرده که با یکی از ابعاد تعریف بانک جهانی قرابت دارد: «توانمندسازی فرایندی است که افراد یا گروه‌های هدف را قادر می‌سازد تا دسترسی و کنترل بیشتری بر منابع داشته و بتوانند بر شرایط پیرامون خود تأثیر بیشتری بگذارند. نتیجه توانمندسازی افزایش قدرت تصمیم‌گیری، انتخاب فرایندها و درگیر شدن در همه مراحل اعم از اولویت‌بندی، برنامه‌ریزی، اجرا، پایش و ارزشیابی حائز اهمیت است.» (بنیاد برکت، ۱۳۹۴: ۱)

سازمان بهزیستی کشور توانمندسازی را چنین تعریف کرده است: فرایندی هدفمند و چندبعدی که به افراد، خانواده‌ها، گروه‌ها و اجتماع‌ها، ضمن تأکید بر کرامت انسانی افراد، در شناخت و دستیابی به منابع و فرصت‌ها مانند فرصت‌های آموزشی و تحصیلی، شغلی، ازدواج و تأمین مسکن کمک می‌نماید تا با تغییر مطلوب شرایط، انتخاب‌های خود را به انجام رسانده و فعالانه بر محیط زندگی کنترل نسبی داشته باشند (سازمان بهزیستی کشور، ۱۳۹۸: ۱۳۹).

صندوق کارآفرینی امید توانمندسازی را در چارچوب مفروضات رایج حول این مفهوم در علم مدیریت سازمانی تعریف کرده است: «توانمندسازی تأثیر دوطرفه و توزیع چندگانه قدرت و تسهیم مسئولیت است. توانمندسازی عنصر حیاتی و انرژی‌زا، جامع و فراگیر و دموکراتیک است. توانمندسازی افراد را قادر می‌سازد تا از توانایی‌ها، ظرفیت‌ها و استعداد‌های خود بهره ببرند. همچنین انجام وظایف را تسهیل می‌کند، در یادگیری و آموزش سرمایه‌گذاری می‌کند، شور و نشاط و جسارت را به سازمان تزریق می‌کند و ارتباطات مؤثر را ایجاد کرده، اطلاع‌رسانی، هدایت و مربیگری می‌کند.»^۱

کمیته امداد امام خمینی توانمندسازی را - به عنوان یکی از ارکان رویکرد خود - به این صورت تعریف کرده است: «مجموعه‌ای از مداخلات حرفه‌ای و تخصصی هدفمند است که با توان‌سنجی آغاز و، با تأکید بر رویکرد اجتماع‌محور و خانواده‌محور با مشارکت ذینفعان طی زمان‌بندی مشخص، موجب بهبود وضعیت زندگی جامعه هدف شده، به طوری که نیازمند دریافت حمایت نباشند و از چرخه خدمات حمایتی خارج شوند.» (کمیته امداد امام خمینی، ۱۴۰۰: ۲۵).

تعاریف فوق ابعاد کمابیش مشترکی دارند، از جمله اینکه تمامی تعاریف بر تقویت قابلیت‌ها و دارایی‌های فقرا در راستای کنترل بیشتر بر منابع تأکید دارند و خروج فقرا از چرخه حمایتی را تنها با اتکالی به سرمایه اجتماعی و قابلیت‌های جمعی ممکن می‌دانند.

در این فصل از مفهوم «توان‌افزایی» به عنوان معادلی برای «توانمندسازی» بهره برده‌ایم؛ چون، به نظر می‌رسد این مفهوم به شکلی بهتر وجود قابلیت‌های انسانی در فقرا و اعضای جوامع محلی را مفروض می‌گیرد، و فرایند توان‌افزایی

۱. صندوق کارآفرینی امید. «توانمندسازی». لینک: <https://www.karafariniomid.ir/90>

را ناظر بر فعال‌سازی و تقویت این قابلیت‌ها تعریف می‌کند، نه خلق یا ایجاد قابلیت‌ها (چنان که در پسوندد «سازی» در مفهوم توانمندسازی به طور ضمنی مفروض است).

توان‌افزایی، بر این اساس، به مجموعه‌ای از اقدامات در راستای تقویت و گسترش قابلیت‌های انسانی اعضای اجتماع محلی برای تقویت حق انتخاب، آزادی عمل، کنترل و مذاکره با نهادها و کنشگران جمعی مؤثر بر زندگی اعضای اجتماع محلی اطلاق می‌شود، و غایت آن سازماندهی و بسیج قابلیت‌های جمعی برای حل مشکلات اجتماع محلی و افزایش دسترسی به منابع و فرصت‌های اقتصادی و مشارکت در حکمرانی محلی است.

چنان‌چه در بخش تجارب عملی این فصل مشاهده خواهیم کرد، توان‌افزایی اجتماعات محلی توسط نهادهای مداخله‌گر از رهگذر مجموعه متنوعی از اقدامات - نظیر آموزش، مهارت‌افزایی، اعطای تسهیلات خوداشتغالی، ایجاد گروه‌های خودیار و همیار، صندوق‌های خرد محلی، سرمایه‌گذاری حمایتی، شبکه‌سازی و کمک به تأسیس انجمن‌های مردم‌نهاد و نظیر آن - بسته به رویکرد، مدل نظری و عملی نهادهای مداخله‌گر، صورت می‌گیرد.

همچنین، با عطف نظر به مباحث نظری ارائه‌شده در فصل اول، توان‌افزایی (توانمندسازی) عمدتاً در رویکرد دارایی-مبنا معنا و کاربرد پیدا می‌کند. در این رویکرد، به جای تأکید بر استحقاق گروه‌های هدف برای ارائه حمایت‌ها و خدمات رفاهی، بر سرمایه اجتماعی تأکید می‌شود. در بخش پایانی این فصل، همراه با تحلیل موجزی که از مجموعه تجارب و اقدامات عملی دستگاه‌ها و سازمان‌های دولتی و غیردولتی برای اشتغال و توان‌افزایی در استان سیستان و بلوچستان ارائه می‌شود، خواهیم دید که از برنامه‌ها و طرح‌های اجراشده در راستای اشتغال و کارآفرینی کدام‌ها بر اساس رویکرد نیاز-مبنا و کدام‌ها بر اساس رویکرد دارایی-مبنا طراحی شده‌اند.

۲. وضعیت بیکاری و ساختار اشتغال

گزارش‌های متعدد ارائه شده توسط مراجع پژوهشی و سیاستگذاری در کشور مؤید این مهم است که بیکاری و عدم اشتغال یکی از مهم‌ترین مسائل استان سیستان و بلوچستان است. در این بخش، پس از ارائه تصویری از شاخص‌های اقتصادی مرتبط با اشتغال و بیکاری در استان، به تشریح اهمیت و جایگاه مسئله بیکاری - در میان مجموع مسائل و مشکلات استان، بر اساس گزارش‌ها و مطالعات موجود - می‌پردازیم.

شاخص‌های اقتصادی مرتبط با اشتغال و بیکاری

«نیم‌نگاهی به شاخص‌های توسعه استان سیستان و بلوچستان» عنوان گزارش معاونت امور اقتصادی و برنامه‌ریزی وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی است. در این گزارش، ابعاد مختلف توسعه انسانی، اقتصاد کلان و بازار کار، توسعه اجتماعی و توسعه زیربنایی این استان بررسی شده است. تعدادی از شاخص‌های ارائه‌شده در فصل مربوط به اقتصاد کلان و بازار کار این گزارش تصویری از وضعیت اشتغال و بیکاری در این استان ارائه می‌کند. این شاخص‌ها در ادامه مرور می‌شوند.

شاخص مشارکت اقتصادی: مطابق مفروضات گزارش مذکور، نرخ مشارکت اقتصادی به معنای میزان تمایل مردم به مشارکت در نظام تولید است. به بیان دیگر، نرخ مشارکت اقتصادی برابر است با نسبت جمعیت فعال ۱۰ ساله و بیشتر به کل جمعیت ۱۰ ساله و بیشتر ضرب در ۱۰۰ (معاونت امور اقتصادی و برنامه‌ریزی وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی،

۱۳۹۹ الف: ۸۲). بر اساس محاسبات این گزارش، استان سیستان و بلوچستان در رتبه‌بندی مشارکت اقتصادی استان‌های کشور، با متوسط نرخ مشارکت ۳۱٫۷ درصد، در حد فاصل سال‌های ۱۳۹۵-۱۳۹۸، در جایگاه آخر قرار گرفته است. با توجه به نرخ رشد نمایی منفی استان در این بازه زمانی، می‌توان نتیجه گرفت که ساکنان استان به دلایل متعدد - همچون نرخ بیکاری بالا، مدت زمان زیاد برای یافتن شغل مناسب، عدم همخوانی سیاست‌های اشتغال‌زایی با عقاید مردم بومی و نظیر آن - تمایل خود را برای شرکت در نظام تولید از دست می‌دهند. نرخ مشارکت مذکور از میانگین کشوری (۴۰٫۳ درصد) حدود ۹ درصد کمتر است. میانگین نرخ رشد نمایی این شاخص در کشور مثبت ۰٫۹ است که بیانگر بهبود تدریجی مشارکت اقتصادی در بازه زمانی مذکور در سطح کشور است، اما این رقم برای استان سیستان و بلوچستان منفی ۰٫۲ بوده است.

نرخ بیکاری: مطابق تعریف اخیر از نرخ بیکاری در ایران، افرادی که ۷ روز پیش از مراجعه مأمور سرشماری حداقل یک ساعت کار نکرده‌اند و دارای شغلی نیز نبوده‌اند، در صورت داشتن دو شرط (اقدام به جستجوی کار در ۳۰ روز گذشته و آماده برای کار بودن در یک دوره ۱۵ روزه) بیکار محسوب می‌شوند. بر اساس محاسبات گزارش مذکور، در حد فاصل ۱۳۹۸-۱۳۹۵ استان سیستان و بلوچستان با نرخ بیکاری ۱۴٫۱ درصد، در بین استان‌های کشور رتبه ۲۸ را دارا بوده است، یعنی تنها سه استان (کرمانشاه، چهارمحال و بختیاری، خوزستان) از نظر نرخ بیکاری در بازه زمانی مذکور وضعیت بدتری نسبت به این استان داشته‌اند. اما با لحاظ نمودن نرخ رشد نمایی، استان سیستان و بلوچستان با نرخ رشد مثبت ۴٫۲ بدترین وضعیت نرخ رشد بیکاری را در بازه زمانی مذکور بعد از استان هرمزگان دارد (پیشین: ۸۶-۸۵). قابل توجه است که تعریف فوق از بیکاری از نظر کارشناسی بسیار مورد مناقشه و نقد است، و گزارش‌های میدانی بیانگر وضعیت بیکاری به مراتب وخیم‌تر در استان سیستان و بلوچستان است.

ساختار اشتغال: بررسی معاونت امور اقتصادی و برنامه‌ریزی وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی نشان می‌دهد که گرچه در حد فاصل ۱۳۸۵-۱۳۷۵ رشد اشتغال در تمامی بخش‌های اقتصادی به جز کشاورزی مثبت بوده است، اما با گذر به دوره زمانی ۱۳۹۰-۱۳۸۵ تمامی بخش‌های مذکور (به جز کشاورزی و معدن) نرخ رشد اشتغال منفی را تجربه کرده‌اند؛ به طوری که نرخ اشتغال در مجموع این بخش‌ها از ۴۲۶ هزار نفر در سال ۱۳۸۵ به ۳۸۶ هزار نفر در سال ۱۳۹۰ کاهش یافته است. روند نگران‌کننده دیگر در بررسی ساختار اشتغال استان این است که تمرکز شاغلان فعال در بخش‌ها تغییر کرده و استان از عملکردی مبتنی بر ساختار چندنقشی در سال ۱۳۷۵ به سمت ساختاری با غلبه بخش خدمات حرکت کرده و در سال‌های ۱۳۸۵ تا ۱۳۹۰، ساختار اشتغال استان ترکیبی از خدمات و کشاورزی بوده است (پیشین: ۹۰-۸۹).

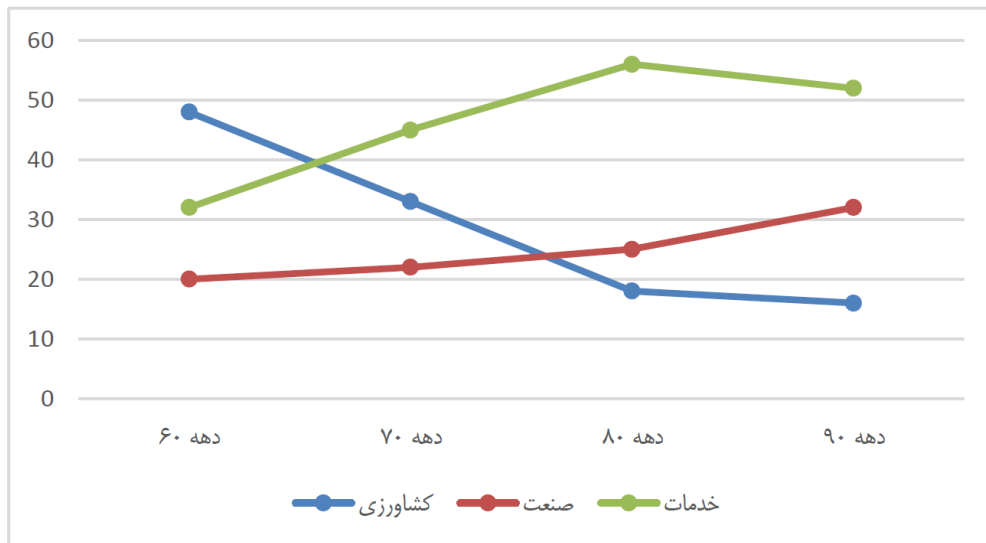
۱. اگر مقدار رشد نمایی شاخص مثبت باشد به معنی آن است که نرخ بیکاری در حال افزایش بوده و برنامه‌ریزی برای منحرف ساختن روند پیش رو امری ضروری است.

جدول ۱ - تحول شاغلان استان به لحاظ تفکیک بخش‌های عمده اقتصادی در حد فاصل ۱۳۹۰-۱۳۷۵

استان	۱۳۷۵	۱۳۸۵	۱۳۹۰	۷۵-۸۵	۸۵-۹۰	۷۵-۹۰
کشاورزی، شکار و جنگلداری و ماهیگیری	۱۰۴۳۸۶	۷۷۶۱۵	۱۲۹۷۲۰	-۲٫۹	۱۰٫۸	۱٫۴۶
استخراج معدن	۵۲۸	۸۳۰	۹۰۵	۴٫۶	۱٫۷	۳٫۶۶
صنعت - ساخت	۱۹۰۹۷	۳۹۹۴۸	۲۲۲۵۰	۷٫۷	-۱۱٫۰	۱۰٫۲
تامین برق، گاز و آب	۲۹۶۴	۵۶۳۲	۵۱۳۴	۶٫۶	-۱٫۸	۳٫۷۳
ساختمان	۴۹۰۳۰	۶۰۳۹۳	۳۴۳۸۲	۲٫۱	-۱۰٫۷	-۲٫۳۴
خدمات	۱۳۳۲۳۵	۲۲۵۴۷۱	۱۷۱۱۴۷	۵٫۴	-۵٫۴	۱٫۶۸
جمع	۳۱۵۳۴۶	۴۲۶۶۸۳	۳۸۶۰۵۷	۳٫۱	-۲٫۰	۱٫۳۶

منبع: معاونت امور اقتصادی و برنامه‌ریزی وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی، ۱۳۹۹ الف: ۸۹

یافته مذکور، مبنی بر تغییر ساختار اشتغال چندنقشی به سمت اقتصاد مبتنی بر خدمات، در گزارش دیگری از معاونت توسعه کارآفرینی و اشتغال همین وزارتخانه نیز تأیید شده است. بر اساس یافته‌های این گزارش، کمبود منابع آب و بهره‌برداری سنتی از آن و همچنین تداوم خشکسالی سبب شده است تا بخش کشاورزی در ساختار کسب‌وکار استان سالانه کوچکتر شده و تعداد شاغلان آن به شکل محسوسی کاهش یابند (ن.ک. نمودار ۱). مطابق نمودار زیر در دهه ۶۰ کشاورزی به عنوان اولویت اقتصادی و اولویت اشتغال در استان شناخته می‌شده، و پس از آن خدمات و صنعت قرار داشته‌اند. در دهه ۷۰، به دلیل فعالیت سایر زیربخش‌های اقتصادی، تغییرات اقلیمی و خشکسالی و در نتیجه مهاجرت روستاییان به شهرهای مرکزی و بندری استان، جمعیت بخش کشاورزی کاهش یافت و به سایر بخش‌ها - به‌ویژه بخش خدمات - منتقل شد. به عبارت دیگر، با توجه به رشد متوازن و نسبتاً کم صنعت در دهه هفتاد، بیشترین رشد مربوط به بخش خدمات است. در واقع، به دلیل اینکه کشاورزان دارای مهارت خاصی جز در کشاورزی نبودند، با مهاجرت به شهرها به مشاغل خدماتی مشغول می‌شدند. روند کاهش جمعیت شاغلان بخش کشاورزی و افزایش جمعیت شاغلان بخش خدمات در دهه ۸۰ نیز ادامه داشته است (معاونت توسعه کارآفرینی و اشتغال وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی، ۱۳۹۷: ۵۰-۵۲).

نمودار ۱ - روند رشد و رکود سیستم‌های کسب و کاری موجود استان سیستان و بلوچستان
منبع: معاونت توسعه کارآفرینی و اشتغال وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی، ۱۳۹۷: ۵۰

بهره‌وری نیروی کار: شاخص اقتصادی دیگر، مرتبط با کار و اشتغال، نرخ بهره‌وری است. این نرخ نشان می‌دهد به ازای هر نیروی کار، میزان ارزش افزوده تولیدشده چقدر است. بررسی معاونت امور اقتصادی و برنامه‌ریزی وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی نشان می‌دهد که بهره‌وری استان در بخش‌های مختلف اقتصادی از میانگین کشوری فاصله زیادی داشته و بسیار پایین‌تر است. داده‌های مقایسه‌ای بهره‌وری نیروی کار در سال‌های ۱۳۸۵، ۱۳۹۰ و ۱۳۹۵ در سه گروه کشاورزی، صنعت و خدمات در جدول زیر ارائه شده است. این داده‌ها بیانگر آن است که بهره‌وری نیروی کار در این استان در هر سه گروه پایین‌تر از دیگر استان‌های کشور است؛ تنها استثنا در این زمینه، بهره‌وری نیروی کار در گروه کشاورزی در سال ۱۳۹۵ است که در استان سیستان و بلوچستان از میانگین کشوری بالاتر گزارش شده است. پایین بودن بهره‌وری نیروی کار می‌تواند دلایل متفاوتی داشته باشد، از جمله نبود تکنولوژی و زیرساخت‌های مناسب، ضعف دانش و مهارت‌های نیروی انسانی، و فقدان سرمایه لازم برای ایجاد صرفه‌های ناشی از مقیاس در استان (معاونت امور اقتصادی و برنامه‌ریزی وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی، ۱۳۹۹ الف: ۹۷-۹۶). گزارش همچنین تصریح دارد که این میزان اختلاف در بهره‌وری استان با متوسط ملی را باید در دلایل غیراقتصادی جستجو کرد.

جدول ۲ - بهره‌وری نیروی کار در گروه‌های عمده فعالیت در استان در مقایسه با کشور در سال‌های ۱۳۸۵، ۱۳۹۰ و ۱۳۹۵

بهره‌وری نیروی کار کشور در سال ۱۳۹۵	بهره‌وری نیروی کار کشور در سال ۱۳۹۰	بهره‌وری نیروی کار کشور در سال ۱۳۸۵	بهره‌وری نیروی کار در سال ۱۳۹۵	بهره‌وری نیروی کار در سال ۱۳۹۰	بهره‌وری نیروی کار در سال ۱۳۸۵	گروه
۳۰۲	۳۲۲	۳۱۷	۴۶۳	۲۵۲	۲۵۹	گروه کشاورزی
۷۶۸	۱۱۱۸	۸۵۴	۱۶۵	۵۲۱	۲۵۴	گروه صنعت
۶۲۴	۸۰۷	۶۷۳	۳۹۱	۷۴۴	۳۶۶	گروه خدمات

منبع: معاونت امور اقتصادی و برنامه‌ریزی وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی، ۱۳۹۹ الف: ۹۶

وضعیت اشتغال غیررسمی بر اساس بیمه‌های اجتماعی در اطلس رفاه ایرانیان

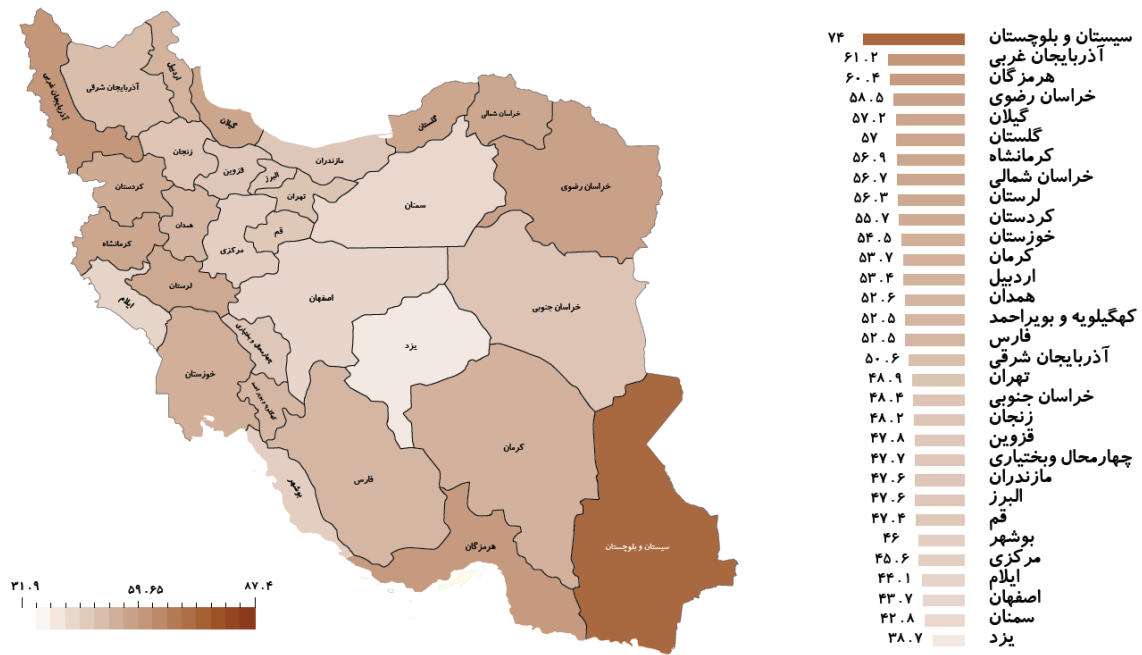
«اطلس رفاه ایرانیان» عنوان مجموعه شاخص‌های استخراج‌شده از پایگاه اطلاعات رفاه ایرانیان وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی است که در دو نسخه کشوری (ملی) و استانی توسط معاونت رفاه اجتماعی این وزارتخانه و مرکز توانمندسازی حاکمیت و جامعه جهاد دانشگاهی منتشر شده است. این اطلس مبتنی بر داده‌های ثبتي (و نه طرح‌های آمارگیری مبتنی بر نمونه‌گیری) است و از این جهت داده‌های قابل اتکایی محسوب می‌شود. یک فصل از این اطلس به مسئله «بیمه‌های اجتماعی و اشتغال» اختصاص دارد. قرار گرفتن این دو حوزه - بیمه‌های اجتماعی و اشتغال - در یک فصل از این بابت است که در پایگاه اطلاعات رفاه ایرانیان بخش مهمی از داده‌های موجود در مورد اشتغال افراد بر اساس اطلاعات بیمه‌های آنها است. برحسب اینکه سرپرست خانوار یا اعضای خانوار بیمه‌شده «سازمان تأمین اجتماعی، صندوق‌های بازنشستگی کشوری یا لشکری، فولاد، روستاییان، بنادر» باشند یا نه، وضعیت اشتغال رسمی آنها - که مستلزم بیمه فرد توسط سازمان‌های بیمه‌گر است - مشخص می‌شود.

مطابق داده‌های این اطلس، در مجموع در کشور حدود ۱۳ میلیون خانوار وجود دارد که هیچ‌یک از اعضای آن بیمه‌شده صندوق‌های بیمه‌ای مذکور نیستند.^۱ بر اساس این شاخص، وضعیت استان سیستان و بلوچستان بدترین شاخص در میان استان‌های کشور است. همان‌گونه که در نمودار زیر ملاحظه می‌شود، ۷۴ درصد خانوارهای این استان فاقد بیمه اجتماعی هستند - که ۲۲ درصد بیشتر از میانگین کشوری (۵۲ درصد) است. استان بعدی با اختلاف حدود ۱۳ درصدی پایین‌تر از استان سیستان و بلوچستان قرار دارد.

گزارش معاونت رفاه اجتماعی با موضوع اشتغال غیررسمی و گزارش هیأت امنای سازمان تأمین اجتماعی و صندوق‌های تابعه، شاغلان بخش غیررسمی را به آن دسته از شاغلانی اطلاق کرده که تحت پوشش هیچ نوع بیمه یا صندوق بازنشستگی نیستند (معاونت رفاه اجتماعی وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی، ۱۳۹۹: ۴)، (گرچی‌پور و همکاران، ۱۳۹۸). بنابراین، شاخص عدم پوشش بیمه اجتماعی تا حدودی نیم‌رخ اشتغال رسمی/غیررسمی در استان را به نمایش می‌گذارد. هرچه درصد خانوارهای با اعضای بیمه‌نشده بیشتر باشد به معنای آن است که تعداد افراد با اشتغال رسمی در این استان کمتر هستند. در بررسی این شاخص لحاظ کردن این متغیرها نیز اهمیت دارد: اینکه سرپرست خانوار مرد یا زن است، و اینکه خانوار شهری یا روستایی است. در تمامی این شاخص‌ها، استان سیستان و بلوچستان در مقایسه با سایر استان‌های کشور بدترین وضعیت را دارد (معاونت رفاه اجتماعی وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی، ۱۴۰۰: ۸۵-۸۳).

۱. در بخش تعریف مفاهیم و شاخص‌های این اطلس در تعریف «بیمه اجتماعی» آمده است: «همه خانوارهایی که نام حداقل یکی از اعضای آنها به عنوان بیمه‌شده ثبت شده باشد. بیمه‌های اجتماعی شامل بیمه تأمین اجتماعی، صندوق‌های بازنشستگی لشکری و کشوری، [صندوق بازنشستگی] فولاد، [صندوق بیمه اجتماعی کشاورزان]، [روستاییان] و [عشایر] و [صندوق بازنشستگی سازمان] بنادر [و دریانوردی] می‌شود (معاونت رفاه اجتماعی وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی، ۱۴۰۰: الف: ۲۷).

شکل ۵ - وضعیت استان سیستان و بلوچستان از نظر پوشش بیمه‌های اجتماعی (و اشتغال رسمی) در مقایسه با سایر استان‌های کشور

پایداری نرخ بیکاری و اشتغال غیررسمی

گزارش مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی با موضوع «شناسایی و اولویت‌بندی مشکلات سیستان و بلوچستان» بیانگر این است که دومین مشکل استان سیستان و بلوچستان (پس از «مشکلات مواصلاتی و جاده‌ای») «نرخ بالای بیکاری» است (مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، ۱۴۰۰: ۱).

منابع این گزارش مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی عبارت بوده‌اند از: سند آمایش استان، سند توسعه شهرستان، گزارش مرکز بررسی‌های استراتژیک ریاست‌جمهوری، وبگاه معاونت قوانین و معاونت نظارت مجلس شورای اسلامی (حاوی سؤالات، تذکرات، تحقیق و تفحص، استیضاح و ... از جانب نمایندگان مجلس در مورد مسائل حوزه‌های انتخابیه)، تحقیقات میدانی^۱ انجام‌شده توسط نهادها و رسانه‌ها، و دریافت برخی اسناد از برخی نهادهای مرتبط (پیشین: ۳-۲).

بر اساس یافته‌های این گزارش، «مشکلات مواصلاتی و جاده‌ای» با ضریب اهمیت ۱۸.۱۸، «کم‌آبی (کمبود آب شرب)» با ضریب اهمیت ۱۲.۵۰ و «نرخ بیکاری بالا» و «بازماندگی از تحصیل و کمبود معلم و فضاهای آموزشی» با ضریب اهمیت ۷.۹۵ سه رده اول در مشکلات اصلی استان سیستان و بلوچستان محسوب می‌شوند (پیشین: ۱۵-۱۳). این مشکلات در مجموع حدود ۴۶ درصد (قریب به نصف) کل مشکلات استان (در بین ۲۸ مشکل احصاشده) را دربر می‌گیرند.

۱. مطابق گفته تهیه‌کنندگان این گزارش، در تحقیقات میدانی، حضور در حوزه‌های انتخابیه از طریق شبکه‌های استانی و مصاحبه با همه اقشار به ویژه نخبگان مبنای کار بوده و در این روند ۲۷۰ پرسشگر برای جمع‌آوری اطلاعات در سطح کشور (برای تمام استان‌ها) مشارکت داشته‌اند (پیشین: ۳ و ۵۳). همچنین برای گردآوری اطلاعات مخصوص به استان سیستان و بلوچستان، ۳۴ کارشناس به تکمیل پرسشنامه پرداخته‌اند (پیشین: ۲۲ و ۶۲).

در نتیجه‌گیری این گزارش، «بیکاری» به عنوان دومین مشکل اصلی استان سیستان و بلوچستان تشخیص داده شده است (پیشین: ۲۷). همچنین، در گزارش مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، شکاف‌های قبیله‌ای، مذهبی، و قومیتی، خشکسالی و مدیریت نامناسب آب، عدم انباشت سرمایه و قاچاق از جمله مهم‌ترین عوامل محرومیت و بیکاری در استان قلمداد شده است (مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، ۱۴۰۰: ۹).

«مروری بر شاخص‌های توسعه استان سیستان و بلوچستان و پیش‌نویس سند توسعه استان (۱۴۰۱-۱۳۹۹)» عنوان گزارش دیگری از معاونت امور اقتصادی و برنامه‌ریزی وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی است. این گزارش، پس از مرور شاخص‌های توسعه استان و بازخوانی اسناد توسعه استان، جمع‌بندی مختصری از مهم‌ترین مسائل استان به دست داده است. مطابق این جمع‌بندی، «نرخ پایدار بیکاری بالا و اشتغال غیررسمی» یکی از مسائل اصلی استان است. شواهد این گزارش برای تأکید بر نرخ پایدار بیکاری بالا و اشتغال غیررسمی، به عنوان یکی از مسائل اصلی استان، نرخ پایین مشارکت اقتصادی و بهره‌وری اقتصادی پایین است (معاونت امور اقتصادی و برنامه‌ریزی وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی، ۱۳۹۹: ب: ۳۰-۲۹) که در بخش‌های قبلی همین فصل مورد بحث قرار گرفت.

این گزارش، در تحلیل عوامل مؤثر بر پیدایش مسائل مذکور، پنج عامل را برشمرده است، که از بین آن‌ها «سهم پایین سرمایه‌گذاری»، «محدودیت‌ها و ویژگی‌های خاص محیطی و طبیعی» و «نظام برنامه‌ریزی متمرکز و فقدان اولویت‌بندی» از عواملی هستند که به نظر می‌رسد ارتباط بیشتری با پایداری نرخ بیکاری بالا در استان داشته باشند.

مدل عوامل چندگانه بستر ساز بیکاری

گزارش مرکز بررسی‌های استراتژیک ریاست‌جمهوری در سال ۱۳۹۵ با عنوان «مسئله‌شناسی راهبردی توسعه در استان سیستان و بلوچستان» در جمع‌بندی خود تصریح دارد که «مسئله بیکاری یکی از مسائل عمده و چالش‌برانگیز استان سیستان و بلوچستان است. نرخ بیکاری در استان طبق آمار رسمی ۱۱ درصد و طبق آمار غیررسمی به بیش از ۳۰ درصد می‌رسد. اما باید به این نکته توجه داشت که بیکاری معلول شرایط وخیم استان در هر حوزه تحلیلی (اقتصادی، زیست محیطی، و اجتماعی و فرهنگی) است و رفع آن نیز نیازمند توجه جامع به هر یک از این سه حوزه است.»

بر اساس همین رویکرد، گزارش مذکور به دسته‌بندی و تحلیل مسائل استان در سه محور («سیاست اقتصادی، صنعتی و گردشگری»، «سیاست محیط‌زیست، آب و کشاورزی» و «سیاست اجتماعی و فرهنگی») پرداخته و ذیل هر محور راهکارهایی ارائه کرده است (که به تناسب در این پژوهش مورد بحث و بررسی قرار خواهند گرفت).

از گزارش مذکور، مدل نسبتاً جامعی از ابعاد مختلف مسئله اشتغال استخراج و در قالب نمودار زیر نمایش داده شده است. این مدل ابعاد مسئله اشتغال و بیکاری را در سه دسته سیاست‌های مورد بررسی تفکیک می‌کند. مهم‌ترین بعد ناظر بر نارسایی‌های سیاست اقتصادی، صنعتی و گردشگری است، و عدم استفاده فعال و مؤثر از مزیت‌های اقتصادی استان در بخش‌های تجارت، کشاورزی، صنعت و معدن و گردشگری به عنوان بسترهای زمینه‌ساز معضل بیکاری می‌تواند مورد توجه قرار گیرد.

در وجه دوم، سیاست محیط‌زیست و آب مورد توجه قرار می‌گیرد: شیوه‌های نامطلوب در سیاست ذخیره‌سازی آب، از جمله عدم مدیریت صحیح میزان ورودی آب از رودخانه هیرمند به کشور، سبب در تنگنا قرار گرفتن کشاورزی و تشدید بیکاری

در این بخش می‌شود. همچنین، آمایش نامناسب اراضی کشاورزی و بالابودن میزان تبخیر، روش‌های کشاورزی غیرصنعتی و نیمه‌صنعتی با راندمان پایین منجر به اتلاف حدود ۷۰ درصدی منابع آبی در کشاورزی شده و در درازمدت به تخلیه استان از منابع آبی می‌انجامد، که خود بسترساز بیکاری گسترده نیروی کار بخش کشاورزی می‌شود.

در وجه سوم، از نظر سیاست‌های اجتماعی و فرهنگی، ضعف آموزش منجر به تشدید بازماندگی از تحصیل و عدم مهارت‌آموزی مناسب دانش‌آموزان برای ورود به بازار کار می‌شود. مسئله تبعیض و طردشدگی در این استان نیز مسئله بیکاری در آن را تشدید می‌کند. نخست اینکه در برنامه‌های توسعه توجه کافی به این استان صورت نمی‌گیرد. دوم اینکه سیاست‌های نادرست مذهبی و نگرش‌های نادرست جنسیتی به ترتیب موجب می‌شوند بخش مهمی از جمعیت اهل سنت و جمعیت زنان از اشتغال بازمانند. سوم، مسئله حاشیه‌نشینی و فقدان مهارت و آموزش در این بخش است، که به سبب اهمیت آن در ادامه با تفصیل بیشتری مورد بحث قرار می‌گیرد.

نمودار ۲- مدل تحلیل مسئله اشتغال و بسترهای زمینه‌ساز بیکاری در استان سیستان و بلوچستان

گزارش مذکور نگاه ضمنی جامعی به بسترهای چندگانه زمینه‌ساز بیکاری در استان داشته و کوشیده سهم هر یک از ابعاد مختلف (سیاست اقتصادی-صنعتی-گردشگری و سیاست محیط‌زیست-آب-کشاورزی) را در ارتباط با مسئله بیکاری به طور غیرمستقیم و به ویژه با ارائه راهکارهایی - در جهت توجه به اشتغال‌آفرینی - مدنظر قرار دهد. یکی از ابتکارهای این گزارش تأکید بر نسبت حاشیه‌نشینی و بیکاری و لزوم توجه به توانمندسازی و مهارت‌افزایی در مناطق حاشیه‌ای استان به عنوان راهبردی برای کاهش معضلات این مناطق و تقویت اشتغال است. گزارش مذکور، علاوه بر پیشنهادهایی که ناظر بر بهسازی زیرساخت‌ها و امور کالبدی برای حل مسئله حاشیه‌نشینی دارد، بر دو راهکار کلیدی (که با موضوع این فصل یعنی اشتغال و توان‌افزایی نسبت مستقیم دارد) تأکید می‌کند:

- بالا بردن تخصص و مهارت نیروی کار موجود در نواحی حاشیه شهری، از طریق آموزش‌های رسمی و فنی و حرفه‌ای و بالا بردن سطح تحصیلات و مهارت جوانان از راه تشویق آنان به فراگیری علم و دانش، تخصص و مهارت، به منظور جذب در اقتصاد بخش رسمی و کاهش اشتغال در بخش غیررسمی در آینده این سکونتگاه‌ها.
- ایجاد اشتغال و کارآفرینی برای حاشیه‌نشینان به‌خصوص به‌منظور کاهش بیکاری و اشتغال در اقتصاد غیررسمی و شغل‌های کاذب، از یک‌سو، و افزایش درآمد و کاهش فقر و بهبود کیفیت زندگی آنها و گسترش عدالت اجتماعی و اقتصادی، از سوی دیگر.

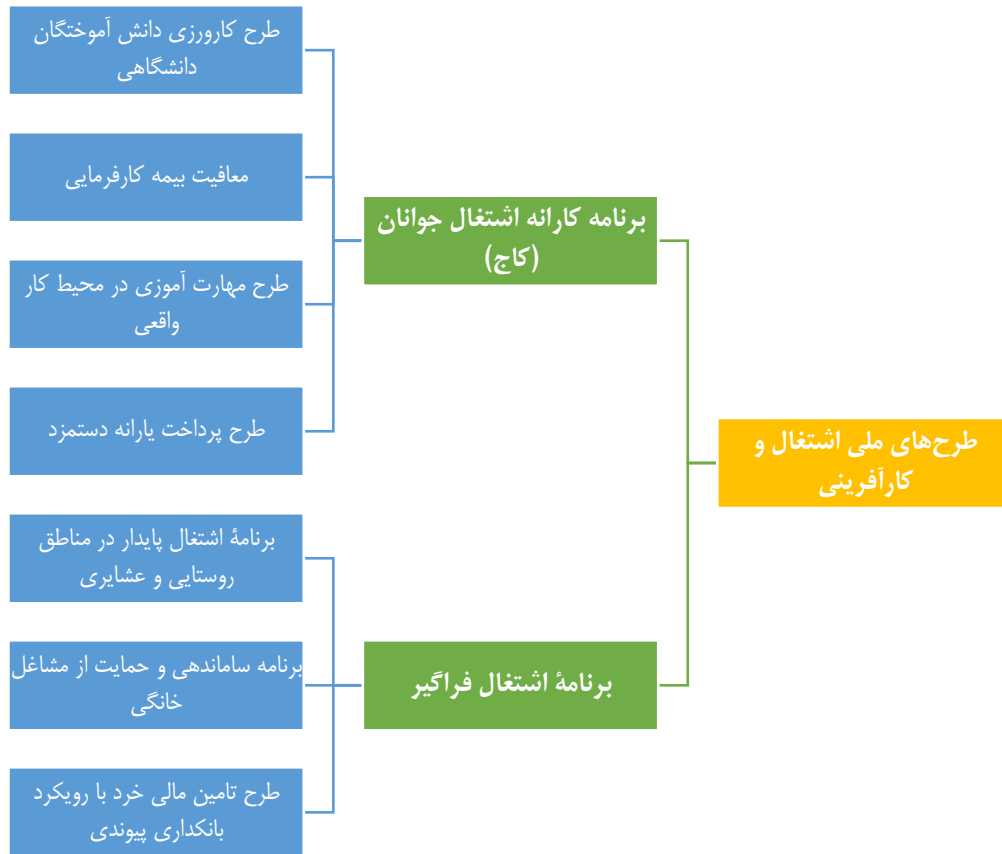
ارائه این راهکارها مبتنی بر این فرض است که بین وضعیت نامطلوب اجتماعی در سکونتگاه‌های غیررسمی و حاشیه‌نشین، در استان سیستان و بلوچستان، با مسئله بیکاری و ضعف مهارت‌های حرفه‌ای نسبت روشنی وجود دارد. راهکارهای کلان دیگری نیز در این گزارش برای بهبود وضعیت اشتغال و توان‌افزایی ساکنان مطرح شده است - که در بخش پایانی این فصل مطرح خواهد شد.

۳. تجارب عملی: به سوی توان‌افزایی و اشتغال

با عنایت به مجموعه مسائل و مشکلاتی که در حوزه کار و اشتغال در استان سیستان و بلوچستان وجود داشته (و در بخش قبل مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته)، نهادهای دولتی و نهادهای حمایتی عمومی برحسب وظایف قانونی، و سمن‌ها و سازمان‌های خیریه مردمی بر اساس دغدغه‌ها و مسئولیت اجتماعی، طرح‌ها و اقداماتی را در راستای تقویت اشتغال و توان‌افزایی به مرحله اجرا رسانده‌اند. در این بخش تصویری از این اقدامات، بر اساس گزارش‌های منتشرشده و در دسترس، از این سه دسته نهاد (دولتی، عمومی، مردمی) ارائه می‌شود.

وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی

وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی مهمترین دستگاه سیاستگذار در حوزه اشتغال و توان‌افزایی است. در میان معاونت‌ها و سازمان‌های تابعه این وزارتخانه، معاونت توسعه کارآفرینی و اشتغال، سازمان فنی و حرفه‌ای و معاونت رفاه اجتماعی از زیرمجموعه‌هایی هستند که به اجرای طرح‌هایی در حوزه اشتغال و توان‌افزایی پرداخته‌اند. برخی از این طرح‌ها در سطح ملی بوده و در تمام استان‌ها از جمله سیستان و بلوچستان اجرا شده و برخی دیگر نیز اختصاصاً مربوط به استان سیستان و بلوچستان بوده است. در ادامه اهم طرح‌های اخیراً اجراشده توسط زیرمجموعه‌های این وزارتخانه معرفی می‌شوند.

نمودار ۳ - طرح‌های ملی اشتغال و کارآفرینی با محوریت وزار تعاون، کار و رفاه اجتماعی

برنامه اشتغال فراگیر

برنامه اشتغال فراگیر در سال ۱۳۹۵ توسط دولت وقت طراحی شد. در این برنامه طرح‌های حمایتی متعددی برای گسترش اشتغال در سطح کشور در نظر گرفته شده بود. در بخش حاضر، طرح‌های اشتغال فراگیر را که اجرا شده و استمرار یافته (با تمرکز بر استان سیستان و بلوچستان) معرفی می‌کنیم (نمودار فوق).

برنامه توسعه و ایجاد اشتغال پایدار در مناطق روستایی و عشایری

همزمان با اجرایی شدن برنامه اشتغال فراگیر دولت یازدهم در آذرماه سال ۱۳۹۵، لایحه حمایت از توسعه و ایجاد اشتغال پایدار مناطق روستایی و عشایری با استفاده از منابع صندوق توسعه ملی به مجلس ارسال شد. این لایحه در تاریخ ۱۳۹۶/۵/۳۱ با عنوان قانون «حمایت از توسعه و ایجاد اشتغال پایدار در مناطق روستایی و عشایری با استفاده از منابع صندوق توسعه ملی» در مجلس تصویب شد. بر اساس این قانون، پرداخت تسهیلات به متقاضیان بخش خصوصی و تعاونی، از محل تلفیق منابع صندوق توسعه ملی با بانک‌های عامل (کشاورزی، توسعه تعاون، پست‌بانک و صندوق کارآفرینی امید) با قدرالسهم مساوی اختصاص یافت. تأمین مالی این طرح با استفاده از ۱.۵ میلیارد دلار منابع صندوق توسعه ملی اعلام شده بود. جامعه هدف قانون یادشده، شامل مناطق روستایی و عشایری مرزی و غیرمرزی، نواحی

صنعتی روستایی و شهرهای زیر ده هزار نفر جمعیت بوده است. در همین راستا ۳۰ رسته منتخب و اولویت‌دار برنامه توسعه اشتغال روستایی و عشایری در بخش‌های صنعت، کشاورزی و خدمات به عنوان مشمول این قانون مشخص شد. جدول زیر شاخص‌های مربوط به منابع مالی طرح اشتغال پایدار روستایی و عشایری در استان سیستان و بلوچستان در حد فاصل اجرای طرح در سال‌های ۱۳۹۷ تا ۱۴۰۱ را نمایش می‌دهد. مطابق این آمار، درصد تحقق برنامه ۷۵ درصد بوده است.

جدول ۳- منابع مالی برنامه اشتغال روستایی و عشایری استان سیستان و بلوچستان

منبع	از اردیبهشت ۱۳۹۷ تا فروردین ۱۴۰۱
مبلغ برنامه‌ای تسهیلات (میلیارد ریال)	۱۰،۹۶۴
مبلغ تخصیص یافته (میلیارد ریال)	۸،۲۷۳
درصد تحقق تأمین مالی برنامه	٪۷۵
برنامه اشتغال استان (نفر)	۱۳،۴۰۱
مبلغ پرداخت شده توسط بانک (میلیارد ریال)	۷،۲۹۸
درصد تحقق پرداخت بانک نسبت به تخصیص	٪۸۸
درصد تحقق پرداخت بانک نسبت به برنامه	٪۶۷
میزان تسهیلات پرداختی سامانه ثبت نام (میلیارد ریال)	۶،۸۲۲
درصد تحقق پرداخت سامانه ثبت نام نسبت به تخصیص	٪۸۲
درصد تحقق پرداخت سامانه ثبت نام نسبت به برنامه	٪۶۲
اشتغال برآوردی سامانه ثبت نام (نفر)	۱۶،۰۷۹
اشتغال برآوردی بانک (نفر)	۵،۶۱۵

مرکز ملی پایش سیاست‌ها و برنامه‌های اشتغال، ۱۴۰۱: ۱۱

بر اساس اطلاعات سامانه ناظر، اشتغال واقعی در مرحله اول تمام‌شماری در استان سیستان و بلوچستان ۵،۲۱۳ نفر است (مرکز ملی پایش سیاست‌ها و برنامه‌های اشتغال، ۱۴۰۱: ۱۶).

جدول ۴- دستاوردهای اجرای برنامه اشتغال روستایی و عشایری (در طرح خودکفایی) در استان سیستان و بلوچستان

عنوان دستاورد	رقم	رتبه استان در کشور
تعداد تسهیلات	۱۳۷۵	۲۱
مبلغ تسهیلات (میلیون ریال)	۵۵۶۶۴۳	۲۱
تعداد اشتغال ایجادی	۲۸۷۰	۳
تعداد خانوار خارج شده از حمایت	۷۱	۱۷
تعداد طرح خودکفا شده	۱۲۳۸	۸

مرکز ملی پایش سیاست‌ها و برنامه‌های اشتغال، ۱۴۰۱: ۱۸-۱۷

در نهایت، ارزیابی کارشناس ارشد اجرای این برنامه از مشکلات و پیشنهادات اجرایی در استان سیستان و بلوچستان حاوی نکات و یافته‌های زیر است:

- (۱) رسته‌های اولویت‌دار ابلاغی بدون در نظر گرفتن ویژگی‌های متفاوت استان‌ها به صورت کشوری در کل استان‌ها ابلاغ شده است، و بسیاری از رسته فعالیت‌های اولویت‌دار استان به دلیل نبودن در فهرست رسته‌های ابلاغی موفق به استفاده از این طرح نشده‌اند.
- (۲) با عنایت به در نظر گرفتن سهم استان از اعتبارات اشتغال روستایی و عشایری، تعداد زیادی از متقاضیان در سامانه کارا ثبت نام نموده و به دلیل اعتبارات کم استان امکان پرداخت تسهیلات به آن‌ها وجود ندارد و این امر موجبات اعتراض آن‌ها را فراهم نموده است.
- (۳) با عنایت به افزایش چندبرابری قیمت‌ها، بسیاری از طرح‌های دریافت‌کننده تسهیلات موفق به اجرای تعهدات خود نشده‌اند و نیازمند به دریافت تسهیلات متمم هستند که اعتبار مورد نیاز تاکنون به استان ابلاغ نشده است.
- (۴) با توجه به شرایط کنونی تعداد زیادی از کسب و کارها به دلیل عواقب ناشی از همه‌گیری کرونا آسیب دیده و اقدام به تعدیل نیرو نموده‌اند و تعهدات خود را اجرایی نموده‌اند (مرکز ملی پایش سیاست‌ها و برنامه‌های اشتغال، ۱۴۰۱: ۲۲-۲۳).

برنامه ساماندهی و حمایت از مشاغل خانگی

قانون ساماندهی و حمایت از مشاغل خانگی در سال ۱۳۸۹ به تصویب رسید. مطابق این قانون، دبیرخانه ستاد مشاغل خانگی در معاونت توسعه کارآفرینی و اشتغال وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی تشکیل شد و در سال ۱۳۹۵ طرح ملی توسعه مشاغل خانگی با مشارکت وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی، صندوق کارآفرینی امید و جهاد دانشگاهی ابتدا در ۹ استان پایلوت و در ادامه در ۳۱ استان کشور به اجرا درآمد. در چارچوب همین طرح، طرح توانمندسازی اقتصادی ۶۲۰۰ زن سرپرست خانوار نیز در ۲۴ استان اجرا شد (دبیرخانه ستاد ساماندهی و حمایت از مشاغل خانگی، تابستان ۱۴۰۰: ۶). از حدود ۲۶ هزار فقره تسهیلات اعطایی در چارچوب این طرح، ۴۹۳۹ فقره تسهیلات به استان سیستان و بلوچستان اختصاص یافته که بیشترین میزان تعداد تسهیلات اعطایی در میان استان‌های کشور است. به لحاظ مبلغ تسهیلات پرداختی، سهم استان سیستان و بلوچستان، ۱،۰۵۶،۷۰۹ میلیون ریال از کل تسهیلات ۶،۷۳۹،۲۳۳ میلیون ریالی در کشور بوده است که در این زمینه نیز رتبه اول استان‌های کشور محسوب می‌شود. سهم اشتغال جدید ایجادشده از محل این تسهیلات در استان سیستان و بلوچستان نیز ۵۷۳۶ اشتغال از ۳۲۷۴۰ اشتغال در کشور بوده که رتبه اول استانی محسوب می‌شود (پیشین: ۱۷).

برنامه تامین مالی خرد با رویکرد بانکداری پیوندی

این برنامه با هدف دسترسی اقشار ضعیف و کم‌درآمد به تسهیلات بانکی (با نرخ‌های متعارف کارمزد) برای ایجاد و توسعه کسب و کارهای خرد و همچنین توانمندسازی^۱ و بهبود معیشت افراد کمتر برخوردار و محروم، به‌ویژه زنان و جوانان، در

۱. در بخش اول این فصل گفته شد که مفهوم مختار این پژوهش، برای اشاره به برنامه‌های که در راستای تقویت و گسترش قابلیت‌های انسانی اعضای اجتماع محلی اجرا می‌شوند، «توان‌افزایی» است. اما در بخش حاضر، که مربوط به ارائه گزارش تجارب عملی دستگاه‌های اجرایی، نهادهای حمایتی حکومتی و سازمان‌های غیردولتی است، برای حفظ مفاهیم و عناوین برنامه‌های این دستگاه‌ها و نهادها، همان تعابیری را که در گزارش‌های مرتبط استفاده شده نقل می‌کنیم.

برخی از کشورهای جهان و از جمله ایران تعریف و اجرا شده است. در این برنامه، تأمین اعتبارات خرد توسط بانک یا بانک‌های عامل و بدون درخواست وثیقه و ضامن از متقاضی، تجهیز پس‌اندازها، تسهیل دستیابی به بیمه‌های خرد و از همه مهمتر ایجاد گروه‌های واسط بین بانک عامل و افراد متقاضی شغل، از جمله چهار رکن اساسی به شمار می‌آیند. روش اجرای طرح بر پایه کمک به تشکیل مؤسسه‌های اجتماع‌محور محلی خودگردان (واسط بین بانک عامل و افراد متقاضی شغل) و توانمندسازی افراد در قالب گروه‌هایی به نام گروه‌های خودیار محلی و پیوند نظام‌مند آن‌ها با سیستم بانکی با پشتوانه سرمایه اجتماعی گروه‌ها بدون اتکاء صرف به دریافت کمک‌ها و حمایت‌های مالی بلاعوض استوار شده است.

این برنامه با همکاری چندجانبه صندوق بین‌المللی توسعه کشاورزی سازمان ملل متحد (ایفاد)، وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی و با حمایت سازمان بهزیستی (معاونت امور اجتماعی - دفتر توانمندسازی خانواده و زنان) و بانک کشاورزی با عاملیت اجرای مؤسسه بین‌المللی تاک و کلینیک‌های مددکاری اجتماعی از سال ۱۳۸۲ آغاز شده و تا سال ۱۳۹۷ به تدریج ۲۱ استان کشور تحت پوشش این برنامه قرار گرفته‌اند. جامعه هدف طرح، در ایران، زنان (به خصوص سرپرست خانوار، دختران جوان تحت پوشش و یا پشت نوبت نهادهای حمایتی) در مناطق توسعه‌نیافته شهری و روستایی، جوانان بیکار جویای کار، صاحبان کسب و کارهای خرد و کوچک و اقشار ضعیف و کم‌درآمد هستند.

بر اساس گزارش ارائه‌شده توسط معاونت توسعه کارآفرینی و اشتغال، تعداد گروه‌های خودیار تشکیل‌شده در چارچوب این طرح در سطح کشور ۳۳۱۸ گروه بوده است. از این میزان، سهم استان سیستان و بلوچستان ۱۵۴ (معادل ۴.۶ درصد) گروه بوده است که رتبه نهم در بین استان‌های کشور محسوب می‌شود. (معاونت توسعه کارآفرینی و اشتغال، اسفند ۱۳۹۷: ۲۶).

گروه‌های خودیار تا سال ۱۳۹۷ بیش از ۱۸۷ میلیارد ریال پس‌انداز خرد جمع‌آوری نموده و این پس‌اندازها را با بیش از ۷۰ هزار فقره وام داخلی به مبلغ ۴۱۳ میلیارد ریال به گردش درآورده‌اند. ضریب استفاده گروه‌های خودیار از سرمایه صندوق‌های داخلی خود، که حاصل پس‌اندازهای اعضا است (نسبت وام‌های پرداختی به سرمایه) ۲.۲ برابر بوده است (پیشین: ۲۹).

جدول ۵ - برآورد ایجاد اشتغال گروه‌های خودیار در برنامه تأمین مالی خرد در استان سیستان و بلوچستان به تفکیک سال

سال	تعداد گروه خودیار مصوب شده	تعداد گروه‌های ایجاد شده	تعداد اعضای گروه خودیار (براساس برآورد متوسط هر گروه ۱۷ نفر)	برآورد اشتغال (نفر)
۱۳۹۱		۲۴۴	۴۱۴۸	۴۱۴
۱۳۹۲	۵۰۰	۸۴	۱۴۲۸	۱۴۲
۱۳۹۳	۱۰۰۰	۴۹۰	۸۳۳۰	۱۰۸۳
۱۳۹۴	۱۰۰۰	۷۶۰	۱۲۹۲۰	۱۹۳۸
۱۳۹۵	۱۰۰۰	۹۵۸	۱۶۲۸۶	۲۴۴۳
۱۳۹۶	۱۰۰۰	۵۱۶	۸۷۷۲	۱۳۱۶
۱۳۹۷	۵۰۰	۲۶۶	۴۵۲۲	۶۷۸
جمع	تعداد گروه خودیار ایجادشده = ۳۳۱۸		تعداد اعضای گروه‌های خودیار = ۵۵۱۲۵	۸۰۱۴

برنامه کارانه اشتغال جوانان (کاج)

طرح کاج یا همان «برنامه کارانه اشتغال جوانان» در آذر ۱۳۹۵ در شورای عالی اشتغال به عنوان زیر برنامه ملی اشتغال مصوب شد و به منظور ایجاد زمینه‌های لازم برای به کارگیری نیروهای تحصیلکرده (جوانان تحصیلکرده دانشگاهی در سنین ۲۵-۳۴ سال) با هدف مهارت‌آموزی و هدایت آنها به سمت بازار کار در دستور کار وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی قرار گرفت. این طرح در واقع متشکل از چهار زیرطرح است («طرح کارورزی دانش‌آموختگان دانشگاهی»، «طرح مشوق بیمه کارفرمایی»، «طرح مهارت آموزی در محیط کار واقعی» و «طرح یارانه دستمزد») که در ادامه شرح داده می‌شوند. مطابق اعلام معاونت وقت اشتغال و کارآفرینی وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی در سال ۱۳۹۶، فارغ‌التحصیلانی که از طریق طرح کارورزی مشغول کار شوند، مبلغی به عنوان دستمزد دریافت می‌کنند، که بخشی از این دستمزد توسط دولت پرداخت می‌شود و مابقی را کارفرما می‌پردازد، و پیش‌بینی شده مبلغ آن حدود ۴۰۰ هزار تومان باشد.^۱

اما از همان زمان که اجرای طرح کاج رسانه‌ای شد، واکنش‌های متعددی را در فضای عمومی برانگیخت. منتقدان این طرح معتقد بودند که کاج نوعی مجوز برای استثمار و بیگاری نیروی کار ارزان‌قیمت است. مطابق دیدگاه این منتقدان، روابط کار در این طرح به گونه‌ای شده که به سادگی زمینه کار کشیدن از کارورزان، نیروهای آزمایشی و موقت فراهم شده است. به علاوه، از منظر منتقدان، حقوق ۳۰۰ یا ۴۰۰ هزار تومانی تعیین شده در این طرح برای کارورز توجیهی ندارد و بیشتر افراد نه برای آموزش که به امید استخدام تن به کارورزی می‌دهند. برخی کارفرمایان هم این را می‌دانند و از شرایط افراد سوءاستفاده می‌کنند و صرفاً با وعده و وعید از نیروی کار رایگان افراد استفاده می‌کنند.^۲

به‌رغم این انتقادات، معاونت توسعه کارآفرینی و اشتغال وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی به اجرای طرح مذکور پرداخت. در ادامه، بر اساس گزارش عملکردی که از جانب این وزارتخانه در سال ۱۴۰۰ منتشر شده، چهار زیرطرح آن معرفی و آمار عملکردی آن با تمرکز بر استان سیستان و بلوچستان ارائه می‌شود.

طرح کارورزی دانش‌آموختگان دانشگاهی

این طرح زمینه‌های لازم برای ارائه آموزش‌های شغلی به فارغ‌التحصیلان دانشگاهی را با استفاده از ظرفیت‌های بلااستفاده موجود در واحدهای فعال اقتصادی در بخش‌های خصوصی و تعاونی فراهم نموده است. جامعه هدف این طرح دانش‌آموختگان دانشگاهی کلیه رشته‌های تحصیلی دانشگاهی (کارشناسی و بالاتر) و کارفرمایان بنگاه‌های اقتصادی (خصوصی و تعاونی) بوده است. هزینه‌های مترتب برای اجرای این طرح شامل برقراری پوشش بیمه مسئولیت مدنی و پرداخت کمک هزینه در مورد کارورز در دوره مقدماتی سه ماهه است که پرداخت آن را دولت متقبل شده است (دفتر سیاستگذاری و توسعه اشتغال معاونت توسعه کارآفرینی و اشتغال، ۱۴۰۰: ۸).

در اجرای آزمایشی این طرح در سال ۱۳۹۵ جمعاً حدود ۱۱۰۰ کارورز در ۸ استان مشارکت داشته‌اند، و سهم سیستان و بلوچستان ۷.۷ درصد از کل مشارکت‌کنندگان در ۸ استان بوده است.

۱. در سال ۱۳۹۶ دستمزد ماهیانه کارورزان برای فارغ‌التحصیلان کاردانی ۲۷۰ هزار تومان، کارشناسی ۳۱۰ هزار تومان و دکتری ۳۵۰ هزار تومان تعیین شده بود («کاهش آمار بیکاری با طرح بیگاری». گزارش از مهدی شهرآبادی. قدس‌آن‌لاین، ۸ آبان ۱۳۹۶).

۲. «کار کشیدن به بهانه کارورزی / زمینه سوءاستفاده از کارورزان را از بین ببرید»، خبرگزاری ایلنا، ۸ شهریور ۱۳۹۹. لینک:

در راستای اجرای طرح تا پایان سال ۱۳۹۹ تعداد ۳۹۲۸۳ از کارفرمایان بنگاه‌های اقتصادی، از طریق ثبت‌نام در سامانه کارورزی، تمایل خود را نسبت به شرکت در طرح و بهره‌مندی از مزایای آن (معافیت ۱۰۰ درصدی کارفرما برای مدت دو سال از پرداخت حق بیمه سهم کارفرما) اعلام نموده‌اند. در بین استان‌های کشور، آمار استان سیستان و بلوچستان در برخی شاخص‌های شمولیت این طرح به این ترتیب بوده است:

- ۱) بنگاه‌های مشمول طرح به بنگاه‌های ثبت‌نام‌کننده: با ۲۵.۴ درصد رتبه آخر کشور (میانگین کشوری ۵۰.۲ درصد)
- ۲) قراردادهای منعقد کارورزی به بنگاه‌های مشمول طرح: با ۶.۹ درصد رتبه اول در سطح کشور (میانگین کشوری ۲.۶ درصد).

استان‌های کم‌برخوردار در اجرای طرح کارورزی در سال‌های ۱۳۹۶ تا ۱۳۹۹ مشارکت بیشتری داشته‌اند. مجریان طرح علت این امر را کمتر بودن فرصت اشتغال در این مناطق برای فارغ‌التحصیلان دانشگاهی در مقایسه با مناطق برخوردار تحلیل کرده‌اند. در مناطق نسبتاً برخوردار، پایین بودن میزان کمک هزینه آموزشی انگیزه کافی برای استقبال دانش‌آموختگان بیکار دانشگاهی از طرح به وجود نمی‌آورد.

به لحاظ عملکرد مالی، برای اجرای طرح کارورزی در خلال اجرای برنامه ششم توسعه کشور منتهی به سال ۱۳۹۹ مبلغ ۹۰۹ میلیارد ریال برای انعقاد ۵۰۵۰۰ قرارداد کارورزی هزینه شده است. معاونت توسعه کارآفرینی و اشتغال وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی میزان موفقیت این طرح در دستیابی به اهدافش را به این شرح بیان کرده است: پس از پایان دوره آزمایشی، حداقل ۷۰ درصد کارورزان در همان بنگاه محل کارورزی مشغول به کار شده‌اند (دفتر سیاست‌گذاری و توسعه اشتغال معاونت توسعه کارآفرینی و اشتغال، ۱۴۰۰: ۲۴-۹). این ارزیابی، به دلیل عدم ارائه داده‌های جزئی‌تر توسط معاونت توسعه کارآفرینی و اشتغال، در این پژوهش قابل تأیید یا رد نیست.

طرح معافیت بیمه کارفرمایی

این طرح مرتبط با طرح قبلی معاونت توسعه کارآفرینی و اشتغال وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی (طرح کارورزی دانش‌آموختگان دانشگاهی) است. پس از گذراندن دوره سه ماهه مقدماتی کارورزی (که طی آن کارفرما از پرداخت هزینه دستمزد و بیمه کارورز معاف است) در صورت جذب کارورز از سوی کارفرما در کارگاه، هزینه برقراری معافیت بیمه کارفرما (معادل ۲۰٪ حقوق و دستمزد مصوب شورای عالی کار) به مدت حداکثر دو سال از سوی دولت به حساب سازمان تأمین اجتماعی واریز می‌شود (مجموع دوره سه ماهه مقدماتی کارورزی و طول دوره برقراری معافیت کارفرما از پرداخت حق بیمه سهم کارفرما حداکثر دو سال است) (دفتر سیاست‌گذاری و توسعه اشتغال معاونت توسعه کارآفرینی و اشتغال، ۱۴۰۰: ۲۵). این طرح از برنامه سوم توسعه در کشور سابقه اجرا داشته است.

آمار عملکردی از بخش اول این طرح، که همان طرح کارورزی دانش‌آموختگان دانشگاهی است، در بخش قبل ارائه شد. پس از دوره مقدماتی کارورزی، تعداد ۷۳۸۳ بنگاه اقتصادی تا پایان سال ۱۳۹۹ اقدام به جذب و به‌کارگیری نیروی کار از میان کارورزان نموده‌اند و از معافیت بیمه کارفرمایی برخوردار شده‌اند. مطابق گزارش معاونت توسعه کارآفرینی و اشتغال، در این طرح، به گواه تفوق سهم بنگاه‌های حقیقی با ۶۱ درصد نسبت به بنگاه‌های حقوقی ۳۹ درصد در جذب فارغ‌التحصیلان دانشگاهی، موضوع سطح تحصیلات برای طرفین از اهمیت چندانی برخوردار نبوده و کارفرما به دلیل ارزان بودن نیروی کار در این طرح و کارورز به دلیل نیاز اقتصادی اقدام به انعقاد قرارداد کار می‌نمایند.

در بین استان‌های کشور، آمار استان سیستان و بلوچستان در برخی شاخص‌های شمولیت این طرح به این ترتیب بوده است:

۳) به لحاظ تعداد کارگاه‌ها، از بین ۷۳۸۳ کارگاه در کشور، سهم استان سیستان و بلوچستان تنها ۷۷ کارگاه بوده است که رتبه پنجم به لحاظ کمترین تعداد کارگاه مشمول طرح در میان استان‌های کشور است.

۴) به لحاظ تعداد جذب کارورز، از بین ۱۸۱۸۰ کارورز در کشور، سهم استان سیستان و بلوچستان ۴۸۹ نفر بوده است که رتبه نوزدهم در کشور است (رتبه اول استان قم با جذب تنها یک کارورز).

با توجه به برآورد اولیه وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی از جذب حدود ۲۰۰ هزار کارورز در این طرح، مطابق گزارش رسمی فوق، در عمل کمتر از ۱۰ درصد رقم پیش‌بینی شده (۱۸۱۸۰ جذب کارورز) تا پایان سال ۱۳۹۹ در این طرح جذب شد که به نوعی نشان‌دهنده شکست آن در تحقق اهداف پیش‌بینی شده است. به علاوه، هیچ ارزیابی مستقلی از اشتغال پایدار کارورزان مذکور پس از دو سال وجود ندارد. سهم استان سیستان و بلوچستان از این طرح نیز رقم قابل توجهی نبوده (۴۸۹ نفر) و به نظر نمی‌رسد در نسبت با بیکاری گسترده در این استان، عملاً تحول قابل‌ذکری با اجرای این طرح رخ داده باشد.

طرح مهارت‌آموزی در محیط کار واقعی

طرح «مهارت‌آموزی در محیط کار واقعی» در پیوند با دو طرح بررسی‌شده قبلی، با هدف اعلامی وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی مبنی بر اعطاء فرصتی به کارفرما برای تربیت و ارتقاء مهارت‌های شغلی و اشتغال‌پذیری جوانان جویای کار فاقد مهارت یا کم‌مهارت تدوین شده است. در این طرح، فرصت حداکثر یک سال به کارفرما اعطا می‌شود تا به داوطلبان واجد شرایط، مهارت‌های شغلی را در محیط کار انتقال دهد. در این طرح، مهارت‌آموز پس از کسب دانش کافی در یکی از حرفه‌های آموزشی مجاز، براساس توافق کارفرما و فرد آموزش‌گیرنده، وارد بنگاه‌های اقتصادی خصوصی و تعاونی دارای پروانه کسب یا بهره‌برداری از مراجع ذیصلاح خواهد شد و تحت نظارت مرکز یادگیری و مطابق مقررات آموزشی سازمان آموزش فنی و حرفه‌ای کشور، در واحدهای مشمول طرح توسط فردی که تجربه، توان فنی، شغلی و مهارتی وی مورد تأیید صنف یا صنعت مربوطه بوده و در کارگاه شاغل است، مشغول مهارت‌آموزی می‌شود. جامعه هدف این طرح جویندگان کار جوان بالاتر از ۱۵ سال است. این طرح از سال ۱۳۹۶ توسط سازمان آموزش فنی و حرفه‌ای کشور و با همکاری وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی و سازمان تأمین اجتماعی اجرا شده است.

جدول ۶- آمار اجرای طرح مهارت‌آموزی در محیط کار واقعی در استان سیستان و بلوچستان

تعداد واحد پذیرنده	تعداد مهارت‌آموز ثبت‌نام شده		
۶۵۳۱	۲۵۲۰۷	کشور	۱۳۹۶
۱۵۵ واحد (۲.۳٪)	۴۳۶ نفر (۱.۷٪)	استان	
۸۴۵۶	۵۷۳۳۵	کشور	۱۳۹۷
۲۰۱ واحد (۲.۳٪)	۴۳۵ نفر (۰.۷٪)	استان	
۱۸۵۲۲	۴۳۳۳۹	کشور	۱۳۹۸
۴۴۱ واحد (۲.۳ درصد)	۱۴۰۸ نفر (۳.۲٪)	استان	

کشور	۱۳۹۹	۲۹۷۰۹	۶۳۱۵۰
استان	۱۰۱۰ (۳.۳ درصد)	۳۰۰۵ (۴.۷٪)	

منبع: دفتر سیاستگذاری و توسعه اشتغال معاونت توسعه کارآفرینی و اشتغال، ۱۴۰۰: ۵۱-۳۷

طرح پرداخت یارانه دستمزد

مطابق گزارش معاونت توسعه کارآفرینی و اشتغال، طرح پرداخت یارانه دستمزد پس از مطالعات تطبیقی سیاست‌های تشویقی بازار کار فعال در کشورهای مختلف جهان، به‌عنوان ابزار تشویقی برای جذب نیروی کار جدید توسط کارفرمایان بنگاه‌های بخش تعاونی و خصوصی در استان‌های کم‌برخوردار شامل استان‌های ایلام، خراسان جنوبی، چهارمحال و بختیاری، کردستان، کرمانشاه، لرستان، کهگیلویه و بویر احمد و سیستان و بلوچستان در سال ۱۳۹۸ عملیاتی شد. جامعه هدف این طرح، جوانان بیکار جویای کار در مناطق محروم و کم‌برخوردار از اشتغال و همچنین بنگاه‌های اقتصادی رسمی فعال در شهرستان‌های کم‌برخوردار از اشتغال استان‌های مشمول طرح بوده است.

آمار اجرای طرح در سال ۱۳۹۹-۱۳۹۸ در استان سیستان و بلوچستان در مقایسه با کشور به صورت تجمیعی در جدول زیر ذکر شده است. چنان‌که ملاحظه می‌شود، سهم این استان در هر چهار شاخص زیر ۴ درصد بوده، و با توجه به اینکه طرح در سال ۱۳۹۸ فقط در ۸ استان و در سال ۱۳۹۹ جمعاً در ۱۶ استان اجرا شده است، سهم اندکی به استان سیستان و بلوچستان اختصاص یافته است (دفتر سیاستگذاری و توسعه اشتغال معاونت توسعه کارآفرینی و اشتغال، ۱۴۰۰: ۶۷-۵۲). به عبارت دیگر، با فرض توزیع نسبتاً متوازن و برابر متقاضیان این طرح در ۸ و ۱۶ استان در سال‌های اول اجرای طرح، انتظار می‌رفت که سهم استان سیستان و بلوچستان به ترتیب ۱۲.۵ درصد و ۶.۲ درصد باشد، که در عمل این اتفاق رخ نداده است.

جدول ۷- گزارش عملکرد طرح پرداخت یارانه دستمزد در سال‌های ۹۹-۹۸ در استان سیستان و بلوچستان

تعداد ثبت نام شدگان جوینده کار	تعداد ثبت نام شده‌های مشمول بیمه بیکاری	تعداد ثبت نام‌شدگان به عنوان متقاضی واحد پذیرنده	تعداد قراردادهای منعقد شده
۲۳۰۵ (۵.۹ درصد)	۱۰۰ (۲.۶ درصد)	۲۷۹ (۳.۹ درصد)	۹۲۵ (۳.۹ درصد)
۳۹۰۵۳	۳۷۹۳	۷۰۵۳	۲۳۳۴۰

برنامه مشاغل عمومی: طرح لایروبی قنوات شهرستان قصرقند

مشاغل عمومی یکی از ابزارهای حمایتی دولت‌ها هستند که ضمن کاهش فقر، توانمندی اجتماعی و مهارتی فقرا را افزایش می‌دهند. این ابزار همچنین به‌عنوان شیوه‌ای کارآمد برای هدفمندی منابع حمایتی دولت‌ها عمل می‌کند؛ به این معنا که برنامه‌های مشاغل عمومی با تعیین دستمزدی پایین‌تر از حداقل دستمزد قانونی، شرایطی را فراهم می‌کنند تا صرفاً افراد نیازمند به برنامه بپیوندند. مصداق مشاغل عمومی در روستاها کمک به حفظ محیط‌زیست، گسترش آبخیزداری و بیابان‌زدایی، و در شهرها گسترش خدمات بهداشتی، ورزشی، آموزشی، و مراقبتی است. تجارب جهانی اجرای برنامه‌های مشاغل عمومی نشان می‌دهد که این برنامه‌ها، با وجود برخی کاستی‌های اجرایی، به دلیل مهارت‌افزایی و پیوندهای کاری

که برای افراد ایجاد می‌کنند، به اشتغال بلندمدت‌تر آن‌ها منجر می‌شوند و علاوه بر کاهش فقر بر کاهش نرخ بیکاری نیز تأثیرگذار هستند (معاونت رفاه اجتماعی، آبان ۱۳۹۹: ۱). نمونه‌ای از این برنامه توسط معاونت رفاه اجتماعی وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی در استان‌های سیستان و بلوچستان و کردستان اجرا شده است.

شهرستان قصرقند از شهرهای جنوبی استان سیستان و بلوچستان است که تقریباً کل جمعیت آن به کشاورزی مشغول‌اند. ۷۰ درصد از منابع آبی کشاورزی این شهرستان از قنوات تأمین می‌شود. در اثر خشک‌سالی‌های اخیر، تقریباً ۸۰ رشته از ۱۶۰ رشته قنات این شهرستان با افت سطح آب مواجه شده و ۷۰ رشته از آن‌ها نیز به‌طور کامل خشک شدند. برای بهبود این وضعیت و کمک به اقتصاد کشاورزی در این شهرستان و معیشت ساکنان آن، طرح لایروبی قنوات شهرستان قصرقند به‌عنوان یک برنامه مشاغل عمومی با همکاری وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی، و جهاد کشاورزی در سال ۱۳۹۹، به‌صورت پایلوت به اجرا گذاشته شد. در این طرح ۱۰ رشته قنات انتخاب شدند که در گذشته سطح زیر کشت هر یک از این ۱۰ قنات حداقل ۲۰ تا ۳۰ هکتار زمین کشاورزی بود. مطابق گزارش معاونت رفاه اجتماعی در آبان ۱۳۹۹، ۲۸ نیروی داوطلب (که سابقاً بیکار بوده‌اند) به لایروبی این قنات‌ها مشغول بوده‌اند که حق‌الزحمه این نیروها از جانب وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی پرداخت می‌شده است (معاونت رفاه اجتماعی، آبان ۱۳۹۹: ۳).

سازمان بهزیستی کشور

سازمان بهزیستی کشور به عنوان یکی از سازمان‌های دولتی خدمت‌رسان به اقشار و گروه‌های آسیب‌پذیر، در کنار فعالیت‌های حمایتی و توانبخشی، برنامه‌های اشتغال و توانمندسازی گروه‌های هدف خود از جمله معلولین را اجرایی می‌کند. در این بخش، با تمرکز بر استان سیستان و بلوچستان، برنامه‌های این سازمان را مرور می‌کنیم.

برنامه توانبخشی مبتنی بر جامعه (CBR)

برنامه توانبخشی مبتنی بر جامعه (CBR) در ایران از سال ۱۳۷۴ در مناطق روستایی کشور آغاز شده و بخشی از قانون برنامه پنج‌ساله ششم توسعه نیز بوده است. توانبخشی مبتنی بر جامعه برنامه‌ای برای ارائه خدمات توانبخشی، کاهش فقر، برابری فرصت‌ها و فراگیرسازی اجتماعی افراد دارای معلولیت است. تأکید این برنامه بر برابری فرصت‌ها و شمول‌گرایی قرابت آن را با رویکرد توسعه پایدار نشان می‌دهد.

این برنامه از طریق تلاش‌های مشترک افراد دارای معلولیت، خانواده‌ها و سازمان‌های آنها، اعضای جامعه و سایر بخش‌های دولتی و غیردولتی مرتبط با حوزه‌های سلامت، آموزش، اشتغال و اجتماعی انجام می‌شود و می‌کوشد افراد دارای معلولیت در مناطق روستایی و محروم شهری به خدمات کلیدی به ویژه در زمینه سلامت، آموزش، تأمین معاش و نظیر آن دسترسی پیدا کنند، به نحوی که بتوانند مانند سایر افراد جامعه از مزایای توسعه برخوردار شوند و نقش مؤثری در توسعه جامعه خود داشته باشند.

ایجاد دسترسی به خدمات و برنامه‌های مرتبط با حوزه سلامت، آموزش، اشتغال و اجتماعی، توانمندسازی افراد دارای معلولیت از طریق تشکیل گروه‌های خودیار، تشکیل صندوق‌های خرد محلی و عضویت در سازمان‌های افراد دارای معلولیت و سایر گروه‌های فعال در روستا، رفع موانع فیزیکی، نگرشی، ارتباطی و قانونی در جامعه برای حضور افراد دارای معلولیت در جامعه، گسترش همکاری بین‌بخشی با بخش‌های دولتی و غیردولتی به منظور شامل‌سازی افراد دارای

معلولیت در برنامه و اقدامات مرتبط با سایر نهادها و جلب مشارکت جامعه برای اجرای برنامه توانبخشی مبتنی بر جامعه از اهم برنامه CBR است.^۱

خلاصه فعالیت‌های مذکور ذیل برنامه CBR در سال ۱۳۹۹ در سطح کشور و در استان سیستان و بلوچستان بر اساس سالنامه آماری سازمان بهزیستی کشور در قالب جداول زیر ارائه شده است. افزون بر زیرفعالیت‌های برنامه CBR تعداد دیگری از فعالیت‌ها و شاخص‌های مرتبط با حوزه اشتغال و توانمندسازی سازمان بهزیستی نیز در این جداول ارائه شده است. چنان‌که ملاحظه می‌شود، سهم استان سیستان و بلوچستان نسبت به آمار عملکردی سطح کشوری در بیشتر شاخص‌ها کمتر از ۲ درصد و در موارد معدودی بین ۲ تا ۳ درصد است. با لحاظ کردن میانگین متوازن بین ۳۱ استان کشور و انتظار میانگین ۳۰.۱ درصدی برای هر استان، شاخص‌های مذکور در استان سیستان و بلوچستان از چنین شاخصی با وزن برابر هم کمتر بوده و تناسبی با محرومیت استان ندارد. تنها استثنا در این بین مربوط به دو شاخص است: گروه همیار زنان و مرکز پشتیبانی شغلی.

جدول ۸- تعداد خدمت‌گیرندگان دارای معلولیت در برنامه CBR - حرفه آموزشی/خوداشتغالی/ اشتغال دستمزدی و ... در استان سیستان و بلوچستان

کشور	آموزش حرفه‌آموزی		خوداشتغالی		اشتغال دستمزدی		کمک‌های موردی	کمک‌های مستمر
	فنی حرفه‌ای	استادشگردی	پشت نوبت	خدمت‌گیرنده	پشت نوبت	خدمت‌گیرنده	خدمت‌گیرنده	خدمت‌گیرنده
کشور	۳۱۸۷	۴۷۶۲	۱۹۵۰۶	۱۶۸۸۸	۷۴۰۵	۳۵۵۹	۵۳۷۰۵	۲۳۳۱۳۶
استان	۳۹	۱۴	۴۳۰	۳۸۰	۱۸۲	۷۴	۴۹۰	۴۴۳۲
سهم استان	۱.۲۲٪	۰.۲۹٪	۲.۲٪	۲.۲۵٪	۲.۴۶٪	۲.۰۸٪	۰.۹۱٪	۱.۹٪

منبع: سازمان بهزیستی کشور، ۱۴۰۰: ۶۲

جدول ۹- تعداد خدمت‌گیرندگان دارای معلولیت در برنامه CBR - صندوق‌های محلی ایجادشده

کشور	صندوق‌های ایجادشده با ابتکارات محلی	اعضا	مددجویان دریافت‌کنندگان وام اشتغال	صندوق‌های خرد محلی ایجاد شده ^۲	اعضا	صندوق‌های دریافت‌کننده وام ^۳	اشتغال‌های ایجاد شده
کشور	۱۹۷	۴۹۹۸	۱۱۴۵	۲۷۹	۴۶۸۷	۱۲۴	۱۷۹۴
استان	۳	۴۵	۰	۳	۴۵	۰	۰
سهم استان	۱.۵۲	۰.۹	۰	۱.۰۸	۰.۹۶	۰	۰

منبع: سازمان بهزیستی کشور، ۱۴۰۰: ۶۳

جدول ۱۰- تعداد خدمت‌گیرندگان دارای معلولیت در برنامه CBR - مولفه توانمندسازی در استان سیستان و بلوچستان

کشور	گروه‌های خودیار تشکیل‌شده	مددجویان عضو گروه‌های خودیار	خدمت آماده سازی شغلی شده به خانواده‌های نیازمند	اشتغال ایجاد شده
کشور	۱۲۵۷	۱۱۹۳۰	۶۵۹۵	۶۰۷۳۹

۱. «از برنامه توانبخشی مبتنی بر جامعه چه می‌دانید؟»، پایگاه سازمان بهزیستی کشور، ۱ مرداد ۱۴۰۱. لینک:

<https://www.behzisti.ir/news/62307>

۲. با مشارکت صندوق کارآفرینی امید

۳. از صندوق کارآفرینی امید

استان	۱۸	۱۶۳	۱۲۶	۱۶۶۰
سهام استان	۱.۴۳	۱.۳۷	۱.۹۱	۲.۷۳

منبع: سازمان بهزیستی کشور، ۱۴۰۰: ۶۵

جدول ۱۱- تعداد مراکز مرتبط با اشتغال و توانمندسازی سازمان بهزیستی کشور در استان سیستان و بلوچستان

مرکز	گروه	گروه خودیار	محله فعال توانمندسازی	مرکز روزانه، حرفه‌آموزی و	مرکز
پشتیبانی	همیار	برنامه خدمات	اجتماع محور با رویکرد فقر	کارگاه‌های تولیدی	پشتیبانی
شغلی	زنان	مالی خرد	قابلیتی	حمایتی	شغلی
کشور	۱۲۰۰	۴۰۵۴	۱۰۳	۱۴۰۰	۱۷
استان	۷۴	۱۰۷	۲	۳۵	۲
سهام استان	۶.۱۷	۲.۶۴	۱.۹۴	۲.۵	۱۱.۷۶

منبع: سازمان بهزیستی کشور، ۱۴۰۰: ۶۵، ۱۲۶-۱۲۵

وزارت صنعت، معدن، تجارت

طرح توانمندسازی تولید و توسعه اشتغال پایدار (تاپ)

طرح توانمندسازی تولید و توسعه اشتغال پایدار یا تاپ به ابتکار معاونت آموزش، پژوهش و فناوری وزارت صنعت، معدن و تجارت و با همکاری وزارت علوم، تحقیقات و فناوری، معاونت علمی و فناوری ریاست‌جمهوری، دانشگاه آزاد اسلامی و ستاد کل نیروهای مسلح از سال ۱۳۹۷ طراحی و اجرا شده است.

جامعه هدف طرح شامل سه گروه بوده است: (۱) دانش‌آموختگان مشمول خدمت سربازی که تمایل دارند دوران خدمت سربازی خود را در بنگاه‌های اقتصادی بگذارانند، (۲) دانشجویان تحصیلات تکمیلی که تمایل دارند پایان‌نامه‌های خود را به صورت مسأله‌محور انجام دهند، و (۳) اعضاء هیئت علمی دانشگاه‌ها و مؤسسات آموزش عالی و پژوهشی که مایل‌اند، در قالب طرح پسادکترای صنعتی، فرصت مطالعاتی در بنگاه‌های صنعتی و معدنی، انجام پروژه‌های مستقل یا مشترک فعالیت نمایند. تمام بنگاه‌های فعال خصوصی، عمومی و دولتی دارای مجوز از مراجع (صنعت، کشاورزی و خدمات) می‌توانند متقاضی استفاده از نیروی انسانی این طرح باشند.

این طرح تمرکز ویژه‌ای روی استان‌های محروم از جمله سیستان و بلوچستان نداشته و بلکه در استان‌های محروم عملکرد ضعیف‌تری نیز بر جای نهاده است، که علت احتمالی آن ضعف صنایع و بنگاه‌های اقتصادی دانش‌بنیان در این استان‌ها است. استان‌های سیستان و بلوچستان و خراسان رضوی در سال ۱۳۹۹ با درصد تحقق ۱۰ درصد ثبت‌نام بنگاه‌ها و کمتر از ۴ درصد ثبت پروژه در رتبه آخر استان‌های کشور قرار گرفته‌اند. رتبه استان سیستان و بلوچستان در سال ۱۳۹۹ تغییر چندانی نکرده و با درصد تحقق ۱۸ درصد ثبت‌نام بنگاه و ۲.۳ درصد ثبت پروژه به ترتیب در رتبه ۲۸ و ۳۱ کشور قرار گرفته است (وزارت صنعت، معدن و تجارت، ۱۳۹۹: ۲۴-۲۳ و ۳۱).

کمیته امداد امام خمینی

کمیته امداد امام خمینی از نهادهای حمایتی با سابقه در کشور است که توانمندسازی و رفع محرومیت اقشار ضعیف به ویژه در مناطق محروم را در دستور کار داشته است. این کمیته، در این راستا، طرح‌های متعددی در حوزه‌های حمایتی و توانمندسازی اجرا می‌کند (سالنامه آماری ۱۳۹۹ کمیته امداد امام خمینی). در ادامه، آمار و عملکرد کمیته امداد در حوزه اشتغال و خودکفایی بر اساس سالنامه آماری سال ۱۳۹۹ این نهاد در استان سیستان و بلوچستان و در مقایسه با کشور ارائه می‌شود.^۱

جدول ۱۲- شاخص‌های اشتغال و خودکفایی کمیته امداد امام خمینی در استان سیستان و بلوچستان

سهم استان (درصد)	کشور	استان	شاخص
۳.۵	۱۱۹۸۱۴	۴۲۶۰	تعداد طرح‌های اشتغال اجرا شده خودکفایی ^۲
۲.۵	۱۰۰۶۴	۲۶۱	تعداد طرح‌های اشتغال اجرا شده کارآنگیزی ^۳
۵.۲	۲۰۷۰۶	۱۰۷۸	تعداد طرح‌های اشتغال اجرا شده توان‌افزایی ^۴
۳.۷	۱۵۰۵۸۴	۵۵۹۹	کل طرح‌های اشتغال اجرا شده (شامل کارآنگیزی، توان‌افزایی، خودکفایی)
۴	۱۹۷۶۶۰	۷۸۴۹	تعداد فرصت‌های شغلی ایجاد شده
۰.۶	۵۴۸۱۱	۳۳۷	تعداد خودکفایی مددجویان ^۵
۳.۷	۱۱۰۸۵۳	۴۰۷۵	تعداد تسهیلات بانکی پرداختی به مددجویان
۴	۴۷۴۹۱	۱۹۲۲	مبلغ تسهیلات بانکی پرداختی به مددجویان (میلیارد ریال)
۳.۷	۱۵۰۵۸۲	۵۵۹۹	تعداد کل تسهیلات پرداختی از منابع مختلف
۳.۸	۵۶۸۸۱	۲۱۶۲	مبلغ کل تسهیلات پرداختی از منابع مختلف (میلیارد ریال)
۳.۷	۱۷۳۸۲۴	۶۴۹۲	برنامه آموزش کسب‌وکار
۲.۹	۶۵۴۸۳	۱۸۸۵	تعداد فرصت‌های شغلی ایجاد شده در برنامه راهبری شغلی
-	۱۹	۷	میانگین درآمد ماهیانه هر فرصت شغلی در برنامه راهبری شغلی (میلیون ریال)
۰.۱	۱۳۶۸	۲	تعداد جهادگران جذب شده در برنامه راهبری شغلی
۰.۴	۵۲۰	۲	تعداد مراکز نیکوکاری کارآفرینی ایجاد شده در برنامه راهبری شغلی
۱.۶	۲۷۰۱۰	۴۴۴	کارایی انجام شده (همراه/بدون بسته تشویقی اعطایی به کارفرما)

منبع: سالنامه آماری ۱۳۹۹ کمیته امداد امام خمینی

نگاهی به جدول فوق نشان می‌دهد که در برخی موارد سهم استان سیستان و بلوچستان با فرض وزن‌دهی برابر به ۳۱ استان کشور از حدود ۳.۲ درصد سهم مفروض هر استان نیز کمتر است. با لحاظ نمودن این مسئله که استان سیستان و

۱. این جدول تلخیصی از جداول مندرج در صفحات ۱۲۲ تا ۱۳۹ سالنامه آماری ۱۳۹۹ کمیته امداد امام خمینی است.
۲. طرح اشتغالی است که ظرفیت درآمدزایی بالاتر از حداقل حقوق مصوب قانون کار را طی یک دوره زمانی معین برای مددجوی مورد حمایت کمیته امداد امام فراهم نماید.
۳. طرح اشتغالی است با درآمد محدود که به منظور ارتقاء روحیه و امید به زندگی برای مددجویانی که از مشکلات جسمی یا روحی رنج برده و یا کم‌توان هستند اجرا می‌شود.
۴. طرح اشتغالی است که در قالب مشاغل خرد و کوچک قابل اجرا بوده، منجر به بهبود سطح معیشت خانواده مددجو شده و افزایش توان ایشان را برای خودکفایی و خروج از حمایت فراهم نماید.
۵. منظور وضعیتی است که به واسطه اشتغال مددجو منجر به کسب درآمد ماهیانه برابر حداقل حقوق مصوب شورای عالی کار می‌شود (پیشین: ۱۲۶).

بلوچستان جزء محروم‌ترین استان‌های کشور به شمار می‌رود، به نظر می‌رسد حجم فعالیت‌های ناظر بر اشتغال و خودکفایی در این استان توسط کمیته امداد امام خمینی کمتر از حد مورد نیاز برای استانی با درجه محرومیت سیستان و بلوچستان^۱ است. این ناکافی بودن به ویژه در مورد برنامه راهبردی شغلی این نهاد حمایتی مشهود است؛ چنان‌که میانگین درآمد ماهیانه فرصت‌های شغلی ایجادشده در این برنامه در استان سیستان و بلوچستان در سال ۱۳۹۹ برابر ۷ میلیون ریال بوده است، حال آن‌که میانگین کشوری ۱۹ میلیون ریال بوده است.

بنیاد برکت

بنیاد برکت، به عنوان یکی از زیرمجموعه‌های ستاد اجرایی فرمان امام، از بنیادهای فعال در حوزه اشتغال‌آفرینی در کشور در سالیان اخیر بوده است. طرح‌های اصلی این بنیاد برای اشتغال‌آفرینی عبارت‌اند از:

- طرح‌های توانمندسازی اقتصادی (اشتغالی‌زایی) بنگاه‌محور: الگوی فعالیت در طرح‌های اقتصادی بنگاه‌محور، مشارکت حداکثر ۴۹ درصدی بنیاد برکت و حداقل ۵۱ درصدی کارآفرین بومی است. این گونه مشارکت در اجرای طرح‌های کوچک و متوسط، با استفاده از مدل‌های مالی خرد انجام می‌شود.
- طرح‌های توانمندسازی اقتصادی (اشتغال‌زایی) اجتماع‌محور: آیین‌نامه‌ها و الگوهای توانمندسازی اقتصادی اجتماع‌محور توسط بنیاد برکت در سال‌های ۱۳۹۵ و ۱۳۹۷ تدوین شده است. این الگوهای توانمندسازی اقتصادی با تمرکز بر مناطق محروم و روستاها شامل طرح‌های «آفتاب» (آیین‌نامه فقرزدایی و توان‌افزایی برکت)، «آسمان» (آیین‌نامه سرمایه‌گذاری مردمی و اشتغال نیروی انسانی)، «مهتاب» (مدل هادی تلاش اقتصادی برکت) و «سحاب» (سرمایه‌گذاری حمایتی اشتغال‌زایی برکت) هستند.

علاوه بر دو دسته طرح اصلی فوق، زیرطرح‌های متنوع اشتغال‌آفرینی بنیاد برکت برای مناطق محروم و روستایی شامل موارد زیر است:

- ۱) سحاب (آیین‌نامه اجرایی سرمایه‌گذاری حمایتی اشتغال برکت)
- ۲) آسمان (آیین‌نامه سرمایه‌گذاری مردمی و اشتغال نیروی انسانی)
- ۳) آفتاب (آیین‌نامه فقرزدایی و توان‌افزایی برکت)
- ۴) شمسا (شبکه مردمی سرمایه‌گذاری اشتغال‌زایی)
- ۵) حمایت از کسب‌وکارهای خانوادگی و واحدهای تولیدی خرد
- ۶) طرح‌های مشارکت با گروه‌های مردمی در حوزه اشتغال‌زایی

علی‌رغم اطلاعات موجود در مورد روال و فرایندهای هر یک از طرح‌های اشتغال‌زایی ذکرشده، بنیاد برکت آمار عملکردی مدونی از اجرای این طرح‌ها در کشور و استان‌ها منتشر نکرده است. از میان معدود آمارهای منتشرشده در بخش تحقیق و توسعه پایگاه بنیاد برکت، اطلاعات کلی زیر از اجرای طرح‌ها در استان سیستان و بلوچستان - و همچنین جمع

۱. مطابق بررسی اطلس مناطق محروم کشور (بنیاد برکت) استان سیستان و بلوچستان از مجموع ۱۰ بخش محروم‌ترین مناطق کشور از نظر قابلیت‌ها و وضعیت اجتماعی و فرهنگی، اقتصادی و محیطی، ۹ بخش را به خود اختصاص داده است. تنها بخش واجد شاخص‌های «محروم‌ترین مناطق کشور» که در استان سیستان و بلوچستان قرار ندارد، بخش گافروپارامون شهرستان بشاگرد در استان هرمزگان است (بنیاد برکت، ۱۳۹۶: ۱۴۵).

شاخص‌های مشابه ارائه‌شده در تمام ۳۰ استان (به جز استان البرز که آماری از آن ارائه نشده است) به عنوان شاخص‌های کشوری - استخراج شده است. همان‌طور که ملاحظه می‌شود، در استان سیستان و بلوچستان، سهم طرح‌های اشتغال‌زایی اجتماع‌محور به مراتب بیشتر از سهم طرح‌های اشتغال‌زایی بنگاه‌محور است. همچنین سهم پروژه‌های عمرانی بنیاد برکت در استان در حد میانگین با وزن برابر کشوری است و تناسبی با درجه محرومیت این استان ندارد.

جدول ۱۳- آمار عملکردی طرح‌های اشتغال‌زایی بنیاد برکت در استان سیستان و بلوچستان^۱

نوع طرح	استان	کشور	سهم استان (درصد)
تعداد طرح‌های اشتغال‌زایی بنگاه‌محور	۲۳	۷۵۳	۳.۰۵
تعداد طرح‌های اشتغال‌زایی اجتماع‌محور	۲۰۶۰۱	۱۸۲۶۹۱	۱۱.۲۸
تعداد پروژه‌های عمرانی	۷۸۸	۲۵۷۶۶	۳.۰۶
تعداد کل اشتغال ایجاد شده در استان	۶۱۸۰۳	۵۴۸۰۷۳	۱۱.۲۸

بنیاد مستضعفان

بنیاد مستضعفان گزارش عملکرد مدونی در مورد فعالیت‌های اقتصادی و خدمات اجتماعی در مناطق مختلف کشور منتشر کرده است. بر اساس اطلاعات مندرج در سایت این بنیاد، تنها مورد مرتبط با حوزه اشتغال و توان‌افزایی در استان سیستان و بلوچستان، ۱۰۰۰ فقره تسهیلات اشتغال‌زایی در مناطق محروم و روستایی این استان است.

سه بخش زهک، قصرقند و حاشیة چابهار نیز از مناطق هدف بنیاد مستضعفان در سیستان و بلوچستان برای اجرای طرح‌های محرومیت‌زدایی است که در پایگاه این بنیاد به اسامی این سه بخش اشاره شده و رئیس بنیاد مستضعفان از تخصیص ۳۰ میلیارد تومان برای محرومیت‌زدایی در این سه منطقه خبر داده است. به گفته رئیس بنیاد در سال ۱۴۰۱، ۱۴۰ میلیارد تومان اعتبار از سوی بنیاد مستضعفان برای ارائه تسهیلات قرض الحسنه معیشتی و اشتغال خرد به نیازمندان استان سیستان و بلوچستان تخصیص یافته است. وی همچنین تصریح کرده که این بنیاد طرح توسعه نیروگاه چابهار را نیز با سرمایه‌گذاری ۴۰۰۰ میلیارد تومانی تکمیل کرده است.^۲ جزئیاتی از طرح‌های مربوط به اشتغال خرد در بخش‌های هدف مذکور در دست نیست.

بنیاد علوی که زیرمجموعه بنیاد مستضعفان است، بر اساس اطلاعات مندرج در پایگاه اینترنتی‌اش از بین ۲۵ منطقه هدف در کل استان‌های کشور، در استان سیستان و بلوچستان، سه منطقه هدف برای اجرای طرح‌های محرومیت‌زدایی

۱. اعداد ذکرشده در جدول از پایگاه بنیاد برکت، بخش کمیته تحقیق و توسعه، گزارش عملکرد (گزارش‌های آماری استان‌ها) به صورت استانی توسط پژوهشگر استخراج شده و سپس حاصل جمع آن‌ها به عنوان اعداد کشوری ارائه شده است. گزارش عملکرد مدونی از بنیاد برکت که انتشار عمومی یافته و جزئیاتی از هر یک از شاخص‌های فوق و مبنای شمارش آن‌ها ارائه کند در دست نیست. به سبب عدم ارائه جزئیات از نحوه محاسبه و کم و کیف طرح‌های اشتغال‌زایی و عمرانی ذکرشده در استان‌ها توسط بنیاد برکت، امکان ارزیابی مستقل آن برای پژوهشگر وجود ندارد. نگاه کنید به:

<https://rndbarakat.com/> گزارش‌های آماری

۲. «جزئیات اقدامات محرومیت‌زدایی بنیاد مستضعفان در سیستان و بلوچستان»، پایگاه بنیاد مستضعفان، ۳ تیر ۱۴۰۱. لینک:

<https://www.bonyad.net/fa/newsagency/13558>

دارد که شامل قصرقند، زهک، حاشیه چابهار هستند^۱ اما آمار و گزارش مدونی از فعالیت‌های این بنیاد در مناطق مذکور ارائه نشده است.

استان قدس رضوی (بنیاد کرامت رضوی)

«ایده‌پردازی، طراحی و اجرای الگوهای همکاری میان ظرفیت‌های مردمی و استان قدس رضوی، به‌منظور ایجاد اشتغال در مناطق دارای اولویت و هدف، با همکاری بنیاد بهره‌وری موقوفات» از جمله «سیاست‌های محرک تغییر» اعلام شده ذیل سیاست‌های کلان استان قدس رضوی است. اصل ۲۱ سیاست‌های کلان مذکور، بر «توانمندسازی و افزایش نقش‌آفرینی اجتماعی جوانان، زنان و خانواده با اولویت مناطق موقوفه‌دار و هدف» تصریح می‌کند و ذیل آن «طراحی و اجرای مدل تأمین مالی و توجیه اقتصادی در راه‌اندازی و بهره‌برداری طرح‌ها و برنامه‌ها» مطرح شده است. استان سیستان و بلوچستان نیز از مناطق دارای اولویت و هدف این سیاست‌ها شناسایی شده است.^۲

با این حال، عمده فعالیت‌های صورت‌گرفته در مناطق هدف توسط استان قدس رضوی و بنیاد کرامت رضوی با رویکرد سیاست‌های حمایتی، از جمله توزیع بسته‌های غذایی و اطعام فقرا، بوده است. محدود برنامه‌هایی در حوزه اشتغال و کارآفرینی از سوی این استان گزارش شده و گزارش عملکرد مدون که بتوان حجم این فعالیت‌ها در کشور را مقایسه کرده و تطبیق داد، در فضای عمومی منتشر نشده است. لذا آنچه در ادامه گزارش می‌شود بر اساس گزارش‌های خبری منتشرشده در فضای عمومی است.

پس از وقوع سیل در برخی استان‌ها در سال ۱۳۹۸، برای ایجاد اشتغال و حمایت از مردم آسیب‌دیده، راه‌اندازی دما‌داری‌های ۲۰ رأسی دام سبک خانگی در سه استان گلستان، لرستان، خوزستان و سیستان و بلوچستان در دستور کار بنیاد کرامت رضوی قرار گرفت.

طرح دیگر این بنیاد تشکیل دو گله پشتیبان دام سبک در شهر مشهد و استان سیستان و بلوچستان از سال ۱۳۹۷ است تا از طریق اقدامات اصلاح نژادی، ضریب بهره‌زایی دام‌ها افزایش یابد و به زنجیره گوشت کشور کمک شود. با گذشت سه سال از راه‌اندازی، این واحدها به پایداری اقتصادی رسیده و در مجموع با صرف اعتباری بالغ بر یک هزار و ۲۰۰ میلیارد ریال زمینه اشتغال‌زایی بیش از ۴ هزار نفر در مناطق کم‌برخوردار ذکرشده فراهم شده است.

علاوه بر بنیاد کرامت رضوی، مرکز امور بانوان و خانواده استان قدس رضوی نیز فعالیت‌هایی در حوزه کارآفرینی و توانمندسازی داشته که عمدتاً سوییۀ ترویجی و آموزشی دارند.

قرارگاه پیشرفت و آبادانی سپاه پاسداران

قرارگاه پیشرفت و آبادانی سپاه پاسداران انقلاب اسلامی، از سال ۱۳۹۶، فعالیت خود را در ۱۳۱ دهستان محروم کشور با ضریب محرومیت بالای ۶ آغاز کرد. این قرارگاه در شمال و جنوب استان سیستان و بلوچستان در حوزه محرومیت‌زدایی، سلامت، فرهنگ، عمران، اشتغال، و تعلیم و تربیت فعال بوده است.

۱. بخش «درباره ما» در پایگاه بنیاد علوی: <https://www.alavi-bonyad.com>

۲. پایگاه سیاست‌های کلان استان قدس رضوی: <https://policy.razavi.ir/fa/233884> و بنیاد کرامت رضوی: <https://bkr.ir/policy>

در سال ۱۳۹۶، فرمانده سپاه سلمان استان سیستان و بلوچستان خبر داده بود که توانمندسازی ۶۶۰ روستای سیستان و بلوچستان در قالب ۱۰ دهستان در شمال و جنوب استان در دستور کار قرارگاه پیشرفت و آبادانی بسیج قرار دارد.^۱

هرچند گزارش مدونی از این فعالیت‌ها با شاخص‌های عملکردی قابل مقایسه با سطح کشوری منتشر نشده، اما حسب اخبار منتشرشده در رسانه‌های عمومی در سال ۱۳۹۹، تعداد ۱۶۴ پروژه از سوی قرارگاه پیشرفت و آبادانی با اعتبار شش و نیم میلیارد تومان برای سیستان و بلوچستان اختصاص پیدا کرده است. از جمله فعالیت‌های این قرارگاه طرح پایلوت ۱۰۰ دامداری در منطقه سیستان است که در این طرح برای ۱۰۰ خانواده در منطقه سیستان اشتغال‌زایی شده، و بر اساس گزارش این قرارگاه، مدل مذکور از سوی استان قدس، سپاه و بنیاد علوی مورد تأیید قرار گرفته است.^۲

تجارب عملی سمن‌ها و سازمان‌های خیریه

در کنار وزارتخانه‌ها و سازمان‌های دولتی و نهادهای حمایتی و بنیادهای وابسته به حکومت، که به اجرای برنامه‌ها و طرح‌هایی در راستای توان‌افزایی و اشتغال‌آفرینی در کشور و از جمله استان سیستان و بلوچستان مشغول هستند، تعداد زیادی از سازمان‌های مردم‌نهاد و خیریه نیز در این استان فعال بوده و بر اساس ظرفیت، منابع مردمی و توانمندی‌های درونی خود می‌کوشند وضعیت اشتغال و مهارت‌های شغلی و حرفه‌ای در این استان را با برنامه‌ها و ابتکارهای خود بهبود بخشند. در بخش حاضر به ارائه گزارشی از اقدامات و فعالیت‌های این سازمان‌های مدنی می‌پردازیم.

بنیاد توسعه کارآفرینی زنان و جوانان و خانه پژوهش نواندیش

بنیاد توسعه کارآفرینی زنان و جوانان، به عنوان یک سازمان مردم‌نهاد، که با مأموریت ترویج و توسعه کسب و کار و کارآفرینی فعالیت خود را از سال ۱۳۸۵ به طور رسمی آغاز کرد، از سال ۱۳۹۲ در سیستان و بلوچستان، به توان‌افزایی زنان از طریق کسب‌وکار خرد جمعی محلی پرداخت. شیوه این بنیاد برای پیشبرد طرح، توسعه جامعه محلی با رویکرد جماعت‌گرایی-داریی مبنا است. مطابق این شیوه، بنیاد با ایفای نقش تسهیل‌گرانه و تمرکز بر فرآیندهای توان‌افزایی در همه ابعاد در سکونت‌گاه‌های غیررسمی فعالیت‌های خود را پیگیری می‌کند.

تمام تأکید این نهاد مردمی در اتخاذ و انتخاب تعریف مناسبی از مفهوم توان‌افزایی برای جلوگیری از تقلیل فرآیندهای توان‌افزایی به صرف یک یا دو بعد از توان‌افزایی و نادیده گرفتن همه وجوه معنایی این مفهوم است. طراحی اقداماتی که متضمن هر چهار بعد روانشناختی، اجتماعی، اقتصادی و مطالبه‌گری باشد مطلوب بنیاد تلقی می‌گردد و صرف توجه به توان‌افزایی اقتصادی در قالب مهارت‌افزایی فنی و تولیدی، راه‌اندازی کسب و کار برای جامعه محلی و غیره بدون توجه به سایر ابعاد از نظر بنیاد کارآمد نخواهد بود. نقطه اهرمی تصویرشده از فرآیند توان‌افزایی به منظور فقرزدایی از جامعه هدف بیش از آنکه بر اشتغال‌زایی محدود باشد، بر ایجاد و تثبیت نهادهای محلی در سطوح مختلف و ارتباط مؤثر میان این نهادها - که البته فعالیت اقتصادی هم می‌کنند - طراحی شده است. از این‌رو، بنیاد فرآیندهای توسعه جامعه محلی

۱. «توانمندسازی ۱۰ دهستان سیستان و بلوچستان در دستور کار بسیج است»، خبرگزاری تسنیم، ۸ آذر ۱۳۹۶. لینک:

<https://www.tasnimnews.com/fa/news/1396/09/08/1587835>

۲. «قرارگاه پیشرفت و آبادانی سپاه عملکرد خوبی در منطقه سیستان داشته است»، خبرگزاری ایرنا، ۶ مرداد ۱۳۹۹. لینک:

<https://www.irna.ir/news/83886712>

خود را در سه مرحله طراحی می‌کند. مرحله اول بر ایجاد گروه خودیار به‌عنوان یک نهاد غیررسمی متشکل از ۱۵ تا ۲۰ نفر از افراد، که بیشتر فرایندهای توان‌افزایی روانشناختی و اجتماعی را سپری می‌کنند، متمرکز است؛ مرحله دوم با ایجاد شبکه بین چند گروه خودیار - بیش از سه گروه خودیار - و تشکیل یک نهاد رسمی (سمن محلی) ادامه می‌یابد؛ و مرحله سوم، با تکثیر همین فرآیند در سایر محلات و شهرستان‌های استان، به شکل‌گیری شبکه‌ای از نهادهای محلی منجر خواهد شد.

بنیاد توسعه کارآفرینی در یک فرآیند سه تا پنج ساله در پی تحقق اهداف مراحل اول و دوم - مرحله اول به طور متوسط یک تا دو سال و مرحله دوم دو تا سه سال - خواهد بود، و مرحله سوم - یعنی شبکه‌سازی از نهادهای محلی در سطح استان - به موازات تکثیر نهادهای محلی در سایر محلات و شهرستان‌های استان دنبال خواهد شد (بنیاد توسعه کارآفرینی زنان و جوانان، ۱۴۰۱ الف).

بر اساس این مبانی نظری و رویکردی، بنیاد توسعه کارآفرینی، از سال ۱۳۹۲، پروژه‌ای را که پیش از این توسط خانه پژوهش نواندیش در استان سیستان و بلوچستان آغاز شده بود ادامه داد و تکامل بخشید. پروژه اولیه مبتنی بر دو طرح در سکونتگاه‌های غیررسمی زاهدان بود:

طرح آموزش مهارت‌های پایه اجرا شده توسط خانه نواندیش: هدف اصلی این طرح عبارت است از توان‌افزایی و ظرفیت‌سازی جوامع هشت‌گانه سکونت‌گاه‌های غیررسمی شهر زاهدان به منظور ارتقاء ساماندهی، بهبود و توسعه مدیریت شهری و سازگار با اولویت‌های محلی مناطق مورد نظر. هدف کمی طرح این بوده که ۹۰۰ نفر از ساکنان سکونت‌گاه‌های هشت‌گانه غیررسمی شهر زاهدان با تأکید بر زنان و جوانان با کسب مهارت و آموزش‌های فنی و حرفه‌ای به قابلیت‌هایی دست یابند تا بتوانند برای خود در بازار کار محلی و یا شهر زاهدان فرصت‌های شغلی و درآمدزا ایجاد کنند. بر اساس برنامه، این طرح در سه مرحله طراحی و به اجرا گذاشته شد: (۱) شناخت وضع موجود و آماده‌سازی، (۲) پیاده‌سازی و اجرا و (۳) مستندسازی. از حدود ۹۰۰ نفر که برای حضور در دوره‌های فنی و حرفه‌ای و مهارت‌آموزی انتخاب شده بودند، مجموع ۶۷۵ نفر (۷۵ درصد) تا پایان در دوره‌ها شرکت کردند و توانستند مدرک فنی و حرفه‌ای خود را دریافت کنند (خانه پژوهش نواندیش، ۱۳۸۹).

طرح آموزش بانک‌پذیری: بانک‌پذیر شدن در این طرح به معنای ایجاد اعتماد متقابل میان بانک و گروه‌های خودیار است. به این منظور، مسئولان طرح - با استفاده از مدل ارزیابی طراحی شده عملکرد گروه در زمینه‌های نظم درون‌گروهی، پایبندی اعضا به تعهدات، نحوه فراگیری آموزش‌های ارائه شده به گروه - همکاری و همدلی اعضا با یکدیگر و نحوه بازپرداخت وام‌های درون‌گروهی را ارزیابی خواهند کرد و به هر یک از گروه‌ها یک امتیاز مشخص می‌دهند. گروهی که به یک میزان مشخص امتیاز کسب کند بانک‌پذیر به حساب آمده و جهت دریافت وام به بانک حامی طرح معرفی می‌شود. وام به کل گروه تعلق می‌گیرد و اعضا در جلسات گروه بر اساس طرح‌های اقتصادی ارائه‌شده توسط هر یک از اعضا وام را توزیع می‌کنند. برای بازپرداخت وام‌های دریافتی هم همه اعضای گروه براساس قاعده ضمانت زنجیره‌ای مسئول هستند. این طرح به علت توقف فعالیت کارفرما (بانک جهانی) در ایران در سال ۱۳۹۰، در میانه کار متوقف شد، اما توسط تیم پژوهشی ادامه یافت و منجر به تشکیل ۱۰ گروه خودیار شد (بنیاد توسعه کارآفرینی زنان و جوانان، ۱۴۰۱ ب: ۱۵).

در سال ۱۳۹۲، طرح مذکور که به سرفصل شکل‌گیری گروه‌های خودیار زنان سوزن‌دوز در هم‌آباد و شیرآباد و تأسیس اولین خانه «هنر، دانش، یاری (هدی)» رسیده بود، از خانه پژوهش نواندیش به بنیاد توسعه کارآفرینی زنان و جوانان

منتقل شد و به عنوان «طرح توسعه جامعه محلی» فعالیت خود را در مرحله جدید پی گرفت. باتوجه به شرایط انتقال پروژه از خانه پژوهش نواندیش به بنیاد توسعه کارآفرینی، تعداد چهار گروه از ۱۰ گروه خودیار به بنیاد انتقال یافت. در این مرحله، تا سال ۱۴۰۰، برخی از مهم‌ترین دستاوردها عبارت‌اند از:

- شکل‌گیری ۲۰ گروه خودیار و عضویت ۵۰۶ نفر در گروه‌های خودیار با فعالیت معیشتی غالب سوزن‌دوزی و بیش از ۲۰۰ نفر سوزن‌دوز غیر عضو؛
- ثبت رسمی نهاد خانه هدی به عنوان یک سمن در زمینه توان‌افزایی زنان در سطح استانی در استانداری سیستان و بلوچستان در سال ۱۳۹۵؛
- شکل‌گیری ۶ نهاد محلی (خانه‌های هدی شیرآباد، دای‌آباد، همت‌آباد، پشت گاراها در زاهدان و خانه‌های هدی کمب چابهار و نگور در دشتیاری)؛
- همراهی با خانه هدی در نقش تسهیلگر در شکل‌گیری گروه نگین با ۲۴۱ نفر عضو از فرزندان اعضای گروه‌های خودیار در سه گروه سنی از ۵ تا ۱۸ سال در دوره‌های آموزشی و توسعه فردی تحت عنوان گروه نگین و طرح کارآموزی استاد-شاگردی با همکاری سایر سمن‌هایی که به صورت تخصصی در حوزه کودک و نوجوان فعال هستند؛
- همراهی در ایجاد فرصت یادگیری مشارکتی در سه حوزه اجتماعی، فنی و حرفه‌ای، کسب و کار در بیش از ۴۰ سرفصل در طول ۹ سال به صورت تکرار شونده با همکاری مؤثر سمن‌های محلی و ملی، و همچنین سازمان‌های دولتی در سطح استان؛
- همراهی با خانه‌های هدی در نقش تسهیلگر جهت شکل‌گیری شبکه ارتباطی در سطح بازار با برندهای مطرح در حوزه صنایع دستی مانند لانه، و مسئولیت اجتماعی شرکت‌های بزرگ مانند ایران خودرو برای تولید سالانه بیش از ۲۴ هزار محصول، و سایر شرکت‌های خصوصی دیگر؛
- همراهی با خانه‌های هدی در نقش تسهیلگر جهت شبکه‌سازی نهادهای علمی و دانشگاهی و ارائه تجارب خانه هدی توسط اعضا در سطح دانشگاه‌های مطرح بین‌المللی مانند دانشگاه ایلینویز؛
- همراهی با خانه‌های هدی در نقش تسهیلگر جهت توسعه محصول و توسعه بازار در قالب ۱۲ محصول سوزن‌دوزی و در سه کانال فروش تحت عنوان سفارشات ویژه، سفارشات معمولی و غرفه‌های فروش حقیقی و مجازی؛
- همراهی با خانه‌های هدی در نقش تسهیلگر جهت توسعه ظرفیت فیزیکی و تجهیزات آموزشی و تولیدی خانه‌های هدی در محلات و شهرستان‌های مختلف استان؛
- همراهی و پشتیبانی از خانه‌های هدی در نقش آفرینی ویژه‌ای که در شرایط بحرانی مانند سیل سال ۹۸ و ایام کرونا در سطح محلات به‌ویژه در شهر زاهدان از خود بروز دادند (بنیاد توسعه کارآفرینی زنان و جوانان، ۱۴۰۱ الف).

به طور خلاصه، طرح توسعه جامعه محلی بنیاد توسعه کارآفرینی مبتنی بر سه فاز اصلی بوده است: فاز اول، شامل فرایندها و اقدامات، منجر به شکل‌گیری گروه‌های خودیار و تثبیت آنها در همراهی با خود اعضای جامعه محلی شده است؛ فاز دوم، با افتتاح خانه‌ی هدی در محله‌ی شیرآباد متشکل از چند گروه خودیار آغاز گردیده؛ و فاز سوم، با تکثیر همین الگو

۱. سازمان‌های مردم‌نهاد رسمی که به نام خانه هدی تشکیل می‌شوند مشتمل بر ۳ یا چندین گروه خودیار که به طور متوسط با تعداد ۲۰ نفر عضو در هر گروه خودیار پایدار در حداقل بازه زمانی ۳ ساله با محوریت فعالیت سوزن‌دوزی به صورت حرفه‌ای هستند. همه خانه‌های هدی دارای فضای اختصاصی و محلی برای تجمع اعضا در فعالیت‌های اقتصادی و اجتماعی خود که استیجاری بوده و به جز خانه هدی پشت گاراها مابقی همگی به صورت خودگردان اداره می‌شوند.

در سایر محلات، منجر به شکل‌گیری گروه‌های خودیار و نیز خانه‌هدی جدید شده است (بنیاد توسعه کارآفرینی زنان و جوانان، ۱۴۰۱: ب: ۱۰۶).

بنیاد توسعه کارآفرینی زنان و جوانان، در کنار طرح‌های توان‌افزایی زنان، اقدامات دیگری نظیر طرح «اتاق کارآفرینی مدارس» و طرح «کسب و کار من» برای آموزش و مشاوره صاحبان ایده و صاحبان کسب و کار در استان سیستان و بلوچستان اجرا کرده است.

طرح اتاق کارآفرینی مدارس با هدف کلی ترویج و آموزش کارآفرینی و خلاقیت در بین دانش‌آموزان مدارس دوره دوم متوسطه و هنرستان‌ها در شهرستان‌های مختلف استان از قبیل زاهدان، زابل، هامون، نصرت‌آباد، مهرستان، چابهار، دشتیاری - به منظور اشاعه فرهنگ کارآفرینی در مدارس و ترغیب دانش‌آموزان برای ورود به فرآیند کارآفرینی و ایجاد کسب‌وکارهای جدید - به طور مستمر در سال‌های تحصیلی ۹۴-۹۵ تا ۹۸-۹۹ برگزار شده است. در این طرح، دانش‌آموزان با شرکت در برنامه‌های ترویجی و کارگاه‌های آموزشی، ضمن آشنایی اولیه با مفاهیم مهم و اساسی حوزه کسب‌وکار و کارآفرینی و با پشتیبانی مربیان و تسهیلگران، اقدام به تولید محصول باتوجه به نیاز بازار نموده و تولیدات خود را در قالب یک بازارچه قیمت‌گذاری کرده و به فروش رسانده‌اند.^۱

همچنین، طرح «کسب و کار من» با همکاری معاونت زنان و خانواده نهاد ریاست جمهوری در دو فاز در سال‌های ۹۶ و ۹۷ با هدف شناسایی و آموزش زنان و جوانان صاحب ایده کسب و کار و ارائه آموزش و مشاوره به زنان و جوانان صاحب کسب و کار و کارآفرینی در سطح استان اجرا شد.^۲

موسسه توسعه پایدار اردیبهشت

مؤسسه توسعه پایدار اردیبهشت در سال ۱۳۹۵ تأسیس و در شهر زاهدان مستقر شده است. هدف این مؤسسه انجام فعالیت‌های نظام‌مند گروهی در زمینه توسعه پایدار آموزش، معیشت و فضاهای شهری در استان سیستان و بلوچستان است. در حادثه سیل سال ۱۳۹۸، ابتدا تصمیم فعالان این مؤسسه این بود که برای ۱۱۰ مادر در ۱۰ روستای توتان و ۶۴ مادر در روستای گیران بسته حمایت غذایی تهیه شود. اما ایده بسته حمایت غذایی از زنان آسیب‌دیده در سیل به زودی تبدیل به ایده‌های کارآفرینانه با همکاری جامعه محلی شد. روایت این گذار از حمایت به توانمندسازی در گزارش‌های این مؤسسه در پایگاه اینترنتی آن منتشر شده است^۳ و این روایت نشان می‌دهد که چگونه تلاش‌های مذکور برای خرید و اعطای مرغ به خانواده‌های نیازمند روستاهای هدف به اجرای طرح «راه‌اندازی کسب و کارهای خرد از طریق پرورش مرغ تخم‌گذار» و همچنین طرح توسعه دامپروری از طریق پرورش دام امانی توسعه یافته است.^۴ این طرح‌ها طی سال‌های ۱۳۹۸ تا ۱۴۰۱ در تعدادی از دهستان‌ها و روستاهای استان عملیاتی شده‌اند.

۱. به نقل از پایگاه اینترنتی بنیاد توسعه کارآفرینی زنان و جوانان: <https://foundationed.ir/entrepreneurship>

۲. به نقل از پایگاه اینترنتی بنیاد توسعه کارآفرینی زنان و جوانان: <https://foundationed.ir/youthempowerment>

۳. پایگاه اینترنتی مؤسسه توسعه پایدار اردیبهشت: <https://ordibeheshtsb.org> - بخش «گزارش‌ها».

۴. مطابق گزارش‌های مؤسسه، رساندن یک ماده غذایی مناسب به مادران باردار و مادرانی که به فرزندان خود شیر می‌دهند، همچنان به عنوان سیاست حمایتی، در دستور کار مؤسسه هست.

راه‌اندازی کسب و کارهای خرد از طریق پرورش مرغ تخم‌گذار: در این طرح، کار با خرید یک دستگاه جوجه‌کشی با ظرفیت ۴۸ تایی برای روستای توتان و سپس روستاها و مناطق کمتربرخوردار فنوج آغاز شد. شیوه کار عبارت است از راه‌اندازی کسب‌وکار برای افراد واجد شرایط در روستاها و مناطق کمتربرخوردار از طریق در اختیار قرار دادن ماشین جوجه‌کشی ۴۸ تایی، ۱۵ مرغ و ۳ خروس و دانه مرغ برای یک سال. اقلام مذکور در اختیار افراد قرار می‌گیرد و افراد می‌توانند، بعد از یک خواب سه‌ماهه و با رسیدن به سود لازم، هزینه خرید اقلام را با اقساطی که خودشان مقدار آن را تعیین می‌کنند به حساب مؤسسه واریز کنند. اقساط پرداخت شده برای توسعه همین پروژه هزینه می‌شود.

طرح توسعه دامپروری از طریق پرورش دام امانی: این طرح از زمستان سال ۱۳۹۸ در روستای توتان اجرا شد. مؤسسه، با همکاری معتمدین روستاها، به شناسایی افراد واجد شرایط از میان خانواده‌ها پرداخته و نسبت به تحویل تعدادی بز با میانگین دو تا چهار عدد برای اشتغال به دامپروری و بهبود وضعیت اقتصادی خانواده‌ها اقدام کرده است. بزها طی قراردادهایی بین مؤسسه و افراد واجد شرایط به ایشان تحویل می‌شود. در پایان سال اول تحویل و بعد از اولین زایمان یک بزغاله از هر خانواده تحویل گرفته شده و به دیگر خانواده‌های روستا تحویل داده می‌شود. در چارچوب این طرح، تا اردیبهشت ۱۴۰۰ در مجموع ۷۵ بز بالغ و ۱۴ بزغاله در پنج روستای نوک‌آباد (۱۸ رأس)، پیرونی (۲۲ رأس)، پلمزی (۱۸ رأس)، سررود (۱۸ رأس) و خاکران (۱۲ رأس)، به نسبت جمعیت، توزیع شده است.

موسسه نیکوکاری مهر طه (گروه مهرهامون)

موسسه نیکوکاری مهر طه سازمانی غیردولتی است که در سال ۱۳۸۱ با هدف نگهداری شبانه‌روزی از دختران بی‌سرپرست و بدسرپرست، با مجوز رسمی سازمان بهزیستی و نیروی انتظامی، شروع به کار کرده است. این موسسه عمدتاً در شهرستان‌های تهران، جیرفت (استان کرمان) و هامون (استان سیستان و بلوچستان) فعال بوده است. فعالیت موسسه مهر طه در سیستان و بلوچستان با شکل‌گیری گروه مهر هامون از سال ۱۳۹۶ کلید خورده است. گروه مهرهامون یک نهاد مردمی داوطلبانه از گروه‌های داوطلبانه موسسه مهر طه است که از سال ۹۶ براساس اهداف تعریف‌شده تلاش می‌کند با مشارکت جامعه محلی در شهر هامون فعالیت کند. آموزش‌های غیررسمی، سلامت و اشتغال از جمله فعالیت‌های این گروه داوطلب بوده است. در ادامه به معرفی برخی فعالیت‌های گروه مهرهامون در حوزه اشتغال و توان‌افزایی می‌پردازیم.^۱

طرح اتاق کارآفرینی مدارس (دوره آموزشی معلمان و تسهیلگران مناطق هامون، جالق و گشت): این طرح از اول آبان‌ماه ۱۳۹۸ در ۱۰ مدرسه و با ۲۸۰ دانش‌آموز شهرستان هامون برگزار شد. این طرح در سال ۱۳۹۷ نیز در همین شهرستان اجرا شده بود. اعتبار صرف‌شده برای این طرح ۱۱۰ میلیون ریال بوده است.

تشکیل «صندوق وام خرد همدلی»: مطابق گزارش موسسه مهرهامون، یکی از مشکلات مریبان روستا نداشتن منابع لازم جهت تجهیز مهدها و یا راه‌اندازی یک اشتغال کوچک و پایدار است. در همین راستا، برگزاری یک کارگاه جهت آشنایی مریبان با چگونگی راه‌اندازی یک صندوق اعتباری در مهرماه ۱۳۹۹ در شهر زابل انجام شد و پس از آشنایی شرکت‌کنندگان با مبانی و فرایند تاسیس صندوق‌های خرد محلی به عنوان شیوه‌ای برای توانمندسازی اقتصادی زنان،

۱. مطالب این بخش برگرفته از گزارش‌های عملکرد ارائه‌شده در پایگاه اینترنتی موسسه مهر طه است:

یک صندوق اعتبارات خرد به نام «صندوق همدلی» نیز به همین شیوه تاسیس شد. وام‌های این صندوق صرفاً جهت تجهیز مهد کودک یا ایجاد یک اشتغال پرداخت می‌شود.

استارت‌آپ اجتماعی کاریار

کاریار مطابق توصیف ارائه‌شده توسط موسسان و فعالان آن، استارت‌آپی اجتماعی و متعهد به عدالت، دسترسی و فرصت‌همگانی است که با ایجاد محیطی با دسترسی مناسب در زمینه‌ی آموزش IT، به خصوص کدنویسی، فرصت رشد و پیشرفت را برای تمام اقشار جامعه، فارغ از طبقه‌بندی‌های اجتماعی موجود، فراهم می‌کند. کاریار فقط آموزش نیست، بلکه آموزش معطوف به کسب و کار است.^۱ گروه هدف یا مهارت‌آموزان کاریار، دانشجویان کارشناسی-کاردانی یا دانش‌آموزان سال آخر دبیرستان در رشته‌های مرتبط به کامپیوتر (۳۰-۱۷ ساله با متوسط سنی ۲۲) از اغلب ۲۴ استان ایران، عمدتاً ساکن مناطق کم‌برخوردار هستند. در میان استان‌های ۲۴ گانه‌ای که تاکنون هدف برگزاری دوره‌های توان‌افزایی کاریار بوده‌اند، استان سیستان و بلوچستان سهم ۵ درصدی را به خود اختصاص داده است و در رتبه سوم استان‌ها قرار دارد. استان تهران با اختصاص ۵۳ درصد فعالیت‌های کاریار به خود و استان اصفهان با ۶ درصد در رتبه‌های قبل از سیستان و بلوچستان قرار دارند.

موسسه همیاران توسعه دانش

موسسه خیریه همیاران توسعه دانش تحت برند «بنیاد دانش» در زمینه حمایت و هدایت تحصیلی و توانمندسازی دانش‌آموزان محروم از نعمت پدر و بی‌بضاعت در سال ۱۳۹۳ به ثبت رسیده و در استان‌های تهران، سیستان و بلوچستان و خوزستان فعالیت می‌کند. بنیاد دانش از طریق روش‌های نوین و مداخله موثر در امور آموزشی و تربیتی، زمینه رشد بورسیه‌ها را در مقاطع ابتدایی، متوسطه اول، متوسطه دوم و دانشگاه فراهم می‌سازد. انواع فعالیت‌های بنیاد دانش در حمایت‌های حرفه‌آموزی و اشتغال، برای دانش‌آموزان تحت پوشش خود، شامل موارد زیر می‌شود: (۱) استعدادیابی شغلی؛ (۲) بازدید از مراکز و کارگاه‌های حرفه‌آموزی به منظور آشنایی با مشاغل؛ (۳) برگزاری کارگاه‌های مهارت‌های عمومی و تخصصی و دوره‌های کارآموزی برای بورسیه‌های هنرستانی، کارودانش و دانشجویان؛ (۴) مطالعه و بررسی سیاست‌ها و اولویت‌های اقتصادی اجتماعی کشور در حوزه آموزش‌های فنی و حرفه‌ای و کارآفرینی و شناسایی مشاغل جدید و موجود در کشور؛ (۵) ارتباط با کاربایی‌ها، اصناف و اتحادیه، تعاونی‌ها و شرکت‌های دانش‌بنیان استانی با هدف بهره‌گیری از ظرفیت آن‌ها در ایجاد اشتغال برای بورسیه‌ها؛ (۶) انعقاد تفاهم‌نامه با مراکز فنی و حرفه‌ای به منظور ارائه خدمات مهارت‌آموزی به بورسیه‌ها، و انعقاد تفاهم‌نامه جهت بهره‌برداری از کارآفرینی‌ها، صندوق‌های قرض‌الحسنه، اتحادیه‌ها، و غیره.

از مجموع شهرستان‌های تحت پوشش بنیاد دانش، در سه استان تهران، خوزستان و سیستان و بلوچستان، سهم شهرستان‌های استان سیستان و بلوچستان در مجموع ۵۱ درصد بورسیه‌ها بوده است.^۲

۱. پایگاه اینترنتی کاریار: <https://kaaryar.ir/about-us>

۲. به نقل از بخش آمارها و نمودارهای سایت بنیاد دانش:

در سایت این موسسه، آمار مشخصی از تعداد کل دانش‌آموزان بورسیه تحت پوشش به تفکیک استان‌ها و حجم فعالیت‌های مرتبط با حرفه‌آموزی و اشتغال ارائه نشده است، اما بر اساس دو دسته آمار ذکر شده، تعداد دانش‌آموزان تحت بورسیه این بنیاد در استان سیستان و بلوچستان در سال ۱۳۹۹ حدود ۳۰۰ دانش‌آموز برآورد می‌شود.

موسسه خیریه دارالاکرام حضرت ابوالفضل

موسسه خیریه دارالاکرام در سال ۱۳۸۰ با هدف حمایت همه‌جانبه مالی، آموزشی، اجتماعی، بهداشتی، درمانی و معیشتی از دانش‌آموزان تحت پوشش جهت جلوگیری از ترک تحصیل آنها ایجاد شده است. این موسسه، علاوه بر فعالیت‌های حمایتی و خدمات مددکاری به دانش‌آموزان تحت پوشش و خانواده‌های آنها، در حوزه اشتغال و توان‌افزایی، کمک به اشتغال سرپرست و خود دانش‌آموز (پس از اتمام دوره تحصیل) از طریق آموزش مهارت‌های فنی را در دستور کار دارد.

رویکرد موسسه دارالاکرام در اشتغال‌زایی و توانمندسازی مددجویان و خانواده‌های تحت پوشش آن به این صورت است که با برگزاری دوره‌های آموزشی کوتاه‌مدت و بلندمدت، زمینه اشتغال پایدار دانش‌آموزان و خودکفایی آنان را فراهم سازد. همچنین، در مواردی، با کمک همیاران و بانیان، اقدام به ایجاد فضاهای مناسب برای مادران دانش‌آموزان نموده است تا بتوانند از طریق کار و فعالیت، نیازهای خانواده خویش را فراهم سازند. این موسسه، از طریق رایزنی با سازمان فنی و حرفه‌ای کشور، تلاش کرده است در شهرهای مختلف امکان استفاده از خدمات این سازمان را فراهم کند تا دانش‌آموزانی که نزدیک به فارغ‌التحصیلی هستند بتوانند با حضور در دوره‌های کارآموزی کسب مهارت نمایند و به اشتغال بپردازند.

از ۲۵ شعبه این موسسه، در سال ۱۴۰۱، سه شعبه در استان سیستان و بلوچستان واقع است، شامل شعبه‌های زاهدان، زابل و خاش. در اردیبهشت ۱۴۰۱، مسئول شعبه دارالاکرام زاهدان در خبری اعلام کرده بود که در راستای اشتغال به کار مادران سرپرست خانوار دانش‌آموزان بورسیه‌شده، ۱۰۰ نفر از مادران جهت فعالیت در کارخانه تولید سم و ۲۰ نفر از مادران واجد شرایط در کارخانه فولاد زاهدان مشغول به کار شده‌اند و جهت سهولت تردد این مادران وسایل ایاب و ذهاب نیز برایشان فراهم شده است.^۱ این نمونه، سبک فعالیت موسسه برای ایجاد اشتغال در خانواده‌های تحت پوشش را تا حدودی نشان می‌دهد. مطابق این شیوه، موسسه دارالاکرام تسهیل‌گر اتصال مددجویان تحت پوشش خود به موقعیت‌های شغلی محلی است. اجرای برنامه‌های آموزشی با عنوان «کسب و کار خانگی کدبانو» در رشته‌های آموزشی خیاطی، سوزن‌دوزی، سکه‌دوزی، چرم‌دوزی، هنرهای دستی، گل‌سازی، شیرینی‌پزی و تهیه ترشی از دیگر نمونه‌های فعالیت دارالاکرام در حیطة اشتغال و توانمندسازی است.^۲ همکاری با کمیته امداد امام خمینی برای اشتغال‌زایی برای مادران دارالاکرام به عنوان پرستار بچه و افراد سالمند، حضور در شرکت خصوصی و متقاضی بازگشایی مغازه جهت درآمدزایی و پرداخت وام ۵۰ میلیونی خوداشتغالی از دیگر نمونه‌های فعالیت این موسسه در راستای اشتغال افراد تحت پوشش است.^۳

۱. «اشتغال ۳۰۰ مادر سرپرست خانوار به کمک دارالاکرام زاهدان»، خبرگزاری ایکن، ۲۸ اردیبهشت ۱۴۰۱، لینک:

<https://iqna.ir/fa/news/4057907>

۲. پایگاه موسسه دارالاکرام، اخبار شعبه زاهدان:

<https://darolekram.com/کسب-و-کار-خانگی-کدبانو/>

۳. پایگاه موسسه دارالاکرام، اخبار شعبه زاهدان:

<https://darolekram.com/جلسه-مشترک-با-کمیته-امداد-امام-خمینیره/>

بنیاد خیریه آبشار عاطفه‌ها

بنیاد خیریه آبشار عاطفه‌ها از سال ۱۳۸۰ و در مشهد فعالیت خود را در حوزه خیریه و حمایت از نیازمندان آغاز کرده است. این بنیاد علاوه بر فعالیت‌های حمایتی نظیر تأمین جهیزیه مزدوجین جوان، اکرام ایتم، توزیع سبد کالا و طعام گرم به جامعه هدف، درمان رایگان بیماران صعب‌العلاج، حمایت تحصیلی از دانش‌آموزان و دانشجویان مستعد، حمایت از جامعه حاشیه‌نشین در سراسر کشور، در حوزه اشتغال و توان‌افزایی نیز طرح تسهیلات ایجاد اشتغال نوید بر اساس مدل صندوق‌های قرض‌الحسنه خرد را در دستور کار داشته است. در رویکرد توانمندسازی، هدف بنیاد آبشار عاطفه‌ها این است که کسب‌وکارهای خرد به پایداری خودیاری برسند. طرح نوید مدلی است از صندوق قرض‌الحسنه مشارکتی که در خدمت اشتغال‌زایی و کارآفرینی است. بنیاد آبشار عاطفه‌ها تسهیلات را بدون ضمانت‌های مرسوم بانکی و صندوق‌های تحت نظارت بانک مرکزی ارائه می‌کند. در این مدل تسهیلات، مردم ضامن خودشان می‌شوند و چک و سفته‌ای هم از آن‌ها گرفته نمی‌شود. ۲۰ تا ۲۵ درصد منابع صندوق را مردم تحت سازوکار جدید و ابداعی تأمین می‌کنند و ۷۵ درصد مابقی منابع را هم آبشار عاطفه‌ها تأمین می‌کند. به همین منظور، یک پروسه پنج‌ساله برای تعاونی‌های پنج‌نفره در نظر گرفته شده است. پروسه‌ای که داوطلب برای توانمندسازی آغاز می‌کند پنج سال طول می‌کشد و بنیاد خیریه آبشار عاطفه‌ها تا پنج سال از آن حمایت می‌کند تا آن شغل به پایداری برسد.^۱ بنیاد آبشار عاطفه‌ها تقریباً در تمامی استان‌های کشور، در مجموع ۷۰۰ شعبه فعال دارد که از این تعداد ۱۱ شعبه در استان سیستان و بلوچستان فعال هستند.^۲ پراکندگی آماری فعالیت‌های این بنیاد در استان‌های کشور و شعبات آن به صورت عمومی و در سایت این بنیاد منتشر نشده است.

موسسه خیریه محسنین زاهدان

مؤسسه خیریل محسنین زاهدان در واقع شعبه امداد و خدمات‌رسانی دارالعلوم مکی است که در سال ۱۳۸۲ با هدف رفع مشکلات مالی خانواده‌های تهیدست و ایتم تأسیس شده است. تمرکز این موسسه بر طرح‌های حمایتی در راستای فقرزدایی است، اما در راستای رویکرد حمایتی، «طرح اشتغال‌زایی و کارآموزی برای خانواده‌های تحت پوشش مؤسسه» نیز در دستور کار آن بوده و کلاس‌های کارآموزی برای فرزندان خانواده‌های نیازمند تحت پوشش در زمینه‌های مختلف برگزار کرده است؛ از جمله تاکنون برای بیش از ۲۰۰ نفر کلاس آموزش خیاطی برگزار کرده، که آنها جذب بازار کار شده‌اند.^۳ موسسه محسنین در سال ۱۳۹۵ آموزشگاه خیاطی دو منظوره را با همکاری اداره کل آموزش فنی و حرفه‌ای استان در زاهدان تأسیس کرده که در راستای اشتغال جوانان جویای کار و در جهت توانمندسازی و خوداشتغالی خانواده‌های نیازمند و بی‌بضاعت تحت پوشش موسسه فعالیت می‌کند.^۴ این موسسه در سال ۱۳۹۷ نیز کارگاه سوزن‌دوزی روچا را تأسیس کرده که در این کارگاه به زنان سرپرست خانوار آموزش‌های سوزن‌دوزی داده می‌شود. در سال ۱۳۹۷ حدود ۲۰۰ نفر از زنان با تأسیس کارگاه به صورت مستقیم و غیرمستقیم مشغول به کار شده‌اند.^۵

۱. پایگاه اینترنتی بنیاد آبشار عاطفه‌ها، بخش طرح‌ها و خدمات، طرح اشتغال نوید:

<https://www.absharatefaha.ir/plan/navidloanplan>

۲. پایگاه اینترنتی بنیاد آبشار عاطفه‌ها، بخش اخبار و عملکرد:

<https://www.absharatefaha.ir/news>

۳. پایگاه اینترنتی موسسه خیریه محسنین زاهدان: <http://mohsenin-makki.com/about-mohsenin>

۴. <http://mohsenin-makki.com/gozresh-efteteh-khayati>

۵. <http://mohsenin-makki.com/rowcha-eftetah-1397-report>

از جمله برنامه‌های اخیر این موسسه در حوزه اشتغال، اقدام این موسسه جهت ایجاد اشتغال برای زنان سرپرست خانوار و جویای کار و توسعه هنر سوزن‌دوزی بلوچی است. مطابق این برنامه، قرار است تا پایان شهریور ۱۴۰۱ تعداد ۱۵۰۰۰ جاقرائی سوزن‌دوزی به تولید برسد، و جامعه هدف آن زنان سرپرست خانوار و جویای کار مسلط به سوزن‌دوزی است.

موسسه خیریه خادمین کتیج

موسسه خیریه خادمین کتیج از سال ۱۳۸۷ فعالیت خود را در استان سیستان و بلوچستان (شهرستان فنوج و شهر کتیج) آغاز کرده است. این موسسه با برگزیدن شعار «کارآفرینی موتور تحول» این رویکرد را مبنای فعالیت خود قرار داده که با کارآفرینی و توانمندسازی افراد تحت پوشش، به تدریج از حمایت‌های مستقیم و نقدی بی‌نیاز شوند.

از جمله فعالیت‌های خادمین کتیج عبارت‌اند از: راه‌اندازی کارگاه‌های تولیدی جهت ایجاد اشتغال و به وجود آوردن منابع درآمدزایی برای مؤسسه خیریه جهت حمایت بیشتر از نیازمندان (در محور اقتصادی)، و توانمندسازی خانواده‌ها از طریق راه‌اندازی کارگاه‌های اشتغال‌زایی زودبازده و اعطای وام بدون سود به مددجویان (در محور اشتغال‌زایی).^۱ دستاوردهای خادمین کتیج در حوزه اشتغال‌زایی شامل موارد زیر بوده است:

- راه‌اندازی کارگاه تولیدی قطعات بتونی کتیج‌سازه به عنوان بزرگترین تولیدکننده بخش کتیج؛
- راه‌اندازی و واگذاری کارگاه دوزندگی لوازم خواب و راحتی با ظرفیت فعالیت ۸ نفر از زنان تحت پوشش؛
- ایجاد اشتغال‌های کوچک خانگی (نظیر دوزندگی) برای خانواده‌های نیازمند؛
- طرح مرمت قنات شهر کتیج جهت اشتغال‌زایی خانواده‌های نیازمند.

انجمن یاران نیکوکار جامع

انجمن یاران نیکوکار جامع سازمانی مردم‌نهاد از سال ۱۳۸۹ شکل گرفته و از سال ۱۳۹۵ ثبت رسمی شده است. این انجمن توسط دانش‌آموختگان دبیرستان جامع شمیران پایه‌ریزی شده و هدف آن ارتقا و بهبود کیفیت زندگی از مسیر توسعه آموزش و فرهنگ در جوامع روستایی کم‌برخوردار کشور است. محدوده فعالیت انجمن در حال حاضر بخش پلان به مرکزیت روستای صدیق‌زهی واقع در منطقه دشتیاری در جنوب شرقی استان سیستان و بلوچستان است.

فعالیت‌های این انجمن در حوزه مدرسه‌سازی و آموزش در فصول آتی مورد بررسی قرار می‌گیرد. در حوزه توانمندسازی، یکی از پروژه‌های این انجمن «پروژه توان‌افزایی و ظرفیت‌سازی جامعه محلی صدیق‌زهی در راستای توسعه روستا» است که توسط تیم تسهیلگران یاران جامع از بهمن ۱۳۹۶ شروع شده است. مطابق رویکرد این انجمن، «توان‌افزایی جامعه محلی، تمرین شکل‌دهی فضای گفت‌وگوی ساختاریافته و هدفمند میان اعضای جامعه، مشارکت فعال، داوطلبانه و آگاهانه جامعه محلی - به خصوص کسانی که صدایشان کمتر شنیده می‌شود - در فرآیند است.»^۲

۱. به نقل از پایگاه اینترنتی موسسه خیریه خادمین کتیج: <https://khademincharity.com/fa>

۲. پایگاه اینترنتی انجمن یاران نیکوکار جامع، بخش پروژه توان‌افزایی: <https://www.yaranjaame.ir/fa/projectlist/tashilgar>

پروژه سوزن‌دوزی با پیمانکاری انجمن حامی و افتتاح مرکز سوزن‌دوزی در روستای قاسم‌آباد منطقه بمپور ایرانشهر و تجهیز کارگاه سوزن‌دوزی در بهار ۱۳۹۷ از دیگر فعالیت‌های این انجمن در حوزه اشتغال در سیستان و بلوچستان است.^۱

موسسه خیریه پیام‌آوران همیاری (چترا)

موسسه کاهش آسیب چترا موسسه مردم‌نهادی است که از سال ۱۳۸۵ تأسیس شده و حوزه اصلی فعالیت آن پیشگیری و کاهش آسیب و درمان (افراد درگیر اعتیاد و ایدز) بوده و دارای مراکزی در کشور است. کارآفرینی، حرفه‌آموزی و حمایت از خانواده‌های آسیب‌دیده از اعتیاد یکی از حوزه‌های فعالیت این موسسه است. فعالیت‌های موسسه چترا حول اشتغال و توان‌افزایی، ذیل مفهوم «کارآفرینی ارزش‌آفرین» و با اجرای طرح «بازار مهربانی» دنبال می‌شود. بازار مهربانی یک فروشگاه آنلاین با قابلیت «چند فروشنده» است. چترا یک مرکز خرید آنلاین را به صورت رایگان در اختیار مددجویان قرار می‌دهد تا آنها بتوانند دستاوردهای خود را - از کارهای هنری و صنایع دستی گرفته تا هر چیزی که ارزش‌آفرینی شده است - برای عرضه در این بازار ارائه کنند، و با مدیریت موسسه چترا آن را معرفی نمایند و به فروش برسانند و از فروش آن کسب درآمد کنند. چترا دارای ۶ مجوز فعالیت تخصصی استانی است. فعالیت‌های چترا در استان سیستان و بلوچستان شامل راه‌اندازی پایگاه سلامت اجتماعی شهر ایرانشهر در سال ۱۳۹۶ بوده، و در این مرکز فعالیت‌های پیشگیرانه و توانمندسازانه چترا دنبال شده است. مطابق آمار ارائه‌شده توسط چترا، در مجموع حدود ۳۰ هزار مددجو در کشور توسط این موسسه پذیرش شده‌اند.^۲ آمار تفکیکی از این مددجویان در سطح استانی ارائه نشده است.

بنیاد نیکوکاری نور آل یاسین

بنیاد خیریه نور آل یاسین در دهه ۱۳۷۰ در تهران شکل گرفته و منطقه هدف آن به طور عمده در این استان بوده است. این بنیاد طی سال‌های اخیر در برخی مناطق محروم کشور نظیر خوزستان و سیستان و بلوچستان نیز وارد فعالیت شده است. رویکرد غالب در این بنیاد ارائه کمک‌های حمایتی به گروه‌های آسیب‌پذیر نظیر ایتم است.

این بنیاد، در راستای طرح اشتغال‌زایی و خودکفایی مناطق محروم و پس از بازدید میدانی از مناطق محروم استان سیستان و بلوچستان، دامی (بز) متناسب با شرایط اقلیمی و آب و هوایی استان مذکور تهیه و در اختیار خانواده‌های شناسایی شده قرار می‌دهد. در این طرح، وضعیت اقتصادی خانواده، درصد محرومیت، توانمندی جهت ایجاد کسب و کار و رفع محرومیت و چنان مورد بررسی قرار می‌گیرد و سپس، با مشخص شدن خانواده‌های هدف و دادن آموزش و امکانات اولیه، دام بین ایشان توزیع می‌گردد. مراحل تولید و رونق و توسعه فعالیت مذکور با همکاری و نظارت کمیته امداد امام خمینی ادامه خواهد یافت.^۳

موسسه کنش نوین کار و اندیشه شرق (کنکاش)

1. <https://www.yaranjaame.ir/fa/projectlist/sozandozi>

۲. مجموعه اطلاعات ارائه‌شده از موسسه چترا در این بخش به نقل از بخش‌های مختلف سایت این موسسه است:

<https://www.chatrango.com>

۳. به نقل از پایگاه اینترنتی بنیاد نیکوکاری نور آل یاسین: <http://nooraleyasin.ir>

این موسسه در واقع شعبه بنیاد تعاون و توسعه کارآفرینی زنان ایران در سیستان و بلوچستان است.

موسسه خیریه سعادت اصفهان

موسسه خیریه سعادت اصفهان در سال ۱۳۹۲ با هدف کمک به خانواده‌های نیازمند بازنشستگان و مستمری بگیران، کمک به بیماری صعب‌العلاج بازنشستگان و خانواده‌های آن‌ها، کمک به فرزندان دانشجو بازنشستگان و مستمری‌بگیران در امر تحصیل و تجهیزه در سیستان و بلوچستان، شمال هرمزگان و جنوب کرمان تاسیس شده است.

ابتکارهای این موسسه در حوزه اشتغال و کارآفرینی در استان سیستان و بلوچستان از جمله عبارت‌اند از راه‌اندازی خط آسیاب هسته خرما به منظور تهیه خوراک دام سبک و سنگین، کشت و تکثیر کاکتوس بدون خار تونسی به انگیزه تأمین خوراک دام، کشت آزمایشی گیاه بیودیزل جوجوبا جهت ساخت کرم‌های آرایشی و جایگزین گازوئیل در خودروهای دیزلی، راه‌اندازی واحد تولید علوفه هیدروپونیک، حرفه‌آموزی به جوانان جویای کار سیستان و بلوچستان در اصفهان، راه‌اندازی چند واحد صنفی در مناطق محروم برای خانواده‌های نیازمند، راه‌اندازی ۷ واحد مرغداری کوچک، توزیع حدود یک هزار قطعه مرغ تخم‌گذار بین خانواده‌های نیازمند، توزیع ۱۵۰ راس دام سبک بین ۱۵ خانواده تحت پوشش، راه‌اندازی ۵ واحد خیاطخانه، راه‌اندازی چندین خانه کارآفرینی با هدف جمع‌بندی اطلاعات هنرجویان و ارتقای توانمندی، و بازاریابی و درنهایت فروش محصولات خود.^۱

هیئت دانشجویی آل یاسین

هیئت دانشجویی آل یاسین، در سال ۱۳۷۶، با هدف فقرزدایی و عدالت‌گستری، طرح اردوهای جهادی خویش را پایه‌ریزی کرده و منطقه هدف خود را استان سیستان و بلوچستان قرار داده است.^۲ بر اساس بررسی این هیئت، با توجه به خشکسالی طولانی‌مدت در منطقه سیستان، که باعث از بین رفتن مزارع و دام کشاورزان شده است، برای حفاظت از سبک زندگی سنتی و ریشه‌های اهالی منطقه، نیاز به فعالیت‌های اشتغال‌آفرینانه حس شده است. بر همین اساس، کمیته اشتغال هیئت آل یاسین با همکاری گروه جهادی همت‌های بلند، اقدام به اجرای طرح آزمایشی پرورش گوسفند با مدل تغذیه متناسب خشکسالی در سیستان نموده است. در این طرح، جیره غذایی مناسب با استفاده از گیاهان خودرو همچون خار شتر تنظیم می‌شود. تاکنون با کمک سمن فناوران نواندیش اوشیدا و همچنین اداره ورزش و جوانان استان سیستان و بلوچستان تعداد ۵ واحد پرورش گوسفند راه‌اندازی شده و تعداد ۸۸ راس دام به دامداران در دو منطقه بنجار و هامون اهدا شده است.

موسسه خیریه اندیشه یاران محسنین

موسسه خیریه اندیشه یاران محسنین در سال ۱۳۹۳ با هدف محرومیت‌زدایی و توانمندسازی در مناطق محروم کشور به ویژه در شهرها و روستاهای استان سیستان و بلوچستان تاسیس شده است.^۳ شعب این موسسه در شهرستان‌های تهران،

۱. «گزارشی از خیز بلند موسسه خیریه سعادت اصفهان در سیستان و بلوچستان». پایگاه خبری شستون. ۱۷ دی ۱۳۹۶. لینک:

<http://shastoon.ir/report/9944>

۲. به نقل از پایگاه اینترنتی هیئت دانشجویی آل یاسین: <https://aleyaseen.ir>

۳. به نقل از پایگاه اطلاع‌رسانی موسسه اندیشه یاران محسنین: <https://mohsenin.co>

اصفهان، شیراز، اردبیل، تبریز، ارومیه و مشهد واقع است. خدمات اشتغال‌زایی و کارآفرینی این موسسه شامل فعالیت‌هایی نظیر حمایت از قالیبافی در سیستان و سایر مناطق تحت پوشش، حمایت از پرورش ماهی و میگو، حمایت از کشاورزی (کشت انواع علوفه، دانه‌های روغنی و درختان ثمره)، تأمین و توزیع دام سبک، مشارکت در توسعه تولید برق خورشیدی، تشکیل کارگاه‌های سوزن‌دوزی، واگذاری دستگاه چرخ خیاطی و جوراب‌بافی، واگذاری دستگاه نانوبی و کلوچه‌پزی، مشارکت در فعال‌سازی فروشگاه‌های تعاونی روستایی، کمک به راه‌اندازی تولید محصولات غذایی خانگی (لبنیات، کشک زرد، مرباجات، ترشیجات، پرورش مرغ خانگی و غیره) و کمک به راه‌اندازی اشتغال کارگاه‌های فنی با تجهیزات محدود و برگزاری کارگاه‌های خلاقیت و کارآفرینی با همکاری سازمان فنی و حرفه‌ای است.

۴. راهبرد بهبود اشتغال و توان‌افزایی

در یک نگاه کلی، راهبرد بهبود اشتغال و توان‌افزایی در استان سیستان و بلوچستان را در سه سطح می‌توان از یکدیگر تفکیک کرد:

- سطح اول. سیاستگذاری‌های کلان حاکمیتی شامل مداخلات توسعه‌ای و عمرانی برای بسترسازی اشتغال و رونق اقتصادی؛
- سطح دوم. برنامه‌ها، طرح‌ها و اقدامات اجرایی ملی متمرکز بر اشتغال‌زایی و توان‌افزایی در کشور و از جمله استان سیستان و بلوچستان؛
- سطح سوم. مداخلات عملی زمینه‌مند و مبتنی بر زیست‌بوم و بافت اجتماعی استان سیستان و بلوچستان.

در سطح نخست، مجموعه‌ای از اقدامات کلان حاکمیتی تجویز شده که برای تقویت بنیه و افزایش رشد اقتصادی در استان سیستان و بلوچستان ضروری است، مانند طرح توسعه سواحل مکران و منطقه آزاد چابهار و استفاده از ظرفیت تجاری و ترانزیت کالا و بهبود زیرساخت‌های جاده‌ای و مواصلاتی در استان. این سطح از راهکارها جزء وظایف حاکمیتی دولت و دستگاه‌های اجرایی زیرمجموعه آن است که به نوعی بستر رشد و رونق اقتصادی در بخش‌های مختلف استان را ایجاد می‌کند.

در سطح دوم، مجموعه‌ای از طرح و برنامه‌های ملی که توسط دستگاه‌های اجرایی و نهادهای حمایتی حکومتی در تمام یا بخشی از استان‌های کشور از جمله در استان سیستان و بلوچستان در راستای محرومیت‌زدایی و بهبود وضعیت اقتصادی-اجتماعی ساکنان این استان‌ها اجرا شده مدنظر است. در واقع این برنامه‌ها ناظر بر برنامه‌هایی عموماً در سطح ملی یا فرااستانی هستند که در استان سیستان و بلوچستان نیز به عنوان راهکاری برای غلبه بر معضل بیکاری عملیاتی می‌شوند. قریب به اتفاق برنامه‌ها و اقدامات دستگاه‌های دولتی و نهادهای حمایتی حکومتی، که در بخش قبل معرفی شد، بر راهکارهایی از این دست متکی هستند.

در سطح سوم، مجموعه‌ای از راهکارها در دستور کار سازمان‌های مردم‌نهاد و مدنی فعال در استان سیستان و بلوچستان است، که متکی بر تجارب زیسته و زمینه‌های درونی استان، مداخلات ابتکاری برای بهبود اشتغال و توان‌افزایی ساکنان این استان را دنبال می‌کند. این راهکارها عموماً متناسب با نیازها و مسائل فوری و حیاتی مردم استان و شناخت میدانی از مشکلات هستند؛ لذا خصلتی زمینه‌مند و مبتنی بر زیست‌بوم دارند و به جای آنکه بر برنامه‌های عمومی ملی متکی باشند، با توجه شرایط و وضعیت اختصاصی استان طراحی و اجرا می‌شوند.

این سه سطح از راهکارها منافاتی با یکدیگر ندارند، بلکه مکمل یکدیگرند، و تحقق اهداف یک سطح، بدون توجه به اهداف سطوح دیگر، تقریباً ناممکن است. در این بخش، راهکارها بر اساس سطح‌بندی مذکور مورد بررسی قرار می‌گیرند.

شکل ۶- سطوح سه‌گانه راهبرد بهبود اشتغال و توان‌افزایی در استان سیستان و بلوچستان

سطح اول. سیاستگذاری‌های کلان حاکمیتی به عنوان بستر اشتغال‌زایی

گزارش مرکز بررسی‌های استراتژیک ریاست‌جمهوری، که در بخش اول این فصل معرفی شد، چکیده نسبتاً جامعی از راهکارهای سطح اول برای بهبود اشتغال و توان‌افزایی در استان سیستان و بلوچستان است. چنان‌که در مدل چندگانه بسترسازی بیکاری استخراج‌شده از این گزارش مطرح شده، با الهام از تقسیم‌بندی خود گزارش، راهکارهای بهبود اشتغال و رفع بیکاری در استان در سه دسته از سیاست‌ها باید مدنظر قرار گیرد: «سیاست اقتصادی، صنعتی و گردشگری»، «سیاست محیط‌زیست، آب و کشاورزی» و «سیاست اجتماعی و فرهنگی».

فرض بر این است که برای غلبه بر معضل چندبعدی و پیچیده بیکاری در استان سیستان و بلوچستان، مجموعه‌ای از سیاست‌های کلان در سه دسته مذکور باید مورد بازبینی قرار گرفته یا طراحی شوند تا بستر لازم برای رشد اقتصادی و در نتیجه کاهش بیکاری در استان فراهم شود. در محور سیاست‌های اقتصادی، صنعتی و گردشگری، این راهکارها را به شرح زیر می‌توان صورت‌بندی کرد:

- ۱) استفاده بهینه از مرز برای تجارت و ترانزیت کالا؛
- ۲) رشد بهینه در محصولات کشاورزی با مزیت نسبی، تغییر الگوی کشت و تقویت خوشه صنعتی پرورش ماهی؛
- ۳) استفاده از ظرفیت گردشگری و کسب‌وکارهای خرد.

همچنین راهکارهای این گزارش در محور سیاست‌های محیط‌زیست، آب و کشاورزی به شکلی که زمینه‌ساز بهبود اشتغال و توان‌افزایی استان باشد به شرح زیر قابل صورت‌بندی است:

- (۱) تامین منابع پایدار آب برای کشاورزی و جلوگیری از تضعیف کشاورزی؛
- (۲) بهبود بازدهی و آمایش بخش کشاورزی.

راهکارهای این گزارش در محور سیاست اجتماعی و فرهنگی در جهت بهبود اشتغال و توان‌افزایی استان به شرح زیر قابل صورت‌بندی است:

- (۱) تقویت سیستم آموزشی استان از طریق اجرای سیاست توسعه دانشگاه‌های علمی کاربردی و هنرستان‌های آموزش فنی و حرفه‌ای؛
- (۲) مقابله با تبعیض، نابرابری و طردشدگی استان با رعایت عدالت سیاسی و قومی در توزیع نقش‌ها و امکانات؛
- (۳) بازسازی مناطق حاشیه‌نشین: بالا بردن تخصص و مهارت نیروی کار موجود در نواحی حاشیه شهری از طریق آموزش‌های رسمی و فنی و حرفه‌ای و بالا بردن سطح تحصیلات و مهارت جوانان.

تمامی راهکارهای ذکر شده دلالت‌ها و ارتباط مستقیم یا توأم با میانجی در رفع مسئله بیکاری و بهبود اشتغال در استان دارند. در مورد سایر راهکارهای ذکر شده ذیل هر دسته از سیاست‌های سه‌گانه می‌توان ارتباط راهکار پیشنهادی با تقویت اشتغال و رفع معضل بیکاری را تشریح و تحلیل کرد.

مرکز بررسی‌های استراتژیک در گزارش دیگری با عنوان «الگوی پیشنهادی برای مدیریت و حکمرانی توسعه سواحل مکران» (مرکز بررسی‌های استراتژیک، ۱۳۹۷) رویکرد مشابهی داشته است. چنانکه بالاتر ذکر شد، توسعه سواحل مکران به عنوان یکی از راهبردهای رونق اقتصادی و بهبود اشتغال در استان مورد تأکید بوده است. گزارش اخیر، توسعه سواحل مکران را مستلزم سیاست‌گذاری‌های کلان حکمرانی به شرح زیر دانسته است (مرکز بررسی‌های استراتژیک، ۱۳۹۷: ۲۰-۱۸):

- (۱) برنامه‌ریزی و بهره‌گیری از دیپلماسی فعال و تفاهم بین‌المللی با هدف تبدیل مناطق مکران به ویژه چابهار و جاسک به عنوان پلی میان کشورهای اکو؛ آسه‌آن و سایر کشورهای جهان، برای تولید، صادرات، مبادله و ترانزیت کالا؛
- (۲) همراهی و مشارکت بیشتر مردم محلی در فرایند توسعه و فعالیت‌های آتی در این سواحل بر ساس جذب و ادغام قومیت بلوچ و اهل سنت؛
- (۳) حمایت مالی دولت و فراهم‌سازی بسترهای قانونی، تنظیم‌گری و سیاسی برای جذب فاینانس خارجی؛
- (۴) توسعه و تجهیز زیرساخت‌های مواصلاتی و صنعتی نظیر خط راه آهن چابهار مشهد، فرودگاه بین‌المللی چابهار، توسعه و تجهیز گمرک چابهار و جاسک، مجتمع‌های بزرگ پتروشیمی نگین مکران.

گزارش معاونت امور اقتصادی و برنامه‌ریزی وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی با عنوان «نیم‌نگاهی به شاخص‌های توسعه استان سیستان و بلوچستان»، که در بخش اول این فصل مورد اشاره قرار گرفت، مجموعه راهبردی مشابهی برای توسعه استان پیشنهاد کرده است که در سه حوزه سیاست اقتصادی-صنعتی، سیاست کشاورزی-آب و سیاست فرهنگی-اجتماعی قابل گنجاندن است. راهبردهای پیشنهادی این گزارش برای بهبود توسعه که افزایش رونق اقتصادی و کاهش معضل بیکاری را نیز در پی دارد به ترتیب ارائه شده است (معاونت امور اقتصادی و برنامه‌ریزی وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی، ۱۳۹۹ الف: ج):

- ۱) مدیریت بهینه منابع طبیعی و انجام سرمایه‌گذاری دولت در امر تقویت، تجهیز و توسعه زیربنای استان؛
- ۲) ایجاد ظرفیت‌های زیربنایی، نهادی و سازمانی لازم برای استفاده حداکثری از قابلیت‌های ترانزیتی استان؛
- ۳) ایجاد تسهیلات و مشوق‌های قانونی برای جذب و تجهیز سرمایه‌های داخلی، خارجی و بومی خارج از کشور؛
- ۴) ساماندهی مبادلات برون‌مرزی کالا و تبدیل شیوه‌های غیرقانونی (قاچاق انواع کالا و به ویژه سوخت و سایر کالاهای مشمول یارانه) به مبادلات رسمی؛
- ۵) توسعه منابع انسانی استان و ارتقای سطح سواد و فرهنگ عمومی مردم از طریق گسترش آموزش‌های ترویجی، عمومی، حرفه‌ای و تخصصی؛
- ۶) ارتقای سطح آموزش و آگاهی‌های اجتماعی زنان و سازماندهی مشارکت آن‌ها در فرآیند توسعه استان.

گزارش دیگری از معاونت امور اقتصادی و برنامه‌ریزی وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی با عنوان «مروری بر شاخص‌های توسعه استان سیستان و بلوچستان و پیش‌نویس سند توسعه استان» (که در بخش اول فصل مورد بررسی قرار گرفت)، پس از بررسی شاخص‌های توسعه استان، ۱۸ راهبرد بخشی توسعه استان را مطرح کرده است. مهم‌ترین این راهبردها در پیوند با اشتغال و توان‌افزایی به شرح زیر است (معاونت امور اقتصادی و برنامه‌ریزی وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی، ۱۳۹۹: ب: ۳۳-۳۲):

- ۱) ارتقا و تقویت شبکه‌های زیربنایی با تأکید بر استفاده از انرژی‌های نو و پاک؛
- ۲) توسعه مبتنی بر خوشه‌های صنعتی و تکمیل زنجیره ارزش؛
- ۳) توسعه و فعال‌سازی صنایع دارای مزیت در استان؛
- ۴) افزایش بهره‌وری بخش کشاورزی با تأکید بر مزیت‌های نسبی؛
- ۵) رفع موانع بنگاه‌های تولیدی استان و تسهیل در تداوم فعالیت‌ها؛
- ۶) بهبود شبکه ارتباطی درون استانی در پیوند با سطح ملی و فرا ملی؛
- ۷) افزایش سهم مبادلات بنادر و تقویت نقش بازارچه‌های رسمی؛
- ۸) ارتقای پیوند آموزش با بازار کار و خط‌مشی‌های اقتصادی استان؛
- ۹) توانمندسازی و ساماندهی سکونتگاه‌های غیررسمی استان؛
- ۱۰) توانمندسازی خانوارها با تأکید بر نقش زنان در عرصه‌های اقتصادی.

ویژگی راهکارهای ارائه‌شده در این دسته از گزارش‌ها برای غلبه بر معضلات منتهی به بیکاری در استان این است که:

- ۱) راهکارها زمینه‌مند و مبتنی بر مسائل و مشکلات احصاء شده در استان سیستان و بلوچستان و ظرفیت‌های اقتصادی و اجتماعی آن هستند؛
- ۲) این راهکارها بر انجام وظایف و اقدامات و برنامه‌های دستگاه‌های دولتی در سطح سیاست‌گذاری‌های کلان و برنامه‌ریزی‌های دولتی تأکید دارند؛
- ۳) غالباً مستلزم بازنگری‌هایی در دکتین و نگرش امنیتی-بوروکراتیک دستگاه‌های برنامه‌ریز و تصمیم‌گیر در استان نظیر استانداری، سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی و نظیر آن هستند.

در این بین، مهم‌ترین ویژگی این راهکارها تمرکز بر سیاستگذاری‌های کلان و هماهنگ بین‌دستگاهی درون دولت و حکومت برای بهبود زمینه‌های عینی رشد اقتصادی و فعال کردن ظرفیت‌های تجاری، صنعتی، کشاورزی و انسانی استان سیستان و بلوچستان است.

سطوح دوم و سوم: برنامه‌ها و مداخلات عملی

چنانکه گفته شد، در پیوند با سیاست‌های کلان حاکمیتی، برای ایجاد رونق اقتصادی و فعال کردن ظرفیت‌های متعدد اقتصادی در حوزه تجارت، کشاورزی، گردشگری، طیفی از برنامه‌ها و طرح‌های مشخص با رویکرد اشتغال‌زایی و توان‌افزایی در دستور کار دستگاه‌های دولتی، بنیادها و نهادهای حمایتی وابسته به حکومت، سازمان‌های مردم‌نهاد و خیریه غیردولتی بوده است (که در بخش قبل، با ارائه جزئیات، مورد بحث و بررسی قرار گرفت). همچنین تصریح شد که این برنامه‌ها در دو سطح از یکدیگر قابل تمیز هستند:

- یک سطح ناظر بر برنامه‌ها و طرح‌های ملی در استان‌های متعدد در کشور است که در استان سیستان و بلوچستان نیز به عنوان یکی از کم‌برخوردارترین استان‌های کشور عملیاتی و اجرا شده است. این برنامه‌ها در یک چارچوب کلی و ملی طراحی شده و لاقلاً در مرحله طراحی متکی بر ویژگی‌های زمینه‌مند و ظرفیت‌های اختصاصی هر استان یا منطقه نیستند؛ هرچند ممکن است برخی از این برنامه‌ها در مرحله اجرا، از انعطاف لازم برای انطباق‌پذیری با زیست‌بوم محلی برخوردار باشند. قریب به اتفاق برنامه‌ها و طرح‌های دستگاه‌های اجرایی دولتی و بنیادها و نهادهای حمایتی وابسته به حکومت چنین خصلتی دارند. به عنوان مثال، در حوزه مشاغل خانگی، یا اعطای وام‌های خوداشتغالی، شماری از رسته‌های اولویت‌دار در سطح ملی و کشوری به تصویب می‌رسند که برای اجرا به تمامی استان‌ها ابلاغ می‌شوند. برخی از این رسته‌ها ممکن است با مزیت‌های نسبی و زیست‌بوم اقتصادی یک استان مشخص نظیر سیستان و بلوچستان همخوانی نداشته باشند.^۱
- سطح دیگر ناظر بر مداخلات عملی زمینه‌مند و مبتنی بر زیست‌بوم و بافت اجتماعی استان است، که اغلب بر اساس حضور میدانی فعالان تشکل‌های مردم‌نهاد و خیریه بوده و بیش از آنکه بر منابع و اعتبارات دولتی متکی باشد، بر ترکیبی از حمایت‌های نقدی و غیرنقدی این تشکل‌ها با توانمندی‌ها و دارایی‌های جامعه محلی اتکا دارد.

جدول زیر بر اساس آنچه در بخش دوم این فصل از مجموعه تجارب و اقدامات عملی دستگاه‌ها و نهادهای مختلف ارائه شد استخراج شده است. چنان‌که ملاحظه می‌کنیم، در این جدول، برخی برنامه‌ها یا فعالیت‌ها، از جنس مداخلات سطح دوم (کشوری و غیرزمینه‌مند) است و برخی دیگر از جنس مداخلات سطح سوم (زمینه‌مند و دارایی‌مبنا).

در این جدول رویکرد کلی اجرای برنامه‌ها به چهار دسته تقسیم شده است:

۱. در بخش تشریح برنامه ساماندهی و حمایت از مشاغل خانگی ارزیابی کارشناس ارشد استانی طرح در سیستان و بلوچستان را گزارش کردیم که تصریح داشت: «رسته‌های اولویت‌دار ابلاغی بدون در نظر گرفتن ویژگی‌های متفاوت استان‌ها به صورت کشوری در کل استان‌ها ابلاغ شده است، و بسیاری از رسته فعالیت‌های اولویت‌دار استان به دلیل نبودن در فهرست رسته‌های ابلاغی موفق به استفاده از این طرح نشده‌اند.»

- حمایت مستقیم نقدی (نیازمبنا): به طور مشخص ناظر بر اعطای وام‌ها و تسهیلات خوداشتغالی به متقاضیان و گروه‌های هدف برنامه‌های ایجاد مشاغل خرد یا خانگی است. گرچه در اعطای این وام‌ها نیز توانمندی شغلی متقاضی لحاظ می‌شود، اما رویکرد کلی این وام‌ها رفع نیاز با اتکای به منابعی بیرون از جامعه محلی است. از این رو به این دسته از حمایت‌ها «نیازمبنا» اطلاق شده است.
- حمایت غیرمستقیم نقدی (نیازمبنا): ناظر بر شیوه‌هایی نظیر اعطای مشوق بیمه، دستمزد و تسهیلات به کارفرمایان در ازای جذب متقاضیان مشاغل است. در این شیوه گرچه به خود متقاضیان و گروه‌های هدف اشتغال‌زایی به طور مستقیم تسهیلات و منابع نقدی اعطا نمی‌شود، اما باز هم چون متکی بر رفع نیاز با اتکای به منابع بیرون از جامعه محلی است به عنوان «نیازمبنا» در نظر گرفته شده است.
- توان‌افزایی دارایی‌مبنا: این رویکرد در برنامه‌هایی بازتاب دارد که در آن نهادهای مبدع و اقدام‌کننده به توان‌افزایی جامعه محلی به طرق مختلف نظیر آموزش مهارت‌های فنی و حرفه‌ای، آموزش ایجاد و توسعه کسب‌وکار، تشکیل گروه‌های خودیار و همیار، ایجاد صندوق‌های تسهیلات خرد محلی و ... می‌پردازند. نقطه‌عزیمت این برنامه‌ها توانمندی‌ها و دارایی‌های موجود جامعه محلی است؛ لذا دارایی‌مبنا محسوب می‌شوند.
- پیونددهی دارایی‌مبنا: این رویکرد در برنامه‌ها و فعالیت‌هایی بازتاب دارد که در آن‌ها نهادهای مبدع و اقدام‌کننده نقشی بیش از پیونددهنده ندارند و صرفاً در جهت ایجاد پیوند میان گروه‌های هدف با حوزه اقتصادی فعالیت می‌کنند.

جدول ۱۴ - گونه‌های توان‌افزایی نهادها برای اشتغال‌زایی در زیست‌بوم سیستان و بلوچستان

نوع برنامه/ فعالیت	نهادهای مبدع و مقدم	رویکرد کلی
اعطای وام خوداشتغالی	وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی و سازمان‌ها و صندوق‌های وابسته کمیته امداد امام خمینی بنیاد مستضعفان موسسه خیریه دارالاکرام حضرت ابوالفضل موسسه خیریه خادمین کتیج	حمایت مستقیم نقدی (نیازمبنا)
اعطای مشوق‌های بیمه، دستمزد و تسهیلات کارفرمایی	وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی و سازمان‌ها و صندوق‌های وابسته کمیته امداد امام خمینی	حمایت غیرمستقیم نقدی (نیازمبنا)
جلب مشارکت خیرین برای سرمایه‌گذاری اشتغالی	بنیاد برکت	حمایت غیرمستقیم نقدی (نیازمبنا)
استعدادیابی شغلی	موسسه همیاران توسعه دانش	توان‌افزایی دارایی‌مبنا
آموزش مهارت‌های فنی و حرفه‌ای	وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی و سازمان‌ها و صندوق‌های وابسته کمیته امداد امام خمینی بنیاد برکت بنیاد توسعه کارآفرینی زنان و جوانان موسسه همیاران توسعه دانش موسسه خیریه دارالاکرام حضرت ابوالفضل موسسه خیریه محسنین زاهدان موسسه خیریه پیام‌آوران همیاری (چترا)	توان‌افزایی دارایی‌مبنا
آموزش مهارت‌های کسب‌وکار	کمیته امداد امام خمینی	توان‌افزایی دارایی‌مبنا

نوع برنامه / فعالیت	نهادهای مبدع و مُقدم	رویکرد کلی
	بنیاد برکت بنیاد توسعه کارآفرینی زنان و جوانان موسسه نیکوکاری مهرطه (گروه مهرهامون) استارت‌آپ اجتماعی کاریار	
ایجاد گروه‌های خودیار	وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی و سازمان‌ها و صندوق‌های وابسته بنیاد برکت بنیاد توسعه کارآفرینی زنان و جوانان	توان‌افزایی دارایی‌مبنا
ایجاد صندوق‌های اعتبارات خرد محلی	وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی و سازمان‌ها و صندوق‌های وابسته بنیاد برکت بنیاد توسعه کارآفرینی زنان و جوانان موسسه نیکوکاری مهرطه (گروه مهرهامون) بنیاد خیریه آبشار عاطفه‌ها انجمن یاران نیکوکار جامع	توان‌افزایی دارایی‌مبنا
راه‌اندازی کسب‌وکار خرد محلی	وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی و سازمان‌ها و صندوق‌های وابسته کمیته امداد امام خمینی بنیاد برکت آستان قدس رضوی (بنیاد کرامت رضوی) قرارگاه پیشرفت و آبادانی سپاه پاسداران بنیاد توسعه کارآفرینی زنان و جوانان موسسه توسعه پایدار اردیبهشت موسسه خیریه محسنین زاهدان موسسه خیریه خادمین کتیج انجمن یاران نیکوکار جامع	توان‌افزایی دارایی‌مبنا
اتصال به مشاغل عمومی ^۱	وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی و سازمان‌ها و صندوق‌های وابسته موسسه خیریه دارالاکرام حضرت ابوالفضل موسسه خیریه خادمین کتیج	پیونددهی دارایی‌مبنا
اتصال به صنایع و بنگاه‌های اقتصادی محلی	وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی و سازمان‌ها و صندوق‌های وابسته بنیاد مستضعفان موسسه خیریه دارالاکرام حضرت ابوالفضل	پیونددهی دارایی‌مبنا
اتصال به بازارهای فرامحلی	وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی و سازمان‌ها و صندوق‌های وابسته بنیاد توسعه کارآفرینی زنان و جوانان موسسه خیریه محسنین زاهدان	پیونددهی دارایی‌مبنا

۱. منظور از اتصال به مشاغل عمومی اقدامات تسهیل‌کننده نهادها برای اشتغال افراد در فعالیتهای شغلی ناظر بر ارائه خدمات اجتماعی مانند احیای قنوات، پرستاری از کودکان و سالمندان و ... است. مصداق مشاغل عمومی در روستاها کمک به حفظ محیط‌زیست، گسترش آبخیزداری و بیابان‌زدایی، و در شهرها گسترش خدمات بهداشتی، ورزشی، آموزشی، و مراقبتی است.

نوع برنامه/ فعالیت	نهادهای مبدع و مُقدم	رویکرد کلی
	موسسه خیریه پیام‌آوران همیاری (چترا)	
اتصال به تشکلهای اقتصادی (اصناف و اتحادیه، تعاونی‌ها و شرکتهای دانش بنیان)	موسسه همیاران توسعه دانش	پیونددهی دارایی مینا
تاسیس سازمان مردم‌نهاد رسمی محلی	بنیاد توسعه کارآفرینی زنان و جوانان	پیونددهی دارایی مینا

به سبب آنکه یک سازوکار جامع جهت ارزیابی برنامه‌ها و طرح‌های دستگاه‌های دولتی و بنیادها و نهادهای حمایتی در حوزه‌های مختلف از جمله در حوزه اشتغال و توان‌افزایی وجود ندارد، گزارش مدونی از این ارزیابی‌ها در دست نیست و برآوردی از کم و کیف ائتلاف منابع، عدم اصابت به گروه‌های هدف و پایداری مشاغل ایجادشده نمی‌توان به دست داد. به طور کلی، تمامی برنامه‌ها و طرح‌های مبتنی بر رویکرد نیازمنا در معرض خطر ائتلاف منابع و عدم اصابت به گروه‌های هدف هستند، به ویژه اینکه مدل جامع ارزیابی، رصد و پایش برای آن‌ها طراحی نشده باشد. اما برنامه‌ها و طرح‌های دارایی مینا، که به ویژه با مداخله میدانی و مستقیم سازمان‌های مردم‌نهاد در راستای اشتغال‌زایی و توان‌افزایی صورت می‌گیرد، به چند دلیل با خطر کمتری در ائتلاف منابع مواجهند:

- نخست اینکه این برنامه‌ها عمدتاً دارایی مینا هستند و رویکردشان به جای رویکرد حمایتی مستقیم یا غیرمستقیم، توان‌افزایی براساس توانمندی و دارایی‌های موجود جامعه محلی است.
- دوم اینکه به سبب حضور و مشارکت میدانی فعالان آن‌ها، امکان گرفتن بازخورد مداوم از هدررفت احتمالی منابع و تلاش برای تصحیح و طراحی مجدد برنامه‌ها وجود دارد.
- سوم اینکه این سازمان‌ها، به سبب جذب منابع خیرین و مردم، بیشتر ممکن است ناچار به پاسخگویی و شفاف‌سازی باشند و بنابراین ناگزیرند که در کنار پیشبرد برنامه‌ها و اقدامات، به طور روزافزون به ارزیابی برنامه‌ها و اقدامات خود بپردازند و تا جای ممکن بهره‌وری اقتصادی-اجتماعی را در کارشان تقویت کنند.

برنامه‌ها و طرح‌های دستگاه‌های اجرایی دولتی و بنیادها و نهادهای حمایتی عمومی، به سبب انتفاع از منابع عمومی و بودجه کشور، در مقیاس گسترده و حجم بالا عملیاتی می‌شوند. از این جهت حتی اگر این برنامه‌ها با ائتلاف منابع همراه باشند، قادر به خلق فرصت‌ها و موقعیت‌های شغلی بیشتری هستند. پیوند و هم‌افزایی تجربه و توان میدانی سازمان‌های مردم‌نهاد با توان سازمانی و منابع دستگاه‌های دولتی و عمومی و همچنین طراحی نظام جامع ارزیابی برنامه‌های اشتغال‌زایی دولتی با استفاده از ظرفیت علمی و تجربی سمن‌ها می‌تواند به بهره‌وری بیشتر در این مسیر بینجامد.

منابع فصل دوم

- بنیاد برکت. ۱۳۹۴. «آیین‌نامه فقرزدایی و توان‌افزایی برکت (آفتاب)». کمیته تحقیق و توسعه بنیاد برکت. ۲۹ شهریور ۱۳۹۴. لینک:
- [آیین-نامه-ها](https://rndbarakat.com/ها-نامہ-آیین)
- بنیاد برکت. ۱۳۹۶. «آیین‌نامه سرمایه‌گذاری مردمی و اشتغال‌نیروی انسانی (آسمان)». کمیته تحقیق و توسعه بنیاد برکت. ۳۰ مهر ۱۳۹۶. لینک:
- [آیین-نامه-ها](https://rndbarakat.com/ها-نامہ-آیین)
- بنیاد برکت. ۱۳۹۶. اطلس مناطق محروم کشور؛ سطح‌بندی و پهنه‌بندی مناطق محروم کشور و مزیت‌های نسبی این مناطق. کمیته تحقیق و توسعه بنیاد برکت. تهران: بنیاد برکت.
- بنیاد برکت. ۱۳۹۸. «آیین‌نامه اجرایی طرح سرمایه‌گذاری حمایتی اشتغال برکت (سحاب)». کمیته تحقیق و توسعه بنیاد برکت. ۱۹ خرداد ۱۳۹۸. لینک:
- [آیین-نامه-ها](https://rndbarakat.com/ها-نامہ-آیین)
- بنیاد برکت. ۱۳۹۹. «برنامه اجرایی فریلنسینگ سال ۱۳۹۹ الی ۱۴۰۳». کمیته تحقیق و توسعه بنیاد برکت. لینک:
- [آیین-نامه-ها](https://rndbarakat.com/ها-نامہ-آیین)
- بنیاد برکت. ۱۳۹۹. «آیین‌نامه مشارکت بنیاد برکت با گروه‌های مردمی در حوزه اشتغال‌زایی». کمیته تحقیق و توسعه بنیاد برکت. لینک:
- [آیین-نامه-ها](https://rndbarakat.com/ها-نامہ-آیین)
- بنیاد برکت. ۱۳۹۹. مدل جامع پیشرفت مناطق محروم و روستایی (با رهیافت توسعه کوثری). کمیته تحقیق و توسعه بنیاد برکت. تهران: ایده‌های نوین.
- بنیاد برکت. ۱۴۰۰. «آیین‌نامه شبکه مردمی سرمایه‌گذاری اشتغال‌زایی (شمسا)». کمیته تحقیق و توسعه بنیاد برکت. لینک:
- [آیین-نامه-ها](https://rndbarakat.com/ها-نامہ-آیین)
- بنیاد برکت. ۱۴۰۰. «دستورالعمل اجرایی حمایت از کسب و کارهای خانوادگی و واحدهای تولیدی خرد». لینک:
- [آیین-نامه-ها](https://rndbarakat.com/ها-نامہ-آیین)
- بنیاد توسعه کارآفرینی زنان و جوانان. ۱۴۰۱ الف. «چرا با بنیاد در طرح‌های توسعه جامعه محلی همراه شویم؟». [سند الکترونیکی منتشر نشده]
- بنیاد توسعه کارآفرینی زنان و جوانان. ۱۴۰۱ ب. «سیر تاریخی و تئوری تغییر خانه‌هدی» [سند الکترونیکی در دست انتشار]
- خانه پژوهش نواندیش. ۱۳۸۹. «گزارش نهایی طرح توسعه مهارت‌های پایه در سکونتگاه‌های غیررسمی زاهدان». وزارت مسکن و شهرسازی. هیأت علمی: محمد ستاری‌فر، حسن طایی، سعید مدنی، محمود خراسانی. مدیر طرح و ناظر پژوهش: هدی رضازاده صابر. مجری طرح: فیروزه رضازاده صابر. همکاران طرح: ندا شمس، حسین تسلیمی، میترا عظیمی، زهرا عمرانی، نازنین تدین. شهریور ۱۳۸۹. پایگاه اینترنتی در فیروزه‌ای.
- سازمان برنامه و بودجه کشور (دبیرخانه شورای عالی آمایش سرزمین). ۱۳۹۹. «سند آمایش استان سیستان و بلوچستان»

- سازمان برنامه و بودجه کشور (سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی سیستان و بلوچستان). ۱۳۹۸. «سند آمایش سرزمین استان سیستان و بلوچستان (سند راهبردی)». امور برنامه ریزی، نظارت و آمایش سرزمین
- سازمان بهزیستی کشور. ۱۴۰۰. «سالنامه آماری سال ۱۳۹۹». مرکز فناوری اطلاعات، امنیت فضای مجازی، تحول اداری و توسعه خدمات بهزیستی. گردآوردندگان: امیرمحرابی، حمید قلی پور، پریسا طالع.
- سازمان بهزیستی کشور. ۱۳۹۹. «سالنامه آماری سال ۱۳۹۸». مرکز فناوری اطلاعات، امنیت فضای مجازی، تحول اداری و توسعه خدمات بهزیستی. گردآوردندگان: امیرمحرابی، حمید قلی پور، پریسا طالع.
- قرارگاه پیشرفت و آبادانی سپاه پاسداران. ۱۳۹۷. «معرفی قرارگاه پیشرفت و آبادانی و ارائه گزارش عملکرد آن». آذر ۱۳۹۷ (پاورپوینت).
- بانک جهانی. ۱۳۹۴. *توانمند سازی و کاهش فقر* (کتاب مرجع). ویراستار: دیپا نارین. ترجمه: فرزاد پوراصغر سنگاچین، حبیب جباری، جواد رضایی. تهران: انتشارات کریمخان زند.
- کمیته امداد امام خمینی. ۱۴۰۰. «سالنامه آماری ۱۳۹۹ کمیته امداد امام خمینی». پیوند:
https://portal.emdad.ir/sites/default/files/706223873_-210257.pdf
- مرکز بررسی‌های استراتژیک ریاست‌جمهوری. ۱۳۹۵. «مسئله‌شناسی راهبردی توسعه در استان سیستان و بلوچستان». پدیدآورندگان: متین رمضان‌خواه، مجید رضایی، روح‌الله قاسمی.
- مرکز بررسی‌های استراتژیک ریاست‌جمهوری. ۱۳۹۷. «الگوی پیشنهادی برای مدیریت و حکمرانی توسعه سواحل مکران». تدوین: مسعود درودی.
- مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی. ۱۴۰۰. «شناسایی و اولویت‌بندی مشکلات سیستان و بلوچستان». پدیدآورندگان: حسن عبدالله‌زاده، محمدمهدی نجفی، فریبا یوسفیان.
- مرکز ملی پایه سیاست‌ها و برنامه‌های اشتغال. ۱۴۰۱. «گزارش تحلیلی از وضعیت اجرای برنامه اشتغال روستایی و عشایری در استان سیستان و بلوچستان». دبیرخانه شورای عالی اشتغال وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی. مرداد ۱۴۰۱.
- وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی (دفتر سیاست‌گذاری و توسعه اشتغال معاونت توسعه کارآفرینی و اشتغال). ۱۴۰۰. «تحلیلی بر برنامه‌های فعال بازار کار در برنامه ششم توسعه (دستاوردها و چالش‌ها)». پدیدآورندگان: وحید مشایخی، مهدی ذوالفقاری، مریم نازپرور، پروین رادمنش، فاطمه سخائی، آریتا بیابانی، نصراله شریفی.
- وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی (دفتر سیاست‌گذاری و توسعه اشتغال معاونت توسعه کارآفرینی و اشتغال). ۱۴۰۰. ارزیابی کلان سیاست اعطای تسهیلات به بنگاه‌های آسیب دیده از کرونا». پدیدآورندگان: علیرضا امینی، حمیده امامی، لیلا مومنی.
- وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی (معاونت توسعه کارآفرینی و اشتغال). ۱۳۹۹. «چارچوب پیاده‌سازی سیستم هشداردهنده بازار کار (سهبا) جهت شناسایی بحران‌ها در سطح ملی و استانی».
- وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی (معاونت توسعه کارآفرینی و اشتغال). ۱۳۹۹. «گزارش دستاوردها و برنامه‌های اشتغال‌زایی دولت برای زنان».

- وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی (دفتر سیاستگذاری و توسعه اشتغال معاونت توسعه کارآفرینی و اشتغال). ۱۳۹۹. «گزارش عملکرد یکساله طرح پرداخت یارانه دستمزد (ذیل سیاستهای فعال بازار کار)». گروه سیاستهای فعال بازار کار
- وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی (دفتر سیاستگذاری و توسعه اشتغال معاونت توسعه کارآفرینی و اشتغال). ۱۳۹۹. «گزارش سهم اشتغال طرح مشوق بیمه‌ای کارفرمایان»
- وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی (دفتر سیاستگذاری و توسعه اشتغال معاونت توسعه کارآفرینی و اشتغال). ۱۳۹۹. «عدم انطباق مشاغل و مهارت‌ها در اقتصاد غیر رسمی». مترجم: نصراله شریفی
- وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی (دفتر سیاستگذاری و توسعه اشتغال معاونت توسعه کارآفرینی و اشتغال). ۱۳۹۷. «برنامه تامین مالی خرد با رویکرد بانکداری پیوندی در ایران (چارچوب‌ها، عملکرد و چالش‌ها)». پدیدآورندگان: طاهره اکبری، بهاره دانائی.
- وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی (معاونت توسعه کارآفرینی و اشتغال). ۱۳۹۶. «طرح توانمندسازی با رویکرد توسعه کسب و کارهای خرد در محلات نابسامان و ناکارآمد شهری (حاشیه شهرها)». کارگروه ارتقاء اقتصادی و مشارکت‌های مردمی و تسهیلات ستاد ملی بازآفرینی پایدار شهری
- وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی (دفتر سیاستگذاری و توسعه اشتغال معاونت توسعه کارآفرینی و اشتغال). ۱۳۹۵. «مروری اجمالی بر شکاف بیکاری مناطق شهری و روستایی کشور». پدیدآورندگان: حمیده امامی، مجید حسین پور
- وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی (معاونت امور اقتصادی و برنامه‌ریزی). ۱۳۹۹ الف. «نیم‌نگاهی به شاخص‌های توسعه استان سیستان و بلوچستان». پدیدآورندگان: محمود اولاد، هدی پورپیرعلی، طیبه چگینی، سعیده شفیعی، سینا نریمانی‌ابر.
- وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی (معاونت امور اقتصادی و برنامه‌ریزی). ۱۳۹۹ ب. «مروری بر شاخص‌های توسعه استان سیستان و بلوچستان و پیش‌نویس سند توسعه استان (۱۴۰۱-۱۳۹۹)». پدیدآورندگان: هدی پورپیرعلی، طیبه چگینی، سعیده شفیعی، سینا نریمانی‌ابر.
- وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی (معاونت توسعه کارآفرینی و اشتغال). ۱۳۹۵. «خلاصه مطالعات و اقدامات طرح توسعه کسب و کار و اشتغال پایدار (تکاپو) استان سیستان و بلوچستان». پدیدآورندگان: دبیر خانه طرح تکاپو - مهیم شیهکی تاش.
- وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی (معاونت رفاه اجتماعی). ۱۴۰۰ ت. «نقشه رفاهی یک‌صد شهر ایران (استان سیستان و بلوچستان)»
- وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی (معاونت رفاه اجتماعی). ۱۴۰۰ ث. «اطلس رفاه ایرانیان سیستان و بلوچستان». پدیدآورندگان: دفتر مطالعات رفاه اجتماعی - مرکز توانمندسازی حاکمیت و جامعه.
- وزارت صنعت، معدن و تجارت (معاونت آموزش، پژوهش و فناوری). ۱۳۹۹. «گزارش طرح توانمندسازی تولید و توسعه اشتغال پایدار (تاپ)». تیر ۱۳۹۹.

فصل سوم: آموزش و پرورش

در ارائه گزارش از وضعیت فقر و نابرابری آموزشی در کشور، استان سیستان و بلوچستان در صدر استان‌هایی است که با معضل فقر و نابرابری آموزشی مواجه هستند. این در حالی است که آموزش و پرورش یکی از ارکان توسعه پایدار محسوب می‌شود و هرگونه ضعف در نظام آموزشی دارای پیامدهای منفی برای رفاه مردم و جامعه و موجب تشدید فقر و محرومیت است. در این فصل وضعیت آموزش و پرورش در استان سیستان و بلوچستان بررسی می‌شود. مطابق چارچوب کلی این پژوهش، ابتدا مفهوم پایه در فصل را مرور و سپس موضوع فصل را شرح می‌دهیم و بررسی می‌کنیم. در این فصل نیز، پس از درنگ بر مفهوم پایه‌ای فقر آموزشی، گزارشی از وضعیت آموزش عمومی در استان ارائه می‌شود. سپس، برنامه‌ها، طرح‌ها و تجارب عملی دستگاه‌های دولتی، بنیادها و نهادهای عمومی وابسته به حکومت و سازمان‌های مردم‌نهاد برای بهبود وضعیت آموزش و پرورش در استان گزارش می‌شود. در آخر، پیشنهادهای و توصیه‌های سیاستی برآمده از مطالعات و تجارب عملی ارائه می‌گردد، و بر اساس آن، نیازهای اصلی استان در زمینه آموزش و پرورش صورت‌بندی می‌شود.

۱. تاملی بر مفهوم فقر و نابرابری آموزشی

بررسی‌های ما در این فصل پیوندی نزدیک و مشهود با مسئله فقر و نابرابری آموزشی دارد. لذا، ابتدا بر تعریف این مفهوم درنگ می‌کنیم.

مطابق تعریف کمیسیون اروپا، فقر آموزشی به معنی دستیابی نداشتن درصدی از جمعیت جوان به حداقل استانداردها در زمینه دسترسی (Attainment) آموزشی و دستیابی (Achievement) تحصیلی است (European Commission, 2015: 18). تیلاک فقر آموزشی را متأثر از سه عامل دانسته است: (الف) عوامل اقتصادی خانوار، (ب) محیط مدرسه، از جمله کیفیت زیرساخت‌های فیزیکی و انسانی و کیفیت آموزش، و (ج) عوامل اجتماعی، فرهنگی، و سنتی خانواده کودک (Tilak, 2018). شاخص‌های مذکور در قالب نمودار زیر ترسیم شده‌اند (معاونت رفاه اجتماعی وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی، ۱۴۰۰ الف: ۳).

جدول ۱۵- شاخص‌های معیار فقر آموزشی

<ul style="list-style-type: none"> ▪ نرخ باسوادی افراد بالغ ▪ نرخ بازماندگی از تحصیل ▪ نرخ عدم برخورداری از مدرک ابتدایی ▪ نرخ عدم برخورداری از مدرک متوسطه دوم 	در زمینه دسترسی	شاخص‌های فقر آموزشی
<ul style="list-style-type: none"> ▪ کم بهره‌مندی (کیفیت کم آموزش) ▪ میانگین نمرات کتبی دروس نهایی 	در زمینه دستیابی	
<ul style="list-style-type: none"> ▪ نرخ فقر کودکان 	عوامل مستقیم اقتصادی	عوامل مؤثر بر فقر آموزشی
<ul style="list-style-type: none"> ▪ نرخ عدم دسترسی تحصیلی والدین ▪ سوادآموزی پیش از دبستان ▪ منابع یادگیری در خانه ▪ نرخ پوشش پیش‌دبستان ▪ دو زبانه بودن کودک 	عوامل اجتماعی و فرهنگی / سنتی خانواده	
<ul style="list-style-type: none"> ▪ شعاع دسترسی ▪ شاخص تمرکز فقر ▪ دسترسی به برق ▪ نسبت دانش‌آموز به معلم ▪ نرخ اتصال به شبکه ملی اطلاعات و ارتباطات ▪ نسبت مدارس مجهز به کارگاه رایانه ▪ نسبت کارکنان تخصصی ▪ نسبت مدارس مناسب برای دانش‌آموزان استثنائی ▪ شاخص حداقل تحصیلات رسمی معلمان ▪ تراکم کلاس ▪ نسبت کلاس‌های چندپایه به کل کلاس‌های درس 	عوامل مستقیم مرتبط با مدرسه	

منبع: معاونت رفاه اجتماعی وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی، ۱۴۰۰ الف: ۴

نابرابری آموزشی نیز به شیوه‌های مختلفی تعریف شده است. اگر تعاریف نابرابری آموزشی را روی یک طیف قرار دهیم، در یک سو گفتمانی قرار دارد که تأکید بر برابری آموزش را تنها در برابری فرصت در دسترسی به آموزش - فارغ از ماندگاری کودک در نظام آموزش، کیفیت آن و در نهایت نتایج آن - می‌داند، و از ابعاد نابرابری، تنها نابرابری‌های ناشی از عناصر غیر اکتسابی (مانند جنسیت و معلولیت و...) را غیر مشروع می‌داند؛ و در سوی دیگر گفتمانی قرار دارد که برابری آموزش را به معنی دربرگیرنده بودن (inclusive) کامل نظام آموزش می‌داند. این گفتمان، هدف نظام آموزشی را نه فقط جذب حداکثری، بلکه حفظ و نگهداشت و در نهایت یادگیری و دستیابی به نتایج آموزشی برابر می‌داند، و ابعاد نابرابری آموزش را نیز تنها در نابرابری‌های ناشی از عناصر غیراکتسابی نمی‌بیند بلکه معتقد است آموزش باید نابرابری‌های ناشی از پایگاه طبقاتی و اجتماعی افراد را نیز جبران کند.

معیارهای سنجش میزان نابرابری آموزش نیز، بر همین مبنا، در دو سوی این طیف قرار می‌گیرند. در یک سو شاخص‌هایی قرار دارند که بر برابری در دسترسی به آموزش تأکید می‌کنند، و اصطلاحاً می‌توان آن‌ها را شاخص‌های حداقلی در برابری آموزش نامید؛ و در سوی دیگر، شاخص‌هایی قرار دارند که بر ماندگاری، موفقیت و یادگیری برابر همه گروه‌های اجتماعی (علاوه بر دسترسی) تمرکز می‌کنند، و اصطلاحاً می‌توان آن‌ها را شاخص‌های حداکثری برابری آموزش دانست. ابعاد مورد توجه برای سنجش نابرابری آموزشی نیز در دو سر این طیف به شکلی متفاوت مورد توجه قرار می‌گیرد. به‌طور کلی،

نابرابری‌ها هشت بعد دارند: جنسیتی، سکونت (شهری- روستایی و استانی)، اقتصادی- اجتماعی، قومیتی، دینی، زبانی، ناتوانی، و مهاجرتی. بر این اساس، شاخص‌های نابرابری آموزشی در قالب جدول زیر قابل تلیخیص و صورت‌بندی است (معاونت رفاه اجتماعی وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی، ۱۳۹۹پ: ۸-۱۱).

جدول ۱۶ - شاخص‌های نابرابری آموزش

شاخص‌های حداقلی در برابری آموزش		شاخص‌های حداکثری در برابری آموزش		
شاخص‌های نابرابری در منابع	شاخص‌های نابرابری در سواد	شاخص‌های نابرابری در دسترسی به آموزش	شاخص‌های نابرابری در ماندگاری یا ادامه تحصیل	شاخص‌های نابرابری در خروجی‌های یادگیری
شاخص نسبت معلمان واجد شرایط	سواد جمعیت جوان	شاخص پوشش پیش‌دستانی	شاخص ترک تحصیل	شاخص کیفیت یادگیری (تیمز و پرلز)
	فقر آموزش (آلکایر فوستر)	شاخص پوشش واقعی مقطع ابتدایی	شاخص تکرار پایه	شاخص میزان قبولی
		شاخص بازماندگی تحصیلی	شاخص نرخ ارتقا	
		شاخص برابری فرصت دسترسی	شاخص میانگین طول دوره تحصیل	
		شاخص ضریب جینی پوشش تحصیلی	شاخص ضریب جینی تعداد سال‌های تحصیل	
			شاخص ضریب کارایی	
			شاخص افت تحصیلی	

منبع: معاونت رفاه اجتماعی وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی، ۱۳۹۹پ: ۸-۱۱

۲. اهمیت آموزش در توسعه پایدار

سرمایه‌گذاری در آموزش و پرورش یک عامل کلیدی در فرایند رشد و توسعه اقتصادی است. تأمین سرمایه انسانی مستلزم انجام فعالیت‌های آموزشی است. سرمایه‌گذاری آموزشی از یک سو قابلیت‌های نیروی انسانی را ارتقا می‌بخشد و از سوی دیگر، نیروی کار را برای استفاده بهتر از فناوری جدید تولید مهیا می‌سازد، و به این ترتیب راه رشد و توسعه اقتصادی را برای کشورها هموار می‌کند (هوشمند و همکاران، ۱۳۹۳: ۸۵). مطالعات تطبیقی در کشورهای متعدد جهان - اعم از توسعه‌یافته و در حال توسعه - بیانگر این است که آموزش و پرورش، نقشی مستقیم در بهبود توسعه اقتصادی دارد. در کشورهای آفریقایی، کشورهای عضو سازمان توسعه و همکاری اقتصادی (OECD)، اسپانیا، چین، پرتغال، کره جنوبی، سریلانکا و پاکستان شاهد نقش مثبت آموزش در افزایش رشد و توسعه اقتصادی هستیم. توسعه نیازمند وجود انسان‌های کارآمد، ماهر و آموزش‌دیده است. آموزش رکن اساسی تسلط بر تکنولوژی پیشرفته، جذب دستاوردهای انقلاب علمی و فنی و استفاده از پیشرفت‌های به دست آمده است. مطالعات اقتصادی نشان می‌دهد که هر یک دلار سرمایه‌گذاری در آموزش و پرورش، درآمد ملی را به مراتب بیش از یک دلار سرمایه‌گذاری در احداث جاده‌ها، سدسازی و کارخانه‌ها - یا سایر کالاهای سرمایه‌ای - افزایش می‌دهد. مطالعات اقتصاددانانی چون تئودور شولتز، هاربیسون، دنیسون، کندریک،

آبراموویتز، بکر، بومن، و کوزنتس نشان می‌دهد که افزایش نسبی سرمایه‌گذاری در آموزش و پرورش یکی از مهم‌ترین عوامل تضمین‌کننده رشد اقتصادی آمریکا است. سرمایه فیزیکی به تنهایی نمی‌تواند توسعه اقتصادی را در کشور ایجاد نماید بلکه به سرمایه انسانی هم نیاز است. نقش سرمایه انسانی در تجربه کشورهای آسیای شرقی همراه با سرمایه‌گذاری کیفی در امر آموزش و ایجاد مهارت‌ها غیرقابل انکار است (لشکری، ۱۳۷۳: ۲۳؛ لشکری، ۱۳۸۸: ۲۷۰-۲۶۸).

پژوهشی که به منظور بررسی تأثیر آموزش بر توسعه در بازه زمانی ۲۰۱۵-۱۹۸۰ در ایران و ۱۱ کشور منتخب انجام گرفته، نشان‌دهنده تأثیر حداکثری آموزش - آموزش عمومی (نرخ سواد) و آموزش عالی - بر توسعه است. کشورهای انگلستان، ایالات متحده و ژاپن، که دارای سابقه بیش‌تری در امر توسعه آموزشی هستند، از نظر شاخص‌های توسعه نیز در وضعیت بالاتری قرار دارند. ضرایب تأثیرگذاری شاخص‌های آموزشی بر توسعه در زمینه آموزش‌های عمومی بیانگر این است که هر میزان تغییر در سطح سواد اثری مهم بر شاخص توسعه در کشورهای توسعه‌یافته دارد. اما، با توجه به پایین بودن نسبی سطح سواد در کشورهای نظیر ایران، هند و مصر، هنوز راه زیادی برای سیاست‌گذاری در آموزش عمومی جهت تأثیرگذاری بر توسعه وجود دارد. کشورهایی که در چندین دهه اخیر دارای رشد شتابان در توسعه آموزشی بوده‌اند (نظیر کره جنوبی، چین، ترکیه و برزیل) در میانه این دو طیف قرار دارند (بربری، راغفر و دیگران، ۱۳۹۶).

اما آموزش، فراتر از توسعه اقتصادی، پیوندی استوار و جدایی‌ناپذیر با مقوله توسعه پایدار دارد. آموزش از طریق ارتقای مهارت‌ها، توانایی‌ها و شایستگی‌های فردی منجر به انباشت سرمایه انسانی در فرد و جامعه می‌شود و دامنه آزادی فرد را از طریق افزایش توانمندی‌های او توسعه می‌دهد (احمدی و همکاران، ۱۳۹۴: ۱).

با نظر به وجود پیوند مستقیم بین آموزش و توسعه پایدار، مجمع عمومی سازمان ملل متحد با تصویب برنامه «آموزش برای توسعه پایدار» (در سال ۲۰۰۲) رویکردی از آموزش را که در جست‌وجوی توانمندسازی مردم برای پذیرش مسئولیت برای ایجاد آینده‌ای پایدار است مورد توجه قرار داد و دهه ۲۰۱۴-۲۰۰۵ به عنوان دهه آموزش برای توسعه پایدار تعیین شد. توسعه پایدار در این برنامه دارای ابعاد اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و زیست‌محیطی در نظر گرفته شده، و در همه آن‌ها، آموزش به عنوان رکن و ابزار اصلی جهت تحقق اهداف برنامه لحاظ شده است.^۱

از طرف دیگر، با توجه به اینکه ریشه‌کنی فقر از اهداف توسعه پایدار است، باید به رابطه آموزش، فقر و نابرابری توجه کرد. به طور متوسط، تفاوت درآمدی افرادی که دوره ابتدایی را گذارنده‌اند و کسانی که این دوره را طی نکرده‌اند بین ۳۰۰ تا ۸۰۰ درصد است (تودارو، ۱۳۷۷: ۳۶۹). پژوهشی که در ایران صورت گرفته نشان‌دهنده این واقعیت است که آموزش یکی از مهم‌ترین عوامل تعیین‌کننده رفاه مصرفی است. این پژوهش، که بر اساس داده‌های پیمایش درآمد-هزینه خانوارهای شهری کل کشور طی دوره زمانی ۱۳۹۰-۱۳۶۹ انجام گرفته، نشان می‌دهد دسترسی افراد به تحصیلات با افزایش رفاه مصرفی همراه است و در مقابل، نابرابری آموزشی منجر به نابرابری مصرفی می‌گردد (راغفر، موسوی و دیگران، ۱۳۹۴). اما مسئله تناقض‌آمیز اینجاست که، بر اساس بررسی تودارو، نظام‌های آموزشی اکثر کشورهای در حال گذار به جای این که نابرابری‌های درآمدی را کاهش دهد، آن را افزایش داده است، زیرا نظام آموزشی این کشورها فرصت‌های برابر آموزشی را برای همه افراد فراهم نمی‌کند. تودارو دو دلیل را برای نابرابری نظام‌های آموزشی کشورهای در حال گذار ذکر می‌کند:

۱. «آموزش برای توسعه پایدار». کمیسیون ملی یونسکو ایران. لینک:

- هزینه خصوصی آموزش ابتدایی به ویژه «هزینه فرصت از دست رفته» کار کودکان برای خانواده‌های فقیر بیش از خانواده‌های ثروتمند است.
  - فواید مورد انتظار آموزش ابتدایی برای دانش‌آموزان فقیر پایین‌تر از دانش‌آموزان ثروتمند است و موفقیت تحصیلی نسبتاً ضعیف اقشار فقیر بازتاب نامناسب اقتصادی است (تودارو، ۱۳۷۷: ۳۶۹؛ لشکری، ۱۳۸۸: ۲۷۶).
- در واقع، در کشورهای در حال گذار (که ایران نیز در زمره آن‌ها محسوب می‌شود)، نظام آموزش رسمی فاقد کارکرد لازم برای کاهش فقر و نابرابری است، و بلکه به طور معکوس، موجب افزایش فقر می‌شود و توسعه پایدار را با چالش مواجه می‌کند. لذا، بازسازی نظام آموزش رسمی و اصلاح سیاست‌گذاری‌های کلان آموزشی، در جهت کاهش نابرابری در دستیابی به فرصت‌های آموزشی، اصلی انکارناپذیر برای ترمیم رابطه آموزش و توسعه پایدار در ایران محسوب می‌شود. به این مسئله در بخش پایانی این فصل مجدداً بازخواهیم گشت.

۳. وضعیت و شاخص‌های فقر و نابرابری آموزشی

اگر شاخص‌های ذکر شده در فوق را مبنای بحث و بررسی قرار دهیم، مطابق آمارهای دولتی، استان سیستان و بلوچستان در قریب به اتفاق شاخص‌ها در رأس استان‌های فقیر کشور به لحاظ آموزش قرار دارد. همچنین مرور این شاخص‌ها و مقایسه وضعیت استان با میانگین کشوری و استان‌های کم‌برخوردار بیانگر ابعاد نابرابری شدید آموزشی در استان است. مطابق این آمارها رتبه استان در هر یک از شاخص‌های فقر و نابرابری آموزشی (بر اساس داده‌های سال ۱۳۹۸) به این ترتیب است^۱:

- از نظر شاخص نرخ باسوادی، استان سیستان و بلوچستان با ۷۳.۹ درصد، کمترین نرخ باسوادی در کشور را به خود اختصاص داده است. میانگین کشوری این شاخص ۸۷.۶ درصد است. بعد از سیستان و بلوچستان، در این رتبه‌بندی، استان کردستان با نرخ باسوادی ۸۱ درصد قرار دارد، که حدود ۷ درصد بالاتر از استان سیستان و بلوچستان است. به عبارتی، نرخ باسوادی در هیچ استانی از کشور، به جز سیستان و بلوچستان، زیر ۸۱ درصد نیست.
- از نظر شاخص نرخ نداشتن مدرک ابتدایی، وضعیت استان سیستان و بلوچستان از این هم ناگوارتر است: ۵.۱۴ درصد در استان مدرک ابتدایی ندارند، که بیش از ۵ برابر میانگین کشوری (۰.۹۹ درصد) است. بعد از سیستان و بلوچستان، در این رتبه‌بندی، استان یزد با ۱.۹۱ درصد قرار دارد.
- از نظر شاخص نرخ بازماندگی کودکان ۶-۱۱ ساله از تحصیل، استان سیستان و بلوچستان با ۵.۲۷ درصد در صدر فهرست قرار دارد. میانگین کشوری این شاخص ۱.۳۰ است و بعد از سیستان و بلوچستان، در این فهرست، استان‌های خراسان رضوی و تهران با نرخ بازماندگی از تحصیل ۱.۵۲ هستند. این شاخص در کشورهای با درآمد بالاتر از متوسط برابر با ۴ درصد است. استان سیستان و بلوچستان تنها استان کشور است که نرخی بالاتر از این کشورها در این زمینه دارد.
- از نظر شاخص نرخ نداشتن مدرک متوسطه دوم در بین افراد ۱۸ - ۲۴ ساله، مجدداً استان سیستان و بلوچستان با ۶۱.۵۶ درصد در رتبه نخست است. میانگین کشوری این شاخص ۲۹.۹۰ است و بعد از سیستان و بلوچستان، در این

۱. شاخص‌هایی که منبعی برای آن‌ها ذکر نشده، مأخوذ از این منبع است: معاونت رفاه اجتماعی وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی، ۱۴۰۰ الف:

فهرست، استان‌های هرمزگان و کردستان با ۴۲.۷۱ و ۴۰.۷۸ قرار دارند. همان‌طور که ملاحظه می‌شود، در این شاخص نیز استان سیستان و بلوچستان رقم بیش از دو برابر میانگین کشوری را به خود اختصاص داده و با فاصله بیشتر کم‌برخوردارتر از سایر استان‌های محروم است.

- از نظر شاخص میانگین نمرات کشوری در رشته‌های علوم انسانی و علوم تجربی، استان سیستان و بلوچستان با ۸.۷۱ و ۱۲.۰۷ کمترین میانگین کشوری را به خود اختصاص داده است. میانگین کل کشور در این دو رشته به ترتیب ۱۰.۷۵ و ۱۳.۷۷ است. شایان ذکر است که استان سیستان و بلوچستان در رشته‌های ریاضی-فیزیک و معارف جزء سه استان با پایین‌ترین میانگین کشوری قرار ندارد. در مجموع، از نظر داشتن پایین‌ترین میانگین نمرات کشوری در رشته‌های نظری، استان سیستان و بلوچستان با میانگین ۱۱.۷۵ در رتبه هشتم کشور قرار دارد. میانگین نمرات آزمون‌های نهایی در رشته‌های نظری در کل کشور ۱۲.۶۶ است.
- از نظر شاخص درصد قبولی در امتحانات پایه ابتدایی در سال تحصیلی ۱۳۹۶-۱۳۹۷، استان سیستان و بلوچستان با درصد قبولی ۸۴.۵ درصد در پایه اول ابتدایی در انتهای فهرست استان‌های کشور قرار دارد. استان بعدی خراسان شمالی با درصد قبولی ۹۴.۴ است. چنان‌که ملاحظه می‌شود، استان سیستان و بلوچستان با استان بعدی در این فهرست حدود ۱۰ درصد فاصله دارد. میانگین کشوری این شاخص ۹۵.۹ است (وزارت آموزش و پرورش، ۱۳۹۸: ۲۴۹). همین وضعیت در مورد شاخص درصد قبولی در امتحانات پایه دوم تا ششم ابتدایی نیز برقرار است، و استان سیستان و بلوچستان با میانگین ۹۱.۱ درصد، ۹۵.۵ درصد، ۹۶.۵ درصد، ۹۷.۳ درصد، ۹۶.۵ درصد در انتهای فهرست قبولی در بین استان‌های کشور قرار دارد. قابل توجه اینکه، در همه موارد مذکور، درصد قبولی تمام استان‌های دیگر کشور بالای ۹۹ درصد است. چنان‌که قابل انتظار است، در جمع شش پایه نیز استان سیستان و بلوچستان با میانگین قبولی ۹۲.۸ درصد در انتهای فهرست قبولی قرار دارد. میانگین کشوری این شاخص (قبولی شش پایه) ۹۸.۶ است (وزارت آموزش و پرورش، ۱۳۹۸: ۲۵۶-۲۴۹).
- از نظر شاخص درصد قبولی در امتحانات متوسطه اول در سال تحصیلی ۱۳۹۶-۱۳۹۷، استان سیستان و بلوچستان در پایه‌های هفتم تا نهم، با درصد قبولی به ترتیب ۹۵ درصد، ۹۷ درصد، ۹۷.۹ درصد و در جمع سه پایه متوسطه اول با درصد قبولی ۹۶.۵ درصد، در رتبه آخر کشوری قرار داد. میانگین کشوری برای این شاخص‌ها همگی بالای ۹۸ درصد است (وزارت آموزش و پرورش، ۱۳۹۸: ۲۶۰-۲۵۷).
- از نظر تعداد دانش‌آموزان بازمانده از تحصیل در سال تحصیلی ۱۳۹۷-۱۳۹۸، استان سیستان و بلوچستان با ۳۳،۵۹۷ دانش‌آموز بازمانده در مقطع ابتدایی و ۳۸،۲۲۶ دانش‌آموز بازمانده در مقطع متوسطه اول و ۶۷،۰۴۳ دانش‌آموز بازمانده در مقطع متوسطه دوم در صدر فهرست استان‌های کشور قرار دارد (وزارت آموزش و پرورش، ۱۳۹۸: ۲۸۳-۲۷۹).
- از نظر تعداد دانش‌آموزان ترک تحصیلی^۱ در سال تحصیلی ۱۳۹۶-۱۳۹۷، استان سیستان و بلوچستان با ۱۵،۹۸۰ دانش‌آموز ترک تحصیلی در مقطع ابتدایی (از ۸۷،۸۶۳ دانش‌آموز ترک تحصیل در کل کشور) و ۱۱،۱۳۱ دانش‌آموز در مقطع متوسطه اول (از ۱۳۵،۲۹۳ دانش‌آموز ترک تحصیل در کل کشور) در رتبه اول و دوم فهرست قرار دارد (وزارت آموزش و پرورش، ۱۳۹۸: ۲۸۸-۲۸۴).

۱. دانش‌آموزی که حین تحصیل، بعد از قبولی یا مردودی، به هر دلیلی نظام آموزشی را ترک کرده باشد (وزارت آموزش و پرورش، ۱۳۹۸: ۳۳۹).

• از نظر توزیع فراوانی دانش‌آموزان متوسطه دوم در رشته‌های ریاضی-فیزیک، علوم تجربی و علوم انسانی، استان سیستان و بلوچستان با ۳۷.۸ درصد دانش‌آموز علوم انسانی در رأس فهرست استان‌ها و با ۴ درصد دانش‌آموز ریاضی-فیزیک در رتبه ۳۰ کشور (قبل از استان کهگیلویه و بویراحمد) قرار داد (وزارت آموزش و پرورش، ۱۳۹۸: ۳۲۰). کارشناسان آموزشی، اشتغال به تحصیل بیشتر دانش‌آموزان در رشته علوم انسانی در ایران را شاخص فقر آموزشی قلمداد می‌کنند.^۱

• از نظر شاخص سال‌های مورد انتظار تحصیل (بر اساس اطلاعات مرکز آمار در سال ۱۳۹۰) کمترین میزان سال‌های مورد انتظار تحصیل متعلق به استان‌های سیستان و بلوچستان و - با اختلاف قابل توجهی - استان کردستان است. میزان سال‌های مورد انتظار تحصیل در سال مذکور در استان کردستان برابر ۱۲٫۷ سال و در سیستان و بلوچستان ۱۱٫۱ سال است. از این نظر، استان سیستان و بلوچستان رتبه ۳۱ کشور را داراست. این در حالی است که متوسط کشوری این شاخص برابر ۱۴٫۴ سال است. مقایسه بین استانی نشان می‌دهد که استان سیستان و بلوچستان از نظر سال‌های مورد انتظار تحصیل، ۵ سال با بیشترین میزان آن در کشور، که مربوط به استان تهران به عنوان برخوردارترین استان است، فاصله دارد. (معاونت امور اقتصادی و برنامه‌ریزی وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی، ۱۳۹۹ الف: ۴۰-۳۹).

اما، در مورد شاخص‌های مرتبط با عوامل مؤثر بر فقر آموزشی، مطابق دسته‌بندی ارائه‌شده در بخش قبل، وضعیت استان سیستان و بلوچستان به شرح زیر است:

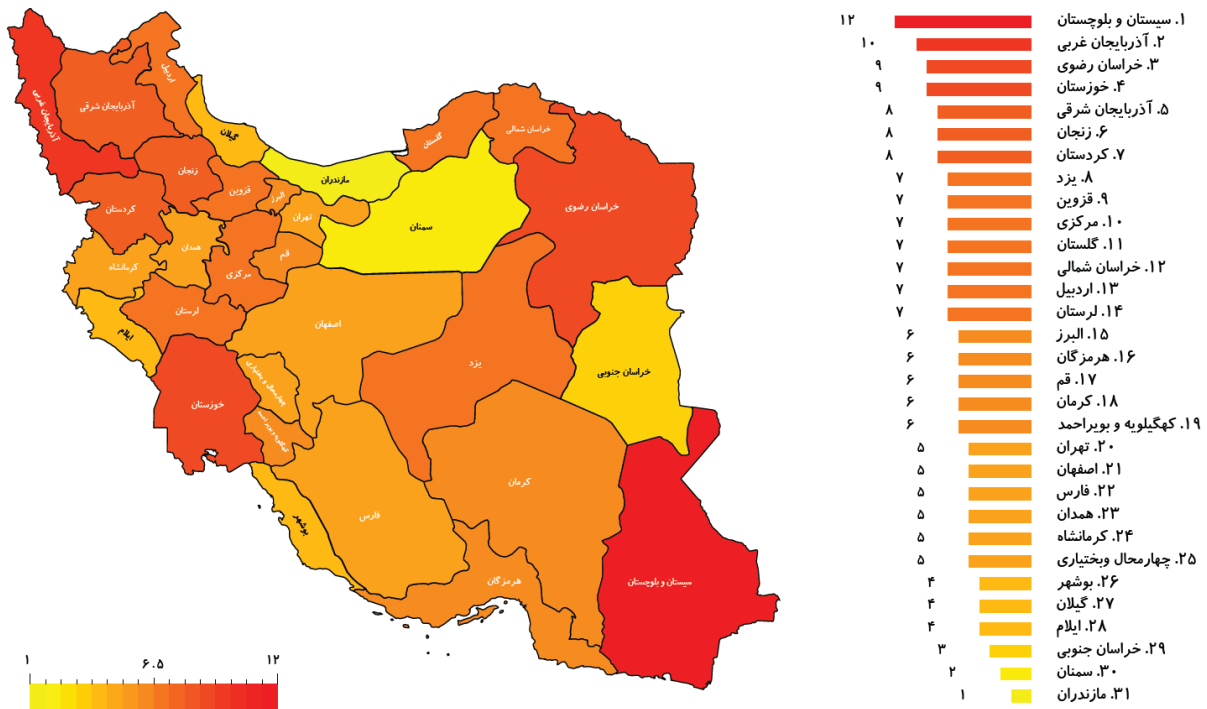
• از نظر شاخص نرخ فقر پولی کودکان (درصدی از کودکان زیر ۱۸ سال که در خانوارهای فقیر زندگی می‌کنند) بر اساس داده‌های پایگاه اطلاعات رفاه ایرانیان در سال ۱۳۹۹، نرخ فقر کودکان در استان سیستان و بلوچستان ۵۱.۵۳ درصد است، که از این لحاظ در رتبه اول فقیرترین استان‌ها قرار دارد. میانگین کشوری این شاخص ۲۵ درصد است، و بعد از استان سیستان و بلوچستان، خراسان شمالی با ۳۲.۶۳ درصد نرخ فقر کودکان است. همانطور که ملاحظه می‌شود، نرخ فقر استان سیستان و بلوچستان تقریباً بیش از دو برابر میانگین کشوری است، و با استان کم‌برخوردار بعدی، اختلاف فاحش تقریباً ۲۰ درصدی دارد.

• از نظر شاخص نرخ عدم دسترسی تحصیلی والدین (درصدی از کودکان زیر ۱۸ سال که در خانوارهایی زندگی می‌کنند که هیچ‌یک از والدین تحصیلات متوسطه ندارند)، بر اساس داده‌های هزینه-درآمد خانوار در سال ۱۳۹۸، استان سیستان و بلوچستان با ۶۹.۹۶ درصد در صدر فهرست محروم‌ترین استان‌ها قرار دارد. میانگین کشوری این شاخص ۴۷.۷ درصد است و بعد از سیستان و بلوچستان، کردستان با نرخ ۶۱.۱۷ درصد است.

۱. هزینه‌های تحصیل در رشته‌های علوم انسانی در مقطع متوسطه دوم و رشته‌های آموزش عالی مرتبط با علوم انسانی کمتر از رشته‌های ریاضی-فیزیک و علوم تجربی و رشته‌های آموزش عالی مرتبط با این رشته‌های دبیرستانی است. به علاوه، در استان‌های کم‌برخوردار در بسیاری از شهرها و روستاها، تنها دبیرستان‌های متوسطه دوم موجود، رشته علوم انسانی ارائه می‌کنند. نهادهای حمایتی نیز دانش‌آموزان خانواده‌های تحت پوشش را به انتخاب رشته علوم انسانی سوق می‌دهند. توضیح یک کارشناس-خبرنگار در این زمینه به این ترتیب است: «اکراه مسوولان نهادهای حمایتی به تامین شهریه رشته‌های گران‌قیمت و پرخرج، قطع پرداخت شهریه دانشجویان، مشروط کردن پرداخت شهریه‌ها به کاهش خدمات حمایتی مددجو و در نهایت، القای فراهم نبودن بازار کار برای رشته‌هایی غیر از علوم انسانی، چاره‌ای جز این پیش روی دانش‌آموزان تحت پوشش حامیان دولتی نمی‌گذارد که به تحصیل در رشته علوم انسانی که فعلاً، کم‌خرج‌ترین رشته‌های تحصیلی در آموزش عالی هستند قانع باشند.» بنگرید به: سام‌گیس، بنفشه. ۱۴۰۱. «نخبه‌ها کجا می‌روند؟». روزنامه اعتماد، ۲ مرداد ۱۴۰۱. لینک:

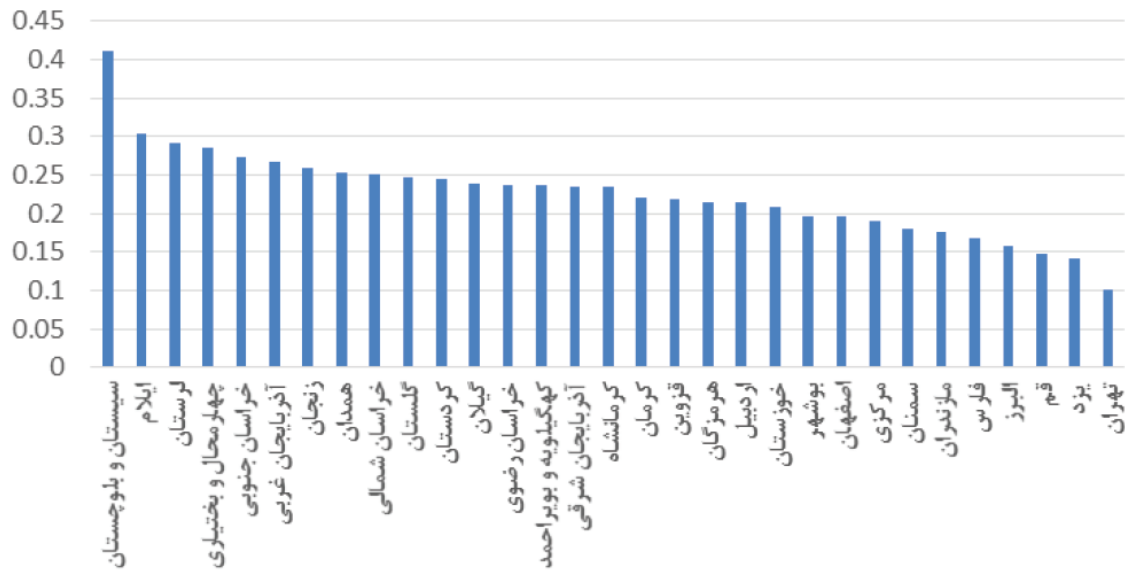

در مجموع با لحاظ نمودن هر دو دسته شاخص ذکر شده (شاخص‌های فقر آموزشی و عوامل مؤثر بر فقر آموزشی)، از بین ۱۴ شاخص، استان سیستان و بلوچستان در ۱۲ شاخص وضعیتی بدتر از میانگین کشوری دارد، و پس از آن استان‌های آذربایجان غربی، خراسان رضوی و خوزستان به ترتیب با اعداد ۱۰، ۹ و ۹ قرار دارند (معاونت رفاه اجتماعی وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی، ۱۴۰۰الف: ۴۰-۱۴). این وضعیت در نقشه زیر به تصویر کشیده شده است.

شکل ۷- رتبه‌بندی استان‌ها از منظر شاخص‌های فقر آموزشی و عوامل مؤثر بر آن
منبع: معاونت رفاه اجتماعی وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی، ۱۴۰۰الف: ۴۰

علاوه بر گزارش ذکر شده، گزارش کارشناسی دیگری از معاونت رفاه اجتماعی وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی، که به پایش فقر در کشور پرداخته، بر اساس داده‌های هزینه-درآمد خانوار در سال ۱۳۹۸، نرخ فقر آموزشی را در استان‌های کشور بر اساس شاخص ترکیبی مرکب از بی‌سوادی سرپرست خانوار و بازماندگی از تحصیل کودکان ۱۶-۶ ساله محاسبه کرده، که از این لحاظ نیز استان سیستان و بلوچستان با شاخص ۰.۴۲ بالاترین نرخ فقر آموزشی را به خود اختصاص داده است. این شاخص در سطح کشور ۰.۲ است و استان‌ها بعد از سیستان و بلوچستان، استان‌های ایلام و لرستان با عدد شاخص حدود ۰.۳ هستند (معاونت رفاه اجتماعی وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی، ۱۳۹۹ت: ۴۱-۴۰).

شکل ۸- مقایسه استانی فقر آموزشی بر اساس دو شاخص بی‌سوادی سرپرست خانوار و بازماندگی از تحصیل کودکان ۱۶-۶ ساله
منبع: معاونت رفاه اجتماعی وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی، ۱۳۹۹: ۴۱-۴۰

اختلاف وضعیت آموزش در استان سیستان و بلوچستان با میانگین کشوری (و بعضاً با استان‌های کم‌برخورداری که بلافاصله قبل یا بعد این استان در رتبه‌بندی کشوری قرار می‌گرفتند)، به خوبی نمایان‌کننده وضعیت اسفبار نابرابری آموزشی در این استان است. چنان‌که، در برخی شاخص‌ها، وضعیت استان سیستان و بلوچستان با میانگین کشوری ۵۰ تا ۱۰۰ درصد اختلاف را نشان می‌دهد (مواردی از آن‌ها تصریح شد). علاوه بر این، گزارش معاونت امور اقتصادی و برنامه‌ریزی وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی نیز، در تشریح شدت نابرابری آموزشی در استان سیستان و بلوچستان نسبت به کل کشور، تصریح دارد که در سال ۱۳۹۷، شاخص توسعه انسانی در زیربخش «آموزش» در کل کشور ۰.۸۱۷ است. در حالی که این رقم در استان تهران (رتبه اول استان‌های کشور) معادل ۰.۸۹۲ است، در استان سیستان و بلوچستان (رتبه ۳۱ و آخر در بین استان‌های کشور) معادل ۰.۶۲۲ است، و این به خوبی سطح نابرابری آموزشی را در سطح استان با متوسط کشوری نشان می‌دهد (معاونت امور اقتصادی و برنامه‌ریزی وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی، ۱۳۹۹: ۱۰). در ادامه به برخی دیگر از شاخص‌های مکمل نابرابری آموزشی که بیانگر وضعیت نامطلوب استان سیستان و بلوچستان - و شکاف استانی - است اشاره می‌شود:

- بررسی وضعیت سواد جمعیت جوان در سه دهه گذشته نشان می‌دهد که وضعیت بی‌سوادی استان سیستان و بلوچستان نسبت به میانگین کشوری، اگرچه تغییر داشته است، همچنان با سایر استان‌ها و نیز میانگین کشوری تفاوت بسیاری دارد. در سال ۱۳۷۰، با میانگین بی‌سوادی کشوری ۱۵ درصد، استان سیستان و بلوچستان ۴۷ درصد، در سال ۱۳۷۸، با میانگین کشوری ۵ درصد، استان سیستان و بلوچستان ۳۱ درصد، و در سال ۱۳۹۵، با میانگین کشوری ۳ درصد، استان سیستان و بلوچستان ۱۳ درصد از جمعیت جوانش بی‌سواد بوده‌اند. پس از آن استان کرمان با ۶ درصد و استان بوشهر با ۵ درصد دارای بیشترین میزان بی‌سوادی جمعیت جوان هستند (سالنامه آماری مرکز آمار ایران).

- در شکاف جنسیتی - استانی نرخ باسوادی، بیشترین میزان برتری سوادآموزی مردان نسبت به زنان در سیستان و بلوچستان (۴.۴ درصد) و پس از در استان‌های آذربایجان غربی و خوزستان بوده است.
  - شکاف استانی در نرخ تحصیل در مقطع دبستان بارز است. مناطق محروم، مرزنشین و دو زبانه مانند سیستان و بلوچستان، کردستان و آذربایجان غربی در سال‌های اخیر با حدود ۹۰ درصد پوشش تقریبی، کمترین نرخ ثبت‌نام دبستان را دارا هستند.
  - دو پژوهش ملی MICS (در دهه هفتاد) و EPDC (در دهه هشتاد) در ایران نشان می‌دهد که سه استان سیستان و بلوچستان، آذربایجان غربی و کردستان بیش از بقیه استان‌ها دارای کودکان بازمانده از تحصیل در مقطع ابتدایی هستند. پژوهش‌هایی که در وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی در یک دهه بعد (سال ۹۵-۹۶) انجام گرفته نیز همچنان گویای شکافی استانی است و نشان می‌دهد که بیشترین نرخ بازماندگی از تحصیل در دوره دبستان با فاصله بسیار نسبت به سایر استان‌ها به سیستان و بلوچستان تعلق دارد. بازماندگی از تحصیل در این استان نزدیک به ۹ درصد بوده، در حالی که این نرخ در سایر استان‌های کشور کمتر از ۲.۶ درصد است.
  - در سال ۱۳۷۰ نرخ کلی ماندگاری (توانایی سیستم آموزشی کشور در نگه‌داری دانش‌آموزان) ۸۳.۷ درصد برای کل کشور بوده است. در حالی که استان‌های سیستان و بلوچستان با ۷۱.۶ درصد، آذربایجان غربی ۷۱ درصد و همدان با ۷۶ درصد کمترین میزان ماندگاری را دارا بوده‌اند. در سال ۱۳۷۸ در کل نرخ ماندگاری به ۹۰.۵ ارتقا یافته است، و سه استان محروم در این شاخص به ترتیب سیستان و بلوچستان با ۷۲.۷ درصد، آذربایجان غربی با ۸۲.۱ درصد و آذربایجان شرقی با ۸۵.۴ درصد بوده‌اند. یافته‌ها در سال ۱۳۹۵ نیز نشان می‌دهد که با وجود افزایش نرخ ماندگاری تا ۹۸.۹ درصد در ابتدایی و ۹۶.۶ درصد در متوسطه اول، شکاف استانی در این مقاطع همچنان بالاست و استان سیستان و بلوچستان در ابتدایی با ۵.۳ و در مقطع متوسطه اول با ۹.۷ درصد بالاترین نرخ‌ها در ترک تحصیل را داراست (معاونت رفاه اجتماعی وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی، ۱۳۹۹پ).
- تمامی شاخص‌های ذکر شده در فوق بیانگر دو روند ناگوار است: (۱) شکاف و نابرابری شدید استانی در حوزه آموزشی؛ (۲) استمرار و پایداری شکاف استانی آموزش در دهه‌های ۱۳۷۰ تا ۱۳۹۰. در نهایت باید به برخی شاخص‌های محیطی و فیزیکی تشدیدکننده فقر و نابرابری آموزشی در استان سیستان و بلوچستان اشاره کرد. به عنوان نمونه، از نظر ایمنی کلاس‌های درس و مقاومت و کیفیت سازه‌ای مدارس، در برخی از پرخطرترین شاخص‌ها، استان سیستان و بلوچستان با اختلاف رتبه اول را در کشور دارد:
- در میان استان‌های کشور، استان سیستان و بلوچستان با در اختیار داشتن ۴،۴۶۱ کلاس درس دارای بخاری نفتی، رتبه اول را در کشور (مجموع ۲۳،۱۹۰ کلاس دارای بخاری نفتی) به خود اختصاص داده است که رقمی بیش از ۲۰ درصد کل کلاس‌های از این نوع در کشور است. در منطقه سراوان استان سیستان و بلوچستان به تنهایی ۲۲۱۵ کلاس درس در سال ۱۳۹۸ نیازمند استانداردسازی سامانه گرمایشی تشخیص داده شد (سازمان نوسازی، توسعه و تجهیز مدارس کشور، ۱۴۰۰: ۱۸۲).
  - در ابتدای سال ۱۳۹۷، تعداد ۱۰۰۶ کلاس درس با مصالح خشتی و گلی در کشور وجود داشت. در این زمینه نیز استان سیستان و بلوچستان با ۲۱۸ مدرسه خشتی و گلی در رتبه اول کشور قرار داشته و به تنهایی بیش از ۲۰ درصد این نوع مدارس خطر خیز را به خود اختصاص داده است (پیشین: ۱۹۳).

- در سیل‌های حذفاصل فروردین تا دی ۱۳۹۸ در کشور، در مجموع ۱۹۴۴ مدرسه (۴۹۸۹ کلاس) آسیب دید. استان سیستان و بلوچستان با ۴۳۷ مدرسه (۱۱۲۹ کلاس)، و بیش از ۲۰ درصد سهم در کشور، در صدر استان‌های خسارت‌دیده در این زمینه قرار داشته است (پیشین: ۲۴۲). این میزان خسارت خود بیانگر وضعیت نامساعد و نامطلوب مقاومت و ایمنی مدارس در این استان نسبت به سایر استان‌های کشور است.

۴. مسائل و مشکلات استان در حوزه آموزش

مطابق یک گزارش دولتی^۱ در سال ۱۳۹۷ اهم مشکلات استان سیستان و بلوچستان در حوزه آموزش بر اساس شناخت و برآورد مسئولان دولتی استانی برشمرده شده است. این مشکلات در محورهای زیر قابل احصا و دسته‌بندی هستند:

- مشکلات مربوط به نیروی انسانی
  - کمبود حدود ۱۲ هزار معلم با توجه به گستردگی و پراکندگی نقاط جمعیتی و بالا بودن شاخص نسبت دانش‌آموز به معلم که در استان ۱۷/۲ است (شاخص کشوری ۱۲/۶۵ است)؛
  - درخواست‌های فراوان انتقالی معلمان از مبدأ استان سیستان و بلوچستان؛
  - امتناع از پذیرش ساعت تدریس غیرموظف توسط دبیران (به علت تأخیر و تعدیل پرداخت‌های مربوط)؛
  - عدم وجود انگیزه کافی برای معلمان جهت دانش‌افزایی؛
  - افت تحصیلی از محل تدریس موظف (اجباری) مدیران و معاونان مدارس و تداخل فکری و عملی برای ایشان با امر تدریس.
- مشکلات مربوط به دسترسی آموزشی
  - کمبود پنج هزار کلاس درس جدید با توجه به نرخ بالای موالید؛
  - دارا بودن تعداد زیادی کودک بازمانده از تحصیل؛
  - تکرار پایه دوره ابتدایی؛
  - چالش ثبت‌نام و هدایت تحصیلی و محدودیت ظرفیت رشته‌ها با توجه به پراکندگی جغرافیایی و تراکم حداقلی جمعیت استان (وسعت زیاد استان) و عدم امکان تأسیس هنرستان‌های فنی؛
  - کاهش آمار دانش‌آموزی مدارس شبانه‌روزی به سبب محدودیت امکانات و اعتبارات مورد نیاز برای فعالیت‌های مورد انتظار این مدارس؛
  - نیاز دانش‌آموزان به لوازم اولیه مدرسه نظیر کیف و کفش و برخی مواد غذایی با توجه به سطح پایین درآمد خانواده‌ها.

۱. «آموزش و پرورش در سیستان و بلوچستان و چالش‌ها و راهکارهای آن»، میزگرد با حضور معاون آموزش ابتدایی اداره کل آموزش و پرورش، معاون اداره کل نوسازی، توسعه و تجهیز مدارس، رئیس اداره آموزش و پرورش استثنایی و رئیس آموزش و پرورش عشایر سیستان و بلوچستان. خبرگزاری ایرنا. ۲۷ آذر ۱۳۹۷. لینک:

<https://www.irna.ir/news/83138328>

نستوه، محمد. ۱۳۹۷. «تحلیل ساماندهی نیروی انسانی و چالش‌های آموزش و پرورش استان سیستان و بلوچستان». خبرگزاری رسانه معلم. ۱۵ آبان ۱۳۹۷. لینک:

<https://moallempress.ir/?p=9486>

- مشکلات زیرساختی

- استاندارد نبودن فضاهای آموزشی موجود؛
- کمبود شدید فضا و تجهیزات خوابگاهی، آزمایشگاهی و کارگاهی و مستعمل بودن امکانات موجود؛
- کمبود وسایل توانبخشی برای دانش‌آموزان مدارس استثنایی؛
- کمبود امکانات مدارس هوشمند؛
- نبود اعتبار سرویس ایاب و ذهاب دانش‌آموزان.

بنا به ارزیابی اداره کل آموزش و پرورش سیستان و بلوچستان از مشکلات این استان در حوزه آموزش و پرورش در سال ۱۴۰۱ اهم چالش‌ها و مسائل عبارت‌اند از:

- رشد فزاینده جمعیت دانش‌آموزی؛
- پهناوری و پراکندگی نامتعارف جمعیت در سیستان و بلوچستان؛
- تراکم بالای جمعیت در کلاس‌های درس؛
- بازماندگان از تحصیل و موضوع ترک تحصیل، به دلایلی مانند اشتغال زود هنگام در پسران در مناطق مرزی و ازدواج زود هنگام برای دختران؛
- مشکلات اقتصادی و اجتماعی و حاشیه‌نشینی.

اکنون با مرور مسائل و مشکلات ذکر شده، به اقدامات و برنامه‌های سازمان‌های دولتی، نهادهای عمومی وابسته به حکومت و سازمان‌های مردم‌نهاد و خیریه در راستای کاهش ابعاد فقر آموزشی و رفع مسائل و مشکلات استان سیستان و بلوچستان در حوزه آموزش می‌پردازیم.

۵. تجارب عملی فقرزدایی آموزشی

وزارت آموزش و پرورش

طی سال‌های ۱۴۰۰-۱۳۹۶ وزارت آموزش و پرورش در چارچوب برنامه مدون اجرایی سند تحول در طول برنامه ششم توسعه، طرح‌ها و برنامه‌هایی برای ارتقای وضعیت آموزشی کشور اجرا کرد؛ تعدادی از این طرح‌ها با تمرکز و تأکید بر مناطق محروم، استان‌های مرزی و حاشیه شهرها است (دبیرخانه شورای هماهنگی و اجرایی سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰). در راستای اجرای این برنامه‌ها، طرح‌هایی توسط وزارت آموزش و پرورش طی سال‌های ۱۳۹۶-۱۴۰۰ اجرا شده که در ادامه مهمترین آن‌ها را معرفی می‌کنیم.^۲

۱. «وجود ۴۲ هزار بازمانده از تحصیل چالشی اساسی در سیستان و بلوچستان». خبرگزاری ایسنا، ۲۵ خرداد ۱۴۰۱. لینک:

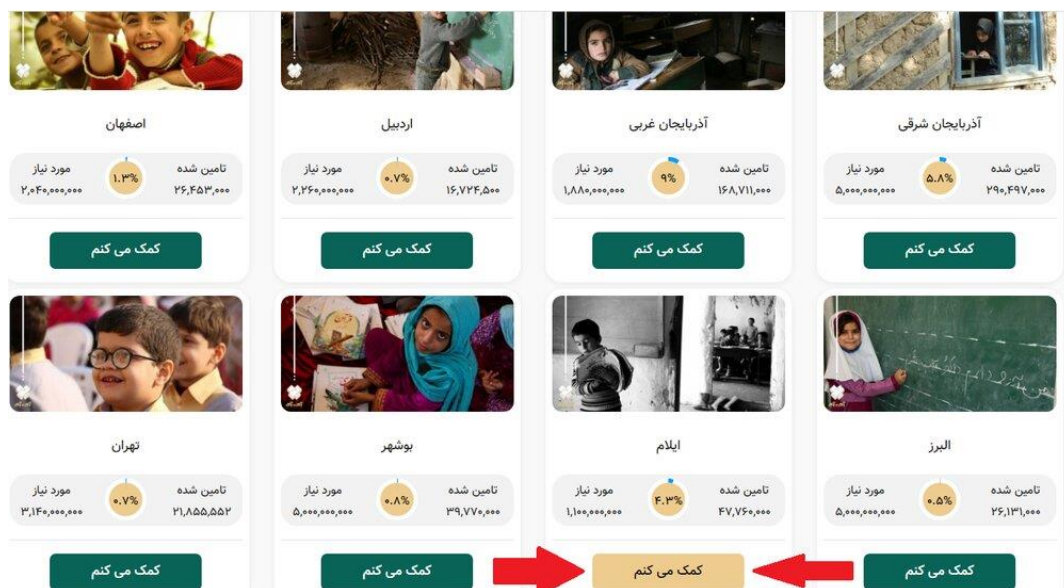
<https://www.isna.ir/news/1401032517422>

۲. لازم به ذکر است که ذیل سند تحول آموزش بنیادین و بسته‌های اجرایی تحول‌آفرین، تعداد زیادی برنامه توسط وزارت آموزش و پرورش تدوین و اجرایی شده است از جمله: مدرسه خوانا (ارتقای مهارت‌های خواندن، نوشتن و آداب زندگی)؛ مهارت‌محوری و سمپاد؛ کیفیت‌بخشی به اجرای برنامه ویژه مدرسه (بوم)؛ هر دانش‌آموز یک نقش اجتماعی؛ کنترل وزن و چاقی در دانش‌آموزان و ... . از آنجا که شمار زیادی از این برنامه‌ها تمرکز و تأکید خاصی بر مناطق کم‌برخوردار و مرزی کشور از جمله استان سیستان و بلوچستان نداشته است (و بلکه برخی

طرح آجر به آجر (فرایند جمع‌سپاری و گسترش مشارکت‌های مردمی)

در طرح «آجر به آجر» وزارت آموزش و پرورش در پی راهبرد جذب منابع خرد از جمعیت گسترده‌تری از افراد خیر در مقایسه با خیرین مدرسه‌ساز است. این راهبرد جدید مبتنی بر مفهوم تأمین مالی جمعی (Crowdfunding) است و بر کمک‌های خرد مردمی تمرکز دارد. تأمین مالی جمعی یک روش ابتکاری است که در آن، مردم طی یک حرکت دسته‌جمعی (عمدتاً بر بستر اینترنت)، به منظور تأمین بودجه مورد نیاز برای راه‌اندازی یک پروژه جدید، حمایت از کسب و کارهای نوپا و همچنین مشارکت در فعالیت‌های خیریه، اقدام به جمع‌آوری سرمایه حاصل از تجمیع منابع مالی خرد یا متوسط می‌کنند (وزارت آموزش و پرورش، ۱۳۹۹ الف: ۸۶). طرح مذکور در سال ۱۳۹۹ با همکاری سازمان نوسازی، توسعه و تجهیز مدارس کشور، ادارات کل آموزش و پرورش استان‌های کشور و جامعه خیرین مدرسه‌ساز کلید خورد و پایگاهی (ajorbajor.ir) برای جذب کمک‌های مردمی خرد در این راستا طراحی شد. مطابق گزارش ارائه‌شده در این پایگاه، تاکنون بیش از یک میلیون نفر از مردم اقدام به ارائه کمک مادی کرده‌اند. در حال حاضر، در این پایگاه، آمار کمی مشخصی از حجم کمک‌های گردآوری‌شده، مدارس ساخته‌شده ذیل این طرح، در سطح کشوری یا استانی و امثال آن ارائه نشده است.

پرسش مهم در این رابطه این است که آیا اساساً ورود وزارت آموزش و پرورش به عنوان یک نهاد کلان سیاست‌گذاری آموزشی در کشور به این قبیل حوزه‌ها، که طبعاً در بطن حوزه مدنی قابل پیگیری است، موضوعیت دارد یا سبب تقلیل یک وزارتخانه محوری، با برنامه‌های توسعه راهبردی، به یک نهاد کوچک خیریه می‌شود؟ گویا واسپاری مسئولیت این امر در مراحل بعدی از وزارتخانه به جامعه خیرین مدرسه‌ساز در راستای همین اصلاح رویکرد بوده است.

شکل ۹- تصویری از پایگاه «آجر به آجر» در سال ۱۳۹۹^۱

برنامه‌ها نظیر «هر دانش‌آموز یک مهارت» با تمرکز بر «مناطق از لحاظ اقتصادی نسبتاً برخوردار» طراحی و اجرا شده و در سطح ملی بدون تمرکز بر استان‌های کم‌برخوردار اجرا شده، در بخش حاضر این برنامه‌ها معرفی نشده‌اند یا به شکل اجمالی معرفی شده‌اند.

۱. «آجر به آجر، کمپین مردمی ساخت و نوسازی مدرسه‌های ایران». خبرگزاری ایمننا. ۱۵ مهر ۱۳۹۹. لینک:

طرح آشتی با آموزش (آبا)

طرح آشتی با آموزش با هدف افزایش نرخ پوشش تحصیلی و کاهش آمار دانش‌آموزان بازمانده از تحصیل، تغییر در روش‌های آموزشی و استفاده از آموزش‌های مبتنی بر فناوری‌های نوین با انعطاف در زمان و مکان و کمک به جبران بخشی از کمبود نیروی انسانی آموزش و پرورش در دوره متوسطه، با تمرکز بر مدارس آموزش از راه دور، به دلیل انعطاف در جذب دانش‌آموزان و به سبب تنوع در روش‌ها و انعطاف در زمان و مکان طراحی شد.

این طرح پس از تدوین ابتدا در سال تحصیلی ۹۹-۱۳۹۸ در یک منطقه و به تدریج در ۶ منطقه جنوب استان سیستان و بلوچستان با حمایت خیرین و با همکاری بنیاد توسعه فناوری و مؤسسان ۱۶ مدرسه آموزش از راه دور در قالب ۵۲ کلاس اجرا شده است، و مطالعات لازم برای توسعه طرح در ۱۰ شهرستان و منطقه شمال استان و سایر مناطق هدف در استان‌های کشور نیز صورت گرفته است.

این طرح ابتدا در یکی از روستاهای شهرستان قصرقند به نام روستای تلنگ مورد آزمایش قرار گرفت و با استقبال دانش‌آموزان مواجه شد، به گونه‌ای که بدون اطلاع‌رسانی ۹۴ نفر جذب شدند. سپس با همراهی جمعیت خیریه امام علی در پنج نقطه منطقه لاشار، کلاس‌های اقماری با محوریت دو مدرسه آموزش از راه دور تشکیل و در نهایت با ساماندهی ۱۶ مدرسه، ۵۲ کلاس در شش منطقه جنوب استان با همت خیرین، عملیات جذب دانش‌آموزان بازمانده از تحصیل رونق یافت. این طرح به دلیل انعطاف در روش و زمان و مکان آموزش تاکنون بیش از ۸۶۶ نفر از دانش‌آموزان را به چرخه آموزش وارد کرده است (وزارت آموزش و پرورش، ۱۳۹۹ الف: ۲۱۳-۲۰۷).

برنامه نظام مراقبت اجتماعی دانش‌آموزان (نماد)

برنامه نظام مراقبت اجتماعی دانش‌آموزان (نماد) یکی از برنامه‌ها در زمینه پیشگیری، کنترل و کاهش آسیب‌های اجتماعی دانش‌آموزان است که از شناسایی تا آموزش، درمان و مددکاری اجتماعی را شامل می‌شود. اهداف اختصاصی و سیاست‌های اجرایی این برنامه شامل ظرفیت‌سازی برای تحقق مداخلات سریع، افزایش نرخ پوشش بخش غربالگری، توسعه بخش آموزش‌های ارتقایی، توسعه خدمات درمانی و مددکاری اجتماعی، بهره‌گیری از ظرفیت فضای مجازی و به ویژه شبکه «شاد» و توسعه و تقویت زیرساخت‌های فنی شبکه یکپارچه «نماد» است.

این برنامه از سال ۱۳۹۵ در استان سیستان و بلوچستان آغاز شده و آموزش‌ها به صورت پایلوت در سال ۱۳۹۶ اجرایی شده است، و در مرحله پایلوت، دو منطقه شهری ناحیه یک آموزش و پرورش زاهدان و شهرستان زهک انتخاب شدند. در سال اول اجرای طرح، در هر مقطع، دو مدرسه دخترانه و پسرانه و مجموعاً ۱۲ مدرسه تحت پوشش این طرح قرار گرفته و ۳،۱۹۷ رکورد بر اساس آموزش‌هایی که به نیروهای آموزش والدین انجام شده در سامانه ثبت شد. حاصل این آموزش‌ها شناسایی ۸۵۲ آسیب اجتماعی بوده، که در استان شش آسیب مورد بررسی قرار می‌گیرد. ۲۶ درصد این گروه مورد مطالعه واجد آسیب تشخیص داده شده‌اند.^۱

<https://www.imna.ir/news/448118>

۱. «اجرای طرح نماد» در ۱۲ مدرسه در سیستان و بلوچستان». خبرگزاری پانا. ۸ خرداد ۱۳۹۷. لینک:

<https://www.pana.ir/news/825882>

تا سال ۱۴۰۰ جمعاً ۲۱،۵۰۰ دانش‌آموز در ۱۵۴ مدرسه از خدمات این طرح بهره‌برداری کردند. در اجرای این طرح در استان، طی سال‌های ۱۳۹۸ و ۱۳۹۹، بیش از ۱۳ هزار نفر اعم از دانش‌آموزان، والدین و مربیان مدارس مخاطب آموزش‌های ارتقایی، فرزندپروری و توانمندسازی قرار گرفتند و بیش از ۴ هزار دانش‌آموز نیز از طریق سامانه نماد مخاطب تکنیک‌های غربالگری واقع شدند. شیوع ویروس کرونا، کمبود سامانه‌های هوشمند ارتباطی و آموزشی در جامعه هدف دانش‌آموزان زهک و ناحیه یک زاهدان و کمبود اعتبارات اجرای طرح، چالش‌های اجرای طرح در مرحله پایلوت بوده است.^۱

برنامه یاریگران زندگی

برنامه یاریگران زندگی از برنامه‌های طراحی شده توسط ستاد مبارزه با مواد مخدر است که با هدف آموزش و آگاهی‌بخشی در راستای پیشگیری از اعتیاد در محیط‌های مختلف از جمله مدارس، محیط‌های کارگری، فضای مجازی و نظیر آن اجرایی شده است. تمرکز اصلی این طرح بر دانش‌آموزان و خانواده‌های آنان است، و در همین راستا، از سال ۱۳۹۸، طرح با همکاری وزارت آموزش و پرورش در مدارس کشور اجرایی شد. اجرای فعالیت کانون یاریگران زندگی ذیل برنامه ارتقای مهارت‌های اجتماعی دانش‌آموزان از سال ۱۳۹۸ در سطح کشور از جمله در استان سیستان و بلوچستان آغاز شده است.

مطابق آمار ارائه شده توسط اداره کل آموزش و پرورش سیستان و بلوچستان در سال تحصیلی ۱۳۹۸-۱۳۹۹، طرح یاریگران زندگی در ۲،۰۰۷ مدرسه استان اجرا شده و ۱۲ هزار دانش‌آموز تحت پوشش این طرح قرار گرفته‌اند. ۳۲ کانون یاریگری زندگی نیز در شهرستان‌ها و مناطق این استان ایجاد شده است.^۲

طرح هدایت (هر دانش‌آموز یک تبلت)

طرح هدایت، که مخفف عبارت «هر دانش‌آموز یک تبلت» است، از فروردین ۱۴۰۰ و در پی تعطیلی مدارس به سبب شیوع ویروس کرونا با ابتکار وزارت آموزش و پرورش در کشور آغاز شد. شبکه شاد که توسط این وزارتخانه در سال ۱۳۹۹ راه‌اندازی شد و به بهره‌برداری رسید، به سبب مشکل دسترسی شمار وسیعی از دانش‌آموزان به آن، به ویژه در مناطق محروم، مورد انتقاد بوده است. برای کاهش مشکل دسترسی دانش‌آموزان در مناطق محروم به زیرساخت فناوری شبکه شاد (تبلت) ماموریت ویژه تحت عنوان نهضت تأمین تجهیزات ارتباطی هوشمند (تبلت، گوشی و...) یا طرح هدایت (هر دانش‌آموز یک تبلت، هر تبلت یک کلاس یک مدرسه) به مرحله اجرا در آمد (دفتر فناوری اطلاعات و ارتباطات وزارت آموزش و پرورش، ۱۴۰۰). مطابق آمار ارائه شده توسط وزارت آموزش و پرورش تا مهر ۱۴۰۰ جمعاً ۳۶۱ هزار تبلت و گوشی هوشمند به دانش‌آموزان کم‌برخوردار در قالب طرح هدایت اهدا شد. اما مطابق همین گزارش، هنوز یک میلیون و ۶۷۸ هزار دانش‌آموز از دسترسی به وسایل هوشمند آموزشی محروم هستند. استان‌های یزد، مازندران، قزوین، شهر

۱. «پوشش سراسری مدارس استان سیستان و بلوچستان در سامانه نماد». روابط عمومی معاونت اجتماعی و پیشگیری از وقوع جرم دادگستری کل استان سیستان و بلوچستان. ۳۰ مهر ۱۴۰۰. لینک:

<https://scpd.eadl.ir/news/اخبار-استانی/ID/29974/categoryId/39>

۲. «۱۲ هزار دانش‌آموز سیستان و بلوچستانی تحت پوشش طرح یاریگران زندگی قرار دارند». خبرگزاری پانا. ۱۶ دی ۱۳۹۹. لینک: <https://www.pana.ir/news/1152551>

تهران، زنجان، بوشهر، قم، خوزستان، همدان و اصفهان استان‌هایی هستند که بالاترین درصد اهدای تبلت نسبت به دانش‌آموز را داشته‌اند.^۱

از میزان تبلت‌های اهداشده به دانش‌آموزان استان سیستان و بلوچستان در چارچوب این طرح آمار نهایی و کاملی ارائه نشده است.

طرح جبران و تثبیت یادگیری (ویژه دانش‌آموزان مقطع ابتدایی)

این طرح از تیرماه ۱۴۰۰ در مقطع ابتدایی در سطح کشور بر اساس تفاهم‌نامه سه‌جانبه مورخ اسفند ۱۳۹۹ بین وزارت آموزش و پرورش، دانشگاه فرهنگیان و سازمان بسیج دانشجویی کلید خورد و هدف کلی آن مداخله آموزشی و جبران یادگیری دانش‌آموزان دارای افت تحصیلی بوده است.

گروه هدف این طرح تمامی دانش‌آموزان دوره اول ابتدایی دارای سطوح عملکرد تحصیلی «نیاز به آموزش و تلاش بیشتر» و «قابل قبول» در دروس فارسی و ریاضی و تمامی دانش‌آموزان دوره دوم ابتدایی دارای سطوح عملکرد «نیاز به آموزش و تلاش بیشتر» و «قابل قبول» در دروس فارسی، ریاضی و علوم است. بازه فاز اول اجرای برنامه از ۱۹ تیرماه تا ۳ شهریورماه ۱۴۰۰، به میزان ۲ جلسه آموزشی در هر هفته، جمعاً ۱۴ جلسه آموزشی بوده است. فاز دوم این طرح نیز از ۱۲ تیر ۱۴۰۱ تا ۱۲ شهریورماه ۱۴۰۱ اجرا شد. گزارشی از نتایج و اثربخشی مرحله اول اجرای این طرح در کشور از جمله در استان سیستان و بلوچستان توسط وزارت آموزش و پرورش منتشر نشده است.

طرح جبران و تثبیت یادگیری (ویژه دانش‌آموزان مقطع متوسطه اول، دوم و فنی و حرفه‌ای)

این طرح با هدف کاهش نرخ ترک تحصیل، افزایش نرخ فارغ‌التحصیلی، کاهش فاصله آموزشی ایجادشده در دوران آموزش مجازی بین دانش‌آموزان مناطق محروم و کم‌برخوردار نیز از سال ۱۴۰۱ در وزارت آموزش و پرورش کلید خورده است. طبق برنامه‌ریزی انجام‌شده ۲۰ درصد دانش‌آموزان دوره متوسطه، که موفق به کسب حدنصاب لازم در امتحانات خرداد نشده‌اند یا دانش‌آموزانی که به صلاح‌دید شورای مدرسه با افت نمره مواجه شده‌اند، جامعه هدف این طرح هستند. مدت اجرای طرح به مدت ۸ هفته و ۳۰ تا ۳۶ ساعت برای هر عنوان درس است. در این دوره ۴ عنوان درسی به دانش‌آموزان آموزش داده خواهد شد که ۲ عنوان هماهنگ استانی و ۲ عنوان بنا بر تشخیص کمیته کیفیت‌بخشی آموزشی مناطق و شهرستان‌ها تعیین شده است. ۷۰۰ پایگاه تابستانی ویژه اجرای این طرح در سراسر استان سیستان و بلوچستان ایجاد شده و پیش‌بینی می‌شود تعداد این پایگاه‌ها به هزار مورد افزایش یابد.

برنامه نهضت نصیب آموزشی یکسان

طرح کشوری نهضت نصیب آموزشی یکسان از دیگر طرح‌های آموزش و پرورش است که از سال ۱۳۹۹ در دولت دوازدهم آغاز شده و در دولت سیزدهم دنبال می‌شود. «پوشش تحصیلی صددرصدی»، «ارتقای کیفیت یادگیری و عملکرد

۱. «اهدای ۳۶۱ هزار تبلت و گوشی هوشمند به دانش‌آموزان کم‌برخوردار در قالب طرح هدایت». خبرگزاری پانا. ۲۴ مهر ۱۴۰۰. لینک:

<https://www.pana.ir/news/1221782>

آموزشی-تربیتی دانش‌آموزان در تمام شاخص‌های مرتبط در مناطق لازم‌التوجه، «تحقق اهداف دوره ابتدایی»، «رشد شاخص‌های توسعه‌یافتگی آموزشی»، «آموزش و هم‌افزایی در راستای افزایش مشارکت همه نهاد‌های درون و برون سازمانی در کاهش فقر یادگیری و نابرابری آموزشی»، «تجهیز مدارس ۶۴ شهرستان هدف به تجهیزات آموزشی»، «ارتقای سطح آموزش برنامه‌نویسی در ۶۴ شهرستان هدف، حداکثر به میزان ۳۰ درصد نسبت به سال گذشته» و «ارتقا و توانمندسازی نیروی انسانی در راستای افزایش فرصت‌های برابر آموزشی» به عنوان اهداف کیفی و کمی این طرح اعلام شده است.^۱

اولین مرحله اجرای این طرح در سال ۱۳۹۹ در شهرستان مشهد بوده است.^۲ در سال ۱۴۰۰ از بین ۴۴۹ شهرستان کشور که در شاخص‌های توسعه‌یافتگی آموزشی دوره ابتدایی مورد بررسی قرار گرفتند، از هر استان، دو شهرستان که پایین‌ترین نمره در شاخص‌های ترکیبی آموزش را دارند به عنوان مناطق هدف اجرای طرح انتخاب می‌شوند و در نتیجه این طرح جمعاً در ۶۴ شهرستان اجرا خواهد شد. هرچند مطابق برخی اخبار، در برخی از استان‌ها مانند مازندران و سیستان و بلوچستان، بنا به تشخیص استان، این طرح در سایر شهرستان‌های محروم این دو استان نیز اجرا می‌شود. اما بر اساس اعلام اداره کل آموزش و پرورش سیستان و بلوچستان، طرح کشوری نهضت نصیب آموزشی یکسان در شهرستان‌های راسک و سرباز این استان، که پایین‌ترین نمره در شاخص‌های ترکیبی آموزش را داشته‌اند، اجرا می‌شود.

طرح بسته امنیت غذایی دانش‌آموزان (تغذیه رایگان دانش‌آموزی) در سیستان و بلوچستان

چهل درصد دانش‌آموزان در کشور تغذیه مناسبی ندارند و مصرف سرانه شیر بین این گروه سنی نسبت به وضعیت مطلوب بسیار پایین است. میانگین وزن دانش‌آموزان استان سیستان و بلوچستان نسبت به میانگین کشور بسیار پایین است، و برای رفع سوءتغذیه دانش‌آموزان، هم به اجرای برنامه مکمل یاری آهن و ویتامین‌ها و هم به پوشش تغذیه‌ای نیاز است. در همین راستا، طرح تغذیه رایگان دانش‌آموزی، از اردیبهشت ۱۴۰۱، به طور اختصاصی در استان سیستان و بلوچستان توسط وزارت آموزش و پرورش و در راستای تحقق ساخت زیستی و بدنی آغاز شده است. برای اجرای این طرح، ۱۱۵۰ میلیارد تومان اعتبار پیش‌بینی شده است. مطابق برنامه‌ریزی اداره کل آموزش و پرورش سیستان و بلوچستان، با اجرای طرح بسته امنیت غذایی دانش‌آموزان، ۴۰ هزار دانش‌آموز در استان سیستان و بلوچستان تا پایان سال تحصیلی (خرداد ۱۴۰۱) به صورت آزمایشی مورد حمایت قرار گرفته‌اند، با این هدف که از مهرماه سال ۱۴۰۱ این طرح با پوشش حداکثری دانش‌آموزان در استان اجرایی شود.^۳

سازمان نوسازی، توسعه و تجهیز مدارس کشور

۱. «دستورالعمل نصیب آموزشی یکسان برای دانش‌آموزان ابلاغ شد». خبرگزاری ایسنا، ۷ شهریور ۱۴۰۰. لینک:

<https://www.isna.ir/news/1400060704639>

۲. «نهضت نصیب آموزشی طرحی برای آشتی با عدالت آموزشی». خبرگزاری شبستان، ۲۳ اسفند ۱۳۹۹. لینک:

<http://shabestan.ir/detail/News/1036652>

۳. «طرح بسته امنیت غذایی دانش‌آموزان در سیستان و بلوچستان کلید خورد». پورتال اداره کل آموزش و پرورش سیستان و بلوچستان. ۲۴

اردیبهشت ۱۴۰۱. لینک: <https://sb.medu.ir/fa/news/item/1955170>

سازمان نوسازی، توسعه و تجهیز مدارس کشور در سال ۱۳۵۴ به منظور «احداث، توسعه، ترمیم و نوسازی ساختمان مدارس، تهیه لوازم و تجهیزات مورد نیاز آنها و نیز تعیین معیارها و استانداردهای مطلوب فضاهای آموزشی و پرورشی»، در وزارت آموزش و پرورش تأسیس شد و پس از پیروزی انقلاب اسلامی به عنوان بازوی عمرانی عهده‌دار ساخت و تأمین فضاهای آموزشی و پرورشی در سراسر کشور و خارج از کشور شد. این سازمان طی سال‌های اخیر طرح‌های متعددی را برای بازسازی و نوسازی و ساخت مدارس در کشور با همکاری بخش مدنی (با محوریت جامعه خیرین مدرسه‌ساز) عملیاتی کرده است. در ادامه، طرح‌هایی برای معرفی انتخاب شده‌اند که نقش اصلی در اجرای آن‌ها بر عهده سازمان نوسازی، توسعه و تجهیز مدارس کشور بوده و در استان سیستان و بلوچستان بروز و ظهور قابل توجه داشته‌اند.

صنعتی‌سازی در مدارس: از سال ۱۳۹۶ سیاستگذاری سازمان نوسازی، توسعه و تجهیز مدارس کشور بر این قرار گرفت تا با هدف افزایش طول عمر مدارس، صنعتی‌سازی به شکل اصولی و علمی آن در روند ساخت‌وساز مدارس نهادینه شود. از مجموع ۲۷۱ پروژه مدرسه‌سازی صنعتی، ۴۱ پروژه در استان سیستان و بلوچستان بوده، که تمام این ۴۱ پروژه از سیستم LSF^۱ استفاده کرده‌اند (سازمان نوسازی، توسعه و تجهیز مدارس کشور، ۱۴۰۰: ۱۵۵-۱۵۲).

مدارس عشایری: پس از تغییر و تحولات سال‌های اخیر در ساخت‌وساز مدارس کشور، مشخص گردید که یکی از مواردی که پا به پای سایر مدارس شهری و روستایی از نظر کیفیت و سرعت به شرایط مطلوبی دست نیافته، مدارس با مقیاس‌های کوچک‌تر (۱ تا ۳ کلاس) در مناطقی است که به دلایلی از جمله بُعد مسافت از مراکز استان‌ها و صعب‌العبور بودن، از نظر کیفی و کمی کمتر از سطح انتظار رشد نموده‌اند. در میان مدارس کوچک‌مقیاس، مدارس عشایری به دلیل شرایط خاص اقلیمی و زندگی عشایری و همین‌طور صعب‌العبور بودن دسترسی‌ها به این مدارس، شرایط ویژه‌تری دارند. بر همین اساس، ساخت مدارس عشایری از سال ۱۳۹۹ در اولویت سازمان نوسازی مدارس قرار گرفته است. به لحاظ تعداد مدارس عشایری، استان سیستان و بلوچستان، پس از استان‌های خوزستان، آذربایجان غربی، فارس، کرمان، کرمانشاه و لرستان قرار داد. بیش از ۴۰۰ مدرسه عشایری در استان سیستان و بلوچستان عمدتاً از نوع ساختمان (بیش از ۳۰۰ مدرسه) و کانتینر (بیش از ۵۰ مدرسه) هستند (سازمان نوسازی، توسعه و تجهیز مدارس کشور، ۱۴۰۰: ۱۶۱-۱۵۷).

استانداردسازی سامانه گرمایشی و سرمایشی فضاهای آموزشی، تربیتی و ورزشی: وقوع حوادث ناگوار آتش‌سوزی در مدارس دارای بخاری نفتی، و مخاطرات همیشگی وجود سامانه‌های غیراستاندارد در فضاهای آموزشی، تربیتی و ورزشی، لزوم انجام اقداماتی برای حذف و اصلاح این گونه سامانه‌ها را ایجاب کرده است. این موضوع از سال ۱۳۸۵ مدنظر قرار گرفته و در قانون بودجه سال ۱۳۹۲ اعتبار علی‌الحساب تخصیصی از محل وجوه واریزی هزینه گاز مصرفی برای آن در نظر گرفته شده است. در میان استان‌های کشور، استان سیستان و بلوچستان، با در اختیار داشتن ۴۴۶۱ کلاس درس دارای بخاری نفتی، رتبه اول را (۲۳۱۹۰ کلاس دارای بخاری نفتی) به خود اختصاص داده که رقمی بیش از ۲۰ درصد کل کلاس‌های از این نوع در کشور است. در منطقه سراوان استان سیستان و بلوچستان به تنهایی ۲۲۱۵ کلاس درس در سال ۱۳۹۸ نیازمند استانداردسازی سامانه گرمایشی تشخیص داده شد.

۱. سازه LSF مخفف کلمه LightWeight Steel Frame یا همان سازه پیش‌ساخته سبک است. یکی از مزایای اصلی اسکلت فلزی سبک، تطبیق‌پذیری آن و طیف وسیعی از انواع ساختمان‌هایی است که می‌توان از آن استفاده کرد.

درصد سهم در کشور، در صدر استان‌های خسارت‌دیده در این زمینه قرار داشته است (سازمان نوسازی، توسعه و تجهیز مدارس کشور، ۱۴۰۰: ۲۴۲-۲۴۰). اما نکته قابل تأمل این است که سهم اعتبارات تخصیص‌یافته برای بازسازی این مدارس به استان سیستان و بلوچستان تنها ۲۰ درصد بوده است. این در حالی است که سهم اعتبار تخصیص‌یافته برای برخی استان‌های آسیب‌دیده نظیر خراسان شمالی و ایلام بیش از ۹۵ درصد بوده است. در مجموع بازسازی مدارس آسیب‌دیده از سیل در استان تنها ۱۸ درصد پیشرفت فیزیکی داشته، که این میزان برای تمام استان‌های کشور بالای ۷۰ درصد (و قریب به اتفاق استان‌ها بالای ۹۰ درصد) بوده است. این موضوع با فاصله زمانی وقوع سیل در استان سیستان و بلوچستان (دی ۱۳۹۸) نسبت به سری اول سیل‌ها (فروردین ۱۳۹۸) قابل توضیح نیست؛ چرا که سیل استان سیستان و بلوچستان تقریباً همزمان با استان‌های کرمان و هرمزگان بوده است؛ اما پیشرفت کلی این دو استان در بازسازی مدارس به ترتیب ۷۳ و ۹۱ درصد بوده است. در گزارش سازمان نوسازی کشور، توضیحی در مورد این شکاف قابل توجه در بازسازی مدارس استان‌ها و درصد اعتبارات تخصیص‌یافته ارائه نشده است.

جدول ۱۷ - وضعیت بازسازی مدارس آسیب‌دیده از سیل‌های سال ۱۳۹۸ در استان‌های کشور

ردیف	استان	تعداد مدارس آسیب‌دیده	تعداد مدارس عملیاتی شده	تعداد مدارس آسیب‌دیده و اعتبارات اختصاص یافته در سامانه سجاد		وضعیت اعتبارات، تعداد مدارس آسیب‌دیده و پیشرفت میانگین (از محل اعتبارات ماده ۱۰ آسیب‌های میانگین (از محل سایر منابع) پیشرفت					کل	
				میزان اعتبار مورد نیاز	میزان اعتبار تخصیص یافته	تعداد مدارس	تعداد مدارس آسیب‌دیده	تعداد مدارس فیزیکی	تعداد مدارس فیزیکی	تعداد مدارس فیزیکی		تعداد مدارس فیزیکی
۱	خوزستان	۱۱۴	۱۱۴	۸۳۱.۵۷۱	۱۱۴	۱۱۴	۱۱۴	۰	۰	۰	۰	تخریب و تعمیراتی
۲	لرستان	۴۲۳	۴۲۳	۲.۲۸۸.۶۱۸	۴۱۲	۴۲۳	۴۲۳	۶۰۰.۰۰۰	۲۶	۱۵۷	۱۰۲۲	تخریب و تعمیراتی
۳	گلستان	۳۲۵	۳۲۵	۹۹۷.۱۲۸	۲۱۸	۳۲۵	۳۲۵	۴۲۰.۰۰۰	۴۲	۱۸۱	۱۱۷۷	تخریب و تعمیراتی
۴	مازندران	۱۱۷	۱۱۷	۱۷۵.۰۳۰	۶۶	۱۱۷	۱۱۷	۱۵۰.۰۰۰	۸۶	۶۲	۴۲۴	تعمیراتی
۵	ایلام	۴۸	۴۷	۱۵۳.۱۹۶	۴۸	۴۷	۴۸	۱۵۰.۰۰۰	۹۸	۴۷	۲۱۴	-
۶	چهارمحال و بختیاری	۱۴۱	۴۴	۱۱۶.۹۱۹	۱۴۱	۴۴	۱۴۱	۱۰۰.۰۰۰	۸۶	۴۴	۲۸۶	-
۷	خراسان شمالی	۱۰۵	۹۶	۸۳.۸۵۰	۱۰۵	۹۶	۱۰۵	۸۰.۰۰۰	۹۵	۹۶	۳۷۷	-
۸	سیستان و بلوچستان	۴۲۷	۳۶۵	۱.۶۸۵.۶۴۵	۴۲۷	۳۶۵	۴۲۷	۳۳۱.۹۵۷	۲۰	۲۷۰	۱۱۲۹	تخریبی
۹	هرمزگان	۱۱۶	۱۱۶	۶۸۳.۰۰۰	۱۲۶	۱۱۶	۱۱۶	۹۲.۴۴۲	۱۴	۹۳	۲۹۳	تخریبی
۱۰	کرمان	۱۱۱	۱۱۱	۳۶۷.۴۴۰	۱۱۱	۱۱۱	۱۱۱	۴۰.۰۰۰	۱	۱	۷	تخریبی و تعمیراتی
	جمع کل	۱۹۴۴	۱۷۶۳	۷.۳۸۲.۳۹۷	۱۷۷۸	۱۷۶۳	۱۹۴۴	۱.۹۲۸.۳۹۹	۵۲	۹۵۲	۴۹۸۹	۸۱

۱- مقادیر متوسط می باشد. ۲- مقدار متوسط پیشرفت پروژه های عملیاتی می باشد.

منبع: سازمان نوسازی، توسعه و تجهیز مدارس کشور، ۱۴۰۰: ۲۴۲

طرح تکمیل مجتمع‌های آموزشی (حیات طیبه): مجتمع‌های آموزشی، یا مدارس خوشه‌ای، تجمع سه واحد آموزشی از سه دوره تحصیلی و از یک جنسیت در یک مجموعه و یا نزدیک به هم و تحت یک مدیریت است. از نیمه اول سال ۱۳۹۷ تکمیل مجتمع‌های آموزشی نیمه‌کاره در دستور کار سازمان نوسازی مدارس قرار گرفته است. مجموعاً ۴۱ پروژه در قالب ۱۲۶۳ کلاس درس با زیربنای ۲۹۸۱۴۳۸ مترمربع در ۲۴ استان از سال ۱۳۹۱ به صورت نیمه‌کاره رها شده بودند که تکمیل تمامی این مجتمع‌ها تا مهر ۱۴۰۰ انجام گرفته است. استان سیستان و بلوچستان بیشترین سهم را از

مجتمع‌های آموزشی نیمه‌تمام داشت (۸ مجتمع با ۱۳۲ کلاس در دشتیاری، کنارک، چابهار، زاهدان، زابل، ادیمی) که مطابق گزارش سازمان نوسازی همگی تکمیل شده‌اند (سازمان نوسازی، توسعه و تجهیز مدارس کشور، ۱۴۰۰: ۲۴۸-۲۴۳).

طرح احداث ۲۰۰ باب مدرسه در مناطق صعب‌العبور استان سیستان و بلوچستان: این طرح در اسفند ۱۳۹۹ و طی تفاهم‌نامه همکاری میان سازمان نوسازی توسعه و تجهیز مدارس و قرارگاه قدس نیروی زمینی سپاه پاسداران انقلاب اسلامی با کلنگ‌زنی ساخت اولین مدرسه در روستای حاجی‌آباد زاهدان کلید خورده است. برای این طرح اعتبار ۹۹ میلیارد تومان در نظر گرفته شده که در گام اول ۶۳ میلیارد به نیروی زمینی سپاه پاسداران بابت ساخت ۴۳۰ کلاس درس و ۲۵ هزار و ۵۰۰ متر مربع ابنیه آموزشی پرداخت شده و مصالح مورد نیاز نیز خریداری شده است. با انجام این طرح طی سال ۱۴۰۰ قرار بوده ۹۰۰ کلاس درس جدید به آموزش و پرورش سیستان و بلوچستان تحویل شود.^۱

سازمان بهزیستی کشور

فعالیت‌ها و برنامه‌های سازمان بهزیستی کشور در حوزه آموزش معطوف به جامعه هدف این سازمان است. بر همین اساس برنامه‌هایی برای ارتقای آموزش و تحصیل دانش‌آموزان تحت پوشش خود از جمله دانش‌آموزان معلول و فرزندان دانش‌آموز زنان تحت پوشش سازمان اجرا می‌کند. اهم این برنامه‌ها که طی سال‌های ۱۳۹۶-۱۴۰۰ به طور مستمر اجرا شده به شرح زیر است:

- پرداخت کمک‌هزینه تحصیلی به دانش‌آموزان معلول نیازمند
- پرداخت کمک‌هزینه دانش‌آموزی به زنان و فرزندان عضو خانواده‌های تحت پوشش
- برنامه‌های مشارکتی دانش‌آموزان و نوجوانان
- شیوه‌نامه دانش‌آموزی برای جلوگیری از بازماندگی از تحصیل دانش‌آموزان تحت پوشش

در سالنامه‌های آماری سال‌های ۱۳۹۳ تا ۱۳۹۹ سازمان بهزیستی کشور، آمار برنامه‌های فوق در سطح استانی ارائه شده که در مورد سیستان و بلوچستان در جدول زیر قابل مشاهده است. با نیم‌نگاهی به سهم استان در حد فاصل سال‌های ۱۳۹۳ تا ۱۳۹۹ می‌توان با احتیاط این فرض را مطرح کرد که سهم استان سیستان و بلوچستان از برنامه‌های حمایتی حوزه آموزش برای دانش‌آموزان و خانواده‌های تحت پوشش سازمان بهزیستی، افزایش تدریجی مستمری را تجربه کرده است.

جدول ۱۸- سهم استان سیستان و بلوچستان از برنامه‌های اجراشده توسط سازمان بهزیستی کشور در حوزه آموزش

سال	۱۳۹۳	۱۳۹۴	۱۳۹۵	۱۳۹۶	۱۳۹۷	۱۳۹۸	۱۳۹۹
کمک‌هزینه تحصیلی دانش‌آموزان	۶۷،۷۱۱	۲۳،۹۸۱	۳۴،۷۳۷	۴۵،۳۱۷	۷۵،۱۹۵	۵۹،۶۲۸	۶۸،۱۱۵
نیازمند دارای معلولیت	۱،۱۵۰	۳۸۹	۱،۰۴۶	۷۲۲	۲،۴۷۸	۲،۳۰۰	۲،۸۶۳
سهم استان	۱۶٪	۱۶٪	۳۰٪	۱۵٪	۳۲٪	۳۸٪	۴۲٪

۱. «احداث ۲۰۰ مدرسه در مناطق صعب‌العبور سیستان و بلوچستان آغاز شد». خبرگزاری ایسنا. ۲۵ اسفند ۱۴۰۰. لینک:

۸۲،۰۹۷	۷۹،۷۷۱	۷۷،۷۶۹	۸۳،۸۹۷	۷۴،۲۲۷	۷۹،۷۸۲	۸۴،۲۷۹	کشور (نفر)	کمک‌هزینه تحصیلی دانش‌آموزی دریافت‌شده توسط خانواده‌های نیازمند
۱۰،۹۷۰	۶،۹۳۰	۷،۷۸۲	۷،۷۹۵	۸،۱۸۰	۶،۵۹۸	۶،۲۵۷	استان (نفر)	
۱۳،۳۶٪	۸،۶٪	۱۰٪	۹،۳٪	۱۱٪	۸،۲٪	۷،۴٪	سهم استان	
	۱۷،۴۳۸	۱۳۵،۲۷۵	۵۷،۸۸۵	---	---	---	کشور (نفر)	طرح مشارکت اجتماعی دانش‌آموزان در پیشگیری از آسیب‌های اجتماعی ^۱
	۵۴۹	۵،۲۸۵	۱،۹۵۲	---	---	---	استان (نفر)	
	۳،۱٪	۳،۹٪	۳،۳٪	---	---	---	سهم استان	

منبع: سازمان بهزیستی کشور، ۱۴۰۰؛ سازمان بهزیستی کشور، ۱۳۹۹؛ سازمان بهزیستی کشور، ۱۳۹۸؛ سازمان بهزیستی کشور، ۱۳۹۷؛ سازمان بهزیستی کشور، ۱۳۹۶؛ سازمان بهزیستی کشور، ۱۳۹۵؛ سازمان بهزیستی کشور، ۱۳۹۴

کمیته امداد امام خمینی

فعالیت‌های کمیته امداد امام خمینی در حوزه آموزش، علاوه بر فعالیت‌های آموزشی معمول، آمیخته با رنگ و بوی ایدئولوژیک و سیاست‌گذاری فرهنگی این نهاد حمایتی است؛ چنان‌که این فعالیت‌ها در ذیل «امور فرهنگی» انجام گرفته و اهم موارد مرتبط با آموزش شامل راهبردهای زیر است (سالنامه آماری ۱۳۹۹ کمیته امداد امام خمینی: ۹۶-۹۵):

- پوشش خدمات آموزشی و تربیتی متناسب و مبتنی بر آموزه‌های دینی و انقلابی جهت مددجویان مورد حمایت با اولویت دانش‌آموزان، دانشجویان، جوانان در آستانه ازدواج و غیره؛
- تأمین محتواهای آموزشی و فرهنگی مبتنی بر آموزه‌های دینی، قرآنی و انقلابی در قالب بسته‌های هنری و جذاب، براساس شاخص‌های ارتقای فرهنگ دینی و انقلابی مددجویان؛
- شناسایی تمامی دانش‌آموزان بازمانده از تحصیل و یا ترک تحصیل کرده تحت حمایت به منظور ترغیب به تحصیل و یا آموزش‌های فنی و حرفه‌ای؛
- ارائه بسته‌های حمایتی تحصیلی شامل لوازم التحریر و پوشاک برای دانش‌آموزان.

علاوه بر راهبردهای فوق، که در قالب طرح‌های مندرج در جدول زیر تبلور می‌یابند، کمیته امداد دارای تعدادی مجتمع فرهنگی شبانه‌روزی است که از سال ۱۳۶۸ تأسیس شده و شامل مجموعه‌هایی است که در آن‌ها علاوه بر ارائه خدمات فرهنگی، خدمات اسکان شبانه‌روزی برای دانش‌آموزان ارائه می‌شود.

عملکرد کمیته امداد در حوزه آموزش بر اساس سالنامه آماری ۱۳۹۹ این نهاد حمایتی در قالب جدول زیر ارائه شده است. نگاهی به این جدول بیانگر این است که اگرچه سهم استان در تعداد دانش‌آموزان تحت پوشش رقم بالایی است (۱۷،۳ درصد) و رتبه اول کشوری را به خود اختصاص داده است، اما مطابق همین آمار و ارقام، به لحاظ حجم پرداخت کمک‌هزینه تحصیلی، فاصله زیادی میان سهم استان (۴،۳ درصد) با میانگین متوازن استانی (۳،۳ درصد) وجود ندارد. در واقع به نظر می‌رسد میان تعداد دانش‌آموزان تحت پوشش این نهاد در استان سیستان و بلوچستان با حجم کمک هزینه تحصیلی پرداختی تناسبی وجود نداشته باشد.

۱. این برنامه از سال ۱۳۹۸ با عنوان «مشارکت اجتماعی نوجوانان (مانا)» اجرا شده و آمار عملکردی آن نیز مقیاس متفاوتی دارد.

جدول ۱۹- شاخص‌های فعالیت‌های مرتبط با آموزش کمیته امداد امام خمینی در استان سیستان و بلوچستان در سال ۱۳۹۹

سهم استان (درصد)	کشور	استان	شاخص
۱۷.۳٪	۶۴۴,۳۴۵	۱۱۱,۶۷۹	تعداد دانش‌آموزان خانوار مددجو (نفر)
۳.۳٪	۲۶,۵۱۰	۸۹۷	برنامه سوادآموزی مددجویان: معرفی به نهضت سوادآموزی (نفر)
۴.۵٪	۱۹۵۲	۸۹	برنامه سوادآموزی مددجویان: نوسودان (طی دوره و اخذ مدرک) (نفر)
۰.۲٪	۴۴,۵۶۷	۱۱۰	آموزش جامع و متمرکز رشته‌های قرآنی برای مددجویان
۴.۰٪	۴۲۷,۰۱۰	۱۷,۲۹۳	برنامه آموزش خانواده‌ها و ارائه خدمات فرهنگی به دانش‌آموزان و دانشجویان در کانون‌ها و خوابگاه‌ها
۴.۳٪	۱,۲۶۷,۲۶۰	۵۴,۸۹۹	پرداخت کمک‌هزینه تحصیلی به دانش‌آموزان و دانشجویان تحت پوشش (میلیون ریال)
۳.۵٪	۴۹۱,۱۶۸	۱۷,۴۴۶	ارزش خدمات آگاه‌سازی و آموزش مهارت‌های زندگی (میلیون ریال)

منبع: سالنامه آماری ۱۳۹۹ کمیته امداد امام خمینی

بنیاد برکت (ستاد اجرایی فرمان امام)

فعالیت‌های بنیاد برکت، از بنیادهای زیرمجموعه ستاد اجرایی فرمان امام، در حوزه اشتغال‌زایی در فصل اشتغال و توان‌افزایی مورد بررسی قرار گرفت. این بنیاد در حوزه آموزش با تمرکز بر مدرسه‌سازی نیز حضور فعال دارد. در این بخش به معرفی فعالیت‌های آن در این زمینه می‌پردازیم.

مدارس برکت: بنیاد برکت، بر اساس سیاست‌های ابلاغی از سوی ستاد اجرایی فرمان امام، نسبت به ساخت ۲۷۰۰ مدرسه با ۱۴,۵۰۰ کلاس درس متعهد شده است که تا پایان سال ۱۴۰۰ جمعاً ۱۸۰۰ مدرسه با ۱۰ هزار کلاس درس را به مرحله بهره‌برداری رسانده است. آمار این مدارس در سطح کشوری و استان به شرح جدول زیر است.

جدول ۲۰- آمار مدارس بنیاد برکت در کشور و استان سیستان و بلوچستان^۱

اعتبارات مورد تعهد	تعداد کلاس‌های مورد تعهد	تعداد مدارس بهره‌برداری شده	تعداد مدارس مورد تعهد	
۴۰ هزار میلیارد ریال	۱۴۵۰۰	۱۸۰۰	۲۷۰۰	کشور
۸۰۲ میلیارد ریال	۷۷۱	۱۳۲	۱۷۵	استان
۲۰٪	۵.۳٪	۷.۳٪	۶.۴٪	سهم استان

مقابله با بازماندگی از تحصیل: بنیاد برکت ۱۹ خوابگاه شبانه‌روزی را با ظرفیت ۲,۱۵۰ دانش‌آموز در مناطق روستایی و صعب‌العبور کشور احداث و تکمیل کرده و در اختیار دانش‌آموزان این مناطق قرار داده و برای تسهیل در رفت‌وآمد دانش‌آموزان به مدارس اقدام به خریداری و تحویل ۱۹ دستگاه خودرو ون (مینی‌بوس) کرده است. همچنین، انواع اقلام

۱. «تحصیل دانش‌آموزان سیستان و بلوچستان در ۱۷۵ مدرسه برکت». پایگاه بنیاد برکت. ۲۰ تیر ۱۴۰۰. لینک:

<http://barakatfoundation.com/fa/news/show/bc63d532-7aee-4ef1-a156-3abc27c3285e>

تحصیلی شامل کتاب، لوازم‌التحریر و وسایل کمک آموزشی به ۵۰ هزار نفر از دانش‌آموزان بازمانده از تحصیل اهدا شده است.^۱

رویداد ملی مدارس آینده: این رویداد به ابتکار مشترک سازمان نوسازی، توسعه و تجهیز مدارس کشور و بنیاد برکت در راستای اجرایی نمودن شعار سال ۱۴۰۱ (تولید: دانش‌بنیان، اشتغال‌آفرین) و بر مبنای اهداف سند تحول بنیادین آموزش و پرورش و برنامه زیرنظام «تأمین فضا، تجهیزات و فناوری» طراحی شده است. محوریت این رویداد نقش فناوری‌های نو در فضاهای آموزشی، تربیتی و ورزشی است و هدف آن، شناسایی فناوری و دانش روز در ساخت فضاهای آموزشی در جهت حمایت از طرح‌های برگزیده و اجرای طرح‌های منتخب است. این رویداد در دو بخش «محیط کالبدی فضاهای آموزشی» و «تجهیزات و فناوری‌های آموزشی (نرم‌افزار / سخت‌افزار) در مدارس آینده» و با مشارکت شرکت‌ها و مؤسسات دانش‌بنیان، شرکت‌های مهندسی مشاور، محققان و صاحبان ایده و مراکز تحقیقاتی - آموزشی در مهر ۱۴۰۱ برگزار می‌شود.^۲

بنیاد احسان (ستاد اجرایی فرمان امام)

بنیاد احسان وابسته به ستاد اجرایی فرمان امام از آذرماه ۱۳۹۷ به منظور سازماندهی به فعالیت‌های واکنش سریع در مناطق محروم یا مناطق درگیر با حوادثی نظیر زلزله راه‌اندازی شده است. هدف این بنیاد، بر اساس نظر رهبری، انجام کمک‌های موردی است، با این رویکرد که پاسخ به نیازهای موردی مناطق کم‌برخوردار، در حاشیه کارهای بزرگ و کلان قرار نگیرد. به عنوان نمونه‌ای از کمک‌های موردی و برای ملموس شدن سبک فعالیت‌های این بنیاد، برای حل مشکل تغذیه ۲ هزار دانش‌آموز در نیک‌شهر سیستان و بلوچستان، بنیاد احسان ۲ هزار بسته غذایی تهیه و بین این دانش‌آموزان توزیع کرده است.^۳ اگرچه نه در آگهی تأسیس این بنیاد و نه در سخنان مسئولان ستاد اجرایی فرمان امام در بدو تأسیس این بنیاد، تأکید بر محوریت مسائل آموزشی دیده نمی‌شود، اما در دو سال اخیر، پیگیری مسئله عدالت آموزشی یکی از حوزه‌های فعالیت آن شده و قرارگاهی با عنوان «قرارگاه عدالت آموزشی» ذیل این بنیاد تشکیل شده است. در همین راستا، بنیاد احسان طی رویدادی با عنوان «رویش احسان» در خرداد ۱۴۰۰ با هدف ایجاد و گسترش عدالت آموزشی در استان سیستان و بلوچستان، تفاهم‌نامه همکاری با وزارت آموزش و پرورش و کمیته امداد امام خمینی (ره) در زمینه گسترش عدالت آموزشی، تجهیز مدارس آموزش از راه‌دور، هدایت و حمایت از ۲۵۰۰ دانش‌آموز نخبه و مستعد تحت پوشش کمیته امداد و شناسایی و ایجاد بانک اطلاعاتی و حمایت از ۲۰۰ هزار دانش‌آموز بازمانده از تحصیل امضا کرده است.^۴ همچنین، طی تفاهم‌نامه‌ای میان وزارت آموزش و پرورش و بنیاد احسان در آذر ۱۴۰۰، اجرای طرح آشتی با آموزش (آبا) - که پیشتر معرفی شد - در استان سیستان و بلوچستان به بنیاد احسان واگذار شده است.^۵

۱. «حمایت بنیاد برکت از ۶۰ هزار دانش‌آموز بازمانده از تحصیل». پایگاه خبری تابناک. ۲۸ اردیبهشت ۱۴۰۱. لینک:

<http://barakatfoundation.com/fa/news/show/84a3136b-38a6-496d-8f78-d11b6cc41679>

۲. پایگاه رویداد ملی مدارس آینده: <https://future.dres.ir>

۳. «بنیاد برکت احسان برای فعالیتهای واکنش سریع راه‌اندازی شد». پایگاه خبری تابناک. ۲۵ آذر ۱۳۹۷. لینک:

<https://www.tabnak.ir/fa/news/861173>

۴. «اختتامیه رویداد رویش احسان با هدف ایجاد و گسترش عدالت آموزشی». پایگاه ستاد اجرایی فرمان امام. ۴ خرداد ۱۴۰۰. لینک:

<https://setad.ir/photo/1564>

۵. «تفاهم‌نامه تجهیز و راه‌اندازی ۱۵ کلاس آموزش از راه دور در استان به امضا رسید». خبرگزاری ایسنا. ۱ آذر ۱۴۰۰. لینک:

راه‌اندازی پنج باب مدرسه ویژه تولید، اشتغال و کارآفرینی (مدرسه تولید و مهارت)، برگزاری دوره‌های توانمندسازی معلمان، توزیع نوشت‌افزار، حمایت تحصیلی از ۴ هزار دانش‌آموز مناطق محروم، تجهیز ۷ باب مدرسه آموزش از راه دور و کمک به جذب دانش‌آموزان بازمانده از تحصیل از اهم تعهدات قرارگاه عدالت آموزشی بنیاد احسان در این تفاهم‌نامه است.^۱ بنیاد احسان در راستای تعهد مذکور برای تأمین لوازم‌التحریر برای دانش‌آموزان نیازمند استان سیستان و بلوچستان، در سال ۱۴۰۰، حدود ۱۲ هزار بسته لوازم‌التحریر به دانش‌آموزان کم‌برخوردار اهداء کرده است.

سابقه راه‌اندازی «مدرسه تولید» در استان سیستان و بلوچستان، که از ابتکارهای بنیاد احسان است، به سال ۱۳۹۹ و پیش از امضای تفاهم‌نامه سال ۱۴۰۰ با وزارت آموزش و پرورش بازمی‌گردد. مدرسه تولید، یا مدرسه کسب و کار، یک پلتفرم آموزشی نوین بر پایه تولید و فرآوری محصولات و ارائه خدمات است که هدف اصلی آن، ضمن دربرگیری ویژگی‌های عمومی یک مدرسه یا هنرستان، آموزش افراد برای یادگیری، راه‌اندازی و توسعه کسب و کار مبتنی بر تولید و خدمات زیست‌بوم همان منطقه است. اولین نمونه کشوری از مدارس تولید در راستای بهبود شرایط اقتصادی و اشتغال‌زایی و تلاش در جهت کاهش بازماندگان از تحصیل، در دی ۱۳۹۹ در شهرستان دلگان در مساحت ۳ هکتار توسط بنیاد احسان افتتاح شده است.^۲ بنیاد احسان، علاوه بر راه‌اندازی مدارس تولید، ساخت و بهره‌برداری از مدارس معمولی را نیز در دستور کار دارد؛ چنان‌که گزارش‌ها حاکی از افتتاح مدرسه سه‌کلاسه رویش احسان در روستای عشایری ملک‌آباد زاهدان (با زیربنای بیش از ۱۹۷ متر مربع و اعتباری بالغ بر ۱۳ میلیارد ریال و ظرفیت پذیرش ۵۰ دانش‌آموز) توسط بنیاد احسان در آذر ۱۴۰۰ است.^۳

بنیاد مستضعفان (بنیاد علوی)

بنیاد مستضعفان از جمله نهادها و بنیادهای عمومی است که در حوزه عمرانی در مناطق کم‌برخوردار فعالیت دارد. از جمله اقدامات این بنیاد در حوزه آموزش و مدرسه‌سازی، عقد تفاهم‌نامه با سازمان نوسازی، توسعه و تجهیز مدارس کشور برای نوسازی ۱۸۰۰ کلاس درس از جمله ۱۰۰۰ کلاس درس خشتی، گلی، سنگی و چوبی در ۱۴ استان کمتر توسعه‌یافته کشور در سال ۱۳۹۸ در یک افق سه‌ساله بوده است. مطابق برنامه‌ریزی انجام‌شده حول این تفاهم‌نامه، بیشترین کلاس‌های درس در حال بازسازی و نوسازی به ترتیب در سه استان سیستان و بلوچستان، آذربایجان غربی و کرمان قرار دارد، و با پایان این پروژه‌ها در پایان سال ۱۴۰۱، حدود ۵۲۰ مدرسه در کشور کاملاً نوسازی و تجهیز می‌شوند.^۴

استان قدس رضوی (بنیاد کرامت رضوی)

<https://www.isna.ir/news/1400090100042>

۱. «امضای سند تفاهم‌نامه همکاری فی مابین قرارگاه عدالت آموزشی بنیاد احسان و اداره کل آموزش و پرورش استان سیستان و بلوچستان».

پایگاه ستاد اجرایی فرمان امام. ۳۱ مرداد ۱۴۰۱. لینک: <https://setad.ir/news/4632>

۲. «افتتاح مدرسه تولید احسان در شهرستان دلگان». خبرگزاری فارس. ۲۷ دی ۱۳۹۹. لینک:

<https://www.farsnews.ir/sistan-baluchestan/news/13991027000791>

۳. «افتتاح مدرسه سه‌کلاسه رویش احسان در استان سیستان و بلوچستان». پایگاه ستاد اجرایی فرمان امام. ۷ آذر ۱۴۰۰. لینک:

<https://setad.ir/news/2820>

۴. «بازسازی و نوسازی ۱۸۰۰ کلاس درس در مناطق محروم توسط بنیاد مستضعفان». خبرگزاری ایلنا. ۲۴ شهریور ۱۳۹۸. لینک:

<https://www.ilna.ir/fa/tiny/news-810192>

با هدف کمک به توسعه عدالت آموزشی در کشور، بنیاد کرامت رضوی از ابتدای سال ۱۴۰۰ در قالب طرح‌های حمایتی مختلف - از جمله احداث، مرمت و تجهیز - از مدارس مناطق کم‌برخوردار کشور حمایت کرده است. دامنه ارائه این خدمات، علاوه بر مناطق کم‌برخوردار مشهد، دانش‌آموزان برخی نقاط دوردست را در بر گرفته است.^۱ از جمله پروژه‌های این بنیاد در حوزه مدرسه‌سازی، احداث یک باب مدرسه سه کلاسه در بخش‌های سیل‌زده چاهان و زیردان نیک‌شهر سیستان و بلوچستان است.^۲

قرارگاه پیشرفت و آبادانی سپاه پاسداران

قرارگاه پیشرفت و آبادانی سپاه سلمان، با رویکرد فرهنگی - اجتماعی، در پنج کارگروه اشتغال، عمران، تعلیم و تربیت، فرهنگ و سلامت در استان سیستان و بلوچستان فعالیت دارد. از سال ۱۳۹۷ حدود ۱۸۰ واحد آموزشی در نقاط مختلف سیستان و بلوچستان توسط این قرارگاه در حال ساخت و تجهیز بوده است. قرارگاه پیشرفت و آبادانی ۱۶۴ طرح عمرانی نیز در ۱۴ نقطه از روستاهای سیستان و بلوچستان در دست اجرا داشته است که از این تعداد ۵۲ پروژه مدرسه‌سازی (شامل ساخت ۲۹ مدرسه و مرمت و بازسازی ۳۵ مدرسه) بوده است.^۳

تجارب عملی سمن‌ها و سازمان‌های خیریه

مؤسسه مردم‌نهاد مهرگیتی

این مؤسسه فعالیت خود را از سال ۱۳۸۱، و پس از سفر مؤسس آن به شهرستان میرجاوه استان سیستان و بلوچستان و مشاهده وضعیت نامطلوب مدارس روستاهای این شهرستان، آغاز کرده و به تدریج حیطة فعالیت خود را به سراسر کشور به ویژه استان‌های کم‌برخوردار توسعه داده است. مأموریت مؤسسه مهرگیتی مشارکت در احداث فضاهای آموزشی و فرهنگی - به‌خصوص مدرسه - در مناطق محروم و نیازمند و حمایت مادی، معنوی و فرهنگی از دانش‌آموزان مستعد و محروم در مناطق مختلف کشور است. موضوع اصلی امور خیر در مهرگیتی امور فرهنگی و آموزشی است که در حال حاضر در قالب طرح‌های زیر صورت می‌گیرد:

- احداث مدرسه، خوابگاه، سالن‌های چند منظوره، کتابخانه و ... در مناطق کم‌برخوردار کشور
- حمایت تحصیلی از دانش‌آموزان و دانشجویان کم‌برخوردار
- کتاب برای همه (اهدای کتاب به مدارس مناطق کم‌برخوردار کشور)
- رایانه برای همه (اهدای رایانه به مدارس مناطق کم‌برخوردار کشور)

۱. «بنیاد کرامت رضوی ۱۲۵ میلیارد ریال صرف مدارس نواحی کم‌برخوردار کرد». خبرگزاری تسنیم. ۱۶ اسفند ۱۴۰۰. لینک:

<https://www.tasnimnews.com/fa/news/1400/12/16/2678309>

۲. «ساخت یک باب مدرسه در مناطق سیل زده سیستان و بلوچستان به همت بنیاد کرامت رضوی». پایانه آستان قدس رضوی. ۷ فروردین

۱۳۹۹. لینک: <https://www.razavi.ir/fa/210861>

۳. «ساخت و تجهیز ۱۸۰ مدرسه در سیستان و بلوچستان به همت سپاه». خبرگزاری ایسنا. ۷ مهر ۱۳۹۷. لینک:

<https://www.isna.ir/news/97070703985>

- تجهیز مدارس مناطق کم‌برخوردار کشور (شامل احداث کتابخانه و ارسال کتاب‌های مناسب برای مقاطع مختلف تحصیلی؛ احداث آزمایشگاه و سایت، نمازخانه، سالن‌های چندمنظوره و خوابگاه)
- فعالیت‌های آموزشی و فرهنگی (شامل برگزاری کلاس‌ها و کارگاه‌های آموزشی در حوزه‌های مختلف برای دانش‌آموزان؛ کارگاه‌های توانمندسازی و ارتقای کیفیت آموزش برای معلمان؛ اجرای برنامه‌های فرهنگی و هنری مثل شعر و قصه در مدارس مناطق کم‌برخوردار؛ اجرای طرح پشتیبان مهر مشاوره تحصیلی رایگان برای دانش‌آموزان)

این مؤسسه در دوره فعالیت خود موفق به ساخت ۵۶۰ مدرسه، حمایت تحصیلی از ۵۰۰۰ دانش‌آموز، اهدای ۳،۵۰۰،۰۰۰ جلد کتاب و ارسال ۳۲۰۰ دستگاه رایانه به مدارس مناطق کم‌برخوردار شده است. در فهرست ۵۳۸ مدرسه ساخته شده یا در دست احداث مؤسسه مهر گیتی، ۱۴۷ مدرسه متعلق به استان سیستان و بلوچستان است، که با ۲۷ درصد سهم از مدارس ساخته شده توسط مهر گیتی در استان‌ها، رتبه اول استان‌های تحت پوشش مؤسسه را به خود اختصاص داده است.

انجمن حمایت از توسعه فضاهای آموزشی و فرهنگی حامی (انجمن حامی)

انجمن حمایت از توسعه فضاهای آموزشی و فرهنگی حامی از سال ۱۳۸۰ با رویکرد آموزشی و تأکید بر برخورداری افراد از امکانات برابر تحصیلی و تأکید بر پیشرفت فرهنگی و آموزشی کودکان و نوجوانان مناطق محروم و دور افتاده و در راستای بهبود اجتماعی مناطق کم‌برخوردار شروع به فعالیت کرده است. مطابق اطلاعات مندرج در سایت انجمن، مدارس که به همت این انجمن ساخته شده از سال ۱۳۸۴ افتتاح شده‌اند (خدمتی که تا به اکنون ادامه داشته است).^۱ حوزه فعالیت این انجمن استان‌هایی نظیر سیستان و بلوچستان، ایلام، کردستان، آذربایجان شرقی، مازندران، لرستان، گلستان، خوزستان، هرمزگان و کرمانشاه را در بر می‌گیرد، اما تمرکز اصلی این انجمن بر استان سیستان و بلوچستان بوده است. این انجمن از سال ۱۳۸۸، علاوه بر مدرسه‌سازی، ارائه سایر خدمات آموزشی به دانش‌آموزان مدارس مناطق کم‌برخوردار را در دستور کار خود قرار داده و از سال ۱۳۹۱ نیز توانمندسازی کودکان از مسیر آموزش را دنبال کرده است. در حال حاضر فعالیت‌های این سازمان مردم‌نهاد در حوزه آموزش شامل محورهای زیر است:

- ساخت مدرسه در مناطق محروم، با پشتیبانی و نگهداری از مدرسه و دانش‌آموزان؛
- تجهیز مدارس (شامل کتابخانه مدارس، کامپیوتر، لوازم ورزشی، تجهیزات آزمایشگاهی، آب سردکن)؛
- برگزاری کارگاه‌های آموزشی برای معلمان، مربیان و مدیران (شیوه تدریس کتاب‌های درسی، کلاس‌داری، آموزش مهارت‌های تدریس، از جمله رفتار با کودک، هوش چندگانه، اختلال‌های یادگیری، روش‌های تدریس نظیر نحوه اداره کارگاه‌های تلفیق هنر و درس، آموزش ساخت ابزار کمک آموزشی)؛
- برگزاری کارگاه‌های آموزشی برای دانش‌آموزان (فارسی‌آموزی، آموزش مفاهیم به وسیله بازی و آموزش در کلاس‌های چندگانه، مهارت‌آموزی، آماده‌سازی برای کنکور، مشاوره و انتخاب رشته کنکور)؛
- تأمین هزینه سرویس رفت و آمد دانش‌آموزان به ویژه دختران دانش‌آموز؛
- ساخت و تجهیز کتابخانه روستایی.

۱. معرفی فعالیت‌های انجمن حامی بر اساس اطلاعات مندرج در پایگاه این انجمن است: <http://hamiassociation.org>

این انجمن، در حد فاصل سال‌های ۱۳۸۴ تا ۱۳۹۷، حدود ۱۷ مدرسه (تحت عنوان مدارس حامی) در روستاهای استان سیستان و بلوچستان راه‌اندازی کرده است. همچنین ۸ مدرسه خاتمه‌یافته در سال ۱۴۰۰ و ۱۳ مدرسه در حال ساخت را در کارنامه فعالیت‌های مدرسه‌سازی خود دارد. پروژه‌های پشتیبانی تحصیلی این انجمن عمدتاً ناظر بر تأمین نوشت‌افزار است. در سال ۱۴۰۰ تعداد دانش‌آموز بسته نوشت‌افزار از این انجمن دریافت کرده‌اند. این انجمن همچنین پس از سیل سال ۱۳۹۸ در سیستان و بلوچستان، بیش از ۳۰ پروژه ساخت، تعمیر و بازسازی مناطق روستایی با تمرکز بر مدارس را اجرا کرد.

انجمن حامی طی بازدید از مدارس به این نتیجه رسید که یکی از مهم‌ترین معضلات آموزش در مناطق محروم ضعف در کیفیت آموزش است. این موضوع ریشه در مسائل فراوان داشت؛ از جمله کمبود مربیان آموزش‌دیده و دوزبانه بودن دانش‌آموزان - که به ضعف در درک دروس به زبان فارسی منجر می‌شد. به همین دلیل، در راستای تحقق عدالت آموزشی و متناسب با بررسی‌های میدانی، از سال ۱۳۹۱ کارگاه‌های متعددی را برای دانش‌آموزان، معلمان و مدیران برگزار کرد. از نمونه‌های آن می‌توان به کارگاه‌های منطقه دشتیاری در شهرستان چابهار، و شهرگشت در شهرستان سراوان استان سیستان و بلوچستان اشاره کرد. در کارگاه‌های انجمن حامی در منطقه دشتیاری و شهرگشت بین سال‌های ۱۳۹۱ تا ۱۳۹۷ جمعاً ۱۵۳۷ دانش‌آموز و ۹۸۹ نفر از معلمان طی مجموع ۵۹۹ کارگاه شرکت کرده‌اند.

جامعه خیرین مدرسه‌ساز کشور و مجمع خیرین مدرسه‌ساز سیستان و بلوچستان

جامعه خیرین مدرسه‌ساز کشور با هدف جذب مشارکت خیرین برای ساخت و توسعه فضاهای آموزشی شکل گرفته است.^۱ این نهاد غیردولتی از سال ۱۳۷۷ فعالیت خود را آغاز کرده و طی دوره فعالیت خود، سهم خیرین در ساخت کل مدارس کشور را به حدود ۳۰ درصد ارتقا بخشیده است. مطابق گزارش این تشکل، از مجموع ۵۳۰ هزار کلاس درس موجود در کشور، بالغ بر ۱۰۷ هزار کلاس درس به همت خیرین مدرسه‌ساز ساخته شده است.

جامعه خیرین مدرسه‌ساز در سطح استان‌های کشور مجامع استانی را تشکیل داده که اهداف این نهاد را در اقصی نقاط کشور دنبال می‌کنند. در بسیاری از شهرستان‌های کشور نیز مجامع خیرین مدرسه‌ساز تشکیل شده است. در استان سیستان و بلوچستان، علاوه بر مجمع خیرین مدرسه‌ساز استان، شهرستان‌های زاهدان، جالق، چابهار، زهک، سراوان، سيب و سوران و هیرمند دارای مجمع خیرین مدرسه‌ساز در سطح شهرستان هستند. گونه‌های فعالیت جامعه خیرین مدرسه‌ساز و مجامع استانی و شهرستانی این تشکل شامل موارد زیر است:

- (۱) ساخت مدرسه کامل
- (۲) مشارکت در ساخت مدرسه
- (۳) مشارکت در تکمیل پروژه‌های نیمه‌تمام
- (۴) مشارکت در مدرسه‌سازی با مبالغ دیگر
- (۵) اهدای زمین
- (۶) مشارکت نقدی

۱. معرفی جامعه خیرین مدرسه‌ساز و مجامع آن بر اساس اطلاعات مندرج در پایگاه این تشکل است: <http://jkh-madresesaz.ir>

۷) سایر انواع مشارکت شامل تجهیز واحدهای آموزشی (کارگاه و آزمایشگاه)، هوشمندسازی مدارس و مدرسه‌یاری (حمایت از دانش‌آموزان محروم و بی‌بضاعت).

علی‌رغم اینکه این تشکل و شاخه‌های استانی و شهرستانی آن به ساخت مدراس متعدد در کشور شناخته شده‌اند و تعامل نزدیک با وزارت آموزش و پرورش و سازمان نوسازی، توسعه و تجهیز مدارس دارند، هیچ گزارش عملکرد مدون از اقدامات آن در سطح کشور یا به تفکیک استان، حاوی اعداد و ارقام و دسته‌بندی فعالیت‌ها، در پایگاه این تشکل منتشر نشده، تا بتوان با جزئیات بیشتر در مورد اقدامات و تجارب آن با تمرکز بر استان سیستان و بلوچستان بررسی کافی انجام داد.

موسسه همدلان آینده‌نگر سیستان و بلوچستان (هاسب)

مؤسسه خیریه و مردم‌نهاد همدلان آینده‌نگر سیستان و بلوچستان نخست از ائتلاف حدود ۱۲ مؤسسه خیریه و غیردولتی ایجاد شد، به هدف انجام فعالیت‌های آموزشی در مناطق حاشیه شهر، و جذب بازماندگان از تحصیل، و به خصوص فراهم کردن فرصت‌های آموزشی برای افراد فاقد شناسنامه (که آمارشان در سیستان و بلوچستان بسیار زیاد است)، و احداث و ساخت مدارس در روستاهای استان مذکور. این نهادهای خیریه، با ائتلاف اولیه خود، «گروه مدارس آینده‌نگر» را ایجاد کردند. در آغاز حدود ۲۰ مدرسه، و تاکنون بیش از ۵۰ مدرسه آینده‌نگر ایجاد یا راه‌اندازی شده است. سپس گروهی دیگر از فعالان اجتماعی و مدیران سابق و فعلی نهادهای مختلف اجرایی کشور، که تحت‌نام «همدلان» گرد هم آمده بودند، به این ائتلاف پیوستند و نام همدلان آینده‌نگر سیستان و بلوچستان (که مخفف آن هاسب می‌شود) برای آن انتخاب شد. ویژگی مشترک این مؤسسات مردم‌نهاد و خیریه داشتن دغدغه برای پیگیری و حل مسائل استان سیستان و بلوچستان بوده است. هاسب دارای ۸ کارگروه است، که یکی از این کارگروه‌ها به مدرسه‌سازی و آموزش اختصاص دارد.

به استناد سند توسعه آموزشی استان سیستان و بلوچستان، که توسط وزارت آموزش و پرورش و مدیریت هاسب تدوین شده و به امضای وزیر وقت آموزش و پرورش و رئیس وقت آموزش و پرورش استان رسیده، یکی از مهمترین چالش‌های کنونی استان پهناور سیستان و بلوچستان پایین بودن شاخص‌های آموزشی است بالاخص دو شاخص مهم‌کمبود شدید فضاهای آموزشی (۱۷ هزار کلاس درس) و کمبود پرسنل آموزشی (کمبود ۱۵ هزار معلم). بر اساس همین یافته، هاسب مهم‌ترین رویکرد خود را ارتقای این شاخص‌ها تا رسیدن به میانگین و متوسط کشوری قرار داده است.^۱ در ادامه، طرح جامع توسعه آموزش تحصیلات عمومی استان سیستان و بلوچستان و شهرستان‌های آن را معرفی می‌کنیم.

طرح جامع توسعه آموزش تحصیلات عمومی استان سیستان و بلوچستان: این طرح در سال ۱۳۹۷ به سفارش وزارت آموزش و پرورش و با همکاری اداره کل نوسازی مدارس استان سیستان و بلوچستان با مشاوره مدیریت هاسب تهیه شده است. در این طرح، پس از بررسی وضعیت شاخص‌های آموزشی در یکایک شهرستان‌های استان و تدوین سند توسعه آموزش برای هر شهرستان، سند جامع تلفیقی استان تهیه شده است. مطابق یافته‌های این طرح، این برنامه‌ها و طرح‌ها ارائه شده است: طرح‌های تأمین فضاهای آموزشی استان سیستان و بلوچستان شامل طرح پوشش کامل فضاهای مدارس ابتدایی، متوسطه اول و متوسطه دوم در مناطق فاقد پوشش تحصیلی، طرح تخریب و بازسازی مدارس فرسوده،

۱. معرفی مؤسسه هاسب بر اساس اطلاعات مندرج در پایگاه این موسسه است: <https://haseb.info>

طرح مقاوم‌سازی مدارس نیازمند، طرح‌های افزایش سرانه ورزشی، نمازخانه، طرح تأمین فضاهای آزمایشگاهی، طرح حصارکشی مدارس، طرح تأمین سرویس بهداشتی مدارس، و طرح تأمین تجهیزات جایگزینی مدارس.

یکی از مهمترین زیربرنامه‌های ارائه شده در این طرح، شناسایی مناطق فاقد پوشش تحصیلی بوده است. برای انجام این کار، ابتدا بر روی نقشه جغرافیایی مناطق و استان نقاط جمعیتی شهرها و روستاها و مدارس موجود با دقت طول و عرض جغرافیایی جانمایی و سپس پروژه‌های در دست اجرا نیز به آن افزوده شد و برای هر مدرسه یک شعاع پوشش تحصیلی (در روستا ۳ کیلومتر و در شهر ۶۰۰ متر) تعریف و این شعاع ترسیم شد. با این جانمایی، نقاط جمعیتی خارج از محدوده پوشش تحصیلی در شهرها و روستاها شناسایی شد، و در این نقاط خارج از پوشش، با هماهنگی ادارات آموزش و پرورش مناطق و کارشناسان حوزه مدارس ابتدایی اداره کل آموزش و پرورش استان، با در نظر گرفتن آمار موالید سال‌های ۱۳۸۴ تا ۱۳۹۰ در این مناطق و نرخ رشد جمعیت هر منطقه تا افق سال ۱۴۰۱، جمعیت دانش‌آموزی محاسبه و بر اساس تراکم تعریف‌شده در نشریه شماره ۶۹۷ سازمان برنامه و بودجه (هر کلاس ۳۰ نفر) در نظر گرفته و مدارس مورد نیاز این مناطق احصا و جانمایی شد.

در چارچوب طرح مذکور، برای استان سیستان و بلوچستان، ۷۰۰۰ پروژه و اعتباری بالغ بر ۵۴ هزار میلیارد ریال برآورد شده است. در راستای تأمین منابع مالی مورد نیاز، برای اجرای پروژه‌های سند، منابع متعددی پیش‌بینی شده‌اند که عبارت‌اند از بنیاد علوی، خیرین، بنیاد برکت، بانک‌ها و مؤسسات اعتباری، سپاه پاسداران، بودجه سنواتی استان، مناطق آزاد و غیره. با برخی از این سازمان‌ها و نهادها نیز مذاکراتی صورت گرفته است؛ از آن جمله، با بنیاد علوی برای ساخت مدارس در شهرستان‌های دلگان، قصرقند و زهک توافق شده است. اولویت‌بندی پروژه‌های سند در دستور کار کارگروه مدرسه‌سازی هاسب قرار گرفته و مقرر شده است لیست ۲۰۰ پروژه اول، که دارای اولویت بالایی برای ساخت هستند، احصا شده و در اختیار خیرین مدرسه‌ساز در استان سیستان و بلوچستان قرار گیرد (مؤسسه همدلان آینده‌نگر سیستان و بلوچستان هاسب، ۱۳۹۶). مطابق آمار ارائه‌شده توسط هاسب، خود این مؤسسه تاکنون موفق به ساخت بیش از ۸۰ مدرسه و تعمیر و بازسازی حدود ۲۰ فضای آموزشی شده است.

بنیاد علمی آموزشی قلم‌چی

بنیاد علمی آموزشی قلم‌چی، که نامی آشنا در حوزه آمادگی برای کنکور سراسری در ایران است، در شهریور سال ۱۳۸۴ گسترش دانش و آموزش را هدف خود قرار داد و از آن سال تاکنون اقداماتی را برای کاهش ابعاد فقر آموزشی در کشور دنبال کرده است. عملکرد این بنیاد در حوزه آموزش تا سال ۱۳۹۹ شامل محورهای زیر است^۱:

- بورسیه ۸۰۰ هزار دانش‌آموز از سراسر کشور به ویژه روستاها و شهرهای کوچک و مناطق کم‌برخوردار
- بورسیه کمک‌هزینه تحصیلی بیش از ۳۲,۰۰۰ دانش‌آموز
- ساخت و تکمیل ۲۱۳ مدرسه (۸۰۵ کلاس درس) در ۲۴ استان کشور
- هوشمندسازی ۱۰۷۸ مدرسه در کشور
- اهدای بیش از ۱۰ میلیون جلد کتاب به دانش‌آموزان بورسیه، مدارس، معلمان و دبیران و ...

۱. معرفی بنیاد علمی آموزشی قلم‌چی بر اساس اطلاعات مندرج در پایگاه این بنیاد است: <https://www.kanoon.ir/Article/269467>

بنیاد قلم‌چی از سال ۱۳۹۵ به ساخت ۳۰ مدرسه در استان سیستان و بلوچستان شامل ۵۵ کلاس (مدارس ۱ الی ۳ کلاسه) با زیربنای بالغ بر ۳۰۳۸ متر مربع اقدام نموده است. این بنیاد همچنین در سال ۱۳۹۷ احداث ۱۰ مدرسه تویی یک کلاسه در ۱۰ روستا از توابع شهرهای سراوان، سیب و سوران، مهرستان و نیک شهر، هر کدام با زیربنای ۲۵ متر مربع فضای آموزشی را برعهده گرفته است.

پویش مهرورزان شرق آباد

«پویش مهرورزان شرق آباد» در تیرماه ۱۳۹۳ با هدف ارتقای کیفیت آموزش در مناطق کم‌برخوردار و توسعه عدالت آموزشی با تمرکز بر استان سیستان و بلوچستان شکل گرفته است.^۱ این پویش، در راستای اهداف خود، سه دسته اقدامات در حوزه آموزش را در دستور کار خود قرار داده است:

- برگزاری کارگاه‌های آموزشی برای معلمان جهت افزایش آگاهی آنان در خصوص نحوه ارتباط با دانش‌آموزان؛
- برگزاری کارگاه‌ها اعم از کتابخوانی، مهارت زندگی، پرورش خلاقیت، افزایش اعتماد به نفس، و توانمندسازی برای دانش‌آموزان؛
- شناسایی و پیگیری فرایند آموزش دختران و پسران بازمانده از تحصیل در مقاطع متوسطه اول و دوم و تلاش در جهت رفع موانع فرهنگی و اجتماعی و کالبدی جهت بازگشت دانش‌آموزان به مدرسه.

علاوه بر فعالیت‌های فوق، تجهیز و نوسازی مدارس روستاها نیز از اهداف پویش شرق آباد بوده است. در زمان ورود گروه به روستاهای هدف، میزان بالای فرسودگی و نابسامانی کالبدی و کمبود امکانات رفاهی و بهداشتی به وضوح قابل مشاهده بود. از آنجایی که که کیفیت محیطی و کالبدی تأثیرات مستقیم و غیرمستقیم بر کیفیت آموزشی می‌گذارد، مجموعه اقدامات در راستای تجهیز و نوسازی مدارس در دستورکار قرار گرفت. از بین روستاهای هدف این پویش، پنج روستا دارای ساختمان مدرسه نوساز هستند که توسط گروه‌های خیریه فعال در مدرسه‌سازی ایجاد شده‌اند. از این رو بیشتر فعالیت شرق آباد بر تجهیز مدارس متمرکز شده است.

شرق آباد در سال ۱۳۹۳ به حدود ۱۵۰ دانش‌آموز خدمات‌رسانی می‌کرد که این رقم در سال ۱۳۹۸ به حدود ۵۵۰ دانش‌آموز افزایش پیدا کرده است. در روستاهای هدف، مشخص شد که به غیر از یک روستا، دانش‌آموزان تمام روستاها تنها امکان تحصیل در مقطع ابتدایی را در روستایشان دارند. مهم‌ترین مسائل روستاهای هدف شرق آباد مطابق بررسی این پویش شامل موارد زیر هستند:

- نبود امکانات اولیه آموزشی در مدارس روستاها
- فقدان یا فرسودگی ساختمان مدرسه در روستاها
- ترک تحصیل کودکان بعد از اتمام دوره ابتدایی به ویژه برای دختران
- کیفیت پایین و غیر قابل رقابت آموزش در روستاها با مدارس شهری
- جدی نبودن آموزش پیش‌دبستانی علی‌رغم دوزبانه بودن دانش‌آموزان
- پایین بودن سطح بهداشت

۱. معرفی فعالیت‌های پویش شرق آباد بر اساس اطلاعات مندرج در پایگاه این پویش است: <http://shargheabad.ir>

جامعه نیکوکاری ابرار

جامعه نیکوکاری ابرار از سال ۱۳۸۹ به عنوان تشکل غیرانتفاعی وابسته به اتاق بازرگانی، صنایع، معادن و کشاورزی ایران تأسیس شده است.^۱ این تشکل در حوزه‌های ترویج کارآفرینی، توانمندسازی و حمایت تحصیلی در مناطق روستایی کشور فعال است. مجموعه اقدامات این تشکل در حوزه آموزش شامل محورهای زیر است:

- طرح حمایت تحصیلی از سال ۱۳۹۲ در استان‌های منتخب (خراسان جنوبی، کرمان، سمنان و اردبیل) اجرا شده و سپس به بیشتر استان‌های کشور توسعه یافته است.
- ساخت، تکمیل و تجهیز بناهای آموزشی در پاسخ به کمبود فضاهای آموزشی مناسب و ایمن به ویژه در مناطق کمتر برخوردار کشور در دستور کار ابرار است. ساخت مدرسه روستای هاتف کریم‌آباد شهرستان میرجاوه در سال ۱۳۹۶ و بهره‌برداری از مجموعه شبانه‌روزی روستای آرمین‌آباد ایرانشهر در سال ۱۳۹۹ نمونه‌ای از این فعالیت‌های ابرار در سیستان و بلوچستان است. در همین راستا، پس از سیل ماه‌های پایانی سال ۱۳۹۸ در استان سیستان و بلوچستان، این تشکل تصمیم به ساخت ۱۳ مدرسه در استان از جمله ۱۰ مدرسه در روستاهای شهرستان دشتیاری گرفت، که در چارچوب این طرح، عملیات اجرایی مدرسه ۸ کلاسه روستای رادودج از توابع شهرستان دشتیاری در ابتدای سال ۱۳۹۹ کلید خورد.
- در طرح «دوباره مهر»، تهیه نوشت‌افزار، کیف، کفش و روپوش مناسب برای کودکان نیازمند در مقاطع تحصیلی مختلف در کشور از جمله در استان سیستان و بلوچستان صورت می‌گیرد.

پویش مدرسه‌سازی «ایران من»

پویش مدرسه‌سازی «ایران من» از سال ۱۳۹۳ با همت جمعی از کارآفرینان و فعالان اقتصادی و با محوریت اتاق بازرگانی، صنایع، معادن و کشاورزی ایران آغاز به کار کرده و ساخت ۱۰۰ مدرسه ابتدایی را در استان‌های کمتربرخوردار کشور در دستور کار قرار داده است. نام همه مدارس که با حمایت این پویش ساخته می‌شوند «ایران من» گذاشته می‌شود تا بستری برای تقویت هویت ملی و سرمایه‌گذاری روی اشتراکات فرهنگی باشد.^۲ مطابق افق ترسیم‌شده برای این پویش، «ایران من» به دنبال آن است که با جذب حمایت عموم مردم، NGOها و مؤسسات مرتبط، و پس از ساخت یک صد مدرسه در نقاط کمتر برخوردار کشور، فاز دیگری از فعالیت‌های خود در راستای بهبود کیفی سیستم آموزشی آغاز کند.

مطابق آمار مندرج در پایگاه این پویش، تا سال ۱۴۰۱ مجموعاً ۱۰ استان تحت پوشش مدرسه‌سازی این پویش قرار گرفته و ۱۱۴ مدرسه توسط پویش ساخته شده است؛ در این بین، سهم استان سیستان و بلوچستان ۱۴ مدرسه بوده است. در میان این ۱۴ مدرسه، مهم‌ترین و پراوازه‌ترین مدرسه ساخته‌شده، ۱۰۰امین مدرسه پویش ایران من بوده که به مدرسه جدگال شهرت یافته است. این مدرسه در روستای سیدبار جدگال بخش پلان شهرستان چابهار استان سیستان و بلوچستان

۱. معرفی فعالیت‌های جامعه نیکوکاری ابرار بر اساس اطلاعات مندرج در پایگاه این تشکل است: <https://abrarcharity.ir>

۲. «صدمین مدرسه ایران من، مدرسه‌ای برای توسعه پایدار محلی». پایگاه اتاق ایران آن‌لاین. ۲۷ مهر ۱۳۹۹. لینک:

ساخته و در سال ۱۳۹۹ افتتاح شده و معماری آن مورد توجه قرار گرفته و نامزد جایزه معماری بنیاد آقاخان در سال ۲۰۲۲ شده است.^۱

پروژه جدگال با عنوان مدرسه «ایران من ۱۰۰» با رویکرد توسعه درون‌زا و با نگاه چندکاربردی به فضای کالبدی مدرسه از سال ۱۳۹۶ آغاز شد. این مدرسه با ۴ کلاس درس، یک کتابخانه و کارگاه مخصوص سوزن‌دوزی طراحی شده است. در کنار پروژه ساخت این مدرسه، طرح توانمندسازی مردم روستا از طریق ایجاد صندوق توسعه روستایی بانوک نیز اجرایی شده است. ابتکار مهم این مدرسه، ساخت آن به صورت مشارکتی با اجتماع محلی بوده است. در روستای سیدبار جدگال، برای ساخت مدرسه فراخوان داده شده و افرادی که مایل بوده‌اند به صورت داوطلبانه در احداث مدرسه مشارکت کرده‌اند. گروه سوزن‌دوزی بانوک نیز بخشی از درآمد خود را به ساخت این مدرسه اختصاص داد. برای معماری مدرسه نیز فراخوانی منتشر شده و از داوطلبان دعوت به همکاری شد، که در نهایت طرح یک گروه معماری حرفه‌ای (دفتر معماری داز DAAZ - آرش علی آبادی) مبنای احداث این مدرسه قرار گرفت.^۲

این مدرسه به گونه‌ای طراحی شده که علاوه بر محل تعلیم و تربیت کودکان، محل تجمع و فراگیری همه ساکنان روستا بوده و به عنوان مرکز توسعه پایدار برای مناطق اطراف، جهت پرورش خلاقیت، آزادی و تفکر انتقادی خدمت کند. شکل دایره‌ای حیاط مدرسه و چیدمان کلاس‌ها با مفهوم کانونی آموزش، به معنای «یادگیری با هم». خالی از سیستم‌های سلسله مراتبی و به سبک دموکراتیک - شکل گرفته است. در حال حاضر، این مدرسه، به غیر از کارکرد آموزشی، دارای کارکردهای دیگری نیز است، از جمله کتابخانه و فضای چندمنظوره برای بازی کودکان، محل تجمع روستاییان و خانواده‌هایشان، محل تماشای فیلم و فوتبال به صورت گروهی، محلی برای فعالیت‌های اجتماعی، صنایع دستی، و اقامتگاه‌های گردشگری.^۳

۱. «مدرسه روستای سیدبار جدگال چابهار نامزد جایزه جهانی معماری آقاخان شد». خبرگزاری پانا. ۲ تیر ۱۴۰۱. لینک:

<https://www.pana.ir/news/1288884>

۲. به نقل از مصاحبه اختصاصی پژوهشگر با یکی از دست‌اندرکاران پویش ایران من.

۳. «معماری ویژه یک مدرسه ایرانی». خبرگزاری فارس. ۱۶ خرداد ۱۴۰۱. لینک:

<https://www.farsnews.ir/news/14010316000578>

شکل ۱۰ - نمایی فوقانی از معماری مدرسه جدگال

خیریه بنیاد رشد

بخش خیریه بنیاد فرهنگی رشد از سال ۱۳۸۳ با هدف فراهم کردن شرایط تحصیل برای همه فرزندان ایران، فعالیت خود را با ساخت مدارس و فضاهای آموزشی شروع کرده و به تدریج به حوزه‌های مختلفی در امر آموزش گسترش داده است. فعالیت‌های خیریه رشد در حوزه آموزشی شامل محورهای زیر می‌شود:

- ساخت و تجهیز فضاهای آموزشی: این خیریه تاکنون موفق به ساخت ۴۰ مدرسه در مناطق محروم کشور شده و تعدادی پروژه در دست اجرا نیز دارد. اما از سال ۱۳۹۴ به سبب فقر شدید سرانه فضای آموزشی در استان سیستان و بلوچستان تمرکز خود را بر این استان قرار داده است که نتیجه آن ساخت ۱۴ مدرسه و اقدام برای ساخت ۳ مدرسه دیگر بوده است.
- بورسیه تحصیلی: شیوه کار به این صورت است که برای هر یک از دانش‌آموزان تحت حمایت تحصیلی یک صفحه جداگانه در سایت خیریه رشد ایجاد می‌شود که داستان زندگی و شرایط تحصیلی دانش‌آموزان (با حفظ محرمانگی) ذکر شده و خیرین می‌توانند پرداخت هزینه موردی یا ماهیانه برای یک سال تحصیلی به دانش‌آموز منتخب را متکفل شوند. در سال ۱۳۹۹ و ۱۴۰۰ دانش‌آموزان چندین مدرسه در شهرستان‌های سراوان، سرباز و تفتان واقع در استان سیستان و بلوچستان از حمایت تحصیلی برخوردار شدند.

شکل ۱۱ - نمونه پروفایل دانش‌آموزان در صفحه بورسیه تحصیلی خیریه رشد

منبع: roshdcharity.com/orphans

- آموزش مجازی برای توسعه سواد خواندن، بهبود مهارت‌های دانش‌آموزان و موفقیت در آزمون سراسری کنکور
  - اهدای کتاب و لوازم‌التحریر
  - توزیع وعده‌های صبحانه برای دانش‌آموزان مدارس شبانه‌روزی
- این خیریه برای تأمین مالی فعالیت‌های خود ابتکارهایی به شرح زیر نیز داشته است:

- ایجاد کمپین‌های گردآوری کمک‌های مردمی ساخت مدرسه در روستاهای استان سیستان و بلوچستان
- راه‌اندازی فروشگاه خدمات آنلاین «مهرتو» که عواید حاصل از فروشگاه و پلتفرم خدمات آنلاین صرف کمک به ساخت یک مدرسه ۶ کلاسه در روستایی محروم در سیستان و بلوچستان می‌شود.

جامعه یابوری فرهنگی

جامعه یابوری فرهنگی سازمانی مردم‌نهاد است که با هدف ارتقای کیفیت آموزشی دانش‌آموزان مناطق کم‌برخوردار فعالیت می‌کند.^۱ این موسسه از دهه ۱۳۶۰ فعالیت خود را در راستای برطرف نمودن چهره فقر و محرومیت از منطقه جنوب خراسان آغاز کرد و تا سال ۱۳۸۳ و زمان حیات بنیانگذار آن (مرحوم مجتبی کاشانی) به استان‌های فارس و هرمزگان و حدود ۲۰۰ پروژه توسعه داد. از آن زمان فعالیت‌های این مؤسسه به تعداد زیادی از استان‌های کشور از جمله استان سیستان و بلوچستان نیز تسری یافته است. شعار این مؤسسه این است که در کنار مدرسه‌سازی در نقاط محروم کشور و فعالیت‌های جانبی مدرسه‌سازی، «مدرسه‌یاری» در کانون توجه قرار گیرد. مطابق گزارش این مؤسسه، تعداد پروژه‌های جامعه یابوری تا پایان سال ۱۳۹۹ از مرز ۱۰۰۰ واحد گذشته است. محور فعالیت‌های این مؤسسه در حوزه آموزش را می‌توان به شرح زیر دسته‌بندی کرد:

- **مدرسه‌سازی:** در این راستا تاکنون مدارس متعددی توسط جامعه یابوری فرهنگی در استان سیستان و بلوچستان تأسیس شده است.
- **فعالیت‌های جانبی مدرسه‌سازی:** با رویکرد «مدارس دوستدار کودک» برای بهسازی، نوسازی و تکمیل و تجهیز مدارس.

۱. معرفی فعالیت‌های جامعه یابوری فرهنگی بر اساس اطلاعات مندرج در پایگاه این موسسه است: <https://www.yavari.ir>

- بورسیه تحصیلی دانش‌آموزان و دانشجویان
- مدرسه‌یاری: شامل افزایش مهارت‌های ذهنی، ارتباطی و حرفه‌ای افراد بر مبنای توانمندسازی فرد، توانمندسازی دانش‌آموزان از دیدگاه‌های گوناگون احساسی و ادراکی، پذیرش مسئولیت اجتماعی و نقش‌آفرینی متناسب با توان و امکانات فرد، محیط، ارتقای سطح کیفیت زندگی دانش‌آموزان از راه پرورش دیدگاه‌های بینشی و مهارتی آنان، ایجاد شبکه‌های اجتماعی برای گسترش دیدگاه‌های فرهنگی، اجتماعی در سطح دانشجویی و دانش‌آموزی.

موسسه خیریه دارالاکرام حضرت ابوالفضل

موسسه خیریه دارالاکرام، علاوه بر حوزه اشتغال‌آفرینی، در حوزه آموزش نیز در سطح کشور از جمله در سیستان و بلوچستان فعالیت دارد. دارالاکرام بدو با هدف حمایت همه‌جانبه مالی، آموزشی، اجتماعی، بهداشتی، درمانی و معیشتی از دانش‌آموزان تحت پوشش جهت جلوگیری از ترک تحصیل آنها تأسیس شده است. لذا مجموعه‌ای از خدمات حمایتی توسط این مؤسسه خیریه برای جلوگیری از ترک تحصیل دانش‌آموزان انجام می‌شود. همان‌طور که پیشتر (در فصل اشتغال و توان‌افزایی) ذکر شد، سه شعبه از ۲۵ شعبه این مؤسسه در استان سیستان و بلوچستان واقع است که شامل شعب زاهدان، خاش و زابل می‌شود. فعالیت‌های آموزشی دارالاکرام شامل محورهای زیر است^۱:

- برنامه‌ریزی درسی آموزشی برای دانش‌آموزان از پایه دوم ابتدایی تا کنکور (کلاس‌های کنکور و تست‌زنی و رفع اشکال دروس متوسطه) با همکاری کانون فرهنگی آموزش قلم‌چی
- برگزاری جلسات مشاوره و هدایت تحصیلی برای انتخاب شغل مناسب با رشته‌های تحصیلی، هدایت دانش‌آموزان به سمت تحصیلات عالی و رشته‌های فنی و حرفه‌ای به منظور اشتغال و کارآفرینی آنان در آینده

موسسه دست‌یاری به دشتیاری

مؤسسه مردم‌نهاد دست‌یاری برای دشتیاری در سال ۱۳۹۶ توسط جمعی از دانشجویان جهادگر دانشگاه علامه برای رفع محرومیت‌های آموزشی منطقه دشتیاری سیستان و بلوچستان تأسیس شد. این مؤسسه آبادانی کامل ۳۴۰ مدرسه منطقه دشتیاری با ۳۲ هزار دانش‌آموز را هدف‌گذاری کرده است. این مؤسسه، با انجام نیازسنجی، کار خود را نسبت به آسیب‌شناسی و رفع اساسی مشکلات منطقه پیرسهراب و تلاش برای جذب منابع مالی در این راستا متمرکز کرده است. حسین علیمردانی مؤسس این سمن در یک سانحه رانندگی در مسیر تهران به دشتیاری درگذشت، اما این مؤسسه همچنان فعالیت خود را ادامه داده است. تاکید این مؤسسه بر این بوده که علاوه بر مدرسه‌سازی، مدرسه‌داری، مدرسه‌یاری و اشتغال‌زایی مبتنی بر مدارس و توانمندسازی روستایی در دشتیاری را در دستور کار داشته باشد.

شیوه کار مؤسسه در مدرسه‌سازی به این ترتیب است که ابتدا هر مدرسه پایش و مطالعه می‌شود و بر مبنای آن، اقدام به تعمیر، بازسازی یا ساخت آن مدرسه می‌شود. پایش و اعتبارات خیری ساخت‌وساز یا تعمیر مدرسه به نیروهای متخصص بومی با نظارت خود واگذار می‌گردد. گردآوری کتاب کمک‌آموزشی و آمادگی کنکور برای دانش‌آموزان روستای نگور منطقه دشتیاری (۱۳۵۷ جلد) از فعالیت‌های این مؤسسه بوده است. ارائه خدمات آموزشی، برگزاری اردوهای جهادی علمی، راه‌اندازی و تجهیز کتابخانه، ارائه مشاوره‌های تربیتی و توزیع لوازم کمک‌آموزشی و نوشت‌افزار از دیگر اقدامات

۱. معرفی فعالیت‌های مؤسسه دارالاکرام در حوزه آموزش بر اساس اطلاعات مندرج در پایگاه این مؤسسه است: <https://darolekram.com>

این مؤسسه است. این سمن تاکنون ۲۳ مدرسه با ۱۷۰ کلاس درس را بنا نهاده که تعداد زیادی از آنها به بهره‌برداری رسیده و تعدادی دیگر نیز در حال ساخت و تکمیل است.

بنیاد برین

بنیاد برین شمیرانات از سال ۱۳۹۰ فعالیت خود را در حوزه مدرسه‌سازی و حمایت تحصیلی از دانش‌آموزان آغاز نموده است.^۱ این بنیاد تاکنون بیش از ۱۰۰۰ دانش‌آموز را از مقطع ابتدایی تا تحصیلات دانشگاهی زیر چتر پوشش خود گرفته و در ساخت و بهره‌برداری بیش از ۲۰ مدرسه نقش مستقیم داشته است، که در ادامه به تشریح جزئیات این اقدامات در دو محور پرداخته می‌شود:

- مدرسه‌سازی سبز: این مدارس به دلیل استفاده از مصالح دوستدار محیط زیست و روش طراحی معماری و اجرای بدون تخریب محیط زیست به مدارس سبز مشهور هستند. در ساخت این مدارس عایق‌کاری، ایمنی و مصرف انرژی به خوبی رعایت شده است. این امر به واسطه استفاده از بتن فوق‌سبک پرکننده به جای پلاستوفوم یا پشم سنگ در جداره دیوارها به انجام رسیده است.
- حمایت تحصیلی: بنیاد برین یک گروه آموزش دارد که بر حمایت تحصیلی از دانش‌آموزان مناطق هدف متمرکز است. فعالیت‌های این گروه شامل سنجش هوش و استعداد محصلان و پرورش آن و ارائه پیشنهاد برای کلاس‌های تقویتی بر اساس استعداد، بررسی وضعیت تحصیلی برای پیشگیری از افت تحصیلی، کلاس‌های آموزش موسیقی، نقاشی، عکاسی و هنرهای مدرن، کلاس‌های ورزشی و تسهیل‌گری سلامت جسمی در همین راستا توسط بنیاد برین برای دو گروه هدف (۱) دانش‌آموزان و دانشجویان نیازمند مادر سرپرست و بی‌سرپرست و (۲) مادران سرپرست خانواده انجام می‌گیرد.

تنوع دوره‌های آموزشی و کلاس‌های در دست اجرا توسط بنیاد برین (در حوزه‌هایی نظیر هنر، ورزش، آموزش رفتاری) از ابتکارهای این بنیاد در حوزه آموزش محسوب می‌شود.

مجمع یاوران فرهنگ و اندیشه مکران

مجمع یاوران فرهنگ و اندیشه مکران سازمان مردم‌نهاد خیریه با رویکرد آموزشی است که در سال ۱۳۹۵ آغاز به کار کرده است. محورهای اصلی فعالیت این مجمع توسعه آموزش و کمک به دانش‌آموزان بی‌بضاعت در منطقه محروم بلوچستان به‌ویژه شهرستان‌های ایرانشهر، نیکشهر، خاش، دلگان و لاشار بوده است. برخی فعالیت‌های این مجمع در حوزه آموزشی در منطقه ایرانشهر سیستان و بلوچستان به این شرح است^۲:

- تأسیس و نوسازی مدرسه
- اجرای طرح‌های مشارکتی برای تجهیز مدارس ساخته‌شده توسط خیرین در مناطق تحت پوشش
- طرح تهیه و توزیع کتاب‌های کمک‌آموزشی و کنکوری و بسته‌های لوازم‌التحریر و خرید کیف و کفش و مانتو و...

۱. معرفی فعالیت‌های بنیاد برین بر اساس اطلاعات مندرج در پایگاه این بنیاد است: <https://barinfoundation.org>

۲. معرفی فعالیت‌های مجمع بر اساس اطلاعات مندرج در کانال تلگرامی آن است: https://t.me/yavaran_farhang_makoran

- اجرای طرح‌های مشارکتی برای خرید و توزیع لوازم ضروری زندگی بین خانواده‌های بی‌بضاعت دارای دانش‌آموز (کولر، یخچال، آب‌گرم‌کن و ...)
- طرح تهیه و توزیع بسته‌های غذایی برای دانش‌آموزان مدارس شبانه‌روزی مناطق تحت پوشش
- طرح آموزشی مهارت‌افزایی دبیران متوسطه دوم و کنکوری مدارس متوسطه مناطق هدف با حضور مدرسانی از دبیرستان‌های ماندگار البرز تهران و علامه حلی
- برپایی پایگاه موقت مشاوره و انتخاب رشته کنکوری رایگان

موسسه خیریه کوثر مشیز

«مشیز» سازمانی مردم‌نهاد است که نام خود را از سرنام کلمات «محبت، شراکت، یاری و زیبایی» گرفته است و از سال ۱۳۷۳ با هدف مشارکت در توسعه، عدالت و ایجاد زندگی بهتر در زمینه‌های اجتماعی، فرهنگی، آموزشی و درمانی برای بهبود زندگی فرزندان در استان کرمان آغاز به فعالیت کرده، و در سال‌های بعد، دامنه فعالیت خود را به چند استان دیگر از جمله سیستان و بلوچستان توسعه داده است.^۱

از جمله مراکز تحت پوشش این مؤسسه، مرکز دخترانه شبه‌خانواده حضرت زهرا (س) زاهدان و مرکز پسرانه امیرالمومنین (ع) زاهدان هستند. مرکز شبه‌خانواده حضرت زهرا در سال ۱۳۹۴ به منظور نگهداری از کودکان بی‌سرپرست و بدسرپرست تأسیس شده و در طول فعالیتش میزبان ۲۰ کودک ۱۲ تا ۶ سال بوده است که ۹ نفر از آنان ترخیص و به مراکز شبه‌خانواده در رده سنی بالاتر پیوسته‌اند. مرکز شبه‌خانواده امیرالمومنین (ع) شهر زاهدان نیز در سال ۱۳۹۳ با پذیرش ۲۳ فرزند تأسیس شده که ۸ نفر از فرزندان ترخیص و در حال حاضر میزبان ۱۵ فرزند است. ویژگی متمایز مراکز شبه‌خانواده توجه به غنی‌سازی آموزه‌های فرزندان در حوزه فرهنگی، اجتماعی و مهارتی است.

موسسه خیریه همیاران توسعه دانش

مؤسسه خیریه همیاران توسعه دانش با نام «بنیاد دانش» توسط جمعی از خیرین نیکوکار و اساتید دانشگاه در جهت حمایت و هدایت تحصیلی و همچنین توانمندسازی دانش‌آموزان محروم از نعمت پدر و بی‌بضاعت اما با استعداد در سال ۱۳۹۳ آغاز به کار کرده و به عنوان مؤسسه خیریه ملی در استان‌های تهران، سیستان و بلوچستان و خوزستان فعالیت می‌کند.^۲ اهم فعالیت‌های آموزشی این بنیاد به شرح زیر است:

- برگزاری اردوی آشنایی با مشاغل با هدف تقویت شناخت دانش‌آموزان برای انتخاب رشته کنکور
- اهدای کتاب کمک‌درسی
- مشاوره تحصیلی

بنیاد خیریه علمی فرهنگی صدر

۱. معرفی فعالیت‌های موسسه خیریه کوثر مشیز بر اساس اطلاعات مندرج در پایگاه این موسسه است: <https://www.mashiz.ir>

۲. معرفی بنیاد دانش بر اساس اطلاعات مندرج در پایگاه این بنیاد است: <https://www.bonyaddanesh.org>

بنیاد خیریه علمی فرهنگی صدر (همراهان دیار کریمان) به یادبود امام موسی صدر و از سال ۱۳۹۰، با هدف کمک به ساخت و پیشرفت منطقه محروم کشور به دست فرزندان خود منطقه محروم، فعالیت‌های خود را در زمینه حمایت علمی از دانش‌آموزان مستعد این مناطق در چاه دادخدای قلعه گنج در جنوب کرمان آغاز کرد و به تدریج محدوده فعالیت خود را به شهرهای جنوب کرمان و بخش‌هایی از سیستان و بلوچستان و ایلام گسترش داد.^۱

شیوه تأمین مالی برای فعالیت‌های این بنیاد در این مناطق از طریق طرح‌های خیرین، کمک‌های موردی، پویش‌ها و فراخوان‌ها است. تا شهریور ۱۴۰۱ این بنیاد حدود ۱۵۰۰ فراخوان برای تأمین مالی طرح‌های خود منتشر کرده است. فعالیت‌های بنیاد صدر حوزه‌های علمی (آموزش)، فرهنگی و قرآنی، پزشکی و دندانپزشکی، خشت‌های معنوی (ساخت مدرسه)، ولی‌نعمتان (اهدای کمک‌های معیشتی و غذایی) و کارآفرینی را شامل می‌شود. اهم فعالیت‌های این بنیاد در حوزه آموزش شامل محورهای زیر است:

- طرح همراهان علمی: در این طرح دانشجویان نخبه از راه دور به دانش‌آموزان مستعد تحت حمایت بنیاد مشاوره می‌دهند.
- طرح کتاب‌های مهربانی: در این طرح کتاب‌های کمک‌درسی برای دانش‌آموزان مستعد طبق نیاز و انتخاب کتب برتر ارسال می‌شود.
- طرح خوابگاه‌های اجاره‌ای: در این طرح خوابگاه‌ها برای اسکان دانش‌آموزان مستعد روستایی در شهرها اجاره می‌شود تا از این طریق فرصت استفاده از امکانات شهری مانند مدرسه‌های نمونه و تیزهوشان برای این دانش‌آموزان فراهم گردد.
- طرح حامیان: در این طرح دانش‌آموزان مستعد مناطق محروم با مبلغی ماهیانه بورسیه می‌شوند.
- طرح جهادگران علمی: در این طرح دانشجویان و معلمان برتر برای برگزاری دوره‌های مشاوره و کلاس به مناطق محروم اعزام می‌شوند.
- طرح کتابخانه‌های اجاره‌ای: در این طرح کتابخانه‌هایی در مناطق محروم اجاره شده و در آن‌ها کتب کمک‌درسی قرار می‌گیرد.
- طرح بازگشت به بهشت: این طرح برای بازگرداندن کودکان محروم به مدرسه است؛ کودکانی که به خاطر مشکلات مالی ترک تحصیل کرده‌اند. طرح شامل حمایت‌های مادی و معنوی می‌شود.
- طرح تأمین شهریه تحصیلی: در این طرح تأمین شهریه مدارس نمونه و تیزهوشان دانش‌آموزان مستعد مناطق محروم صورت می‌گیرد.
- طرح استعدادیابی: شناسایی دانش‌آموزان مستعد یکی از مهمترین چالش‌های بنیاد در حمایت هدفمند از آن‌ها است. در این طرح دانش‌آموزان مستعد برای قرار گرفتن ذیل حمایت‌های بنیاد شناسایی می‌شوند.
- طرح آزمون‌های آزمایشی: شرکت دانش‌آموزان در آزمون‌های آزمایشی معتبر سطح کشور مانند آزمون قلم‌چی و گاج باعث می‌شود تا دانش‌آموزان هر چه بیشتر با فضای رقابت علمی در ارتباط باشند.
- طرح خشت‌های معنوی: این طرح شامل ساخت مدارس و خوابگاه‌های دانش‌آموزی در مناطق هدف است.
- طرح ولی‌نعمتان برای تأمین گوشت غذای مدارس شبانه‌روزی روستایی برای دانش‌آموزان

۱. معرفی بنیاد خیریه علمی فرهنگی صدر بر اساس اطلاعات مندرج در پایگاه این بنیاد است: <https://bonyadesadr.ir>

فراخوان‌های متعددی برای اهداف کتاب، تجهیز مدارس، بسته‌های غذایی برای دانش‌آموزان، تجهیز خوابگاه‌های دانش‌آموزی، تهیه لباس برای دانش‌آموزان و ... در سایت این بنیاد برای مناطق مختلف استان سیستان و بلوچستان قابل مشاهده است.

انجمن یاران دانش و مهر

انجمن یاران دانش و مهر در مهرماه سال ۱۳۷۹ با پشتیبانی تحصیلی سه دانش‌آموز دختر با استعداد آغاز به کار کرد و در ادامه با گسترش فعالیت، تعداد دانش‌آموزان تحت پوشش خود را افزایش داد. این انجمن در سال ۱۳۹۰ ثبت رسمی شده و از سال ۱۳۹۷ حیطه فعالیت خود را به سطح ملی توسعه داده است. ماموریت این انجمن شکستن چرخه فقر با استفاده از ابزار آموزش است. جامعه هدف، علاوه بر دانش‌آموزان، خانواده‌های آنها را نیز دربرمی‌گیرد.

بورسیه محصلان کوشا، ارائه خدمات مددکاری اجتماعی به آنها و پروژه‌های آموزش‌محور سه رکن اصلی فعالیت‌های این انجمن است. این انجمن دارای سه کارگروه مددکاری اجتماعی، پروژه‌های آموزش‌محور و حامیان است. کارگروه پروژه‌های آموزش‌محور این پروژه‌ها را در دست اجرا دارد:

- سواد دی: در این پروژه آموزش سواد پایه به کودکان با بهره‌گیری از نرم‌افزار داناک برای خواندن و نوشتن به فارسی انجام می‌شود.
- تک‌یار: نام این پروژه مخفف «تکنولوژی همیار کودکان» است که به صورت مشترک با کانون توسعه اجتماعی - فرهنگی مهر رستم اجرا شده است. هدف تک‌یار فراهم کردن امکانات سخت‌افزاری مانند رایانه، اینترنت مناسب و غیره برای کودکان ساکن در مناطق کمتر برخوردار است. این پروژه در استان سیستان و بلوچستان، در شهر زاهدان و با همکاری مرکز خانه هدی اجرا می‌شود.
- تأسیس و تجهیز کتابخانه

این انجمن همچنین حمایت از مؤسسه آوای روشنایی در چابهار در سیستان و بلوچستان را در کارنامه خود دارد. این مؤسسه یک سازمان مردم‌نهاد در شهرستان چابهار استان سیستان و بلوچستان است که در حوزه آموزش و توان‌افزایی افراد توان‌یاب، اعم از نابینا، ناشنوا و جسمی-حرکتی، فعالیت می‌کند. گروه هدف این مؤسسه افرادی هستند که به دلایل مختلف از تحصیل بازمانده و در عین حال علاقه‌مند به تحصیل و حرفه‌آموزی هستند. انجمن از آبان ۱۴۰۰ همکاری خود را با این مؤسسه به عنوان یک پروژه حمایتی آغاز کرده و تاکنون ۶۰ دانش‌آموز توان‌یاب بین سنین ۸ تا ۲۲ سال در دوره‌های سوادآموزی و مهارت‌افزایی این مؤسسه با حمایت مالی انجمن شرکت کرده و از خدمات آن بهره برده‌اند.

اجرای طرح توسعه فردی و اجتماعی کودکان و جوانان در شیرآباد و همت‌آباد زاهدان با همکاری بنیاد توسعه کارآفرینی زنان و جوانان در زمستان ۱۳۹۸ برای حدود ۱۰۰ نفر از نوجوانان و جوانان ۱۵ تا ۲۵ سال، اعتکاف علمی نوروز و تابستان ۱۳۹۸ با همکاری دبیرستان نمونه دولتی دارالفنون بمپور استان سیستان و بلوچستان با هدف تقویت بنیه علمی و روحیه دانش‌آموزان و برنامه‌ریزی درسی برای شرکت در کنکور، کمپین کوله پشتی مهر و روپوش مدرسه برای حمایت از دانش‌آموزان محروم استان‌های کرمانشاه و سیستان و بلوچستان در مهر ۱۳۹۷ و ۱۳۹۸، توانمندسازی کودکان از طریق ترویج کتابخوانی و تقویت سواد پایه با همکاری مؤسسه پژوهشی تاریخ ادبیات کودکان در پاییز ۱۳۹۸ از برنامه‌های آموزشی این انجمن در استان سیستان و بلوچستان است.

در حوزه تجهیز و بازسازی فضاهای آموزشی، تجهیز مدرسه پروین اعتصامی روستای چانف سیستان و بلوچستان، تجهیز مدرسه شهید مطهری ایرانشهر و تجهیز پژوهش‌سرای دانش‌آموزی مرکزی ایرانشهر از فعالیت‌های انجمن در استان است.^۱

موسسه پویا، همیاران فرهنگ و هنر

«موسسه پویا، همیاران فرهنگ و هنر» به عنوان مؤسسه خیریه و مردم‌نهاد فعال در حوزه آموزش و اشتغال‌آفرینی، از سال ۱۳۹۷، پروژه‌هایی در مناطق کم‌برخوردار کشور از جمله استان‌های خراسان جنوبی، خراسان رضوی، سیستان و بلوچستان، کرمان و ... اجرا کرده است.^۲ این پروژه‌ها شامل ساخت یا نوسازی مدرسه یا هنرستان، خوابگاه‌های دانش‌آموزی، سرویس‌های بهداشتی و سالن‌های چندمنظوره است. علاوه بر این، آموزش و حمایت تحصیلی از دانش‌آموزان و همچنین تلاش برای ارتقای کیفیت آموزشی دانش‌آموزان و معلمان در این مناطق، از دیگر فعالیت‌های مؤسسه پویا است. همچنین تجهیز کارگاه‌های هنرستان‌ها و تجهیز مدارس به امکانات آموزشی در اولویت‌های اجرایی این مؤسسه است. پروژه‌های مدرسه‌سازی این تشکل در استان سیستان و بلوچستان شامل تکمیل یا احداث حداقل شش مدرسه بوده است.

بنیاد نیکوکاری رایحه

مؤسسه فرهنگی رایحه در سال ۱۳۷۰ به عنوان یک نهاد مردمی مشغول به کار شد و در سال ۱۳۷۶ علاوه بر فعالیت فرهنگی به امور خیریه هم پرداخته و با عنوان بنیاد نیکوکاری رایحه فعالیت‌های خود را پی گرفته است. خدمات این بنیاد شامل حوزه‌های توانمندسازی مادران، توانمندسازی دانش‌آموزان، کمک‌های معیشتی، مسکن و اشتغال و کار آفرینی است. این بنیاد در ۱۲ استان کشور (با تمرکز بر استان تهران) از جمله استان سیستان و بلوچستان به ارائه خدمات نیکوکاری خود می‌پردازد.

تمرکز فعالیت‌های توانمندسازی این بنیاد عمدتاً بر مناطق محروم در استان تهران بوده است. در استان سیستان و بلوچستان، پروژه‌هایی در شهرستان‌های چابهار و دشتیاری در دست اجرا دارد. پروژه مدرسه‌سازی رایحه در روستای ساندک‌زهی از توابع شهرستان چابهار در استان سیستان و بلوچستان، پس از سیل دی ۱۳۹۸ و تخریب مدرسه این روستا، در مردادماه ۱۳۹۹ کلید خورد.^۳

گروه جهادی السابقون

گروه جهادی السابقون گروهی با خاستگاه دانشجویی (عمدتاً از دانشگاه صنعتی امیرکبیر) است که با هدف ارتقای سطح علمی دانش‌آموزان مناطق کمتر توسعه‌یافته و قبولی آنها در آزمون سراسری از نوروز ۱۳۸۸ تشکیل شده و فعالیت‌های خود در حوزه آموزش و توانمندسازی را توسعه بخشیده است. گروه جهادی در حوزه آموزش در استان‌های محروم از جمله

۱. به نقل از پایگاه اینترنتی انجمن یاران دانش و مهر: <http://www.yaranedanesh.com>

۲. معرفی مؤسسه پویا بر اساس اطلاعات مندرج در پایگاه این مؤسسه است: <https://pouyahamyaran.com>

۳. معرفی بنیاد نیکوکاری رایحه بر اساس اطلاعات مندرج در پایگاه این بنیاد است: <https://rayehh.ir>

سیستان و بلوچستان، فعالیت‌های نظیر اردوهای آموزشی، همایش‌ها و کارگاه‌های آموزشی دبیران، ساخت و بهسازی فضاهای آموزشی، اهدای اقلام کمک‌آموزشی و رفاهی به مدارس را در دستور کار خود دارد.

موسسه نیکوکاری مهرطه (گروه مهرهامون)

گروه مهرهامون یک نهاد مردمی داوطلبانه از گروه‌های داوطلبانه موسسه نیکوکاری مهرطه است که از سال ۱۳۹۶ براساس اهداف تعریف‌شده تلاش می‌کند با مشارکت جامعه محلی در شهر هامون فعالیت کند. فعالیت‌های این گروه در حوزه اشتغال و توان‌افزایی در فصل مربوطه مورد بررسی قرار گرفت. این گروه در حوزه مدرسه‌سازی نیز در سیستان و بلوچستان فعالیت دارد.

مؤسسه مهرطه در سال ۱۳۹۷، با رویکرد کمک به برقراری عدالت آموزشی، اقدام به ساخت دبیرستان مهرهامون در محمداًباد شهرستان هامون کرد. افزون بر این، گروه مهرهامون در تحلیل عدم تعلق دانش‌آموزان و بی‌انگیزه بودن آن‌ها در مدرسه، به چالش آموزش پیش از دبستان به‌عنوان یکی از علل رسیده است. بیشتر کودکان سیستان دوزبانه هستند و ارتباط آن‌ها با افراد خارج از حیطه خانواده و فامیل بسیار محدود است و همین امر مشکلات متعددی را برای کودکان در سال نخست تحصیلی به وجود می‌آورد. بنابراین حضور آن‌ها در مهدهای کودک و آموزش‌های پیش از ورود به کلاس اول می‌تواند در پیشگیری از این کاستی‌ها و کمک به ایجاد بستر مناسب مؤثر باشد. روستا-مهدها یکی از مراکز آموزشی هستند که به‌علت دادن خدمات آموزشی و یک وعده غذای گرم مورد توجه اهالی روستا هستند. این مراکز، که زیر نظر سازمان بهزیستی اداره می‌شوند، معمولاً از کیفیت آموزشی خوبی برخوردار نیستند. برگزاری دوره‌های آموزشی و به‌روز کردن مربیان روستا-مهد برای آموزش کودکان، راهکاری بود که گروه مهر هامون برای غلبه بر این چالش در پیش گرفت. مهرهامون در این راستا کارگاه‌های دوره اول (مقدماتی) آموزش مربی هنر کودک را در زابل و هامون برگزار کرده است. آخرین نمونه از فعالیت‌های مهر هامون تلاش برای ایمن‌سازی فضای داخلی مدارس است.

موسسه خیریه محسنین زاهدان

مؤسسه خیریه محسنین زاهدان (که پیشتر در فصل اشتغال و توان‌افزایی معرفی شد)، در حوزه آموزش نیز یک رسته فعالیتی دارد و آن اعطای بودجه کمک‌آموزشی برای دانش‌آموزان است. این امر در راستای پیشگیری از ترک تحصیل دانش‌آموزان سیستان و بلوچستانی و افتادن آن‌ها به دام آسیب‌های اجتماعی از جمله اعتیاد و تکدی‌گری صورت می‌گیرد. مؤسسه در این طرح نقش واسط و تسهیل‌گر دارد، و با توجه به ناکافی بودن بودجه مؤسسه و کثرت دانش‌آموزان بی‌بضاعت، نیازمند حمایت خیرین است. این مؤسسه همچنین مبادرت به اجرای طرح اهدای لوازم‌التحریر برای بیش از ۵۰۰۰ دانش‌آموز بی‌سرپرست و نیازمند مناطق محروم استان سیستان و بلوچستان، قبل از بازگشایی مدارس، کرده است. اهدای لوازم‌التحریر و لباس مدرسه بخشی از برنامه‌های مستمر این مؤسسه بوده است. این مؤسسه در موارد معدودی در حوزه مدرسه‌سازی نیز ورود داشته است. از جمله در سال ۱۳۹۴ مبادرت به ساخت و بهره‌برداری از مدرسه ۹ کلاسه محسنین برای بازماندگان از تحصیل و کودکان بی‌شناسنامه کرده است.

موسسه خیریه خادمین کتیج

مؤسسه خیریه خادمین کتیج نیز، علاوه بر فعالیت در راستای اشتغال‌زایی، در حوزه آموزش هم فعالیت دارد. اهم این فعالیت‌ها عبارت‌اند از:

- اقدامات عمرانی شامل ساخت مدرسه (تاکنون ۵ باب مدرسه)، توسعه مدارس با افزایش کلاس‌های درس (تاکنون ۴۰ باب کلاس)، ساخت سرویس بهداشتی، نمازخانه، کتابخانه برای مدارس، حصارکشی محیط مدارس، آبرسانی و تهیه مخزن پلیمر برای مدارس، ساخت و تعمیر خوابگاه‌های شبانه‌روزی دانش‌آموزان، ساخت مهد کودک و پیش دبستانی برای کودکان؛
- کمک در خرید و اهدای کامپیوتر و لوازم جانبی، تجهیزات رفاهی، سرمایشی و گرمایشی و سایر تجهیزات سمعی و بصری و هوشمندسازی مدارس؛
- بورسیه تحصیلی و حمایت از تغذیه دانش‌آموزان بی‌بضاعت؛
- تهیه نوشتافزار، کیف، کفش، و مانتو برای دانش‌آموزان بی‌بضاعت؛
- کفالت دانش‌آموزان نیازمند: در حال حاضر حدود ۳۰۰ کودک به صورت مستمر حمایت می‌شوند و بیش از ۲۰۰۰ هزار نفر هم توسط این مؤسسه شناسایی شده و در نوبت حمایت هستند. مبلغ حمایت از هر کودک در هر ماه در سال ۱۴۰۱ از سوی این مؤسسه حداقل ۲۰۰ هزار تومان و در صورت امکان ۵۰۰ هزار تومان تعیین شده است.^۱

انجمن یاران نیکوکار جامع

انجمن یاران نیکوکار جامع از دیگر انجمن‌هایی است که در فصل اشتغال و توان‌افزایی معرفی شد. فعالیت‌های این انجمن در حوزه آموزش عبارت‌اند از: مدرسه‌سازی، تجهیز کتابخانه، تجهیز هنرستان‌ها با تأسیس رشته‌های کاربردی، ارسال لوازم کمک‌آموزشی برای تمامی مقاطع تحصیلی، ترویج کتابخوانی و برگزاری کارگاه در مدارس روستا شامل شعرخوانی با ریتم برای کلاس اولی‌ها، قصه‌های شعرگونه همراه با ریتم و ضرب، کارگاه قصه‌خوانی و ....، برگزاری کارگروه آموزش بهداشت برای معلمان، دانش‌آموزان و کودکان، اجرای طرح «هر مدرسه یک کتابخانه»، در راستای ایجاد فرصت‌های برابر آموزشی برای کودکان روستاهای دور، عمدتاً در منطقه دشتیاری.

مؤسسه خیریه نیک‌گامان جمشید

مؤسسه خیریه نیک‌گامان در سال ۱۳۹۴ در قالب یک سازمان مردم‌نهاد با تکیه بر سه اصل آسایش، سلامت و آموزش تأسیس شد. مناطق هدف این مؤسسه در ابتدا استان تهران و سپس کرمان بوده اما به تدریج به بسیاری از استان‌های کشور از جمله سیستان و بلوچستان توسعه پیدا کرده است. ساخت و تجهیز مدارس و روستامهد در نقاط کم‌برخوردار کشور از حوزه‌های فعالیت این مؤسسه است. استفاده حداکثری از ظرفیت جوامع محلی استان سیستان و بلوچستان و توجه ویژه به کودکان و زنان سرپرست خانواده از طریق پروژه‌های کودک‌محوری مانند مدرسه‌سازی، توانمندسازی بانوان سرپرست خانواده، محرومیت‌زدایی و همچنین پروژه‌های حوزه سلامت و بهداشت و آبرسانی مبنای فعالیت این مؤسسه است. عمده فعالیت‌های مؤسسه در استان سیستان و بلوچستان ناظر بر ساخت مدرسه بوده است. ساخت مدرسه در

۱. به نقل از پایگاه اینترنتی مؤسسه خیریه خادمین کتیج: <https://khademincharity.com/fa>

روستای لدی شهرستان دلگان، بازسازی و تجهیز روستامهد (در روستای محمدآباد زابل، روستای سهراب غلامی شهرستان زهک، روستای تپه ذر زابل، روستای خمک زهک)، مشارکت در کمپین ملی ققنوس برای توزیع بخاری ایمن و استاندارد در مدارس ابتدایی شهرستان‌های استان، تهیه و توزیع ۲۵۷ بخاری ایمن و استاندارد در ۲۵۷ روستامهد ۶ شهرستان کم‌برخوردار استان و ساخت مدرسه روستای زردین کهیر شهرستان کنارک از جمله فعالیت‌های این مؤسسه در حوزهٔ مدرسه‌سازی است.^۱

بنیاد دستان مهربان

بنیاد دستان مهربان در سال ۱۳۸۶ با هدف حمایت و توانمندسازی زنان و کودکان بی‌سرپرست و بدسرپرست تأسیس شد و در حال حاضر با ۱۹ شعبه و ۷ مرکز درمانی در سطح کشور فعالیت می‌کند. از فعالیت‌های بنیاد دستان مهربان، علاوه بر سرپرستی خانواده‌های نیازمند، می‌توان به مواردی از جمله مدرسه‌سازی، ساخت درمانگاه، اعزام کاروان‌های حمایتی به نقاط دورافتاده و محروم، حمایت خاص از بیماران خاص، اعطای جهیزیه و تسهیلات ازدواج، اعطای کمک‌هزینه‌های تحصیلی و آموزشی، پرداخت وام‌های خوداشتغالی و فراهم‌سازی زمینه‌های اشتغال مددجویان اشاره کرد.^۲ شعبه‌ی زاهدان این بنیاد در سال ۱۳۹۹ با هدف ارائهٔ خدمات معیشتی، آموزشی، درمانی و توانمندسازی به خانوارهای نیازمند این استان افتتاح شده است. از فعالیت‌های بنیاد دستان مهربان در استان می‌توان به ساخت مدرسه دست‌های مهربان در ایرندگان خاش اشاره کرد که برای حل مشکل تحصیل کودکان روستای پدئی و زیان صورت گرفته است. این بنیاد همچنین هر ساله در شهریور ماه اقدام به توزیع بسته‌های لوازم‌التحریر میان دانش‌آموزان مناطق محروم می‌کند که در آخرین نوبت تحت عنوان کمپین «مداد نارنجی» بیش از ۱۲۰۰ بسته لوازم‌التحریر در مناطق محروم سیستان و بلوچستان توزیع کرده است.

بنیاد کودک

بنیاد کودک از سال ۱۳۷۳ در ایران و آمریکا فعالیت خود را آغاز کرده است. این بنیاد جهت‌گیری اصلی خود را جلوگیری از ترک تحصیل اجباری قرار داده است. دانش‌آموزان با استعدادی که به دلایل مختلف نان‌آور خانواده را از دست داده‌اند و با معضلات اقتصادی مواجه هستند، جامعه هدف این بنیاد است. در حال حاضر بیش از ۸۰۰۰ دانش‌آموز از خدمات بنیاد کودک در تأمین هزینهٔ تحصیل این دانش‌آموزان بهره‌مند هستند. بنیاد کودک دارای ۳۶ نمایندگی داخلی در سراسر کشور و ۴ دفتر برون‌مرزی در سطح بین‌الملل است.^۳

با توجه به میزان بالای بیسوادی استان سیستان و بلوچستان، بنیاد کودک به شناسایی و تحت پوشش قرار دادن کودکان بازمانده از تحصیل این استان اقدام کرده، و در فاز اول شهرهای زابل، زاهدان، ایرانشهر، خاش، نیک شهر و چابهار را برای پوشش خدمات خود برگزیده است. در نخستین گام، با انتخاب شهر زابل و استقرار دفتر بنیاد کودک در این شهر، بیش از ۳۰۰ نفر از کودکان با استعداد و بازمانده از تحصیل شناسایی و تحت پوشش خدمات بنیاد کودک قرار گرفتند. پس

۱. معرفی مؤسسه خیریه نیک‌گامان جمشید بر اساس اطلاعات مندرج در پایگاه این مؤسسه است: <https://nikgamancharity.org>

۲. معرفی بنیاد دستان مهربان بر اساس اطلاعات مندرج در پایگاه این بنیاد است: <https://dmngo.ir>

۳. معرفی بنیاد کودک بر اساس اطلاعات مندرج در پایگاه این بنیاد است: <https://www.childf.com>

از بررسی‌های صورت گرفته، فعالیت سایر دفاتر از جمله در زاهدان، فوج و نیک‌شهر عملیاتی شده است. بنیاد کودک علاوه بر دادن مشاوره‌های فردی و گروهی به مددجویان تحت پوشش و خانواده‌های آنان، با بررسی پیشرفت تحصیلی کودکان برنامه‌های ویژه‌ای را در نظر می‌گیرد.

امضای قرارداد با مؤسسات معتبر آموزشی برای بهره‌مند ساختن دانش‌آموزان از برنامه‌های کمک آموزشی، توزیع صبحانه میان دانش‌آموزان و توانمندسازی خانواده دانش‌آموزان از طریق برگزاری کارگاه‌های آموزشی نظیر تولید پوشاک و محصولات چرمی از جمله اقدامات این بنیاد در استان سیستان و بلوچستان است.

هیئت دانشجویی آل یاسین

هیئت دانشجویی آل یاسین در سال ۱۳۷۶ با هدف فقرزدایی و عدالت‌گستری طرح اردوهای جهادی خویش را پایه‌ریزی کرده و منطقه هدف خود را استان سیستان و بلوچستان قرار داده است. بر اساس گزارش این مؤسسه، در این مدت موفق به ساخت بیش از ۵۰ باب مسجد و ۵۰۰ باب کلاس درس و اقدامات زیربنایی در زمینه‌های فرهنگی، علمی، اشتغال، و پزشکی شده است. کمیته جهاد علمی این هیئت به منظور «کمک به ارتقای سطح علمی منطقه، پرورش نیروی انسانی مؤمن و مؤثر و تلاش در راستای عدالت آموزشی» تشکیل شده است.

برخی از فعالیت‌های این هیئت عبارت‌اند از اجرای برنامه مشاوره تحصیلی و برگزاری کلاس‌های تقویتی و آزمون‌های آزمایشی قلم‌چی برای دانش‌آموزان و کنکوری‌ها (در خانه مهر زابل)، برگزاری کلاس‌های تقویتی برای دانش‌آموزان در مدرسه ۱۷ شهریور شهرستان زابل، برگزاری «جشن برداشت» با هدف تجلیل از دانش‌آموزان قبول شده در کنکور، برگزاری کلاس‌های دانش‌افزایی معلمان دبستان و دادن مشاوره به آنان.^۱ چنانچه ملاحظه می‌شود، تمرکز اصلی این هیئت بر منطقه سیستان (زابل) و دانش‌آموزان مقطع متوسطه به ویژه برای آماده‌سازی کنکور است.

تجارب حمایت‌طلبی برای مقابله با فقر و نابرابری آموزشی

در دسته‌بندی فعالیت‌های حیطة مدنی، دو رویکرد از یکدیگر قابل تمایز هستند: (۱) رویکرد حمایتی و توان‌افزایی؛ (۲) رویکرد حمایت‌طلبی و مطالبه‌گری (سهرابی، ۱۴۰۰: ۹۴ و ۱۴۰).

رویکرد نخست مبتنی بر مداخلات عملی و فعالیت و اقدام در اجتماع محلی برای حل مسائل و مشکلات خواه از طریق ارائه حمایت‌ها (اعم از نقدی مستقیم، نقدی غیرمستقیم یا غیرنقدی) و خواه از طریق برنامه‌های توان‌افزایی دارایی‌مبنا است (که در فصل اول مورد بحث و بررسی قرار گرفت). این رویکرد در حیطة مدنی، به جای آنکه معطل حوزه دولت و حکومت بماند، خود دست به کار شده و می‌کوشد با اقدامات عملی مشخص از رنج‌ها و آلام مناطق کم‌برخوردار در حوزه‌های مختلف بکاهد.

اما رویکرد دوم، که حمایت‌طلبی و مطالبه‌گری است، از طریق تأثیرگذاری بر عرصه سیاست‌گذاری دولتی، مطالبه‌گری، رایزنی و چانه‌زنی با نهادهای مسئول حاکمیتی می‌کوشد تا تغییرات ساختاری در برنامه‌ها و سیاست‌های دولتی و در سطوح کلان ایجاد کند. این رویکرد به دنبال مداخله مستقیم در اجتماع محلی نیست، بلکه از طریق ارتباط، تعامل و گاه

۱. به نقل از پایگاه اینترنتی هیئت دانشجویی آل یاسین: <https://aleyaseen.ir>

برخورد و اعمال فشار بر سیاستگذاران دولتی می‌کوشد مسئولیت‌های حاکمیتی برای مقابله با فقر و نابرابری در ابعاد مختلف آن را تحکیم کرده و در دستور کار دولت قرار دهد. از این طریق، برنامه‌های توسعه‌ای کوتاه‌مدت، میان‌مدت و درازمدت حاکمیت می‌تواند به گونه‌ای بازطراحی شود که نفع فقرا و گروه‌های کم‌برخوردار در آن‌ها تضمین شود، یا لااقل از عوارض مخرب و منفی سیاستگذاری‌های کلان دولتی در حوزه‌های مختلف کاسته شود.

دو رویکرد فوق‌نافی یکدیگر نیستند، بلکه می‌توانند مکمل و مقوم همدیگر باشند. در برخی سازمان‌های مردم‌نهاد غیردولتی هر دو رویکرد به طور همزمان دنبال می‌شود. این سازمان‌ها می‌کوشند ضمن حمایت‌طلبی و رایزنی با نهادهای حاکمیتی مسئول و تلاش برای تاثیرگذاری بر سیاست‌ها، به توان‌افزایی و حمایت از اجتماع محلی نیز بپردازند.

در بخش قبل اقدامات معمول برای مقابله با فقر و نابرابری آموزشی در قالب رویکرد حمایتی و توان‌افزایی معرفی و احصا شد. در بخش حاضر به معرفی اجمالی دو نمونه از تجارب عملی با رویکرد حمایت‌طلبی و مطالبه‌گری می‌پردازیم، که هر دو تجربه در قالب همایش و با مشارکت نهادهای غیردولتی بوده است.^۱

همایش آموزش در مسیر محرومیت‌زدایی

مدرسه توسعه پایدار در اردیبهشت ۱۳۹۹ همایشی سه‌روزه تحت‌عنوان «آموزش در مسیر محرومیت‌زدایی» برگزار کرد و از سخنرانان متعددی جهت ارائه مطالب متنوع دعوت نمود. ابتکار این همایش این بود که ضمن ارائه تجارب عملی برخی سمن‌ها و مؤسسات غیردولتی فعال در حوزه مقابله با فقر آموزشی، رویکردها و مداخلات حاکمیتی و همچنین مداخلات و اقدامات نهادهای غیردولتی و گروه‌های اجتماعی مرجع را مورد نقد قرار داد و لزوم بازنگری در پارادایم «محرومیت‌زدایی» را در مقام در یک مطالبه مطرح کرد. اهم این نقدها و مطالبات چنین‌اند^۲:

- باورهای مرسوم در مورد محرومیت در میان فعالانی که وارد میدان مناطق کم‌برخوردار می‌شوند منجر به ارائه رویکردهایی غلط در مورد آموزش یا کمک‌رسانی در مناطق کمتربرخوردار و در نتیجه منجر به تثبیت «باور محرومیت» می‌شوند. آموزش به دانش‌آموزان اجتماع محلی باید آن‌ها را برای مقابله با تفکر «خودمحروم‌انگاری» و «خودناتوان‌پنداری» آماده کند.
- فعالان اجتماعی باید برای یادگرفتن، و نه صرفاً برای یاد دادن، به مناطق کم‌برخوردار بروند. رویکرد و رفتار منجی‌گرایانه این فعالان تأثیراتی مخرب بر جای می‌گذارد.
- هجمه فزاینده چهره‌های سرشناس به مداخله در اجتماعات محلی به شکلی است که این چهره‌ها گام در مسیر محروم‌انگاری گذاشته‌اند و این بازی کردن نقش منجی برای آن‌ها بعضاً راهی برای کسب درآمد و محبوبیت شده، و

۱. همایش‌های و کنفرانس‌های متعدد دیگری با موضوع فقر و بی‌عدالتی آموزشی برگزار شده است؛ از جمله دو کنفرانس توسعه عدالت آموزشی که با محوریت انجمن جامعه‌شناسی و سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی در سال‌های ۱۳۹۴-۱۳۹۲ برگزار شد. اما کنفرانس‌هایی که سازمان‌های دولتی و نهادهای حاکمیتی مبدع آن‌ها بوده‌اند در اینجا مدنظر نبوده است.

۲. مطالب این بخش در معرفی همایش آموزش در مسیر محرومیت‌زدایی با استفاده از دو منبع زیر بوده است:

قاسملو، محمدمهدی، میردامادی، نرگس. «آموزش در مسیر محرومیت‌زدایی؛ گزارش همایش برگزار شده توسط مدرسه توسعه پایدار». نشریه دگر. ۱۷ اردیبهشت ۱۳۹۹. لینک: <https://vrgl.ir/xO3vi>

«آموزش در مسیر محرومیت‌زدایی، چه ویژگی‌هایی دارد؟». خبرگزاری ایرنا. ۲۰ فروردین ۱۳۹۹. لینک:

مهم تر اینکه، کمک‌های صرفاً احساسی و حساب‌نشده در مواردی سبب پرورش فرهنگ محرومیت و ایجاد انفعال در بین اعضای اجتماع محلی شده است.

- تبلیغات خودنمایانه رسانه‌های دولتی، موج‌سواری کاندیداهای انتخاباتی بر مفهوم محرومیت و محرومیت‌زدایی برای جمع‌آوری رأی و رویکردهای مبتنی بر توزیع پول برای کسب محبوبیت نموده‌های دیگری از چالش‌های پیش روی سیاست‌های درست توان‌افزایی در اجتماعات محلی است.

با این مفروضات، همایش آموزش در مسیر محرومیت‌زدایی خواستار بازنگری در رویکردهای کلان مداخله در اجتماع محلی با هدف مقابله با فقر آموزشی شده و در مقابل، رویکردها و راهکارهایی بدیل برای آموزش در جهت توان‌افزایی مطرح می‌کند.

همایش فقر و نابرابری آموزشی

همایش فقر و نابرابری عنوان یک تشکل یا نهاد غیردولتی نیست، بلکه حلقه اول از گونه‌ای فعالیت حمایت‌طلبی برای مقابله با فقر و نابرابری آموزشی است که می‌کوشد با جلب حمایت تشکل‌ها و نهادهای غیردولتی بر سیاستگذاری‌های کلان حاکمیتی و اقدامات چندگانه و پراکنده غیردولتی به نوبه خود تأثیر بگذارد. این همایش چهار موضوع محوری را برای اولین دور فعالیت‌های خود برگزید که در قالب چهار پنل در همایش شهریور ارائه شد: چالش‌های نظام آموزشی در ایران؛ تأثیر کرونا بر نظام آموزشی؛ سمن‌ها و تجارب مدرسه‌یاری؛ فقر آموزشی و کودکان با نیازهای ویژه.

همچنین این همایش، به عنوان یک فعالیت مطالبه‌گرانه، مسئله «سنجش فقر و نابرابری آموزشی» را در اولین گام خود مطرح کرده است. در حال حاضر، تصویر روشنی از میزان فقر و نابرابری آموزشی در کشور وجود ندارد. شاخص‌هایی که تاکنون برای فقر و نابرابری آموزشی محاسبه شده، به صورت متمرکز و مستمر محاسبه و اعلام نمی‌شوند و بسیاری از شاخص‌های مهم نیز تاکنون اندازه‌گیری نشده‌اند. بر اساس مصوبه شورای عالی آموزش کشور در بهمن ۱۳۸۶ وزارت آموزش و پرورش موظف شده در ۱۹ گروه و ۱۳۶ شاخص وضعیت آموزش عمومی را سالانه محاسبه نماید.^۱ با این مقدمات، همایش فقر و نابرابری آموزشی مطالبه خود را محاسبه و انتشار عمومی و مستمر این شاخص‌ها توسط نهادهای حاکمیتی مسئول (شامل وزارت آموزش و پرورش و مرکز آمار) به عنوان اولین گام برای شناخت دقیق ابعاد مختلف مسئله فقر آموزشی در کشور قرار داده است.

۶. راهبرد غلبه بر فقر و نابرابری آموزشی

مسائل و مشکلات آموزش در استان سیستان و بلوچستان، بسیار عمیق و چندگانه است، و هم‌چنان که در گزارش ابتدای این فصل مشاهده شد، در قریب به اتفاق شاخص‌های فقر و نابرابری آموزشی، استان سیستان و بلوچستان بدترین وضعیت را در میان استان‌های کشور دارد.

همچنین ملاحظه شد که مسئولان و مقامات محلی، فعالان مدنی، و معلمان استان، بر اساس شناخت از مسائل آموزشی، تصویری از اهم مسائل استان در حوزه آموزش ترسیم کرده‌اند که این مسائل طیف گسترده‌ای از مسائل مربوط به

۱. به نقل بروشور «مسئله سنجش فقر و نابرابری آموزشی» توزیع‌شده در همایش فقر و نابرابری آموزشی، ۷ شهریور ۱۴۰۱.

زیرساختی (تأمین و تجهیز و به‌سازی فضاهای آموزشی، مشکلات مواصلاتی ناشی از پراکندگی اقلیمی) تا نیروی انسانی (تأمین معلم) و معضلات فرهنگی و اجتماعی پیشران بازماندگی از تحصیل و ترک تحصیل را شامل می‌شود.

واکنش‌ها و پاسخ‌های سازمان‌های دولتی، نهادهای عمومی حاکمیتی و سازمان‌های مردم‌نهاد غیردولتی به این مسائل، به تناسب تحلیل از وضعیت موجود و توانایی‌ها و امکانات این کنشگران جمعی، متفاوت و چندگانه بوده است. در این بخش، ابتدا دسته‌بندی و تحلیلی از طیف وسیع اقدامات صورت‌گرفته برای کاهش ابعاد فقر و نابرابری آموزشی در استان ارائه می‌دهیم، و در ادامه می‌کشیم - بر اساس مسئله‌شناسی صورت‌گرفته در ابتدای فصل - خلاءها و کمبودهای اصلی در مجموعه اقدامات موجود را تا جای ممکن مورد بحث و بررسی قرار دهیم.

سطح اول: تحول در ساختارها و سیاست‌گذاری‌های کلان

بخش مهمی از راهبرد مقابله با فقر و نابرابری آموزشی در پیوند با لزوم تحولات ساختاری در نظام سیاست‌گذاری آموزش است. مجموعه‌ای از سیاست‌های کلان حاکمیتی به ویژه طی سه دهه اخیر منجر به تعمیق شکاف آموزشی در ایران شده است. سیاست خصوصی‌سازی خدمات آموزشی و سیاست واگذاری املاک در آموزش و پرورش دو نمونه از سیاست‌های کلان حاکمیتی است که بحران فقر و نابرابری آموزشی را در ایران تعمیق کرده و دامن زده است. یک مطالعه حول تحلیل سیاست‌گذاری آموزش در ایران (معاونت رفاه اجتماعی وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی، ۱۳۹۹: پ: ۶۱) گونه‌های سیاست‌های خصوصی‌سازی در ایران را به شرح زیر تفکیک و احصا کرده است:

- ۱) خرید خدمات آموزشی (اعم از فروش خدمات معلمی، خدمات مدرسه و خدمات دانش‌آموزی)
- ۲) حذف مدارس تیزهوشان و نمونه مردمی
- ۳) بنگاه‌داری و فروش مالکیت اراضی آموزش و پرورش
- ۴) تأمین مالی بخش دولتی از طریق مردم (کمک به مدرسه و ورود خیریه‌ها به حیطه آموزش)
- ۵) عدم عمومی‌سازی خدمات پشتیبانی آموزش (تغذیه، حمل و نقل)
- ۶) عدم پذیرش مسئولیت آموزش پیش‌دبستانی عمومی و رایگان توسط دولت
- ۷) سیاست‌های حمایتی مستقیم دولت از مدارس غیردولتی در قالب صندوق حمایت از مدارس غیردولتی، اعطای وام

نمودار ۵ - گونه‌های سیاست‌های خصوصی‌سازی در ایران

منبع: معاونت رفاه اجتماعی وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی، ۱۳۹۹: ۶۲

مطابق این تحلیل، مدرسه در ایران در یک سیر تدریجی در حال دگردیسی از یک نهاد اجتماعی به یک بنگاه اقتصادی است، و این امر معلول دو روند همزمان خصوصی‌سازی آموزش عمومی از یک سو و گسترش سیطره بازار از سویی دیگر است. عمده شاخص‌هایی که گویای عقب‌نشینی دولت از مسئولیت‌های خود در حوزه آموزش‌اند به طور کلی یا شاخص‌های بودجه‌ای هستند و یا شاخص‌های مرتبط با جمعیت دانش‌آموزان خصوصی. عقب‌نشینی دولت‌ها در تأمین هزینه‌های آموزش، در غالب کشورهای جهان، یکی از شاخص‌های گویای حرکت به سمت خصوصی‌سازی است. تغییرات نسبت بودجه نشان می‌دهد که به طور کلی سهم بودجه آموزش و پرورش از بودجه عمومی دولت در طول سه دهه اخیر تقریباً به نصف و در برخی سال‌ها به کمتر از نصف رسیده است. این شاخص در طول یک دهه اخیر کمتر از ۱۰ درصد بوده است، و در نسبت با میانگین جهانی ده سال اخیر که بالای ۱۴ درصد بوده (سایت بانک جهانی^۱)، رقم پایینی است. از طرف دیگر، نرخ رشد مدارس دولتی در طول یک دهه ۱۳۸۵-۱۳۹۵ عمدتاً منفی بوده که بخشی از آن به دلیل کاهش جمعیت است، اما افزایش نرخ مدارس غیردولتی به ویژه از سال ۱۳۹۲ به این سو، که با افزایش نرخ جمعیت مواجهیم، گویای گرایش دولت به عقب‌نشینی از مسئولیت‌هایش در ارائه آموزش عمومی است.

با لحاظ کردن این تحولات در سیاستگذاری آموزش در ایران، فقر و نابرابری فزاینده آموزشی در کشور زاینده مجموعه‌ای از سیاست‌های حاکمیتی است که منجر به شانه خالی کردن دولت‌ها از مسئولیت مصرح در قانون اساسی مبنی بر رایگان بودن آموزش در ایران شده و بخش‌های وسیعی از کشور را با کمبود فضاهای آموزشی، کمبود سیستم حمل‌ونقل و اسکان دانش‌آموزان و مشکل تغذیه دانش‌آموزی مواجه کرده است.

1. <https://data.worldbank.org/indicator/SE.XPD.TOTL.GB.ZS>

بنابراین، برای غلبه بر مسئله فقر و نابرابری آموزشی در سطح ساختاری، نیاز به تغییر پارادایم سیاست‌گذاری آموزش در ایران از سیاست‌های بازارمحور به سمت سیاست‌های رفاهی مؤید مسئولیت و تعهد دولت در حیطه آموزش است. بخشی از اقداماتی که ذیل سرفصل «تجارب حمایت‌طلبی برای مقابله با فقر و نابرابری آموزشی» در این فصل معرفی شد در راستای همین امر صورت گرفته و غایت نهایی آن‌ها تحول در نظام سیاست‌گذاری آموزشی در کشور است. این رویکرد عمدتاً در خارج از ساخت حاکمیت به عنوان یک ضرورت مطرح شده است، چرا که پاسخ نهادهای مسئول حاکمیتی به چالش فقر و نابرابری آموزشی فاقد هرگونه رویکرد ساختاری است. «سند تحول بنیادین آموزش و پرورش» مهم‌ترین سند حاکمیتی برای تغییر ساختاری آموزش عمومی در ایران است که در سال ۱۳۹۰ در شورای عالی انقلاب فرهنگی به تصویب رسیده و توسط رئیس وقت دولت ابلاغ شده است. نگاهی به همین سند به خوبی بیانگر این است که چالش مهلک فقر و نابرابری آموزشی اساساً از منظر سیاست‌گذاران آموزش در ایران مغفول و غایب مانده است. در این سند کلیدواژه عدالت جمعاً ۱۲ مرتبه تکرار شده که ۱۰ مورد آن ناظر بر مفهوم ذهنی عدالت و خصایص رفتاری دانش‌آموزان و معلمان و ... است (نظیر تربیت انسانی موحد و مؤمن و عدالت‌خواه). تنها مواردی که در این سند دال بر لزوم توجه به عدالت آموزشی است، بند ۴ از فصل پنجم (راهبردهای کلان) است: «توسعه و نهادینه کردن عدالت آموزشی و تربیتی در مناطق مختلف کشور و تقویت آموزش و پرورش مناطق مرزی با تأکید بر توانمندسازی معلمان و دانش‌آموزان این مناطق با تمرکز بر کیفیت فرصت‌های تربیتی هماهنگ با نظام معیار اسلامی.» در این مورد نیز تمرکز نهایی بر «فرصت‌های تربیتی هماهنگ با نظام معیار اسلامی» بوده است.

مورد بعدی، راهکار پنجم از فصل ششم (هدف‌های عملیاتی و راهکارها) است که تصریح بر «تأمین و بسط عدالت در برخورداری از فرصت‌های تعلیم و تربیت با کیفیت مناسب با توجه به تفاوت‌ها و ویژگی‌های دختران و پسران و مناطق مختلف کشور» دارد. در بندهای فرعی این راهکار، مناطق محروم و مرزی مورد تأکید قرار گرفته‌اند.

این میزان توجه لاغر و نحیف به مسئله بنیان‌برافکن فقر و نابرابری آموزشی در «سند تحول بنیادین آموزش و پرورش»، که مبنای تمامی سیاست‌گذاری‌ها، برنامه‌ها و فعالیت‌های ارکان مختلف حاکمیتی در حوزه آموزش در یک دهه اخیر بوده است، نشان‌گر این است که مسئله فقر و نابرابری آموزشی در حاکمیت به عنوان یک بحران جدی به رسمیت شناخته نشده است و نتیجه این امر نیز حجم اقدامات ناکافی این نهادها در سطح ساختاری برای غلبه بر مشکل است، به گونه‌ای که مطابق آمارها، سیاست‌های آموزشی در یک دهه اخیر نه تنها به سمت کاهش ابعاد فقر و نابرابری آموزشی نبوده، بلکه به گواه شاخص‌ها مؤید تشدید روزافزون مشکل است (معاونت رفاه اجتماعی وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی، ۱۳۹۹پ). اما قابل توجه است که فعالان مدنی که برای کاهش ابعاد مسئله فقر و نابرابری آموزشی در استان سیستان و بلوچستان و به طور کلی در کشور فعالیت می‌کنند تمرکز خود را بر انجام مجموعه‌ای از اقدامات عملی حمایتی، توان‌افزایی و امدادی قرار داده و لااقل در حوزه آموزش کمتر بر رویکرد حمایت‌طلبی و مطالبه‌گری برای تحول در سیاست‌گذاری آموزشی در کشور تمرکز کرده‌اند. معدود اقدامات معرفی‌شده در بخش قبل مؤید این است که تمرکز سازمان‌های غیردولتی مردم‌نهاد برای بهبود وضعیت آموزش عمومی بر راهکارهایی است که در سطح بعدی مورد بحث و بررسی قرار خواهد گرفت.

سطح دوم: اقدامات عملی حمایتی، توان‌افزایی و امدادی

- اقداماتی که به جای تغییر سیاست‌های کلان آموزشی و اقتصادی، بر مداخله عملی برای بهبود وضعیت آموزش عمومی در کشور و به طور خاص استان سیستان و بلوچستان متمرکز هستند، از منظر لایه‌بندی رفاهی در سه دسته جای می‌گیرند:
- اقدامات حمایتی، که در قالب فعالیت‌های حمایتی نقدی یا غیرنقدی مستقیم و غیرمستقیم برای حمایت از توسعه آموزش در استان صورت می‌گیرد؛ نظیر مدرسه‌سازی، تجهیز و به‌سازی فضاهای آموزشی، بورسیه و کمک‌هزینه تحصیلی، تأمین خوابگاه و سرویس رفت‌وآمد دانش‌آموزی برای فراهم آوردن امکان تحصیل دانش‌آموزان ساکن مناطق دور از مراکز آموزشی، توزیع بسته‌های غذایی و نظیر آن.
  - اقدامات توان‌افزایی، که در قالب فعالیت‌های آموزشی برای مدیران، معلمان و دانش‌آموزان در راستای تقویت مهارت‌های تحصیلی و افزایش قبولی در کنکور سراسری، برگزاری کارگاه‌های آموزشی توان‌افزایی و آماده‌سازی شغلی و نظایر این‌ها صورت می‌گیرد.
  - اقدامات امدادی، که در قالب واکنش سریع به حوادث غیرمترقبه نظیر سیل و کرونا انجام گرفته است؛ مانند بازسازی مدارس آسیب‌دیده، تهیه و اهدای تبلت به دانش‌آموزان برای استفاده از آموزش‌های مجازی، برپایی کلاس‌های آموزش مجازی برای جلوگیری از بازماندگی از تحصیل و افت تحصیلی در نتیجه تعطیلی مدارس و نظیر آن.
- این اقدامات را از لحاظ تمرکز یا عدم تمرکز بر نیازها و دارایی‌های اجتماع محلی می‌توان به دو طبقه نیاز-مبنا و دارایی-مبنا نیز تقسیم کرد (که جزئیات این دسته‌بندی در فصل مربوط به اشتغال و توان‌افزایی تشریح شد).
- این اقدامات به لحاظ توجه به ابعاد فیزیکی و ذهنی توسعه نیز به دو دسته قابل طبقه‌بندی است: اقدامات زیرساختی، که ناظر بر ابعاد فیزیکی توسعه است؛ و اقدامات ناظر بر ابعاد نرم‌افزاری و ذهنی، که شامل آموزش و توان‌افزایی است.
- با توجه به بررسی‌های صورت‌گرفته در این فصل درباره تجارب عملی فقرزدایی آموزشی، جدول زیر دسته‌بندی و نمونه‌های هر دسته اقدامات را ارائه می‌کند.

جدول ۲۱ - گونه‌های اقدامات نهادها برای بهبود وضعیت آموزش عمومی در زیست‌بوم سیستان و بلوچستان

نوع برنامه / فعالیت	نهادهای مبدع و مقدم	رویکرد کلی
ساخت مدرسه و فضاهای مکمل (کتابخانه، فضای ورزشی و ...)	سازمان نوسازی، توسعه و تجهیز مدارس کشور (وزارت آموزش و پرورش) بنیاد برکت بنیاد احسان بنیاد مستضعفان (بنیاد علوی) بنیاد کرامت رضوی قرارگاه پیشرفت و آبادانی سپاه پاسداران موسسه مهرگیتی انجمن حامی جامعه و مجمع خیرین مدرسه‌ساز موسسه همدلان آینده‌نگر (هاسب) بنیاد علمی آموزشی قلم‌چی جامعه نیکوکاری ابرار خیریه بنیاد رشد جامعه یآوری فرهنگی	حمایت غیرمستقیم غیرنقدی (نیازمبنا)

نوع برنامه / فعالیت	نهادهای مبدع و مقدم	رویکرد کلی
	<p>موسسه دست یاری به دشتیاری بنیاد برین مجمع یاوران فرهنگ و اندیشه مکران بنیاد خیریه علمی فرهنگی صدر موسسه پویا، همیاران فرهنگ و هنر بنیاد نیکوکاری رایحه موسسه نیکوکاری مهرطه (مهرهامون) موسسه خیریه محسنین زاهدان موسسه خیریه خادمین کنیج انجمن یاران نیکوکار جامع بنیاد دستان مهربان</p>	
تجهیز و نوسازی مدارس	<p>سازمان نوسازی، توسعه و تجهیز مدارس کشور (وزارت آموزش و پرورش) بنیاد مستضعفان (بنیاد علوی) بنیاد کرامت رضوی قرارگاه پیشرفت و آبادانی سپاه پاسداران موسسه مهرگیتی انجمن حامی جامعه و مجمع خیرین مدرسه‌ساز بنیاد علمی آموزشی قلم‌چی پویش مهرورزان شرق آباد خیریه بنیاد رشد جامعه یآوری فرهنگی مجمع یاوران فرهنگ و اندیشه مکران موسسه پویا، همیاران فرهنگ و هنر گروه جهادی السابقون موسسه نیکوکاری مهرطه (مهرهامون) موسسه خیریه خادمین کنیج انجمن یاران نیکوکار جامع</p>	حمایت غیرمستقیم غیرنقدی (نیازمبنا)
تامین سرویس ایاب و ذهاب به مدارس	<p>وزارت آموزش و پرورش فرمانداری‌ها، بخشداری‌ها و شوراها بنیاد برکت انجمن حامی</p>	حمایت غیرمستقیم غیرنقدی (نیازمبنا)
تامین خوابگاه‌های دانش‌آموزی	<p>کمیته امداد امام خمینی بنیاد برکت بنیاد خیریه علمی فرهنگی صدر</p>	حمایت غیرمستقیم غیرنقدی (نیازمبنا)
اهدای بسته‌های حمایتی تحصیلی شامل کتاب، لوازم التحریر و پوشاک	<p>کمیته امداد امام خمینی بنیاد برکت بنیاد احسان موسسه مهرگیتی انجمن حامی بنیاد علمی آموزشی قلم‌چی جامعه نیکوکاری ابرار</p>	حمایت مستقیم غیرنقدی (نیازمبنا)

نوع برنامه / فعالیت	نهادهای مبدع و مقدم	رویکرد کلی
	<p>خیریه بنیاد رشد جامعه یآوری فرهنگی موسسه دست یاری به دشتیاری مجمع یاوران فرهنگ و اندیشه مکران موسسه خیریه کوثر مشیز موسسه خیریه همیاران توسعه دانش بنیاد خیریه علمی فرهنگی صدر موسسه پویا، همیاران فرهنگ و هنر گروه جهادی السابقون موسسه خیریه محسنین زاهدان موسسه خیریه خادمین کنیج انجمن یاران نیکوکار جامع بنیاد دستان مهربان</p>	
پرداخت کمک‌هزینه تحصیلی	<p>سازمان بهزیستی کشور کمیته امداد امام خمینی موسسه مهرگیتی بنیاد علمی آموزشی قلم‌چی خیریه بنیاد رشد جامعه یآوری فرهنگی موسسه خیریه همیاران توسعه دانش بنیاد خیریه علمی فرهنگی صدر موسسه پویا، همیاران فرهنگ و هنر موسسه خیریه خادمین کنیج</p>	حمایت مستقیم نقدی (نیازمبنا)
اعطای بورسیه تحصیلی (ثبت‌نام رایگان در مدارس غیردولتی و ...)	<p>کمیته امداد امام خمینی بنیاد علمی آموزشی قلم‌چی جامعه نیکوکاری ابرار بنیاد خیریه علمی فرهنگی صدر</p>	حمایت مستقیم غیرنقدی (نیازمبنا)
تامین بسته‌های غذایی	<p>وزارت آموزش و پرورش بنیاد احسان خیریه بنیاد رشد جامعه یآوری فرهنگی مجمع یاوران فرهنگ و اندیشه مکران موسسه نیکوکاری مهرطه (مهرهامون)</p>	حمایت مستقیم غیرنقدی (نیازمبنا)
تامین تجهیزات آموزش مجازی دوره کرونا (تبلت، اینترنت)	<p>وزارت آموزش و پرورش سازمان بهزیستی کشور بنیاد مستضعفان شرکت‌های رایتل و دیجی‌کالا</p>	امداد مستقیم غیرنقدی (نیازمبنا)
مداخله آموزشی، جبران یادگیری، مشاوره و هدایت تحصیلی	<p>وزارت آموزش و پرورش انجمن حامی موسسه خیریه دارالاکرام حضرت ابوالفضل موسسه دست یاری به دشتیاری بنیاد برین مجمع یاوران فرهنگ و اندیشه مکران</p>	توان‌افزایی دارایی مبنا

نوع برنامه / فعالیت	نهادهای مبدع و مقدم	رویکرد کلی
	موسسه خیریه کوثر مشیز موسسه خیریه همیاران توسعه دانش بنیاد خیریه علمی فرهنگی صدر گروه جهادی السابقون	
برپایی کلاس‌های آموزش از راه دور	وزارت آموزش و پرورش بنیاد احسان خیریه بنیاد رشد	توان‌افزایی دارایی مبنا
آموزش مهارت حرفه‌ای و شغلی	وزارت آموزش و پرورش بنیاد برکت بنیاد احسان موسسه خیریه همیاران توسعه دانش	توان‌افزایی دارایی مبنا
آموزش مهارت‌های تاب‌آوری مقابل آسیب‌های اجتماعی	وزارت آموزش و پرورش ستاد مبارزه با مواد مخدر سازمان بهزیستی کشور	توان‌افزایی دارایی مبنا
آموزش مهارت‌های اجتماعی (کار گروهی، اعتماد به نفس، خلاقیت، هنر و ...)	سازمان بهزیستی کشور کمیته امداد امام خمینی موسسه مهرگیتی پویش مهرورزان شرق آباد جامعه یآوری فرهنگی بنیاد برین انجمن یاران نیکوکار جامع	توان‌افزایی دارایی مبنا
توانمندسازی و ارتقای کیفیت آموزش معلمان	موسسه مهرگیتی انجمن حامی پویش مهرورزان شرق آباد مجمع یاوران فرهنگ و اندیشه مکران موسسه پویا، همیاران فرهنگ و هنر گروه جهادی السابقون موسسه نیکوکاری مهرطه (مهرهامون)	توان‌افزایی دارایی مبنا
درمان و مددکاری اجتماعی	وزارت آموزش و پرورش	حمایت مستقیم غیرنقدی (نیازمبنا)
تسهیل‌گری فرهنگی-اجتماعی برای بازگشت به تحصیل	پویش مهرورزان شرق آباد بنیاد خیریه علمی فرهنگی صدر	توان‌افزایی دارایی مبنا

تصویر فوق کمابیش دسته‌بندی جامعی از مجموعه اقدامات برای بهبود وضعیت آموزش عمومی در استان سیستان و بلوچستان توسط طیف متنوع نهادهای حاکمیتی، دولتی و غیردولتی را به نمایش می‌گذارد. با عنایت به مسئله‌شناسی صورت گرفته در ابتدای این فصل، به نظر می‌رسد هر کدام از اقدامات فوق پاسخی به یک یا چند مسئله از مسائل موجود است. به‌رغم این تلاش‌ها، باید پرسید چرا روند فقر و نابرابری آموزشی طی یک دهه اخیر در استان سیستان و بلوچستان کنترل نشده و جهت‌گیری کاهشی نیافته است؟ به علاوه، باید این سؤال را مطرح کرد که آیا مجموعه اقدامات مذکور تمام آنچه را برای مقابله با فقر آموزشی نیاز است پوشش می‌دهد یا با خلاءهایی در این زمینه مواجه هستیم؟

در پاسخ به سؤال اول، برخی پاسخ‌های ممکن از این قرار است:

- سرجمع سیاست‌گذاری آموزشی در کشور رو به سوی تداوم فقر و نابرابری آموزشی داشته است.
  - در دوگانه سیاست حمایتی-توان‌افزایی و سیاست مطالبه‌گری-حمایت‌طلبی، غلبه اقدامات سازمان‌های غیردولتی و مردم‌نهاد بر گونه اول سیاست‌ها بوده است.
  - سیاست‌گذاری نامناسب در تأمین و نگهداشت نیروی انسانی سبب گسیل یافتن معلمان و مربیان آموزشی از مناطق کم‌برخوردار و درگیر تنش آبی استان به مناطق برخوردارتر استان یا خارج استان شده، و علاوه بر بحران تأمین معلم و نیروی انسانی برای آموزش، موجب افت مستمر کیفیت آموزش در مناطق کم‌برخوردار استان شده است.
  - سیر رشد جمعیت دانش‌آموزی ناشی از نرخ افزایش جمعیت در استان سیستان و بلوچستان بر اقدامات برای تأمین زیرساخت‌ها و امکانات آموزشی پیشی گرفته، و در نتیجه، مسئله فقر آموزشی روند کاهشی نمی‌یابد مگر اینکه این نسبت معکوس شود و سرعت رشد تأمین زیرساخت‌ها، امکانات و نیروی انسانی برای آموزش عمومی از سرعت رشد جمعیت فزونی گیرد.
  - اقدامات پیگیرانه برای بازگشت به تحصیل و کاهش ترک تحصیل در استان سیستان و بلوچستان موجب شده که جمعیت دانش‌آموزانی که وارد چرخه آموزش می‌شوند افزایش یافته و امکانات استان کفاف افزایش جمعیت دانش‌آموزی را ندهد.
  - توزیع منابع و امکانات، به سبب فقدان برنامه‌ریزی و نیازسنجی جامع و داده‌محور، به صورت هدفمند و متوازن صورت نگرفته و سبب شده تا ائتلاف منابع ناشی از عدم توزیع عادلانه امکانات رخ دهد.
  - برنامه‌ها و طرح‌های دستگاه‌ها مختلف دولتی، بنیادها و نهادهای حاکمیتی و سازمان‌های غیردولتی از شیوه‌های متمرکز بر فعال‌سازی ظرفیت اجتماع محلی برای حل مسائل آموزشی استفاده حداکثری نکرده و در نتیجه اجتماع محلی موفق به کسب خودمختاری و توانمندی لازم برای حل و فصل مسائل محلی در گذر زمان نشده است.
- هر یک از عوامل ذکرشده در جای خود می‌تواند در تبیین علت تداوم مسئله فقر و نابرابری آموزشی در استان نقش داشته باشد، گو اینکه در ابتدای بخش جمع‌بندی این فصل برخی عوامل مورد طرح و بحث قرار گرفتند. اما، در بخش پایانی این فصل، بر آخرین عامل تمرکز بیشتری خواهیم داشت: عدم بهره‌مندی حداکثری از ظرفیت و توانمندسازی اجتماع محلی برای غلبه بر مسائل آموزشی استان.

راهبرد توانمندسازی آموزشی مبتنی بر اجتماع محلی

پژوهشگران کتاب «توانمندسازی و کاهش فقر» فصلی را به گزارش و تشریح تجربیات موفق استفاده از رویکرد توانمندسازی اجتماع محلی برای رفع فقر آموزشی اختصاص داده‌اند (بانک جهانی (کتاب مرجع)، ۱۳۹۴: ۳۰۷-۲۹۲). این تجارب ناظر بر پنج کشور مجری برنامه‌های اصلاحات آموزشی در دهه ۱۹۹۰ است: ماداگاسکار، السالوادور، هند، بنگلادش، کلمبیا. تمامی برنامه‌های اصلاحات آموزشی مذکور با حمایت مالی بانک جهانی انجام شده، اما بانک جهانی لزوماً مبدع و مبتکر این برنامه‌ها نبوده است، بلکه بعضاً مصلحان بومی (عمدتاً مقامات سیاسی برخاسته از ساختار آموزش و پرورش کشور) درصدد اجرای برنامه اصلاح آموزشی برآمده‌اند و در ادامه برای تأمین مالی یا مشاوره از بانک جهانی کمک گرفته شده است.

پنج برنامه اصلاح نظام آموزشی در این کشورها برای غلبه بر مسائل نسبتاً مشترکی ناظر بر پایین بودن نرخ ثبت‌نام دانش‌آموزان و نرخ بالای ترک تحصیل اجرا شده‌اند. این برنامه‌ها از این جهت که بر استفاده از ظرفیت اجتماعات محلی برای اجرای برنامه اصلاح آموزشی و مشروط کردن حمایت‌های نقدی به حضور فعال خانواده‌ها و نهادهای محلی در اجرای برنامه متکی هستند، با یکدیگر تشابه و اشتراک دارند.

بارزترین نمونه‌ها در مشارکت اجتماع محلی، برای غلبه بر مسائل مرتبط با فقر آموزشی، کشورهای ماداگاسکار، السالوادور و هند بوده‌اند. این تجارب علی‌رغم تکثر و تمایز در مشخصه‌های اجرا و راهکارهای موردی متناسب با ظرفیت و مسائل محلی، حاوی مضامین مشترکی هستند:

- به طور همزمان بر مسئولیت‌پذیری اجتماع محلی و پاسخگویی نهاد دولتی ملی تأکید دارند. این دو رکن دو روی یک سکه هستند؛ به نسبتی که از نهادهای دولتی ملی (وزارت آموزش و پرورش) مطالبه برای پاسخگویی و حل مسائل وجود دارد، مسئولیت‌پذیر کردن اجتماع محلی برای مشارکت در حل مسائل خودشان نیز واجد اهمیت قلمداد می‌شود.
- به جای برنامه‌ریزی و اجرای متمرکز، بر رویکرد پایین به بالا (از اجتماع محلی به نهادهای دولتی در سطح ملی) برای استخراج مسائل محلی، برنامه‌ریزی و اجرا مبتنی هستند.
- تا حد امکان از ظرفیت‌های اجتماع محلی برای ایجاد و اداره نهادهای محلی، نظارت و پایش بر برنامه اصلاح آموزشی و بسیج امکانات و دارایی‌ها متکی هستند.
- دامن زدن به گفت‌وگوهای چندجانبه میان ذینفعان مختلف شامل خانواده‌های دانش‌آموزان، معلمان، شوراهای محلی (روستا، بخش، شهر)، سازمان‌های غیردولتی عضو جامعه مدنی، مقامات دولتی محلی، شهرداری‌ها و ... برای استخراج مسائل مشترک و مجاب‌سازی برای همکاری و به اشتراک‌گذاری منابع ضروری است.
- هرگونه حمایت مالی برای غلبه بر مسائل مرتبط با فقر آموزشی باید خصلت مشروط و هدفمند داشته و توأم با تلاش‌های توان‌افزایی - خواه در شکل نهادسازی محلی و خواه در شکل مهارت‌افزایی فردی در دانش‌آموزان برای اشتغال - باشد.

چکیده‌ای از این تجارب در قالب جدول زیر ارائه شده است.

جدول ۲۲ - تجارب توانمندسازی اجتماع‌محور در آموزش

عنوان برنامه	ماداگاسکار	السالوادور	هند	بنگلادش	کلمبیا
مدارس اجتماعی (قرارداد مدرسه‌محور)	مدیریت مدارس توسط اجتماع	پروژه آموزش پایه (ایالت اوتارپرادش)	پروژه کمک مدرسه دوره دوم زنان	برنامه ضمانت آموزشی	
بانک جهانی	بانک جهانی	بانک جهانی	بانک جهانی	بانک جهانی	بانک جهانی
۱۹۹۳-۱۹۹۷	۱۹۹۱-۱۹۹۸	۱۹۹۲-۱۹۹۵	۱۹۹۲-۲۰۰۱	۱۹۹۲-۱۹۹۸	
کاهش میزان ثبت‌نام در آموزش ابتدایی	پایین بودن نرخ ثبت نام برای آموزش پایه	پایین نرخ باسوادی زنان در منطقه هدف	نرخ پایین ثبت‌نام و نرخ بالای ترک تحصیل دانش‌آموزان دختر	عدم مشارکت دولت در تامین هزینه‌های آموزش مقطع راهنمایی	

<ul style="list-style-type: none"> ▪ نیاز مدارس به تعمیر اساسی ▪ فقدان مواد درسی مناسب برای مدارس ▪ عدم حمایت جامعه محلی از مدارس 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ نبود مدرسه و معلم در اجتماعات فقیر روستایی 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ نرخ پایین ثبت نام کودکان در منطقه هدف ▪ نرخ بالای ترک تحصیل 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ عدم تمایل والدین به سرمایه‌گذاری برای آموزش دختران 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ نرخ بالای ترک تحصیل دانش‌آموزان در مقطع راهنمایی
<p style="text-align: center;">راهکارهای کلیدی برنامه</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ مشارکت موثر والدین و مقامات محلی ▪ توانمندسازی والدین، رهبران روستاها و سایر اعضای اجتماع برای قبول مسئولیت در زمینه آموزش در مدارس خودشان ▪ ایجاد شورای نمایندگی مدرسه توسط اجتماع محلی ▪ امضای قرارداد مابین شورای مدرسه و نمایندگان محلی وزارت آموزش ▪ رویکرد پایین به بالا: داده‌ها و اطلاعات حاصل از تجربه مدرسه 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ ایجاد انجمن آموزشی اجتماع متشکل از والدین به عنوان مسئول انجام امور مدرسه ▪ رفع نگرانی انجمن معلمان از اعطای اختیارات به والدین ▪ اجرای ارزیابی اجتماعی روی نتایج اصلاحات آموزشی ▪ ایجاد کمیسیون ملی آموزش و راه‌اندازی فراخوان گفتگوی ملی برای جلب نظر مقامات وزارتی و سایر ذینفعان ▪ دریافت بازخورد از ذینفعان کلیدی از جمله وزارت آموزش، والدین، دانش‌آموزان و سازمان‌های غیردولتی 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ اجرای بحث‌های گروهی متمرکز محلی برای استخراج مشکلات ▪ ایجاد کمیته‌های محلی آموزش روستا برای مشارکت در تصمیم‌گیری‌ها 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ پرداخت شهریه مشروط جهت حضور دختران در مدرسه ▪ پرداخت حقوق بیشتر به معلمان ▪ بویژه معلمان زن ▪ ارتقای مهارت‌های شغلی آموزشی برای دختران ▪ تشویق مشارکت مستقیم مدارس و والدین در تغییر نگرش و رفتار اجتماع در خصوص آموزش زنان 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ ضمانت منابع مالی مدارس دولتی حتی در صورت کاهش ثبت‌نام دانش‌آموزان ▪ ضمانت‌نامه شهریه تحصیل دانش‌آموزان فقیر در مدراس خصوصی با مشارکت شهرداری‌ها ▪ طراحی سیستم پایش مشترک پیشرفت برنامه

نکات مفیدی در تجربه‌های ذکرشده وجود دارد که می‌تواند برای بازاندیشی در رویکردها و برنامه‌های مقابله با فقر آموزشی در ایران و به ویژه در استان سیستان و بلوچستان منبع الهام قرار گیرد. به عنوان مثال، آنچه مشهود است، تجاربی نظیر ایجاد انجمن‌های آموزشی متشکل از ذینفعان اجتماع محلی با اختیارات لازم برای طراحی راهکارهای محلی در دستور کار دستگاه‌های اجرایی دولتی یا سازمان‌های مردم‌نهاد غیردولتی در سیستان و بلوچستان نبوده است. اقدامات این نهادها در استان عمدتاً مبتنی بر مداخله بیرونی، به جای توان‌افزایی درونی از نوع ایجاد نهادها و انجمن‌های محلی، بوده است. البته کاملاً محتمل است که برخی تشکل‌های مردم‌نهاد به طور ضمنی کوشیده باشند تا تجارب مشابهی از نهادهای در اجتماع محلی را برای بهبود وضعیت آموزشی به کار گیرند. اما همین که این تجارب در ارائه عملکرد و گزارش اقدامات این تشکل‌ها و نهادها بازتاب روشن و برجسته‌ای نداشته بیانگر این است که به فرض اینکه چنین تلاش‌هایی هم صورت گرفته باشد، کفایت و تأثیرگذاری لازم را نداشته است. به علاوه، ایجاد انجمن‌ها، شوراها و کمیته‌های مبتنی بر ذینفعان محلی برای غلبه بر مسائل آموزشی باید بخشی از دستورکار سیاستگذاران آموزشی دولتی باشد تا بتواند به

شکل فراگیر و مؤثر در استان دنبال شود. برنامه‌های اخیر وزارت آموزش و پرورش نظیر تأسیس قرارگاه و مداخله‌های غیرمبتنی بر ظرفیت اجتماع محلی گواه مسیر اشتباهی است که در حال استمرار یا تشدید شدن است. در مناطق کم‌برخوردار، برای تدارک دیدن راهکارهای بلندمدت برای غلبه بر فقر آموزشی، علاوه بر بازطراحی نظام سیاستگذاری آموزشی در جهت پرهیز از خصوصی‌سازی بی‌مهاری، باید بر تقویت مشارکت و مسئولیت‌پذیری در اجتماع محلی از طریق تسهیل شکل‌گیری انجمن‌ها و نهادهای اجتماع محلی نیز تمرکز جدی داشت.

هرچند در استفاده از تجارب جهانی به این نکته نیز باید عنایت داشت که اقتباس طوطی‌وار و نسنجیده‌ترین سرمشق‌های بین‌المللی توصیه‌شده از سوی نهادهای فراملی، نظیر بانک جهانی، لزوماً به نتایج مفید و مؤثر نمی‌انجامد و می‌تواند مصداقی از «تقلید ناهمسان»^۲ باشد. تقلید ناهمسان در کتاب «توانمندسازی حکومت»^۳ مطرح شده که حاوی نقدهای تندی بر کاربست بی‌هدف و اقتباس کورکورانه بهترین سرمشق‌های بین‌المللی برای حل مسائل محلی است. مطابق مفروضات این کتاب، برخی قابلیت‌های دولت‌ها برای انجام مأموریت‌های محول با اقتباس رویه‌ها و نهادها از تجارب جهانی قابل تکثیر نیست و به جای آن باید به دنبال تغییرات تدریجی و متکی بر آزمون و خطا با شناخت عمیق از مسائل محلی برای حل آن مسائل بود.

در مقوله فقر و نابرابری آموزشی در ایران، لزوم شناسایی عمیق از مسئله فقر آموزشی در ابعاد مختلف آن (نظیر بازماندگی از تحصیل، ترک تحصیل، تکرار پایه‌های آموزشی، پایین بودن نمرات و کیفیت آموزش و ...) با تمرکز بر ویژگی‌های متعین در استان سیستان و بلوچستان، اولین گام برای طراحی برنامه‌هاست. بازماندگی از تحصیل در این استان محصول شبکه پیچیده‌ای از عوامل اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی است و برای فائق آمدن بر این عوامل و بسترهای زمینه‌ساز، باید واشکافی عمیق مسائل با رویکرد مسئله‌محور و طراحی چرخه‌های اقدام و تصحیح مداوم در دستور کار نهادهای دولتی و غیردولتی باشد.

---

1. best practice
2. isomorphic mimicry
3. building state capability

منابع فصل سوم

- احمدی، غلامعلی، اصفهانی، کرم، درویشی، علی. ۱۳۹۴. «نقش آموزش در توسعه پایدار و آموزش توسعه‌ای». کنفرانس بین‌المللی پژوهش‌های نوین در مدیریت، اقتصاد و حسابداری. ۱۳۹۴، دوره ۳.
- اندروز، مت؛ پریجت، لنت؛ وولکاک، مایکل. ۱۳۹۸. «توسعه به مثابه توانمندسازی حکومت (شواهد، تحلیل، عمل)». تهران: روزنه.
- بربری، محمدجواد؛ راغفر، حسین؛ کلانتری، عبدالحسین؛ غفاری، غلامرضا. ۱۳۹۶. «بررسی تطبیقی تأثیر توسعه آموزشی بر توسعه ایران و کشورهای منتخب». پژوهش در نظام‌های آموزشی. دوره ۱۱ پاییز ۱۳۹۶. شماره ۳۸. صص. ۱۰۳-۱۳۶.
- تودارو، مایکل. ۱۳۷۷. توسعه اقتصادی در جهان سوم. ترجمه غلامعلی فرجادی. چاپ ششم، مؤسسه عالی پژوهش و برنامه‌ریزی.
- راغفر، حسین؛ موسوی، میرحسین؛ آذری بنی، بتول. «بررسی نسلی تأثیر آموزش بر رفاه مصرفی خانوارهای شهری». پژوهش‌های اقتصادی ایران. سال بیستم. تابستان ۱۳۹۴. شماره ۶۳. صص. ۸۹-۱۲۰.
- سازمان بهزیستی کشور. ۱۳۹۴. «سالنامه آماری سال ۱۳۹۳». مرکز فناوری اطلاعات، ارتباطات و تحول اداری. گروه آمار.
- سازمان بهزیستی کشور. ۱۳۹۵. «سالنامه آماری سال ۱۳۹۴». مرکز فناوری اطلاعات، ارتباطات و تحول اداری. گردآورنده: پریسا طالع.
- سازمان بهزیستی کشور. ۱۳۹۶. «سالنامه آماری سال ۱۳۹۵». مرکز فناوری اطلاعات، ارتباطات و تحول اداری. گردآورنده: امیر محرابی، پریسا طالع.
- سازمان بهزیستی کشور. ۱۳۹۷. «سالنامه آماری سال ۱۳۹۶». مرکز فناوری اطلاعات، امنیت فضای مجازی، تحول اداری و توسعه خدمات بهزیستی. گردآوردندگان: امیرمحرابی، حمید قلی پور، پریسا طالع.
- سازمان بهزیستی کشور. ۱۳۹۸. «سالنامه آماری سال ۱۳۹۷». مرکز فناوری اطلاعات، امنیت فضای مجازی، تحول اداری و توسعه خدمات بهزیستی. گردآوردندگان: امیرمحرابی، حمید قلی پور، پریسا طالع.
- سازمان بهزیستی کشور. ۱۳۹۹. «سالنامه آماری سال ۱۳۹۸». مرکز فناوری اطلاعات، امنیت فضای مجازی، تحول اداری و توسعه خدمات بهزیستی. گردآوردندگان: امیرمحرابی، حمید قلی پور، پریسا طالع.
- سازمان بهزیستی کشور. ۱۴۰۰. «سالنامه آماری سال ۱۳۹۹». مرکز فناوری اطلاعات، امنیت فضای مجازی، تحول اداری و توسعه خدمات بهزیستی. گردآوردندگان: امیرمحرابی، حمید قلی پور، پریسا طالع.
- سازمان بهزیستی کشور. ۱۴۰۰. «گزارش عملکرد سازمان بهزیستی کشور دی ۱۳۹۷ تا مرداد ۱۴۰۰».
- سازمان نوسازی، توسعه و تجهیز مدارس کشور. «میراث ماندگار؛ گزارش عملکرد سازمان نوسازی، توسعه و تجهیز مدارس کشور». گردآوردندگان: غلامرضا شجاعی، صالح بنی‌عامریان، مسعود شهبازی، مانده خلیلی، اردشیر طیار، محسن علی‌بیگی، علی‌اصغر محمدی، هاجر رضاپور، مجید رحمتی، رامین نیک‌روش، داریوش پزشکی. تابستان ۱۴۰۰.

- سهرابی، سمانه. ۱۴۰۰. «شکل‌گیری و تکوین شبکه‌های نهادهای مدنی و خیریه در ایران». پایان‌نامه کارشناسی ارشد جامعه‌شناسی (مطالعات جوانان). استان راهنما: سید ضیاء هاشمی، استاد مشاور: سارا شریعتی. دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران. شهریور ۱۴۰۰.
- لشکری، محمد. ۱۳۷۳. «بازده آموزش: مقایسه بین بخش خصوصی و بخش دولتی». پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تربیت مدرس.
- لشکری، محمد. ۱۳۸۸. توسعه اقتصادی و برنامه‌ریزی. تهران: دانشگاه پیام نور.
- مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی. ۱۳۹۹. «بررسی عملکرد آموزش یک مهارت به دانش‌آموزان (موضوع ماده (۶) قانون اهداف و وظایف وزارت آموزش و پرورش)». مدیرمطالعه: موسی بیات، تهیه و تدوین: محبوبه محمدعلی. ۴ تیر ۱۳۹۹. شماره مسلسل گزارش ۱۷۰۹۹.
- موسسه همدلان آینده‌نگر سیستان و بلوچستان هاسب. ۱۳۹۶. «طرح جامع توسعه آموزش تحصیلات عمومی استان سیستان و بلوچستان: سند تلفیقی؛ خلاصه مدیریتی». کارگروه آموزش و مدرسه‌سازی هاسب.
- وزارت آموزش و پرورش (دفتر فناوری اطلاعات و ارتباطات). ۱۴۰۰. «دستورالعمل استفاده از سامانه طرح هدایت». فروردین ۱۴۰۰.
- وزارت آموزش و پرورش. ۱۳۹۹ الف. «بسته‌های اجرایی تحول‌آفرین؛ برنامه‌های تفصیلی». بهار ۱۳۹۹.
- وزارت آموزش و پرورش. ۱۳۹۹ ب. «بخشنامه برنامه کانون یاریگران زندگی». شماره ۱۴۰/۳۰۳/۱۹ مهر ۱۴۰۱.
- وزارت آموزش و پرورش (دبیرخانه شورای هماهنگی و اجرایی سند تحول بنیادین آموزش و پرورش). ۱۳۹۸. «برنامه‌های وزارت آموزش و پرورش در سال ۱۳۹۸ (مستند به برنامه اجرائی سند تحول در طول برنامه ششم توسعه)».
- وزارت آموزش و پرورش (دبیرخانه شورای هماهنگی و اجرایی سند تحول بنیادین آموزش و پرورش). ۱۳۹۹. «برنامه‌های وزارت آموزش و پرورش در سال ۱۳۹۹ (مستند به برنامه اجرائی سند تحول در طول برنامه ششم توسعه)».
- وزارت آموزش و پرورش (دبیرخانه شورای هماهنگی و اجرایی سند تحول بنیادین آموزش و پرورش). ۱۴۰۰. «برنامه‌های وزارت آموزش و پرورش در سال ۱۴۰۰ (مستند به نقشه راه برنامه زیرنظام‌های سند تحول بنیادین در طول برنامه ششم توسعه)».
- وزارت آموزش و پرورش. ۱۳۹۸. «یافته‌های آماری وزارت آموزش و پرورش در سال تحصیلی ۱۳۹۷-۱۳۹۸». معاونت برنامه‌ریزی و توسعه منابع یافته‌های آماری وزارت آموزش و پرورش. انتشار در خبرگزاری پانا. ۱۷ اسفند ۱۳۹۸. لینک: <http://pana.ir/news/1028709>
- وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی (معاونت رفاه اجتماعی). ۱۳۹۹ پ. «تحلیل سیاست‌گذاری آموزش در ایران با تأکید بر عدالت آموزشی». پژوهشگران: فاطمه مقدسی، جلال کریمیان. زیر نظر رضا امیدی. خرداد ۱۳۹۹.
- وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی (معاونت رفاه اجتماعی). ۱۳۹۹ ت. «تصویر ابعاد فقر در ایران». پژوهشگر: آرین شهبازیان. دفتر مطالعات رفاه اجتماعی. پژوهشگر: آرین شهبازیان. زمستان ۱۳۹۹.
- وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی (معاونت رفاه اجتماعی). ۱۴۰۰ الف. «فقر آموزشی در ایران». پژوهشگر: زینب پیروزراهی. دفتر مطالعات رفاه اجتماعی. بهار ۱۴۰۰.

- وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی (معاونت امور اقتصادی و برنامه‌ریزی). ۱۳۹۹ الف. «نیم‌نگاهی به شاخص‌های توسعه استان سیستان و بلوچستان». پدیدآورندگان: محمود اولاد، هدی پورپیرعلی، طیبه چگینی، سعیده شفیعی، سینا نریمانی‌ابر.
- هوشمند، محمود، حسین‌نژاد، حسین، قزلباش، اعظم. ۱۳۹۲. «سرمایه‌گذاری در آموزش و پرورش و تأثیر آن بر رشد اقتصادی کشورهای در حال توسعه برگزیده». فصلنامه انجمن آموزش عالی ایران. سال ششم، شماره اول، زمستان ۱۳۹۲. ۸۵-۱۰۶.
- European commission. (2015). Education and training monitor. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Tilak, J. (2018). 'Education poverty in India.' In *Education and development in India*. Singapore: Palgrave Macmillan.

فصل چهارم: بهداشت و سلامت

رکن پایداری انسانی در توسعه پایدار مستلزم حفظ و بهبود مؤثر سرمایه انسانی است، و این امر نیز در گرو سرمایه‌گذاری در نظام‌های بهداشت و سلامت و آموزش است. در فصل گذشته وضعیت آموزش در استان سیستان و بلوچستان مورد بحث و بررسی قرار گرفت و اهم مسائل و تجارب استان در این زمینه تشریح شد. در حوزه بهداشت و سلامت نیز استان سیستان و بلوچستان از مشکلات گسترده‌ای رنج می‌برد، و چنان‌که در ادامه این فصل خواهیم دید، در بیشتر شاخص‌های بهداشت و سلامت، سیستان و بلوچستان وضعیت نامطلوبی در مقایسه با میانگین کشوری و استان‌های برخوردار دارد. ارائه تصویری از وضعیت بهداشت و سلامت در استان، تجارب عملی برای مقابله با فقر بهداشت و سلامت، و راهبردها و پیشنهادهای برای بهبود وضعیت آن موضوعی است که در این فصل پی می‌گیریم.

۱. شاخص‌های بهداشت و سلامت

سی‌امین اجلاس بهداشت جهانی موسوم به اجلاس آلماتا (سال ۱۹۷۷) به عنوان نقطه عطف تغییر نگرش نسبت به مفهوم سلامت و توسعه شناخته شده است.^۱ در بیانیه این اجلاس تصریح شد که «مهمترین هدف اجتماعی دولت‌ها و سازمان بهداشت جهانی در دهه‌های آینده باید آن باشد که همه مردم جهان تا سال ۲۰۰۰ میلادی به سطحی از سلامت دست یابند که زندگی آنان، از نظر اقتصادی و اجتماعی، ثمربخش و مفید باشد.» به دنبال آن، در سال ۱۹۸۰ در مجمع عمومی سازمان ملل متحد، قطعنامه‌ای به تصویب رسید که در آن بر مراقبت‌های اولیه بهداشتی به مثابه محور توسعه تأکید شده بود (هدایتی و زینالی، ۱۳۸۷). منظور از رسیدن به «زندگی ثمربخش و مفید» در این بیانیه، افزایش پوشش خدمات بهداشتی و درمانی، افزایش کیفیت نظام سلامت، کاهش عوامل خطر سلامت و در نتیجه بهبود وضعیت سلامت است. بانک جهانی شاخص‌های بهداشت و سلامت را در قالب ابعاد و زیرشاخص‌های آن‌ها به شرح نمودار زیر ارائه کرده است.

همان‌طور که ملاحظه می‌شود، این شاخص‌ها ذیل چهار محور مورد بررسی قرار گرفته‌اند:

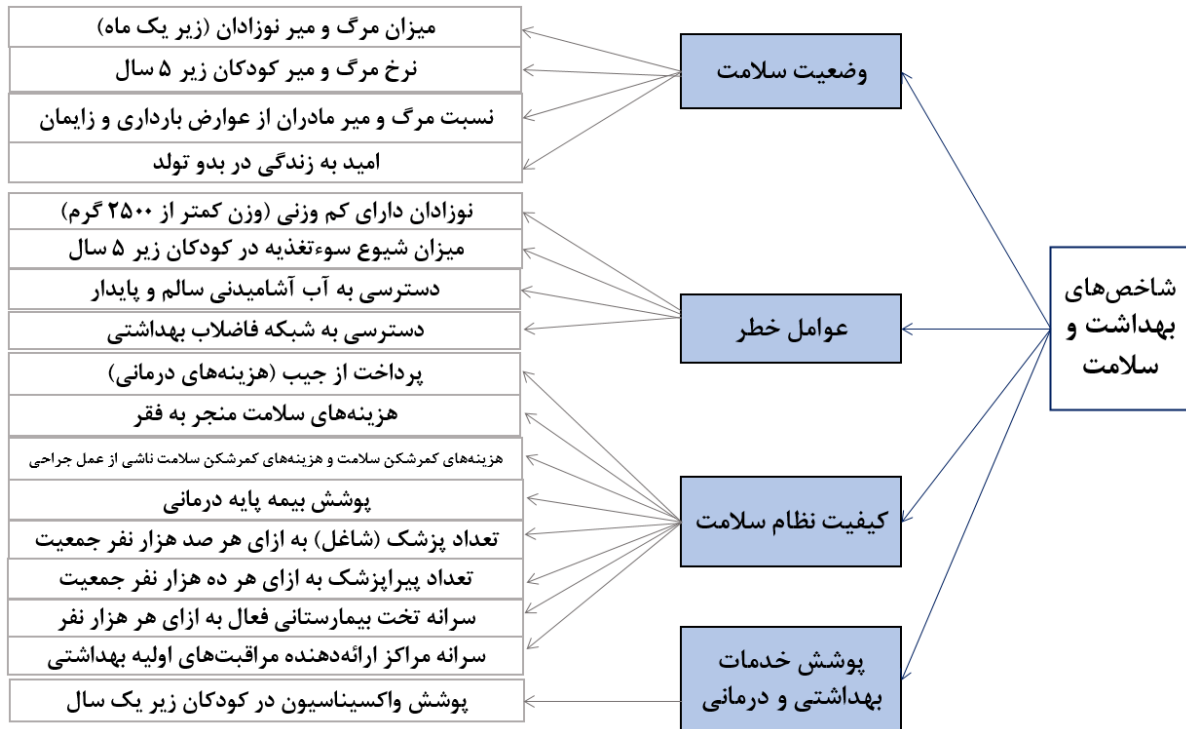
- وضعیت سلامت
- عوامل خطر
- کیفیت نظام سلامت
- پوشش خدمات بهداشتی و درمانی

---

^۱ کنفرانس جهانی مراقبت‌های اولیه سلامت، از آلماتا به سمت پوشش همگانی سلامت و اهداف توسعه پایدار، در آستانه در کشور قزاقستان در تاریخ ۲۵ و ۲۶ اکتبر سال ۲۰۱۸ میلادی برگزار شده است. در این کنفرانس، که ۴۰ سال بعد از اجلاس آلماتا برگزار شد، بیانیه جدید در راستای بیانیه آلماتا، با اسم بیانیه آستانه منتشر شد.

در ادامه، وضعیت استان سیستان و بلوچستان در شاخص‌های چهارگانه فوق بررسی می‌شود.

نمودار ۶ - شاخص‌های بهداشت و سلامت

منبع: بانک جهانی، ۲۰۱۸ به نقل از معاونت رفاه اجتماعی، ۱۴۰۰ ب

۲. اهمیت بهداشت و سلامت در توسعه پایدار

«اهداف توسعه پایدار»^۱ (که سال ۲۰۱۵/۱۳۹۴ به تصویب سازمان ملل متحد رسید) شامل ۱۷ آرمان / اهداف اصلی (goal) و ۱۶۹ هدف / هدف ویژه (target) است، و مقرر شده که کشورهای جهان تا سال ۲۰۳۰/۱۴۰۹ به آنها دست یابند. این اهداف به‌عنوان کلیدی برای رسیدن به یک جهان سالم مطرح شده‌اند. آرمان سوم (هدف اصلی سوم) به طور مستقیم مربوط به سلامت است. این آرمان شامل ۱۳ هدف است که مسائلی نظیر کاهش میزان مرگ مادران، ریشه‌کنی و کاهش مرگ‌های قابل پیشگیری نوزادان و کودکان، مبارزه با اپیدمی ایدز، سل، مالاریا و سایر بیماری‌ها، کاهش مرگ و میر زودرس ناشی از بیماری‌های غیر واگیر از طریق پیشگیری و درمان، پیشگیری و درمان سوءمصرف مواد مخدر، کاهش مرگ و میر و آسیب‌های ناشی از حوادث، دسترسی همگانی به خدمات مراقبت‌های جنسی و باروری، دستیابی به پوشش همگانی سلامت، کاهش تعداد مرگ و میر و بیماری‌های ناشی از مواد شیمیایی خطرناک و آلودگی، کنترل دخانیات، حمایت از تحقیق و توسعه واکسن‌ها و داروها و تضمین دسترسی همگانی به داروها، افزایش منابع مالی بخش سلامت و

^۱ اهداف توسعه پایدار (Sustainable Development Goals) با عنوان رسمی «دگرگونی جهان ما: دستور کار ۲۰۳۰ برای توسعه پایدار» مجموعه‌ای از اهداف هستند که به آینده مربوط می‌شوند. رؤسای دولت‌ها، نمایندگان بلندپایه نهادهای تخصصی سازمان ملل متحد و جامعه مدنی در سپتامبر ۲۰۱۵ گرد هم آمدند و در مجمع عمومی سازمان ملل متحد، دستورکار توسعه پایا ۲۰۳۰ را تصویب کردند. این دستورکار که جایگزین اهداف توسعه هزاره شد، شامل ۱۷ آرمان / هدف اصلی (goal) و ۱۶۹ هدف / هدف ویژه (target) است که نقشه راه جامعه بین‌المللی را در زمینه توسعه پایا برای پانزده سال آینده ترسیم می‌کند. (و).

توسعه و حفظ نیروی انسانی بخش سلامت و تقویت ظرفیت‌های همه کشورهای برای مدیریت خطرات مرتبط با سلامت را شامل می‌شود.^۱ اهداف ذکرشده تا میزان زیادی شاخص‌های بهداشت و سلامت را، که در بخش قبل تشریح شد، در برمی‌گیرند.

۳. وضعیت شاخص‌های بهداشت و سلامت در استان سیستان و بلوچستان

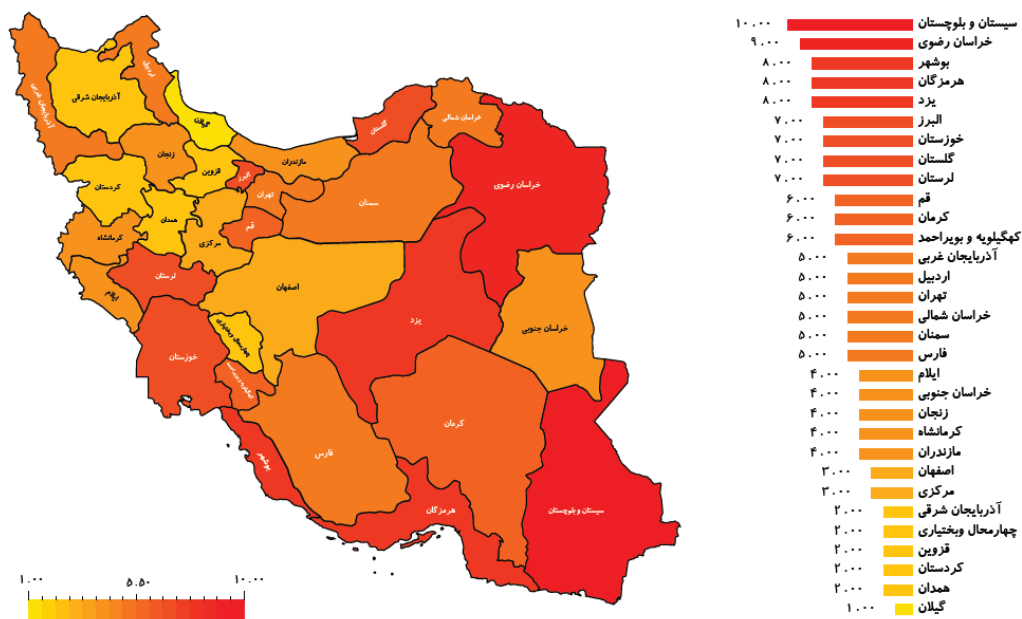
مشکلات درهم‌تنیده و چندبعدی استان سیستان و بلوچستان با زنجیره فقر بهداشت و سلامت پیچیده‌تر شده است. بنا به شرحی که در ادامه می‌آید، در بسیاری از شاخص‌های بهداشت و سلامت، استان سیستان و بلوچستان یا در رتبه آخر کشوری قرار دارد یا جزء آخرین رتبه‌ها در بین استان‌های کم‌برخوردار است. شاخص‌های زیر عمدتاً مربوط به سال ۱۳۹۷ است، مگر مواردی که داده‌های به‌روزتری در دسترس بوده و تصریح شده است.

- در شاخص «نرخ مرگ و میر کودکان زیر ۵ سال» استان سیستان و بلوچستان با ۱۷.۹۳ رویداد به ازای هر ۱۰۰۰ کودک، پس از استان همدان (۱۷.۹۹ رویداد) در رتبه دوم بالاترین میزان این نرخ قرار دارد. میانگین کشوری این شاخص ۱۱.۴۵ رویداد است.
- از نظر شاخص «دسترسی به آب آشامیدنی سالم» استان سیستان و بلوچستان با پوشش ۹۵.۶۹ درصدی دسترسی آب آشامیدنی سالم در نقاط شهری، محروم‌ترین استان کشور است. استان بعدی در این رتبه‌بندی استان کرمانشاه با پوشش ۹۹.۰۷ درصدی است. این امر بیانگر فاصله و شکاف زیاد سیستان و بلوچستان با سایر استان‌ها در این شاخص است. میانگین کشوری این شاخص ۹۹.۸۲ است.
- از نظر شاخص «درصد جمعیت تحت پوشش بیمه تأمین اجتماعی» در سال ۱۳۹۹ استان سیستان و بلوچستان با درصد پوشش ۵۲.۴۲ درصد کمترین میزان پوشش در بین استان‌های کشور را داراست. میانگین کشوری این شاخص ۶۷.۷ درصد است.
- از نظر شاخص «درصد جمعیت تحت پوشش بیمه سلامت» در سال ۱۳۹۹ استان سیستان و بلوچستان با ۷۳.۹۵ درصد در رتبه اول استان‌های کشور است. این شاخص بیانگر برخورداری استان نیست، بلکه به عکس نشان‌دهنده عدم دسترسی ساکنان استان به شاخص‌های بیمه‌ای بهتر است (معاونت رفاه اجتماعی وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی، ۱۴۰۰ ب).
- از نظر شاخص «امید به زندگی» استان سیستان و بلوچستان با ۰.۷۱۸ آخرین رتبه کشور را به خود اختصاص داده است. میانگین کشوری این شاخص ۰.۸۱۲ است. نکته تکان‌دهنده، روند کاهشی شاخص امید به زندگی طی پنج سال ۱۳۹۰ تا ۱۳۹۵ در سطح این استان است. طی مدت مذکور، امید به زندگی مردان یک‌ونیم سال و امید به زندگی زنان سه ماه کاهش یافته است. همچنین این شاخص فاصله زیادی با متوسط کشوری دارد (معاونت امور اقتصادی و برنامه‌ریزی وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی، ۱۳۹۹ ب: ۷).

۱. موسسه ملی تحقیقات سلامت جمهوری اسلامی ایران. ۱۳۹۷. «توسعه پایدار». ۲۶ آبان ۱۳۹۷. لینک:

- از نظر شاخص «مرگ‌ومیر نوزادان» استان سیستان و بلوچستان، با رقم ۱۰ درصد، سه برابر میانگین کشوری (نرخ ۳ درصد) است و وضعیت نامطلوبی را نشان می‌دهد (معاونت امور اقتصادی و برنامه‌ریزی وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی، ۱۳۹۹: ۱۰).

مطابق گزارش منتشرشده توسط معاونت رفاه اجتماعی وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی، در ۱۳ شاخص بهداشت و سلامت ذکرشده در نمودار ابتدای این فصل، استان سیستان و بلوچستان در ۱۰ شاخص وضعیت بدتر از میانگین کشوری دارد و بر این اساس رتبه اول را در محرومیت خدمات بهداشتی و درمانی تا سال ۱۴۰۰ داشته است.

شکل ۱۲ - محروم‌ترین استان‌های کشور بر اساس شاخص‌های بخش بهداشت و سلامت

منبع: معاونت رفاه اجتماعی وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی، ۱۴۰۰: ۴۸

علاوه بر آمار و گزارش‌های رسمی فوق، که بیانگر وضعیت نامطلوب بهداشت و سلامت در استان سیستان و بلوچستان است، می‌توان به برخی آمارها و گزارش‌های غیررسمی نیز اشاره کرد؛ از جمله اینکه، بر اساس آمار میدانی، نیمی از بیماران سیستان و بلوچستان در یزد، کرمان و تهران درمان می‌شوند، و شهرستان‌های محروم استان‌های همجوار به مراتب وضع بهداشتی بهتری از این استان دارند.^۱

۴. مسائل و مشکلات استان در حوزه بهداشت و سلامت

گزارش مرکز بررسی‌های استراتژیک ریاست‌جمهوری (۱۳۹۵) با عنوان «مسئله‌شناسی راهبردی توسعه در استان سیستان و بلوچستان» (که در فصول پیشین هم مورد ارجاع قرار گرفت)، ذیل حوزه سیاست فرهنگی و اجتماعی در یک محور

۱. «قصه پرغصه وضعیت درمان در استان سیستان و بلوچستان». خبرگزاری دانشجو. ۲۷ دی ۱۳۹۹. لینک:

موضوع کمبود خدمات اجتماعی را به عنوان یکی از مسائل و مشکلات راهبردی استان مدنظر قرار داده است. بر اساس این گزارش، در سال ۱۳۹۱، تعداد ۱۵ مؤسسه درمانی فعال (۵۸.۰ واحد به ازای هر ۱۰۰ هزار نفر از جمعیت) و ۲۱۸۷ تخت (۸۴.۳ تخت به ازای هر صد هزار نفر از جمعیت) در استان وجود داشته است که میانگین این تعداد در کل کشور به ترتیب ۸۵۰ مؤسسه و ۱۳۱۱۴۰ تخت است. تعداد خانه‌های بهداشت روستایی استان نیز در سال ۱۳۹۱ برابر با ۹۰۲ واحد (معادل ۶۸.۹ واحد به ازای هر صد هزار نفر جمعیت) بوده که از میانگین کل کشور (۱۷۷۱۴ واحد) پایین‌تر است.

یکی از نشانه‌های توسعه نامتوازن فقدان تخصیص مناسب منابع در زمینه امکانات بهداشتی، درمانی و حمایت‌های اجتماعی است. در حالی که مناطق محروم کشور از جمله استان سیستان و بلوچستان نیاز افزون‌تری به اینگونه امکانات دارند، قرار نگرفتن در اولویت برنامه‌ریزی‌ها و عدم اهتمام دولت به تأمین نیازهای مردم، موجب تشدید این کمبودها در طول زمان شده است. (مرکز بررسی‌های استراتژیک، ۱۳۹۵: ۲۲).

به جز گزارش اجمالی مذکور، گزارش مدونی که مسائل بهداشت و درمان در استان سیستان و بلوچستان را مورد دسته‌بندی و تحلیل قرار داده باشد در میان اسناد مورد بررسی این مطالعه به دست نیامد. اما از خلال گزارش‌ها و اظهارات پراکنده مسئولان دولتی می‌توان برخی از مسائل و مشکلات استان در این حوزه را به شرح زیر دسته‌بندی کرد:

مسائل ناشی از وضعیت جغرافیایی و اقلیمی

- وسعت پهناور و پراکندگی جمعیت این استان مشکلات دسترسی شهرها و روستاها به مراکز درمانی اصلی را تشدید می‌کند.^۱
- مرزهای جغرافیایی طولانی و همسایگی سیستان و بلوچستان با دو کشور افغانستان و پاکستان، و شرایط بد بهداشتی در این دو کشور، منجر به انتقال بیماری‌های عفونی به این استان می‌شود.^۲
- پدیده ریزگردها به واسطه بادهای ۱۲۰ روزه، که امروز به ۲۰۰ روزه تبدیل شده، و خشکسالی بی‌سابقه به عنوان کانون گرد و غبار باعث شده تا ابتلا به بیماری‌هایی نظیر بیماری ریوی و سل در استان شایع شود.^۳

مسائل ناظر بر نیروی انسانی بخش بهداشت و سلامت

- نیروی پزشکی متخصص (تخصصی و فوق تخصصی) در درمان بیماری‌های ریوی و عفونی با توجه به شرایط اقلیمی استان بسیار ناچیز است.
- در دانشگاه علوم پزشکی زابل به تنهایی ۱۸۰۰ پست سازمانی خالی وجود دارد و نیروی انسانی کافی (پزشکی و پرستاری و غیره) در این دانشگاه وجود ندارد.
- در پرداخت مطالبات نیروی انسانی دانشگاه‌های علوم پزشکی تأخیر و تعویق وجود دارد.^۴

۱. «سیستان و بلوچستان مشکلات جدی در زمینه بهداشت و درمان دارد». زاهدنیوز. ۱۵ اسفند ۱۳۹۲. لینک:

<http://www.zahednews.ir/vdcdzx0s.yt0fj6a22y.html>

۲. «روایت وزیر بهداشت از بی‌عدالتی‌های سلامتی در استان سیستان و بلوچستان». خبرگزاری ایسنا. ۱۲ خرداد ۱۳۹۴. لینک:

<https://www.isna.ir/news/94031207234>

۳. «سیستان از عقب ماندگی تاریخی رنج می‌برد». خبرگزاری ایسنا. ۲۱ تیر ۱۴۰۰. لینک:

<https://www.isna.ir/news/1400042115423>

۴. «وزیر بهداشت مسائل سیستان و بلوچستان را با تمام قوا پیگیری می‌کنند». خبرگزاری ایرنا. ۲۱ تیر ۱۴۰۰. لینک:

<https://www.irna.ir/news/84401856>

مسائل ناظر بر کمبود زیرساخت و امکانات

- به دلایلی، از جمله ضعف تاریخی و ضعف مزمن زیرساخت‌ها، پراکندگی بیش از حد مراکز جمعیتی و صعوبت تأمین منابع مالی و ساخت مراکز در نقاط روستایی و عشایری حدود ۲۰ درصد واحدهای مصوب جهت ارائه خدمات بهداشتی - از قبیل خانه‌های بهداشت روستایی، پایگاه‌های سلامت شهری، مراکز جامع خدمات سلامت شهری و روستایی و تسهیلات زایمانی - در استان سیستان و بلوچستان غیرفعال هستند.^۱
- بخش زیادی از آمبولانس‌های موجود در استان فرسوده هستند؛ در حالی که این آمبولانس‌ها باید با طی مسیرهای ۴۰ تا ۱۲۰ کیلومتری در این استان، بیماران را جابه‌جا کنند.^۲

۵. تجارب عملی فقرزدایی بهداشت و سلامت

وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی

وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی در بخش‌های مختلف نظیر بهداشت، درمان، بیمه سلامت ایران، اورژانس، غذا و دارو، پرستاری و طب ایرانی به اجرای برنامه‌ها و طرح‌های مرتبط با بهداشت و سلامت می‌پردازد. طرح تحول سلامت، که از آغاز کار دولت یازدهم در دستور کار این دولت قرار گرفت، نیز حاوی برنامه‌های ملی برای بهبود نظام سلامت کشور بود.

برخی از این برنامه‌ها تمرکز ویژه‌ای بر مناطق کم‌برخوردار و کمتر توسعه یافته نداشته‌اند و در سطح ملی (از جمله استان‌های کم‌برخوردار) اجرا می‌شوند. از بین این برنامه‌ها، مواردی که دلالتی در کاهش ابعاد فقر بهداشت و سلامت دارند در ادامه معرفی می‌شوند. برنامه‌های معدودی نیز هستند که مناطق هدف آن‌ها اختصاصاً مربوط به استان‌های کم‌برخوردار از جمله سیستان و بلوچستان است؛ این برنامه‌ها نیز در ادامه اجمالاً معرفی می‌شوند.

آمایش سرزمینی آموزش عالی سلامت

با توجه به تمرکزگرایی در آموزش پزشکی در ایران و مشکلات ناشی از آن (که باعث شده بود مراکز آموزش، بهداشت و درمان کلیدی در برخی استان‌ها در طول دهه‌ها وجود نداشته باشد)، از ابتدای دهه ۱۳۹۰، لزوم آمایش سرزمینی آموزش عالی سلامت مدنظر وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی قرار گرفت، و در نهایت سند آن در سال ۱۳۹۴ ابلاغ شد. اهداف مورد انتظار از این سند شامل مواردی است همچون «تسهیل دسترسی به آموزش عالی سلامت و گسترش عدالت در آموزش»، «تأمین منابع انسانی حوزه سلامت برای استان‌های مختلف کشور با بهره‌مندی از نیروهای بومی»، «بهره‌مندی از شبکه گسترده بهداشت و درمان کشور در امر آموزش عالی سلامت»، و «تمرکززدایی در امر آموزش عالی

۱. «استان سیستان و بلوچستان بدون اغراق نماد عدالت در سلامت در حوزه بهداشت است». پایگاه وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی. ۹ خرداد ۱۳۹۹. لینک:

<https://behdasht.gov.ir/> زاهدان/استان-سیستان-و-بلوچستان-بدون-اغراق-نماد-عدالت-در-سلامت-در-حوزه-بهداشت-است

۲. «سیستان از عقب ماندگی تاریخی رنج می‌برد». خبرگزاری ایسنا. ۲۱ تیر ۱۴۰۰. لینک:

<https://www.isna.ir/news/1400042115423>

سلامت». این سند، در پیوند با مسائل و مشکلات ذکر شده در بخش قبلی این فصل به ویژه در حوزه مسائل نیروی انسانی، سند قابل تأملی محسوب می‌شود (وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی، ۱۳۹۴ الف).

مطابق گزارش عملکرد ارائه شده توسط وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی در پایان سال ۱۳۹۹، اجرای سند مذکور دستاوردهایی داشته است، از جمله «راه‌اندازی و توسعه مراکز سنجش منطقه‌ای و آموزش مهارت‌های بالینی منطقه‌ای در مناطق آمایشی»، «برنامه‌ریزی بوردهای تخصصی و فوق تخصصی به صورت منطقه‌ای»، «واسپاری حیطه‌های اولویت‌دار ملی در قالب ۷۰ مأموریت ویژه به مناطق آمایشی»، «تشکیل شبکه‌های ملی تحول آموزش در مناطق آمایشی» و «تدوین نقشه جذب اعضای هیئت علمی با هدف ساماندهی جذب براساس نیازهای مناطق آمایشی» (وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی، ۱۳۹۹: ۲). در سند آمایش سلامت، استان سیستان و بلوچستان در کلان منطقه هشت شامل دانشگاه‌های علوم پزشکی کرمان، زاهدان، رفسنجان، جیرفت، زابل، بم قرار گرفته است. دو منطقه زاهدان و زابل در بخش ضمیمه این سند، که حاوی رتبه‌بندی آموزشی بیمارستان‌ها به ترتیب امتیاز ۶۲ و ۵۵ را به خود اختصاص داده‌اند، در نیمه پایینی رتبه‌بندی آموزشی قرار می‌گیرد. بیمارستان‌های مناطق تهران، اصفهان، خراسان رضوی، شیراز، یزد و تبریز با امتیازهای ۹۲، ۸۶، ۸۲، ۷۸، ۷۶ و ۷۴ در بخش بالایی این رتبه‌بندی قرار دارند. از این لحاظ استان سیستان و بلوچستان موقعیتی متوسط در رتبه‌بندی آموزش عالی پزشکی به خود اختصاص داده است (وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی، ۱۳۹۴ الف: ۱۴۴-۸۷).

با گذشت حدود هفت سال از تصویب و ابلاغ سند مذکور، همچنان مسائل و مشکلات عمده در زمینه شکاف آموزش پزشکی و تأمین نیروی انسانی در سیستان و بلوچستان مشهود است، که در ادامه به آن‌ها خواهیم پرداخت.

برنامه ارائه مراقبت‌های اولیه سلامت برای تحقق پوشش همگانی سلامت

معاونت بهداشت وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی، در راستای اجرای قانون برنامه پنجم توسعه و لزوم تکمیل شبکه ارائه خدمات در مناطق شهری و سکونتگاه‌های غیر رسمی، تحلیل سریعی از وضعیت این مناطق انجام داد و طرح تحول حوزه بهداشت را برای دستیابی به اهداف پوشش فعال همه آحاد مردم، ارائه بسته خدمات جامع و ادغام یافته و حداکثر حفاظت مالی از مردم به منظور تحقق پوشش همگانی سلامت تهیه نمود. برنامه ارائه مراقبت‌های اولیه سلامت برای تحقق پوشش همگانی سلامت در دو بخش «مناطق روستایی و شهرهای زیر ۲۰ هزار نفر» و «مناطق حاشیه‌ای، سکونتگاه‌های غیررسمی شهری و شهرهای بین ۲۰ تا ۵۰ هزار نفر» در ارتباط با طرح تحول بهداشت طراحی و اجرا شده است.

مناطق حاشیه شهری (سکونتگاه غیررسمی/غیرمجاز)، که یکی از مناطق هدف این برنامه است، براساس تعریف ستاد ملی بازآفرینی شهری پایدار وزارت راه و شهرسازی مدنظر قرار گرفته که شامل «بافت‌های فرسوده و تاریخی، کاربری‌های غیرمعمول شهری مانند زندان‌ها، خوابگاه‌ها، پادگان‌ها و مناطقی هستند که عمدتاً مهاجرین روستایی و تهیدستان شهری را در خود جای داده‌اند و بدون مجوز و خارج از برنامه‌ریزی رسمی و قانونی توسعه شهری (طرح‌های جامع و تفصیلی) در درون یا خارج از محدوده قانونی شهرها به وجود آمده‌اند، عمدتاً فاقد سند مالکیت هستند و از نظر ویژگی‌های کالبدی و برخورداری از خدمات رفاهی، اجتماعی و فرهنگی و زیرساخت‌های شهری شدیداً دچار کمبود هستند.» جمعیت این مناطق، براساس سرشماری سال ۱۳۹۳ وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی، بیش از ۱۰ میلیون نفر است (وزارت

بهداشت، درمان و آموزش پزشکی، ۱۳۹۷: ۷). بخشی از این جمعیت اتباع خارجی هستند و خدماتی ارائه می‌شوند که اثرات فرافردی دارد، مثلاً خدمات مراقبت‌های اولیه سلامت به صورت رایگان و براساس مصوبه ستاد ملی به این افراد نیز ارائه می‌شود. منظور از خدمات همگانی سلامت، در این برنامه، خدماتی است که بدون توجه به سن، جنسیت، نژاد، ملیت، قومیت، معلولیت، دین و مذهب در دسترس آحاد مردم قرار داده می‌شود (وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی، ۱۳۹۷).

بر اساس گزارش عملکرد ارائه‌شده توسط وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی، در روند اجرای این برنامه، تعداد ۴۱۱۰ مرکز مجری برنامه پزشکی خانواده بوده‌اند. رؤس برخی اقدامات صورت‌گرفته ذیل این برنامه عبارت‌اند از اختصاص پایگاه سلامت، اختصاص مرکز خدمات جامع سلامت در مناطق حاشیه‌نشین و شهری، ارائه خدمات تغذیه‌ای و روانشناسی در مناطق حاشیه‌نشین، تهیه اقلام دارویی اساسی و مکمل دارویی، ارائه خدمات آزمایشگاهی، انجام آزمایش‌های غربالگری (وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی، ۱۳۹۷: ۷-۶). آمار تفکیکی استانی از این فعالیت‌ها انتشار نیافته است.

برنامه ملی پاسخ نظام سلامت در بلایا و فوریت‌ها

برنامه ملی پاسخ نظام سلامت در بلایا و فوریت‌ها با هدف فراهم آوردن زمینه پاسخ مناسب به حوادث و بلایای طبیعی در سال ۱۳۹۴ تدوین و منتشر شده است. هدف این برنامه ارتقای توان مدیریت خطر حوزه سلامت به منظور کاهش آسیب‌پذیری، افزایش ظرفیت، تاب‌آوری و تأمین پایداری عملکرد حوزه سلامت در زمان وقوع حوادث، افزایش توان پاسخ در جهت کاهش مرگ و میر و بیماری‌ها، معلولیت‌ها و عوارض سوء ناشی از کلیه مخاطرات غیرمترقبه طبیعی و انسان‌ساز است (وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی، ۱۳۹۴: ۱۹).

در چارچوب اجرای این برنامه، اقداماتی نظیر نظارت بر تأمین و توزیع آب آشامیدنی، نظارت بر دفع بهداشتی فضلاب، پسماندهای عادی و بیمارستانی، لاشه‌های حیوانی تلف شده، توزیع کلر مادر بین خانوارهای آسیب‌دیده و کلرزی منابع آبی، نمونه‌برداری از مواد غذایی و معدوم‌سازی آنها در صورت لزوم، نظارت مستمر بر بهداشت محیط اردوگاه‌های ایجادشده تا برچیده شدن آنها، و نظارت بر تأمین و استقرار سرویس‌های بهداشتی (توالت و حمام) در مناطق آسیب‌دیده به عنوان وظایف وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی تمهید شده است.

مطابق گزارش عملکرد این وزارتخانه، تا پایان سال ۱۳۹۹، تعداد ۱۰۴ مورد سیل، ۲۴۰ مورد زلزله، ۶۵ مورد واژگونی تانکر، ۳۳۵ مورد بیماری‌های منتقله از غذا، ۷۱ مورد بیماری‌های منتقله از آب، ۵۳ مورد حوادث شیمیایی، ۲۱ مورد حوادث ناشی از گاز کلر، ۴۳ مورد مسمومیت با گاز CO، ۳۳ مورد انفجار در چارچوب مداخلات مربوط به این برنامه پوشش داده شده است، که سیل‌های دی ۱۳۹۸ در استان سیستان و بلوچستان را نیز شامل می‌شود (وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی، ۱۳۹۹: ۱۵). در جریان سیل مذکور، ۱۲ تیم بهداشت محیطی از دانشگاه علوم پزشکی زاهدان به مناطق کنارک، چابهار و ایرانشهر اعزام شدند.^۱

۱. «تشریح اقدامات وزارت بهداشت در مناطق سیل‌زده». خبرگزاری ایلنا. ۲۴ دی ۱۳۹۸. لینک:

برنامه ماندگاری پزشکان در مناطق کمتر توسعه‌یافته و محروم کشور

در حدود ۲۷۰ شهر محروم کشور نزدیک به ۲۲۰۰ متخصص درحال فعالیت هستند که از شرایط کاری خود و حقوق دریافتی رضایت ندارند و بنابراین تمایل به ادامه فعالیت در این گونه مناطق را نیز ندارند و در نتیجه مردم این مناطق ناچارند جهت دریافت خدمات به پزشکان دیگر مناطق مراجعه نمایند. برنامه ماندگاری پزشکان در مناطق کمتر توسعه‌یافته و محروم به عنوان بخشی از طرح تحول سلامت کشور از سال ۱۳۹۳ برای غلبه بر این مسئله طراحی شد. هدف از اجرای این برنامه این بود که (۱) پرداختی‌های تشویقی زمینۀ ماندگاری پزشکان در این مناطق را فراهم نماید؛ (۲) کمبود حدود ۱۸۰۰ پزشک متخصص مورد نیاز مناطق محروم به تدریج برطرف گردد؛ (۳) دسترسی مردم به پزشکان در مناطق محروم افزایش یابد و زمینۀ بهره‌مندی مردم از خدمات پزشکی در نزدیک‌ترین فاصله به مکان زندگی‌شان فراهم شود. ارتقای عدالت در دسترسی و بهره‌مندی مردم به خدمات سلامت در مناطق محروم از اهداف اختصاصی این برنامه اعلام شده است.

مطابق گزارش عملکرد ارائه‌شده توسط وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی، در پایان سال ۱۳۹۹، در چارچوب این برنامه اقدامات زیر عملیاتی شده است:

- پوشش ۲۴۵ شهر/ شهرستان محروم و توسعه‌نیافته کشور و ۲۵۸ بیمارستان فعال در آن مناطق در قالب شهرهای گروه «الف» و «ب» در برنامه حمایت از ماندگاری پزشکان در مناطق محروم؛
- افزایش تعداد پزشکان در مناطق محروم پس از اجرای برنامه ماندگاری؛
- استمرار حفظ و افزایش دسترسی مالی و جغرافیایی مردم در خدمات سربایی و بستری سطح ۲ و ۳ در مناطق محروم کشور و کاهش پرداخت از جیب مردم به‌واسطه دریافت خدمت با تعرفه دولتی در بیمارستان‌های دولتی؛
- ادامه پروژه تأمین اقامتگاه پزشکان متخصص در مناطق محروم برای افزایش ماندگاری پزشکان در مناطق محروم (وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی، ۱۳۹۹: ۴۳-۴۲).

اما، علی‌رغم گزارش‌های رسمی مذکور، گزارش‌های میدانی بیانگر خلل‌های بنیادی در اجرای این برنامه است. به گفته یکی از مسئولان وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی (دبیر شورای عالی برنامه‌ریزی علوم پزشکی)، میزان ماندگاری پزشکان در مناطق محروم از ۲۴ درصد به ۱۲ درصد کاهش پیدا کرده و پزشکان در این مناطق تنها ۸ سال می‌مانند. مواردی نظیر عدم پرداخت دستمزد پزشکان، قطع کارانه، ثابت ماندن دستمزد در گذر سالیان طولانی و مشکلات مسکن و امکانات برخی از مهمترین مسائل در اجرای برنامه مذکور هستند.^۱

برنامه حفاظت مالی از بیماران صعب‌العلاج و خاص و نیازمند

در این برنامه، بیماران مبتلا به بیماری‌های خاص و صعب‌العلاج تحت عنوان مشترک بیماری‌های ویژه، تحت پوشش معاونت درمان وزارت بهداشت قرار می‌گیرند و هزینه‌های بالای تشخیصی و درمانی آنها که مشمول بیمه نیست طبق بسته خدمتی تعیین‌شده تحت حمایت قرار می‌گیرد. مراکز جامع هریک از بیماری‌های ویژه مشخص شده و بیماران مبتلا

۱. «کاهش میزان ماندگاری پزشکان در مناطق محروم از ۲۴ به ۱۲ درصد». پایگاه خبری فنا. ۵ دی ۱۴۰۰. لینک:

به هر یک از بیماری‌های فوق از هر نقطه از کشور به این مراکز ارجاع داده شده می‌شوند. پوشش حداکثری سهم بیمار برای خدمات تأیید شده در دستورالعمل دیده شده است. همچنین بیماران آسیب‌پذیر به منظور هدفمندسازی پرداخت یارانه سلامت به آنها شناسایی شدند. این گروه از بیماران می‌توانند تمام خدمات درمانی و دارویی‌شان را در بیمارستان‌های دانشگاهی دریافت کنند و در صورتی که مرکز دانشگاهی موردی از زیرساخت‌های ارائه این خدمات را نداشته باشد با تعرفه‌های مشخص می‌تواند در قالب قراردادهایی این خدمات را به بخش‌های دیگری خارج از دانشگاه برونسپاری کند. خدماتی که در این بسته برای بیماران خاص و صعب‌العلاج دیده شده شامل خدمات تشخیصی، درمانی، دارویی و توانبخشی است.

در راستای اجرای این برنامه و مطابق گزارش عملکرد ارائه‌شده توسط وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی، در پایان سال ۱۳۹۹، «راه‌اندازی مراکز جامع و شبکه مراکز جامع بیماران خاص»، «توزیع دستگاه دیالیز و ماشین دیالیز» و «تجهیز مراکز مراقبت جامع بیماران خاص در دانشگاه‌های علوم پزشکی کشور» به عنوان بخشی از اقدامات صورت گرفته اعلام شده است (وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی، ۱۳۹۹: ۴۴).

در سال ۱۴۰۱ دولت اقدام به تصویب اساسنامه صندوق بیماری‌های خاص و صعب‌العلاج به عنوان صندوقی وابسته به سازمان بیمه سلامت ایران به منظور تأمین مالی مطلوب خدمات، دارو و کالاهای سلامت‌محور برای مشمولین، ارتقای پوشش بیمه‌ای و بهبود محافظت مالی از آنان در قبال بخشی از هزینه‌های سلامت کرده است.

از اجرای برنامه مذکور، گزارشی که اعتبارات تخصیص‌یافته و رفع نیازهای درمانی استان‌ها به تفکیک در آن‌ها بیان شده باشد در دسترس نیست تا براساس آن بتوان ارزیابی دقیقی از توزیع عادلانه اعتبارات برنامه در سطح استان‌ها ارائه داد.

برنامه استراتژیک کاهش مرگ مادران

استان سیستان و بلوچستان در شاخص مرگ و میر مادران ناشی از عوارض بارداری و زایمان جزء استان‌های در معرض خطر محسوب می‌شود. در راستای مقابله با این وضعیت، مرحله اول برنامه استراتژیک کاهش مرگ مادران، با تمرکز بر علل قابل پیشگیری در ۶ استان کشور (سیستان و بلوچستان، خراسان شمالی، خراسان رضوی، خراسان جنوبی، خوزستان، هرمزگان) که دارای بالاترین نرخ مرگ مادر است، در سال ۱۳۹۹ توسط وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی کلید خورده است. در همین راستا، برنامه آموزش هسته آموزشی دانشگاه‌ها در موضوع نجات جان مادران (Helping Mothers Survive) و بررسی کنترل بیماری‌های اولویت‌دار در سلامت مادران (DCP3) نیز اجرایی شده است.

وزارت نفت

ورود وزارت نفت به فعالیتهای عام‌المنفعه نه به سبب وظایف حاکمیتی بلکه به موجب مسئولیت اجتماعی شرکتی است. شرکت ملی نفت ایران، به عنوان یکی از شرکت‌های زیرمجموعه این وزارتخانه، فعالیتهای مسئولیت‌های اجتماعی خود را از مسیر مدیریت نظارت بر طرح‌های عمرانی مناطق نفت‌خیز محقق می‌کند. مدیریت نظارت بر طرح‌های عمرانی مناطق نفت‌خیز در طول فعالیت خود نزدیک به ۳۵۰۰ طرح توسعه‌ای عام‌المنفعه در زمینه‌های زیرساختی، عمرانی، آموزشی، درمانی، ورزشی و شهرسازی را به انجام رسانده است.

بر اساس قوانین موجود، ۱۴.۵ درصد از میزان فروش نفت برای هزینه‌های وزارت نفت از جمله حقوق و مزایای کارمندان، هزینه پروژه‌های توسعه‌ای و نیز فعالیت‌هایی همچون اقدام‌های عام‌المنفعه توسط دولت به وزارت نفت پرداخت می‌شود. همچنین، بر اساس رایزنی‌های وزارت نفت با سازمان برنامه و بودجه و مجلس شورای اسلامی، مصوب شد از سال ۱۳۹۶ در تمامی قراردادهای توسعه‌ای شرکت ملی نفت ایران، ۲ درصد از کل مبلغ سرمایه‌گذاری‌ها (جدای از سایر بودجه‌های اختصاص داده‌شده برای این منظور) به مسئولیت‌های اجتماعی اختصاص یابد و این موضوع در تمامی قراردادهای توسعه‌ای بعد از آن اعمال شد.^۱

از ابتدای شهریور ۱۴۰۰ تا مرداد ۱۴۰۱، تعداد ۳۸۶ پروژه از جمله ۳۱ طرح بهداشتی و درمانی با اعتباری بالغ بر حدود ۵ میلیارد ریال در همین چارچوب اجرایی شده است.^۲

در همین راستا، وزارت نفت در سال ۱۴۰۱، هزار میلیارد ریال در قالب مصوبات سفر ریاست جمهوری در استان سیستان و بلوچستان هزینه خواهد کرد، شامل طرح‌های آبرسانی، راه‌سازی، فنی-حرفه‌ای و ساخت خانه بهداشت. یک باب خانه بهداشت در محدوده تحت پوشش دانشگاه علوم پزشکی زابل، سه باب در محدوده تحت پوشش دانشگاه علوم پزشکی ایرانشهر و چهار باب در محدوده تحت پوشش دانشگاه علوم پزشکی زاهدان با مشارکت وزارت نفت ساخته خواهد شد.^۳

کمیته امداد امام خمینی

به منظور کاهش هزینه‌های درمان و حفاظت مالی از مددجویان در برابر هزینه‌های کمرشکن آن، مددجویان تحت پوشش کمیته امداد - اعم از شهری و روستایی - تحت پوشش بیمه مکمل درمان قرار می‌گیرند. این بسته شامل سه سرفصل است:

- (۱) پرداخت فرانشیز و مابه‌التفاوت خدمات مشمول بیمه پایه (فرانشیز خدمات بستری، دارو و پاراکلینیک و تجهیزات پزشکی و...);
- (۲) خدمات تشخیصی و درمانی ضروری غیرپوشش بیمه پایه شامل خدمات دندانپزشکی، انواع خدمات و تجهیزات توانبخشی، خدمات نئوتک مثل پت اسکن، داروها و تجهیزات پزشکی ضروری غیربیمه‌ای، پانسمان‌های نوین؛
- (۳) خدمات جانبی درمان شامل هزینه ایاب و ذهاب بیماران، امکانات اقامتگاهی، هزینه مراقبت از بیماران نیازمند نگهداری.

علاوه بر بهره‌مندی بیماران خاص و صعب‌العلاج از بسته بیمه‌شدگان عادی، تمهیداتی نیز برای این بیماران فراهم شده است: (۱) فرانشیز رایگان خدمات ضروری درمان از جمله بستری، دارو (مرتبط با بیماری) و پاراکلینیک و توانبخشی این بیماران در بخش دولتی؛ (۲) خرید تجهیزات ماندگار و قابل استفاده مجدد از جمله تخت‌های طبی، دستگاه اکسیژن‌ساز،

۱. میرزامحمدزاده، سیدمحمد. «خدمات عام‌المنفعه در مناطق نفت‌خیز؛ دغدغه وزارت نفت». شبکه اطلاع‌رسانی نفت و انرژی. ۱۳ آذر ۱۳۹۸. لینک:

<https://www.shana.ir/news/296133>

۲. «نفت در آیینہ مناسبات مسئولانه اجتماعی». شبکه اطلاع‌رسانی نفت و انرژی. ۸ شهریور ۱۴۰۱. لینک:

<https://www.shana.ir/news/461371>

۳. «ساخت خانه بهداشت در راستای تحقق مسئولیت اجتماعی وزارت نفت». پایگاه رسانه مسئولیت اجتماعی. ۹ تیر ۱۴۰۱. لینک:

<https://csrrasaneh.ir/ساخت-خانه-بهداشت-در-راستای-تحقق-مسئولی/>

ونتیلاتور و ...؛ (۳) هزینه ماهیانه پرستاری (نگهداری) از بیماران صعب‌العلاج نیازمند نگهداری؛ (۴) لوازم مصرفی سالمندان بیمار و تجهیزات مصرفی مورد نیاز؛ (۵) کمک‌هزینه کاشت حلزون و پیوند سایر اعضای حیاتی و سایر هزینه‌های کمرشکن درمان.

در جدول زیر آمار و ارقام فعالیت‌های کمیته امداد در حوزه بهداشت و سلامت در سال ۱۳۹۹ ارائه شده است. همان‌گونه که ملاحظه می‌شود، به لحاظ تعداد افراد تحت پوشش خدمات بهداشت و درمان، استان سیستان و بلوچستان در رتبه اول در بین استان‌های کشور است؛ اما به لحاظ ارزش ریالی هزینه خدمات برای مددجویان، رتبه چهارم در کشور را به خود اختصاص داده است. رقم اول بیانگر رتبه اول در «پوشش» حمایت‌های بهداشت و سلامت است، اما رقم دوم احتمالاً بیانگر «عدم کفایت» حمایت‌های بهداشت و سلامت است، چرا که میان تعداد افراد تحت پوشش و ارزش ریالی خدمات ارائه‌شده انطباق وجود ندارد.

جدول ۲۳- شاخص‌های فعالیت‌های مرتبط با بهداشت و سلامت کمیته امداد امام خمینی در استان سیستان و بلوچستان در سال ۱۳۹۹

سهم استان (درصد)	کشور	استان	شاخص
۸.۷٪	۲,۷۷۱,۹۹۰	۲۴۰,۳۷۵	تعداد مددجویان پوشش خدمات بهداشتی - درمانی - بیمه مکمل مددجویی
۲.۶٪	۷۵,۲۵۷	۱,۹۲۶	تعداد مددجویان پوشش خدمات بهداشتی - درمانی - بیماران صعب‌العلاج
۳٪	۷,۶۲۸	۲۲۸	تعداد مددجویان پوشش خدمات بهداشتی - درمانی - بیماران خاص
	اول		رتبه استانی در پوشش خدمات بهداشتی - درمانی برای مددجویان در کشور
۵٪	۱,۸۶۶,۰۵۳	۹۳,۶۱۰	ارزش ریالی پرداخت فرانشیز و خدمات درمان (میلیون ریال)
۱۱.۱٪	۶۳,۱۰۶	۷,۰۳۶	ارزش ریالی ارتقاء شاخص‌های بهداشتی نیازمندان (میلیون ریال)
۵.۱٪	۳۰۶,۴۹۹	۱۵,۵۸۳	ارزش ریالی تامین تجهیزات و درمان بیماران صعب‌العلاج (میلیون ریال)
	چهارم		رتبه استانی در ارزش ریالی خدمات بهداشتی - درمانی برای مددجویان در کشور

منبع: سالنامه آماری ۱۳۹۹ کمیته امداد امام خمینی

بنیاد برکت (ستاد اجرایی فرمان امام)

فعالیت‌های بنیاد برکت در حوزه بهداشت و سلامت حول دو محور اصلی و عمده صورت می‌گیرد که عبارت‌اند از:

(۱) سرمایه‌گذاری برای ساخت و تکمیل بیمارستان و مراکز جامع سلامت و خانه‌های بهداشت، که طی آن و براساس اعلام نیاز و مشارکت وزارت بهداشت، این بنیاد کار تکمیل و ساخت ۱۴ بیمارستان و مرکز درمان سرطان و نیز انعقاد قرارداد ساخت ۲۷۵ مرکز و خانه بهداشت را متعهد شده است؛ از این تعداد، ۲۳۰ مرکز تا سال ۱۴۰۱ احداث شده است.^۱ در مراکز بیمارستانی تکمیل‌شده توسط این بنیاد، شهرستان‌های استان سیستان و بلوچستان غایب هستند، اما ۹۶ مرکز جامع سلامت برکت متعلق به استان سیستان و بلوچستان است، و از این تعداد، ۷۶ مرکز تا سال ۱۳۹۹ احداث و بهره‌برداری شده است.^۲

۱. «بهرمندی مردم مناطق محروم از ۲۵۰ مرکز بهداشتی و درمانی برکت». پایگاه بنیاد برکت. ۸ مرداد ۱۴۰۱. لینک:

<http://barakatfoundation.com/fa/news/show/e961a4db-af83-4792-81da-b8772b8dce43>

۲. «۷۶ مرکز جامع سلامت برکت در خدمت محرومان سیستان و بلوچستان». پایگاه بنیاد برکت. ۳ شهریور ۱۳۹۹. لینک:

(۲) تأسیس کارگزاری بیمه برکت، در سال ۱۳۹۲، در راستای ارائه خدمت به ساکنان نقاط کمتر توسعه‌یافته و روستایی کشور و با هدف پوشش بیمه‌ای محرومان و روستاییان. این خدمات در سه محور ارائه می‌شود: طرح برکت خانواده برای حمایت از زوج‌های نابارور مناطق روستایی و کمتر توسعه‌یافته کشور؛ طرح برکت مهدوی برای پوشش بیمه‌ای ایتم تحت پوشش سازمان بهزیستی کشور؛ و پوشش بیمه‌ای منازل مسکونی روستایی. دو محور ارائه خدمات این بیمه مرتبط با حوزه بهداشت و درمان است.^۱ شایان ذکر است که در مراکز ارائه خدمات بیمه برکت، در پایگاه آن، استان‌های سیستان و بلوچستان، قزوین و خراسان رضوی فاقد نمایندگی هستند.

بنیاد ۱۵ خرداد (ستاد اجرایی فرمان امام)

بنیاد ۱۵ خرداد در سال ۱۳۶۰ برای رفع محرومیت و برطرف کردن مشکلات اقتصادی خانواده‌های شهدا، جانبازان و ایثارگران تشکیل شد و در دهه ۱۳۹۰ در ستاد اجرایی فرمان امام ادغام شد. بخشی از فعالیت‌های این بنیاد شامل پروژهای «سلامت‌محور» است که شامل محورهای زیر است:

- (۱) حوزه پیشگیری و طرح‌های ملی غربالگری نظیر طرح‌های ملی غربالگری بینایی، شنوایی، غربالگری اسکلتی-حرکتی کودکان و نوجوانان با هدف غربالگری ناهنجاری‌های احتمالی، استعدادیابی ورزشی، سنجش وضعیت اسکلتی و توده‌های عضلانی و انجام تست‌های اولیه روانشناختی شخصیت و هوش کودکان و نوجوانان مناطق کم‌برخوردار.
- (۲) حمایت از درمان زوج‌های نابارور از طریق معرفی متقاضیان به بانک برای دریافت تسهیلات قرض‌الحسنه درمان.
- (۳) حمایت از بیماران سرطانی و صعب‌العلاج و پیشگیری از معلولیت کودکان مناطق محروم.
- (۴) تجهیز بیمارستان‌ها و مراکز درمانی کشور نظیر تأمین اعتبار و خرید و اهدای دستگاه‌های ونتیلاتور و اکسیژن‌ساز.^۲

بنیاد علوی (بنیاد مستضعفان)

بنیاد علوی از زیرمجموعه‌های بنیاد مستضعفان در حوزه بهداشت و سلامت فعالیت‌هایی را طی دهه ۱۳۹۰ در دستور کار داشته، که در محورهای زیر قابل دسته‌بندی است:

- (۱) بهداشت و سلامت اقشار روستایی شامل احداث مراکز درمان-بستر، با تمرکز بر مناطق محروم روستایی با عنوان مراکز جامع سلامت شبانه‌روزی، که طی آن ۹ مرکز سلامت شبانه‌روزی برای مناطق محروم طراحی شده و ۴۲۶ مرکز درمانی و بهداشتی نیز در مناطق محروم کشور تکمیل و تجهیز شده‌اند. در همین راستا، تهیه و اعزام آمبولانس به مناطق هدف نیز در دستور کار این بنیاد بوده است.^۳
- (۲) تأسیس شرکت مادر تخصصی سلامت پایا سینا که در حوزه توانمندسازی و ارتقای سطح سلامت و ساخت مراکز درمانی در مناطق هدف فعالیت می‌نماید. طرح‌های در دست اجرای این شرکت در حال حاضر شامل عناوین متعددی

<http://barakatfoundation.com/fa/news/show/0abeafc5-45f3-45db-a2fc-4f74fbd9cb99>

۱. پایگاه بیمه برکت: <https://www.bimehbarekat.ir>

۲. «تلاش ادامه‌دار بنیاد ۱۵ خرداد در خدمت به سلامت». خبرگزاری فارس. ۲ شهریور ۱۴۰۱. لینک:

<https://www.farsnews.ir/news/14010602000429>

۳. «جزئیات بهره‌برداری از ۸۹۲۷ طرح محرومیت‌زدایی در سراسر کشور». پایگاه بنیاد علوی. ۱۸ اسفند ۱۴۰۰. لینک:

<https://www.alavi-bonyad.com/2809>

بسیج جامعه پزشکی سپاه سلمان سیستان و بلوچستان نیز در سال ۱۳۹۵ با راه‌اندازی سی‌ویکمین بیمارستان فوق تخصصی صحرایی سپاه در قصرقند سیستان و بلوچستان فعالیت‌هایی را انجام داده است. طی این اقدام ۲۵۰ کادر درمانی شامل ۶۴ پزشک متخصص و عمومی و دندانپزشک، ۱۶۰ پیراپزشک و نیروهای پشتیبانی در این بیمارستان صحرایی به مردم قصرقند در جنوب سیستان و بلوچستان خدمات بهداشتی درمانی ارائه می‌دهند. سازه این بیمارستان صحرایی شامل پنج دستگاه اتوبوس تغییر کاربری شده است. بیمارانی که نیاز به ادامه روند درمان داشته باشند به بیمارستان استان منتقل می‌شوند و خدمات درمانی آنان نیز رایگان است.^۱

تجارب عملی سمن‌ها و سازمان‌های خیریه

موسسه همدلان آینده‌نگر سیستان و بلوچستان (هاسب)

موسسه هاسب، بر اساس بررسی میدانی و نیازسنجی از دانشگاه علوم پزشکی ایرانشهر (به عنوان بزرگترین دانشگاه علوم پزشکی که به یک میلیون و ۴۰۰ هزار نفر از مردم مرکز و جنوب استان انواع خدمات را ارائه می‌کند)، مهم‌ترین نیازهای استان سیستان و بلوچستان در حوزه بهداشت و درمان را به این شرح احصا کرده است: کمبود شدید تخت بیمارستانی، کمبود شدید پرسنل و کادر بهداشتی و درمانی، کمبود پزشک، خانه‌های سلامت، پایگاه اورژانس و خانه‌های بهداشت روستایی.

این بنیاد تاکنون، حسب چالش‌های موجود در استان، وظایف خود را در پنج کمیته تعریف نموده (۱- کمیته مشارکت‌های مردمی سلامت؛ ۲- کمیته کاهش تصادفات؛ ۳- کمیته تغذیه؛ ۴- کمیته بیماری‌های واگیردار؛ ۵- کمیته ایجاد فضاهای فیزیکی پزشکی و بهداشتی) و با حضور جمعی از نخبگان پزشکی در یک کارگروه گردهم آورده است.

مهمترین فعالیت‌های این کارگروه عبارت‌اند از: اقدام به ساخت ۴۰ مرکز بهداشتی با کمک خیرین و دانشگاه علوم پزشکی ایرانشهر، زاهدان، زابل؛ شروع به ساخت ۱۰ پایگاه اورژانس؛ ساخت ۱۰ مرکز بهداشتی و مرکز تسهیلات زایمان روستایی.

افتتاح مرکز تسهیلات زایمانی دکتر جمال، مرکز تسهیلات زایمانی سوگل محمدی، مرکز تسهیلات زایمانی رادین احمدی در روستاهای سیستان و بلوچستان، آغاز ساخت خانه بهداشت روستای کلپردر، آغاز ساخت خانه بهداشت در هوشک سراوان، و پروژه آب‌شیرین‌کن در اسماعیل آباد از جمله اقدامات مرتبط با بهداشت و درمان است که با مشارکت و همکاری بنیاد هاسب عملیاتی شده‌اند. این بنیاد همچنین در انعقاد تفاهم‌نامه همکاری برای ساخت ۴۰ خانه بهداشت در حوزه دانشگاه‌های علوم پزشکی استان در سال ۱۴۰۱ با محوریت «موسسه خیریه رحمت واسعه» به عنوان بانی و تأمین‌کننده همکاری داشته است.

در سال جاری، این بنیاد جلسه بررسی ظرفیت‌های تصفیه آب با بنیاد توسعه نانو را برگزار کرد. در این جلسه ابعاد همکاری‌های ممکن بین بنیاد هاسب و ستاد نانو تکنولوژی (به ویژه استفاده از ظرفیت‌های تصفیه آب با تکنولوژی نانو)

۱. «برپایی سی‌ویکمین بیمارستان صحرایی سپاه در قصرقند». روزنامه کیهان. ۵ مرداد ۱۳۹۵. لینک:

مورد بررسی قرار گرفت، و به توانمندی‌های این ستاد در حذف آرسنیک، کروم، نیترات، نمک‌زدایی، کدورت‌زدایی و تصفیه پساب‌های صنعتی با استفاده از تکنولوژی نانو اشاره شد.

پویش مهرورزان شرق آباد

بر اساس ارزیابی پویش مهرورزان شرق آباد (که پیشتر به فعالیت‌های آن در حوزه آموزش اشاره شد)، کمبود امکانات و محدودیت‌هایی نظیر دسترسی نداشتن به آب سالم، نبود سرویس بهداشتی استاندارد، کمبود لوازم بهداشتی برای شستشو و سوء تغذیه از جمله عواملی هستند که مانع جدی بر سر راه پیشرفت تحصیلی دانش‌آموزان ایجاد می‌کنند. با توجه به اهمیت بهداشت فردی، و مشاهده کمبود امکانات بهداشتی و عدم رعایت بهداشت فردی دانش‌آموزان در مدارس روستایی، گروه شرق آباد برای ارتقای بهداشت و سلامت فردی دانش‌آموزان، برنامه‌های مستمری را اجرا کرده است؛ از جمله:

- اهدای بسته‌های بهداشتی: شرق آباد از سال ۱۳۹۵ تلاش کرده تا هر سال یک بسته بهداشتی شامل لوازم بهداشت فردی مانند صابون، مسواک، برس مو و خمیردندان و چون آن را در اختیار دانش‌آموزان قرار دهد.
- چکاپ پزشکی: با همکاری سازمان هلال احمر، در سه سال متوالی ۱۳۹۵ تا ۱۳۹۷، طرح پایش سلامت دانش‌آموزان در مدارس روستایی برگزار و وضعیت سلامت دانش‌آموزان بررسی شد. براساس این پایش، پزشکان (به دلیل نرسیدن مواد مغذی لازم به کودکان) بر اهمیت توجه به تغذیه دانش‌آموزان تأکید کردند و در نتیجه، طرح تهیه میان‌وعده دانش‌آموزان اجرا شد.
- برگزاری کارگاه‌های آموزشی: شرق آباد تلاش کرده با برگزاری کارگاه‌های آموزشی در جهت ارتقای سطح دانش عمومی دانش‌آموزان و خانواده‌های آنها در حوزه بهداشت تلاش کند. شرق آباد تا کنون کارگاه‌هایی چون «بهداشت بلوغ برای دختران و زنان»، کارگاه «پیشگیری از اعتیاد برای دانش‌آموزان مقطع متوسطه اول»، کارگاه «آموزش بهداشت فردی» را در روستاهای هدف خود برگزار کرده است.

روستاهای هدف این پویش شامل حسین‌آباد، نورآباد، سفیدک دوربن، وحیدآباد، رادوچاهی و پلنگی‌آباد است که همگی از روستاهای اطراف شهر زاهدان هستند.^۱

بخشش (بنیاد خیریه شنوایی‌بخشی شفا)

بنیاد خیریه شنوایی‌بخشی شفا با نام اختصاری «بخشش» از نیمه دوم سال ۱۳۹۵ در قالب یک سازمان مردم‌نهاد با انگیزه کمک به بیماران نیازمند کاندید کاشت حلزونی شنوایی و کمک به خانواده‌های درگیر این عارضه، فعالیت همه‌جانبه خود را آغاز کرده است. اهم فعالیت‌های این بنیاد برای تحقق هدف مذکور عبارت‌اند از:

- حمایت‌های درمانی، مالی و معنوی از بیماران مبتلا به مشکلات ناشنوایی و کم‌شنوایی و خانواده آنان؛
- کمک در تهیه داروها و تجهیزات و قطعات پروتزهای کاشت حلزونی و تعمیرات آن و تهیه سمعک برای بیماران مبتلا به مشکلات ناشنوایی و کم‌شنوایی؛
- ایجاد و مدیریت مراکز نوتوانی (توانبخشی) مخصوص بیماران مبتلا به مشکلات ناشنوایی و کم‌شنوایی؛

۱. به نقل از پایگاه پویش مهرورزان شرق آباد: <http://shargheabad.ir>

- فراهم نمودن امکانات آزمایشگاهی و پزشکی برای تشخیص زودرس و پیشگیری، و درمان بیماران مبتلا به مشکلات ناشنوایی و کم‌شنوایی، و تولد کودک سالم و شنوا برای خانواده‌های دارای کودک ناشنوای ژنتیک؛
  - تلاش برای افزایش سهم بودجه این‌گونه بیماران از بودجه کل دولت و حمایت از برنامه‌های اجتماعی منجر به افزایش آگاهی عمومی و فرهنگ‌سازی در رابطه با موضوع بیماری‌های نیازمند به کاشت حلزونی.
- این بنیاد تا پایان سال ۱۴۰۰، در کل کشور ۱۳۴۶ مورد خدمت کاشت حلزون، ۷۴۱۳ مورد خدمات پس از کاشت و ۱۴۳۲ مورد خدمات پیشگیری ارائه کرده است (جمع کل: ۱۰۱۹۱). بنیاد بخشش ۱۵ مرکز کاشت حلزون در ۱۲ استان کشور از جمله در زاهدان سیستان و بلوچستان دایر کرده است و از سال ۹۵ تاکنون ۵۰ نفر از متقاضیان این سیستان را در مرحله کاشت و تعداد ۲۷ نفر را در زمینه پس از کاشت پشتیبانی کرده است. کاشت حلزون برای ساکنان سیستان و بلوچستان توسط بنیاد بخشش در بیمارستان‌های خراسان رضوی انجام می‌شود.^۱

مجمع خیرین سلامت

مجمع خیرین سلامت کشور در سال ۱۳۸۸ به عنوان یک سازمان مردم‌نهاد با هدف فراهم آمدن امکان شناسایی و ساماندهی خیرین فعال در امر سلامت کشور فعالیت خود را آغاز کرده است. ستاد اصلی مجمع خیرین سلامت کشور در تهران است و در تمامی استان‌ها و تعدادی از شهرستان‌ها، که دارای دانشگاه و دانشکده علوم پزشکی باشند، شعبه اصلی و در مابقی جاها دفتر نمایندگی دارد. اهم وظایف این مجمع عبارت است از:

- احداث، تکمیل، ترمیم و تجهیز مراکز بهداشتی و درمانی کشور که مورد تأیید وزارت بهداشت است؛
- تلاش در جهت شناسایی نیازهای مناطق محروم کشور در زمینه نیازهای بهداشتی و درمانی؛
- تلاش در جهت شناسایی نیازهای واحدهای درمانی و مؤسسات بهداشتی، درمانی و دارویی.

این مجمع در برخی شهرستان‌های استان سیستان و بلوچستان از جمله ایرانشهر، زابل و چابهار دارای نمایندگی است. مشارکت در ساخت بیمارستان تخصصی کودکان حضرت علی اصغر، مرکز جامع خدمات جامعه سلامت سعادت در شهرک جهاد زاهدان، مرکز تسهیلات زایمانی ایمان در شهرستان زاهدان، و همراه‌سرای مجاور بیمارستان علی ابن ابی‌طالب (ع) زاهدان از جمله اقدامات عمرانی این مجمع در این استان است.^۲ از دیگر اقدامات این مجمع در حوزه بهداشت و درمان می‌توان به درمان شاغلان صنایع دستی در استان اشاره کرد.^۳

بنیاد خیریه آبشار عاطفه‌ها

با فعالیت‌های بنیاد آبشار عاطفه‌ها و شیوه سازماندهی آن در استان‌های کشور در فصل اشتغال و توان‌افزایی آشنا شدیم. این بنیاد در حوزه درمان رایگان بیماران صعب‌العلاج نیز فعالیت دارد. شیوه کار این بنیاد در حوزه درمان به این صورت

۱. معرفی فعالیت‌های بنیاد بخشش بر اساس اطلاعات مندرج در پایگاه این بنیاد است: <https://bakhshesh.ir>

۲. «اقدامات مجمع خیرین سلامت کشور در استان سیستان و بلوچستان». پایگاه مجمع خیرین سلامت. لینک:

<https://salamat-charity.ir/video/2020-04-25-06-36-55.html> /سازنه/ویدئو

۳. «کمک به درمان صنعتگران سیستان و بلوچستان از طریق مجمع خیرین سلامت کشور». پایگاه اداره کل میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی. ۸ آبان ۱۴۰۱. لینک:

<https://www.chht-sb.ir/fa/newsview/3265>

است که با شناسایی یا مراجعه بیماران نیازمند نسبت به معرفی بیمار به پزشک همکار و همیار خیریه در مطب و یا مراکز درمانی با پرداخت هزینه درمان توسط خیرین یا پزشک خیر اقدام می‌کند. بنیاد با ۲۲،۱۲۳ پزشک فوق تخصص و متخصص، داروخانه، بیمارستان و مرکز درمانی طرف قرارداد است، و پس از صدور معرفی‌نامه برای مراجعه‌کننده امکان ارائه خدمات در مراکز طرف قرارداد وجود دارد و خدمات درمانی به نیازمندان رایگان ارائه می‌شود.

این بنیاد همچنین با شناسایی مناطق نیازمند که دسترسی به امکانات درمانی ندارد، اقدام به برپایی اردوهای جهادی پزشکی می‌نماید و یا اقدام به پشتیبانی از دیگر گروه‌های جهادی زیر نظر دانشگاه‌های علوم پزشکی استان مربوطه می‌نماید. در این اردوها اقداماتی همچون اعزام پزشک و ارائه تجهیزات درمانی مانند یونیت‌های دندانپزشکی سیار و ارسال دارو انجام می‌شود. این بنیاد در استان سیستان و بلوچستان ۱۱ شعبه فعال دارد.^۱

بنیاد خیریه نیکوکاری تات

بنیاد خیریه نیکوکاری تات تهران در سال ۱۳۹۲ تأسیس شده است. این بنیاد در حوزه بهداشت و سلامت در کشور فعالیت‌هایی دارد و از جمله در خردادماه ۱۳۹۹ ساخت ۱۵ خانه بهداشت و پنج مرکز خدمات جامع سلامت را در حوزه زیر پوشش دانشگاه علوم پزشکی و خدمات بهداشتی درمانی ایرانشهر در استان سیستان و بلوچستان آغاز کرد. تأمین مالی این پروژه‌ها و اجرا و نظارت بر آنها به ترتیب با بنیاد خیریه نیکوکاری تات، بنیاد مسکن انقلاب اسلامی و استانداری سیستان و بلوچستان است. اولین پروژه این مجموعه مرکز خدمات جامعه سلامت دلگان شیخ چراغ با زیربنا ۴۵۰ مترمربع و اعتبار ۲،۷۰۰ میلیارد تومان بوده است.^۲ از زمان انتشار خبر ساخت این مراکز، خبر دیگری در مورد اتمام ساخت و بهره‌برداری از آنها منتشر نشده است.

موسسه خیریه رحمت واسعه

بنیاد غیردولتی رحمت واسعه در سال ۱۳۹۹ با هدف کمک به محرومیت‌زدایی و توسعه جوامع محروم در بخش‌های فرهنگی، اجتماعی، سلامتی و اشتغال‌زایی و کمک به ارتقا و بهبود کیفیت زندگی خانواده‌های نیازمند در شرایط بحرانی به خصوص طلاب مناطق محروم، سالمندان، معلولان، خانواده زندانیان و اقشار آسیب‌دیده از بلایای طبیعی در اقصی نقاط ایران تأسیس شده است.^۳ این بنیاد بانی و تأمین‌کننده مالی ساخت ۴۰ خانه بهداشت مشارکتی در استان سیستان و بلوچستان است و با انعقاد تفاهم‌نامه همکاری با دانشگاه علوم پزشکی زابل در تیر ۱۴۰۱ تعهدات زیر را به صورت مشترک با این دانشگاه و بنیاد هاسب بر عهده گرفته است:

(۱) پس از اتمام فاز اول ساخت ۴۰ خانه بهداشت مشارکتی در استان و آغاز فاز دوم برای ساخت ۴۰ خانه بهداشت جدید، سهمیه دانشگاه علوم پزشکی زابل برای تکمیل آموزشگاه به‌ورزی و رفع نواقص ساختمان زنجیره سرد و مرکز بهداشت شهرستان زابل اختصاص داده شود.

۱. به نقل از پایگاه اینترنتی بنیاد آبشار عاطفه‌ها: <https://www.absharatfeha.ir/news>

۲. «عملیات ساخت ۲۰ طرح بهداشتی در جنوب سیستان و بلوچستان آغاز شد». خبرگزاری ایرنا. ۸ خرداد ۱۳۹۹. لینک:

<https://www.irna.ir/news/83803256>

۳. به نقل از پایگاه رسمبو: <https://rasm.io>

- ۲) بررسی وضعیت جمعیت بیمه‌نشده‌گان دارای شناسنامه و بدون شناسنامه تحت پوشش حوزه این دانشگاه (به تعداد حدود ۶۰ هزار نفر اتباع غیرایرانی که در سامانه سبب ثبت شده‌اند) که علیرغم دریافت خدمات، سرانه در قالب نظام پزشکی خانواده دریافت نمی‌کنند.
- ۳) تشکیل کارگروه مشترک برای تسهیل (و کمک به رفع موانع) پذیرش بیماران افغانستانی در قالب توریسم‌درمانی و پذیرش دانشجوی خارجی در دانشگاه علوم پزشکی زابل.
- ۴) ثبت و اعلام نوزادان متولد شده که دارای نواقص مادرزادی نظیر لب شکری و شکاف کام هستند، جهت تنظیم برنامه زمانبندی اعمال جراحی توسط موسسه^۱.

موسسه خیریه صابرین زاهدان

مؤسسه خیریه صابرین زاهدان از جمله مؤسسات محلی فعال در استان سیستان و بلوچستان است که در سال ۱۳۸۳ تأسیس شده و در حوزه‌های مختلف حمایتی، بهداشت و سلامت، آموزش و اشتغال‌زایی به فعالیت می‌پردازد. فعالیت‌های این مؤسسه در حوزه بهداشت و سلامت شامل مواردی نظیر درمان رایگان بیماران نیازمند، حمایت از افراد آسیب‌دیده بیماران خاص، اعزام بیماران به مراکز استان دارای امکانات درمانی بهتر نظیر مشهد، کلینیک سیار دندانپزشکی جهت ارائه خدمات رایگان، ارجاع به داروخانه برای دریافت داروی رایگان، طرح آبرسانی، حفر چاه و لوله‌کشی در روستاهای محروم می‌شود. مؤسسه خیریه صابرین در اسفند ۱۴۰۰ و در جریان همایش نکوداشت مشارکت‌های اجتماعی حوزه سلامت، به عنوان مؤسسه برتر استان در حوزه بهداشت و درمان مورد تقدیر وزیر بهداشت، درمان و آموزش پزشکی قرار گرفت.^۲

کانون هموفیلی ایران (نماینده سیستان و بلوچستان)

کانون هموفیلی ایران سازمانی خیریه و عضو ملی فدراسیون جهانی هموفیلی است که از سال ۱۳۴۶ با هدف ارتقای سطح کیفیت زندگی بیماران هموفیلی و سایر اختلالات انعقادی ارثی از طریق ارائه حمایت‌های دارویی، درمانی، اجتماعی، آموزشی، پیشگیری و حقوقی و همچنین حمایت از پژوهش و توسعه فعالیت می‌نماید.

در اسفند ۱۳۹۴ دفتر نمایندگی کانون هموفیلی ایران در سیستان و بلوچستان مجدداً آغاز به کار کرد. این دفتر طی چند ماه فعالیت اولیه خود موفق به تشکیل بالغ بر ۳۳۰ پرونده از بیماران هموفیلی استان شده است.

اعزام بیماران هموفیلی به تهران، توزیع و پخش ویلچر و تشک مواج، برگزاری کلاس مشاوره و درمان برای مادران بیماران هموفیلی، فراهم نمودن امکانات برای اسکان بیماران شهرستانی که جهت درمان خود به زاهدان می‌آیند، معرفی بیماران برای انجام آزمایش‌ها به صورت رایگان در آزمایشگاه‌های معتبر زاهدان، برگزاری کلاس‌های نقاشی و سرود در دفتر کانون، کمک نقدی به بیماران کم‌بضاعت برای رفت و آمد به دفتر کانون از عناوین برخی فعالیت‌های نمایندگی کانون هموفیلی در استان سیستان و بلوچستان است.^۳

۱. به نقل از پایگاه بنیاد هاسب: <https://haseb.info/2022/07/03>

۲. به نقل از کانال تلگرامی موسسه: @Saberinzahedan1383

۳. «عناوین فعالیت‌های اخیر دفتر نمایندگی استان سیستان و بلوچستان». پایگاه کانون هموفیلی ایران. ۱۱ شهریور ۱۳۹۴. لینک:

انجمن تالاسمی (شعبه استان سیستان و بلوچستان)

انجمن تالاسمی ایران در سال ۱۳۶۸ به وسیله تعدادی از والدین فرزندان مبتلا به تالاسمی ماژور و پزشکان درگیر در درمان این بیماران تأسیس شد و اکنون بیش از ۲۳۰۰۰ عضو بیمار در سراسر کشور دارد. انجمن تالاسمی ایران عضو فدراسیون جهانی تالاسمی است. اهم فعالیت‌های این انجمن شامل تهیه تجهیزات پزشکی مورد نیاز بیماران، پرداخت هزینه اسکان موقت بیماران نیازمند که جهت درمان به تهران مراجعه می‌نمایند، پرداخت هزینه درمانی بیماران (خارج از پوشش بیمه‌ها)، هزینه برنامه‌های آموزشی و پیشگیری از تولد نوزاد تالاسمی، آموزش و درمان استاندارد برای افراد تالاسمی، پزشکان و پرستاران درمانگر تالاسمی و هزینه ایاب و ذهاب بیماران بی‌بضاعت است.^۱

انجمن تالاسمی استان سیستان و بلوچستان در سال ۱۳۸۵ تأسیس شده است. در سیستان و بلوچستان، با توجه به رواج ازدواج‌های فامیلی، انجام نشدن آزمایشات قبل از ازدواج، ثبت نشدن برخی ازدواج‌ها به صورت رسمی و در نتیجه عدم دریافت مشاوره قبل از ازدواج، و همچنین وجود نگرش‌های منفی در زمینه سقط جنین، تعداد مبتلایان به بیماری تالاسمی ماژور رو به افزایش است.^۲

این انجمن در استان سیستان و بلوچستان فعالیت‌هایی نظیر اعطای وام قرض‌الحسنه درمان به بیماران تالاسمی، پیگیری امور مربوط به مسکن و اشتغال بیماران تالاسمی تحت پوشش، پرداخت کمک نقدی به بیماران بدون شناسنامه، پیگیری مسائل حقوقی بیماران و برنامه‌های موردی نظیر طرح آموزش رایگان رشته‌های مختلف هنری گلیم‌بافی، خیاطی، بافتنی، سوزن‌دوزی برای بیماران تالاسمی را در کارنامه خود دارد.^۳

انجمن خیریه حمایت از بیماران کلیوی زاهدان

انجمن خیریه حمایت از بیماران کلیوی ایران از سال ۱۳۵۹ توسط تعدادی از بیماران و خانواده‌هایشان و با مساعدت چند نفر از افراد خیرخواه و کادر درمانی به طور رسمی فعالیت خود را شروع کرد. این انجمن در حال حاضر بیش از ۱۲۵ هزار نفر عضو و ۱۷۶ شعبه در سراسر کشور دارد. فعالیت‌های این انجمن شامل حوزه‌های آموزشی-پیشگیری، برنامه‌های فرهنگی-هنری-ورزشی، خدمات امدادی و حقوقی، خدمات درمانی، خدمات حمایتی و خدمات دارویی و توانمندسازی برای بیماران کلیوی تحت پوشش است. این انجمن در استان سیستان و بلوچستان نیز دارای شعبه است.^۴ آمار و ارقامی از فعالیت‌های انجمن به تفکیک استان منتشر نشده است.

انجمن ام.اس (MS) ایران (نماینده سیستان و بلوچستان)

<http://hemophilia.org.ir/> -عناوین-فعالیت-های-اخیر-دفتر-نماینده-گی

۱. به نقل از پایگاه انجمن تالاسمی ایران: <http://www.thalassaemia.ir>

۲. «بیماران تالاسمی سیستان و بلوچستان و امتداد یک رنج». خبرگزاری ایرنا. ۵ تیر ۱۴۰۰. لینک:

<https://www.irna.ir/news/84367166>

۳. به نقل از کانال تلگرامی انجمن تالاسمی استان سیستان و بلوچستان: <https://t.me/thalassaemia>

۴. به نقل از پایگاه انجمن تالاسمی ایران: <https://www.irankf.com>

انجمن ام.اس.ایران در سال ۱۳۷۸ از طریق برگزاری نشست‌هایی به همت تعدادی از بیماران و بستگانشان و نیز با حمایت پزشکان و متخصصان و علاقه‌مندان پی‌ریزی شد. ثبت دقیق مشخصات بیماران، تشکیل پرونده کامل برای بانک اطلاعات، ارتباط گسترده با متخصصان، مراکز علمی، صدا و سیما، فدراسیون جهانی، برپایی همایش‌های مختلف، تهیه مطالب علمی و اطلاع‌رسانی، ترجمه و چاپ کتب و راه‌اندازی بخش فیزیوتراپی و ورزش از جمله اقدامات این انجمن بوده است. انواع خدماتی که توسط این انجمن به اعضای خود ارائه می‌شود شامل خدمات دندانپزشکی با تسهیلات، فیزیوتراپی و کاردرمانی با تخفیف در فرانشیز، خدمات تصویربرداری با تسهیلات، خدمات توانبخشی در منزل با تسهیلات، خدمات مغز و شناخت، خدمات آزمایشگاهی با تسهیلات، خدمات شنوایی و تعادل و ارتوپدی فنی است. این انجمن در استان سیستان و بلوچستان سه نمایندگی در شهرهای زاهدان، ایرانشهر و زابل دارد.^۱

بنا به گفته مدیر عامل انجمن ام.اس. استان سیستان و بلوچستان تا سال ۱۳۹۵ در استان ۳۰۷ نفر زن و ۱۲۱ نفر مرد مبتلابه ام.اس. وجود داشته است (یعنی بیشترین بیماران مبتلا به ام.اس. این استان را خانم‌ها تشکیل می‌دهند).^۲

انجمن حمایت از آسیب‌دیدگان چشمی نورپژوهان شرق

انجمن حمایت از آسیب‌دیدگان چشمی نورپژوهان شرق در سال ۱۳۹۲ در شهر زاهدان با هدف ارائه خدمات مؤثر و کارآمد برای بیماران چشمی نیازمند، آموزش افراد جامعه در راستای پیشگیری از آسیب‌های چشمی و انجام پژوهش‌های بنیادی و کاربردی میدانی در حیطه بیماری‌های چشم تأسیس شده است.

کلینیک تخصصی ویژه گلوکوم در شهر زاهدان توسط این انجمن راه‌اندازی شده است. علاوه بر آن اقداماتی نظیر تهیه برنامه‌های مناسب آموزشی برای جامعه استان، تهیه نرم‌افزار جامع برای ثبت اطلاعات بیماران مبتلا به گلوکوم، احداث مرکز تحقیقاتی و درمانی برای بیماری‌های خاص چشمی، تأمین حمایت لازم مالی برای بیماران نیازمند چشمی و انجام فعالیت‌های حمایتی برای بیماران تحت پوشش انجمن نایب‌انان شهر از برنامه‌های اختصاصی این انجمن است.

این انجمن در سال‌های ۱۳۹۸ تا ۱۴۰۰ به ترتیب ۹۵۶۷، ۹۳۵۷، ۱۰۳۴۵ مراجعه‌کننده داشته و خدماتی شامل ویزیت، بینایی‌سنجی، میدان‌بینایی، پاکیمتری، پنتاکم، تعیین لنز، اکوگرافی، لیزر کپسولوتومی، لیزر PI، مشاوره پیامکی و فشار چشم دریافت کرده‌اند.^۳

مؤسسه خیریه کوثر مشیز

فعالیت‌های مؤسسه خیریه کوثر مشیز در قالب مراکز شبه‌خانواده تعریف شده و این مراکز با روشی نوین و در قالبی شبیه به خانواده برای آرامش و پیشرفت کودکان بی‌سرپرست و بدسرپرست تأسیس گردیده است. هدف اصلی تأسیس مراکز شبه‌خانواده اصلاح و بهبود شرایط زندگی بخشی از فرزندان جامعه است که، بنا به دلایل متعدد، دچار بحران گردیده‌اند.

۱. به نقل از پایگاه انجمن MS ایران: <http://iranms.org>

۲. «بیشترین مبتلایان به بیماری ام اس در سیستان و بلوچستان بانوان هستند». خبرگزاری تسنیم. ۷ فروردین ۱۳۹۵. لینک: <https://www.tasnimnews.com/fa/news/1395/01/07/1034388>

۳. به نقل از پایگاه انجمن حمایت از آسیب‌دیدگان چشمی نورپژوهان شرق: <https://iranmps.org>

مؤسسه مشیز در حال حاضر ۲۰ مرکز شبه‌خانواده (از جمله مراکز شبه‌خانواده حضرت زهرا و امیرالمومنین در شهر زاهدان) دارد.^۱ در حوزه بهداشت و سلامت فعالیت‌های زیر توسط این مؤسسه برای کودکان تحت پوشش اجرا می‌شود:

- اعمال بیمه درمانی فرزندان در بدو پذیرش؛
- اجرای سالانه طرح پایش سلامت جسمانی فرزندان ورودی جدید؛
- ارائه خدمات درمانی از انواع دندانپزشکی، پزشکی و ... به فرزندان؛
- بهینه‌سازی در کیفیت خدمات پزشکی با انتخاب و جذب پزشکان افتخاری؛
- نظارت بر بهداشت فردی و محیطی.

بنیاد خیریه علمی فرهنگی صدر

فعالیت‌های بنیاد خیریه صدر در حوزه بهداشت و سلامت شامل طرح‌های همراهان پزشکی، حمایت از کودکان تالاسمی، جهادگران پزشکی، می‌خواهم بشنوم، جامع دندانپزشکی و صندوق پزشکی می‌شود. در حوزه پزشکی، ۶۰ پزشک با بنیاد صدر همکاری دارد که هماهنگی اعزام بیماران و درمان آنها را انجام می‌دهند. در حوزه دندانپزشکی نیز ۴۰ دندانپزشک با بنیاد صدر در اجرای طرح جامع دندانپزشکی همراهی می‌کنند. به عنوان نمونه فعالیت‌های بنیاد صدر می‌توان از اعزام تیم دندانپزشکی بنیاد با هماهنگی دانشگاه علوم پزشکی ایرانشهر و شبکه بهداشت فنوج به سیستان و بلوچستان اشاره کرد.^۲

مؤسسه خیریه پیام‌آوران همبازی (چترا)

مؤسسه کاهش آسیب چترا، یک مؤسسه مردم‌نهاد است که در زمینه کاهش آسیب و درمان خانواده‌های درگیر اعتیاد و ایدز فعالیت می‌کند و دارای مراکز متعدد است. خدمات چترا در جهت بهبود کیفیت زندگی مبتلایان به ایدز و بهبودیافتگان از اعتیاد، ترویج سیاست‌های مسئولانه عمومی، تلاش در جهت پیشگیری از بیماری و گسترش مراکز کاهش آسیب و درمان و توانمندسازی ره‌اشدگان از اعتیاد در جوامع محلی و شهری است.

فعالیت‌های شاخص چترا در این راستا شامل این موارد است: راه‌اندازی مراکز کاهش آسیب و ایجاد سرپناه شبانه برای زنان و مردان درگیر اعتیاد، ایجاد مراکز اقامتی میان‌مدت و بلندمدت برای ره‌اسازی آن و توانمندسازی بهبودیافتگان، گشت‌های ارائه خدمات سیار و موبایل سنتر، برگزاری کارگاه‌های مهارت‌آموزی و پیشگیری از آسیب‌های اجتماعی، و توانمندسازی افراد مبتلا به ایدز است. گروه‌های هدف این تشکل نیز شامل بیماران درگیر اعتیاد، عضوی از خانواده بیمار بهبود یافته، بیمار درگیر ایدز، ترنس و فرد عادی است. چترا به صورت کشوری در همه استان‌ها فعالیت می‌نماید و دارای ۶ مجوز استانی برای فعالیت‌های تخصصی است.

۱. معرفی فعالیت‌های مؤسسه خیریه کوثر مشیز بر اساس اطلاعات مندرج در پایگاه این مؤسسه است: <https://www.mashiz.ir>

۲. معرفی بنیاد خیریه علمی فرهنگی صدر بر اساس اطلاعات مندرج در پایگاه این بنیاد است: <https://bonyadesadr.ir>

فعالیت‌های چترا در استان سیستان و بلوچستان شامل راه‌اندازی پایگاه سلامت اجتماعی شهر ایرانشهر در سال ۱۳۹۶ بوده و در این مرکز فعالیت‌های پیشگیرانه و توانمندسازانه چترا دنبال شده است. مطابق آمار ارائه‌شده توسط چترا، در مجموع حدود ۳۰ هزار مددجو در کشور توسط این مؤسسه پذیرش شده‌اند.^۱

بنیاد نیکوکاری رایحه

بنیاد نیکوکاری رایحه (که پیش از این با تاریخچه و فعالیت‌های آن در حوزه آموزش و مدرسه‌سازی در فصل قبل آشنا شدیم)، در حوزه بهداشت و سلامت نیز خدماتی را به خانواده‌های تحت پوشش خود ارائه می‌کند. اهم این خدمات عبارت‌اند از ارتقای سطح سلامت جسمی و روانی خانواده‌های تحت پوشش، اعطای کمک بلاعوض در صورت عدم توانایی مالی، ارتقای دانش بهداشتی خانواده‌های تحت پوشش، تشکیل شناسنامه سلامت، ارجاع به پزشک و دندانپزشک، کمک هزینه درمان و بستری، تأمین تجهیزات درمانی، تأمین دارو، تأمین شیر خشک نوزادان، و آموزش‌های خودمراقبتی. علاوه بر فعالیت‌های عمومی فوق، رایحه با حمایت خیرین، مرکز بهداشت و درمان در روستای غلام‌محمد در سیستان و بلوچستان را احداث و تجهیز کرد. نصب پنج دستگاه تصفیه آب در روستاهای سیستان و بلوچستان از اقدامات بنیاد نیکوکاری رایحه است.^۲

مؤسسه خیریه خادمین کتیج

مؤسسه خیریه خادمین کتیج (که پیش از این فعالیت‌هایش در حوزه توان‌افزایی و آموزش معرفی شده) در حوزه بهداشت و سلامت نیز فعالیت دارد. مهمترین فعالیت‌های آن عبارت‌اند از رسیدگی به امور بهداشتی و درمانی مددجویان و معرفی آنها به مراکز درمانی، و ارائه حمایت‌های مالی مورد نیاز تا مرحله ترخیص، و پرداخت هزینه‌های جزئی ایاب و ذهاب، و حمایت درمانی از بیماران زیر ۱۸ سال قلبی، ریوی، کلیوی و مجاری، ارتوپد، ترمیمی، چشم و گوش، حلق و بینی. بر اساس بررسی‌های میدانی، این مؤسسه نیازهای بهداشتی و درمانی منطقه مورد پوشش خود (شهرستان فنوج) را به شرح زیر صورت‌بندی نموده و از خیرین دعوت کرده که در رفع این نیازها مشارکت کنند:

- حمایت مادی و معنوی از بیماران خاص و عموم بیماران به صورت مستمر و موردی: تعداد ۵۰۰ نفر بیماران خاص با کمبود شدید مالی و عدم توان پرداخت هزینه‌های درمان و ایاب و ذهاب مواجهند و سالانه صدها مراجعه‌کننده بیمار وجود دارد که اکثر آنها می‌بایست برای درمان به کرمان، یزد، تهران، مشهد یا حداقل به مرکز استان مراجعه کنند.
- کمک در خرید و اهدای لوازم و تجهیزات درمانگاهی برای مراکز درمانی منطقه: شهرستان فنوج دارای ۶ درمانگاه بوده و با کمبود شدید تجهیزات رفاهی و آسایشی، درمانی، بهداشتی، تجهیزات آزمایشگاهی، آمبولانس و حتی با کمبود شدید پزشک و وسیله نقلیه مواجه است.
- تهیه ویلچر پوشک و دارو برای بیماران، معلولین و سالخورده‌گان مهرجو

۱. مجموعه اطلاعات ارائه‌شده از مؤسسه چترا در این بخش به نقل از بخش‌های مختلف سایت این مؤسسه است:

<https://www.chatrango.com>

۲. معرفی بنیاد نیکوکاری رایحه بر اساس اطلاعات مندرج در پایگاه این بنیاد است: <https://rayehh.ir>

▪ پرداخت هزینه‌های ایاب و ذهاب بیماران مهرجو

این مؤسسه در سال ۱۴۰۰ بیش از ۲۲۰ مورد حمایت از بیماران نیازمند با اعتباری بالغ بر ۱۴۰ میلیون تومان را انجام داده و ۶۵ مورد معرفی و اسکان بیماران در یزد، کرمان، شیراز و تهران را حمایت کرده است. در نیمه اول سال ۱۴۰۱ نیز برای حمایت از بیماران نیازمند حدود ۴۰ میلیون اعتبار هزینه کرده است.^۱

بنیاد خیریه محرومیت‌زدایی سفیر کرامت

بنیاد خیریه محرومیت‌زدایی سفیر کرامت در استان سیستان و بلوچستان عمدتاً در حوزه بهداشت و از طریق پروژه‌های آبرسانی به روستاها و مدارس فعالیت خود را دنبال می‌کند. آبرسانی به روستاهای نوکانوک (بخش کورین شهرستان زاهدان)، روستای کمال آباد (بخش نصرت آباد شهرستان زاهدان) و روستای گوانگ (شهرستان نیک‌شهر) از جمله اقدامات انجام‌شده توسط این بنیاد است، و آبرسانی به مدرسه تازه‌تأسیس در منطقه محروم اسپکه شهرستان لاشار از اقدامات در دست انجام این بنیاد است.^۲

موسسه خیریه سعادت‌ی اصفهان

موسسه خیریه سعادت‌ی اصفهان، که در منطقه هدف سیستان و بلوچستان فعال است، در حوزه بهداشت و درمان نیز فعالیت‌هایی در استان داشته است. این مؤسسه با راه‌اندازی خانه سلامت علی ابن ابیطالب (ع) در اصفهان، به مراجعه‌کنندگان سیستانی و بلوچستانی از بدو ورود به اصفهان خدمات رایگان همچون ترانسفر از ترمینال مسافری، ایاب و ذهاب داخل شهر، اسکان، غذا، دارو، درمان و تأمین هزینه‌های مرتبط ارائه می‌کند.

این مؤسسه، علاوه بر دو شعبه خانه سلامت در زاهدان، یک شعبه را نیز در زابل راه‌اندازی کرده و پیگیری واگذاری دو قطعه زمین ۴۰۰ متری در اصفهان و زاهدان از طریق شهرداری و شورای اسلامی شهر جهت ساخت ۳۰ سوئیت ۲۵متری برای اسکان بیماران را نیز در کارنامه فعالیت‌های حوزه سلامت و بهداشت خود دارد.

انجمن یاران نیکوکار جامع

انجمن یاران نیکوکار جامع، که در حال حاضر در بخش پلان به مرکزیت روستای صدیق‌زهی واقع در منطقه دشتیاری در جنوب شرقی استان سیستان و بلوچستان فعال است، عمدتاً در حوزه آموزش و توان‌افزایی به فعالیت می‌پردازد، اما در حوزه بهداشت نسبت به احداث چاه فاضلاب و سرویس بهداشتی و آب انبار در روستاهای سیل‌زده دشتیاری اقدام کرده است.

موسسه حلیمه سعیدیه جنوب شرق

۱. به نقل از پایگاه اینترنتی موسسه خیریه خادمین کتیج: <https://khademincharity.com/fa>

۲. به نقل از پایگاه اینترنتی بنیاد: <https://www.safirekeramat.com>

مؤسسه حلیمه سعدیه جنوب شرق در سال ۱۳۸۶ در شهر زاهدان با هدف حمایت از زنان و کودکان آسیب‌دیده و آسیب‌پذیر، نگهداری و حمایت از زنان و کودکان فاقد شناسنامه فاقد پوشش، فعالیت در امور بهداشتی، درمانی، فرهنگی، آموزشی، مذهبی، حرفه آموزشی به مددجویان تحت پوشش، کمک به خانواده نیازمند زندانیان و دفتر حمایت دادگستری به خصوص زندانیان مواد مخدر تأسیس شده است.

خانواده‌های تحت پوشش این خیریه دارای کارت خدمات درمانی مخصوص بوده و تقریباً از دارو و درمان رایگان برخوردار هستند. همچنین در صورت نیاز از مشاوره پزشکی و روان‌پزشکی رایگان استفاده می‌کنند. تأسیس صندوق قرض‌الحسنه خیریه برای حمایت از مددجویان از جمله حمایت درمانی و پرداخت کمک‌هزینه درمان بخشی از فعالیت‌های این مؤسسه در حوزه بهداشت و سلامت است.^۱ تعدادی از پزشکان متخصص زاهدان با این خیریه همکاری داوطلبانه دارند.

مؤسسه خیریه محکم

مؤسسه محکم با ابتکار گروهی از اساتید دانشگاه‌های علوم پزشکی در رشته‌های فوق تخصصی کودکان و خیرین در راستای رفع ناهنجاری‌های مادرزادی کودکان در سال ۱۳۸۴ تأسیس شده است.^۲ ناهنجاری‌های مادرزادی به بیماری‌های اطلاق می‌شود که در اثر اختلال در روند سیر تکامل رشد برخی از اعضای بدن یا احشا در دوران جنینی ایجاد می‌شود. تعداد زیادی از این نوزادان بیمار از خانواده‌های محروم و نیازمند هستند و خانواده‌های آنها برای پیدا کردن پزشک و مراکز مناسب دچار سرگردانی شده و برای تأمین هزینه‌های درمانی سختی‌های زیادی را تحمل می‌نمایند. مؤسسه محکم سه حوزه فعالیت برای درمان این بیماری‌ها برای خود تعریف کرده است: ۱- حمایت مالی و تأمین پذیرش برای بیماران دچار ناهنجاری‌های مادرزادی که نیاز به جراحی یا درمان دارویی دارند، در بیمارستان‌های دانشگاهی؛ ۲- ثبت موارد ناهنجاری‌های مادرزادی؛ ۳- آموزش خانواده‌ها و پزشک مربوط در زمینه‌های فوق از طریق مختلف از جمله چاپ کتاب، بروشور و تهیه سی‌دی و حضور در کنگره‌های علمی و مصاحبه‌های رسانه‌ای و آموزش چهره به چهره.

این مؤسسه در حدود ۱۸ استان کشور دارای دفاتر نمایندگی است؛ در استان سیستان و بلوچستان نیز در شهرهای زاهدان، زابل، چابهار، سراوان، ایرانشهر و نیکشهر و کنارک دفاتر نمایندگی دارد.

مؤسسه خیریه نور فدک

مؤسسه خیریه نور فدک در سال ۱۳۸۱ با هدف یاری رساندن به افراد نیازمند، بیماران خاص، کودکان و زنان بی‌سرپرست مناطق محروم با تمرکز بر استان سیستان و بلوچستان تأسیس شده است.^۳ دفتر مرکزی این مؤسسه در تهران است و شعبه‌ای نیز در زاهدان دارد. کمک به کودکان کار استان سیستان و بلوچستان یکی از رسالت‌های تأسیس مؤسسه نور فدک برای حمایت از کودکان کار زاهدان و شهرستان‌های این استان محروم بوده است. این کودکان اغلب دارای سوءتغذیه و محروم از تحصیل، درمان، تحصیل و امنیت هستند. مؤسسه نور فدک، برای حل این مسائل، انجمن کمک به کودکان کار را تشکیل داده و با ارائه خدمات تغذیه‌ای، بهداشتی، تحصیلی و مددکاری از آنها حمایت کند. تهیه و طبخ وعده‌های

۱. به نقل از کانال تلگرامی مؤسسه: <https://t.me/kheyriyehalimesaadiye>

۲. به نقل از پایگاه اینترنتی مؤسسه خیریه محکم: <https://mohkam.ir>

۳. به نقل از پایگاه اینترنتی مؤسسه خیریه نور فدک: <https://www.noorfadak.ir>

غذایی روزانه برای کودکان کار، کنترل بهداشت و استحمام منظم، تزریقات و واکسیناسیون، معاینه پزشکی، ارائه دارو، از خدمات ارائه شده توسط این مؤسسه به کودکان تحت پوشش است.

هیئت دانشجویی آل یاسین

هیئت دانشجویی آل یاسین (که در فصول قبلی به فعالیت‌های آن اشاره شد)، دارای کمیته بهداشت و درمان نیز است و برای ارتقای سلامت در منطقه سیستان با دو هدف اصلی مشغول به کار است: (۱) ارائه تسهیلات درمان بیماری‌ها اعم از ارائه کمک‌های نقدی و ایجاد شرایط مناسب برای معاینات پزشکی در منطقه توسط متخصصان؛ (۲) ارائه آموزش‌های سلامت با هدف پیشگیری در سه گام (افزایش آگاهی‌های عمومی؛ جلوگیری از آسیب‌های قابل اجتناب بعد از بروز علائم اولیه بیماری و درمان؛ کنترل بیماری در مرحله پیشرفته و بحرانی به منظور به حداقل رساندن آثار زیانبار).

ویزیت رایگان توسط متخصصان در روستای محروم منطقه سیستان، طراحی کتاب با استفاده از قصه‌های کودکانه برای آموزش محتوای بهداشتی، ویزیت آنلاین کودکان در خانه‌مهر، بازدید از منطقه با هدف تشکیل پرونده و توزیع مکمل‌ها به خانم‌های باردار سرفصل برخی فعالیت‌های این هیئت در منطقه سیستان (زابل) در استان سیستان و بلوچستان است.^۱

مؤسسه خیریه اندیشه یاران محسنین

مؤسسه خیریه اندیشه یاران محسنین (که پیش‌تر با فعالیت‌های آن در حوزه اشتغال و توان‌افزایی آشنا شدیم)، در حوزه بهداشت و سلامت نیز فعال است. این مؤسسه اقداماتی نظیر پرداخت کمک‌هزینه درمان، کمک‌هزینه تأمین اقلام و تجهیزات پزشکی و بیمارستانی حسب مورد، تأمین و توزیع مواد شوینده، بهداشتی و ضد عفونی، توزیع مسواک و خمیردندان، آموزش بهداشت و پیشگیری، غربالگری دوره‌ای (بهداشت عمومی زنان) و آموزش بهداشت دهان و دندان با همکاری وزارت بهداشت و هلال احمر را در دستور کار خود دارد.

۶. راهبرد غلبه بر فقر بهداشت و سلامت

پس از مرور مسائل و نیازهای استان در حوزه بهداشت و سلامت، و بررسی اقدامات عملی صورت‌گرفته برای حل این مسائل توسط دستگاه‌های مختلف اجرایی و حکومتی و سازمان‌های خیریه و مردم‌نهاد غیردولتی، لازم است یک ارزیابی کلی از راهبرد رفع فقر بهداشت و سلامت در این استان ارائه شود. مطابق آنچه در ابتدای این فصل دیدیم، به لحاظ میانگین شاخص‌های بهداشت و سلامت، استان سیستان و بلوچستان فقیرترین استان کشور محسوب می‌شود و در ۱۲ شاخص از ۱۳ شاخص مرجع در بهداشت و سلامت، پایین‌تر از میانگین کشوری قرار دارد.

حل مشکلات این استان در حوزه بهداشت و سلامت (مشابه آنچه در فصول پیشین مورد ارزیابی قرار دادیم) در سطوح مختلف قابل تحلیل است. کلان‌ترین سطح متعلق به سیاستگذاری‌های حاکمیتی است. در سطوح بعدی لازم است درنگی

۱. به نقل از پایگاه اینترنتی هیئت دانشجویی آل یاسین: <https://aleyaseen.ir>

بر برنامه‌ها و طرح‌های مشخص برای مقابله با فقر بهداشت و سلامت (که در همین فصل اجمالاً مورد بحث قرار گرفتند) داشته باشیم. در آخر، نگاهی از منظر توان‌افزایی مبتنی بر اجتماع محلی به مسئله خواهیم داشت.

سطح اول: جهت‌گیری‌های کلان در سیاست‌گذاری سلامت

مروری اجمالی بر اهم جهت‌گیری‌ها در سیاست‌گذاری سلامت نشان می‌دهد که رویکرد عدالت در سلامت پارادایم غالب در سیاست‌گذاری سلامت در کشور نبوده است. اگرچه در ابتدای انقلاب اسلامی «ایده طب ملی»، که از چند سال قبل در کشور مطرح شده بود، در دستور کار دولت موقت قرار گرفت، اما لایحه آن به مرحله تصویب نرسید. در دهه ۱۳۶۰ رویکرد اولویت بهداشت و پیشگیری بر درمان همچنان در فضای سیاست‌گذاری سلامت غالب بود؛ اما با آغاز برنامه اول توسعه، و متأثر از سیاست‌های تعدیل اقتصادی، روند خصوصی‌سازی در نظام سلامت و بهداشت آغاز شد و به زودی به غلبه و تقدم رویکرد درمان بر بهداشت انجامید - که افزایش هزینه‌ها در سید خانوار را به دنبال داشت. در برنامه دوم توسعه، روند خصوصی‌سازی نظام سلامت و درمان شدت گرفت و احکامی ناظر بر طرح خودگردانی بیمارستان‌های دولتی، قطع اعتبارات بیمارستان‌ها و واحدهای درمانی دولتی، واگذاری مراکز درمانی غیرآموزشی به بخش غیردولتی، فروش پروژه‌های نیمه‌تمام به بخش غیردولتی، خطوط کلی نظام سلامت و درمان را رقم زد، سیاستی که طی سال‌های اخیر نیز به شکل روزافزونی ادامه یافته و منجر به افزایش دریافت هزینه‌های درمان از جیب خانوارها شده است. بیمارستان‌های خصوصی، پس از تغییر رویکرد در اقتصاد کشور در دهه ۱۳۷۰، زمینه و بستر رشد پیدا کردند. در بستر سیاست‌های تعدیل ساختاری و پی‌ریزی اقتصاد کشور بر مبنای نئولیبرالیسم، به بازاریسپاری بخش بهداشت و درمان نیز گسترش یافت و بیمارستان‌های خصوصی هرچه بیشتر رشد کردند.^۱

مقارن با خصوصی‌سازی نظام سلامت، و حضور طیفی از پزشکان در مسئولیت‌های مرتبط با سیاست‌گذاری و سهامداری/مالکیت بیمارستان‌های خصوصی، تعارض منافع به طور گسترده در این حوزه شکل گرفت و تکوین یافت. بر اساس یک پژوهش، مصادیق تعارض منافع در نظام سلامت را در سه دسته می‌توان جای داد: اولاً وظایف مناصب به گونه‌ای است که سهامداری، مدیرعاملی و عضویت در هیئت‌مدیره شرکت‌های تجاری مرتبط با حوزه سلامت موجب ایجاد تعارض منافع می‌شود. ثانیاً حضور افراد ذی‌نفع یعنی پزشکان در نظام حکمرانی سلامت است که خود سرمنشأ تعارض منافع است. و ثالثاً، ایرادات ساختاری همچون تلفیق ناظر و نظارت‌شونده یا سیاستگذار و مجری، دلیل دیگری برای عمده‌ترین تعارضات منافع موجود در حوزه سلامت است (معماری بیرق و همکاران، ۱۴۰۱). تعارض منافع به شکل روزافزون منجر به سوق یافتن سیاست‌ها از بهداشت و پیشگیری به سمت درمان است، که نتیجه آن، افزایش سهم خانوارها از هزینه‌های مرتبط با بهداشت و سلامت خواهد بود.

طرح تحول سلامت، که از آغاز به کار دولت یازدهم به عنوان طرحی برای کاهش هزینه‌های درمان صورت‌بندی و مطرح شد، در عمل نتایج متضادی به بار آورد. مطابق یک بررسی، مخارج حوزه بهداشت و درمان ایران طی سال‌های ۹۳ و ۹۴ از حدود ۹۱ هزار میلیارد تومان به بیش از ۱۰۸ هزار میلیارد تومان افزایش یافته است. با وجود این، سهم دولت در تأمین هزینه‌های درمان از حدود ۲۸ درصد به کمتر از ۲۶ درصد کاهش یافته است. به لحاظ قدرمطلق نیز از مجموع ۱۷ هزار

۱. راغفر، حسین. «آسیب‌های غیرقابل انکار کالایی شدن خدمات سلامت برای کشور». خبرگزاری ایلنا. ۲۹ شهریور ۱۳۹۹. لینک:

میلیارد تومان افزایش مخارج، حدود ۳ هزار میلیارد از سوی دولت و ۷ هزار و ۲۰۰ میلیارد تومان از سوی خانوارها تأمین مالی شده است (این میزان با احتساب سهم بیمه کل به حدود ۱۱ هزار و ۳۰۰ میلیارد تومان می‌رسد). به بیان ساده، سهم خانوارها در تأمین مالی ناشی از افزایش هزینه‌های تعرفه‌ای حدود ۴ برابر دولت بوده است. با اجرای طرح تحول سلامت از سال ۱۳۹۳، تعرفه‌های ویزیت پزشک عمومی، پزشک متخصص، تعرفه جراحی، و تعرفه هتلینگ به ترتیب ۵۱ درصد، ۶۴ درصد، ۱۲۰ درصد، و ۸۵ درصد رشد داشته است. در کنار رشد تعرفه‌ها، با بازنگری در کتاب ارزش‌های نسبی در سال ۱۳۹۳ بنا بر محاسبات، ارزش خدمات حدود ۱۲۰ درصد افزایش یافته است. این در شرایطی است که درآمد بیمه‌شدگان کمتر از ۱۵ درصد رشد کرده است.^۱

به طور خلاصه، جهت‌گیری سیاست‌گذاری نظام سلامت، که هم در قالب برنامه‌های توسعه، و هم در بودجه سالیانه دولت و هم در طرح‌های کلانی نظیر طرح تحول سلامت تبلور می‌یابد، در نهایت نه تنها به نفع کاهش فقر و نابرابری در حوزه سلامت و درمان نبوده، بلکه موجب افزایش نابرابری در این حوزه طی سه دهه گذشته بوده است. در چنین محیط نهادی سیاست‌گذاری، برنامه‌ها و طرح‌هایی پراکنده و موردی، که با هدف کاهش نابرابری در کشور اجرا می‌شود، عملاً در مقیاس کلان نمی‌تواند مؤثر واقع شود.

این در حالی است که طرح‌ها و برنامه‌های کلان، نظیر آمایش سرزمینی آموزش سلامت، نیز با اهدافی نظیر «تسهیل دسترسی به آموزش عالی سلامت و گسترش عدالت در آموزش» و «تأمین منابع انسانی حوزه سلامت برای استان‌های مختلف کشور با بهره‌مندی از نیروهای بومی» (مطابق آنچه در همین فصل دیدیم) به نتایج مورد انتظار نینجامیده است، و حدود هشت سال پس از آغاز این برنامه، همچنان استان سیستان و بلوچستان - به عنوان یکی از کم‌برخوردارترین استان‌های کشور - با مسائل و مشکلات اساسی در حوزه تأمین نیروی انسانی در بخش سلامت و درمان، ناکافی بودن امکانات و زیرساخت‌ها و سیل ارجاع بیماران از شهرها و روستاهای این استان به مرکز استان و سپس به شهرها و مراکز استان دیگر نظیر یزد، اصفهان، تهران و مشهد مواجه است.

لذا راهبرد رفع فقر و نابرابری در حوزه بهداشت و سلامت (مانند آنچه در حوزه آموزش عمومی مورد بحث قرار گرفت)، در درجه اول نیازمند تغییر در پارادایم سیاست‌گذاری سلامت به نفع سیاست‌گذاری عدالت‌محور است، پارادایمی که خصوصی‌سازی و واسپاری مسئولیت‌های دولت در تأمین هزینه‌های بهداشت و سلامت شهروندان اصل کلیدی و مبنای آن نباشد و تعارض منافع در سطوح سازمانی و فردی آن مدیریت و کنترل شده باشد.

علاوه بر رویکرد راهبردی مذکور در سطوح کلان برنامه‌ریزی، گزارش مرکز بررسی‌های استراتژیک ریاست جمهوری (۱۳۹۵: ۲۲-۲۳) برای رفع مسائل و مشکلات استان در حوزه بهداشت و درمان، راهکارهای مشخصی را پیشنهاد کرده که ذیلاً مورد اشاره قرار می‌گیرد:

- شناسایی کمبودهای مراکز بهداشتی-درمانی در هر یک از شهرستان‌های استان و اجرای تبعیض مثبت در احداث مراکز پزشکی برای استان؛
- تأسیس مراکز تخصصی و فوق تخصصی در استان؛

۱. امید، رضا. «مالیه نظام سلامت و ماجرای داروغه ناتینگهام». کانال تلگرامی شخصی نویسنده. ۲۶ آذر ۱۳۹۶. لینک:

- شناسایی نیاز ساکنان مراکز روستایی و حاشیه‌ای در شهرستان‌ها و تأسیس مراکز بهداشتی متناسب با جمعیت هر منطقه؛
- اعزام پزشکان، پرستاران و متخصصان خدمات درمانی به استان به طور مستمر؛
- بورسیه دانشجویان بومی پزشکی و رشته‌های خدمات درمانی استان جهت تحصیل در دانشگاه‌های معتبر کشور و خارج از کشور.

سطح دوم: اقدامات عملی حمایتی

بر اساس دسته‌بندی صورت گرفته از اقدامات برای مقابله با فقر آموزشی در انتهای فصل قبل، می‌توان دسته‌بندی سه‌گانه اقدامات حمایتی، توان‌افزایی، امدادی را در مورد فعالیت‌های مرتبط با بهداشت و سلامت از سوی نهادهای مختلف دولتی و مردم‌نهاد نیز به کار برد. همچنین طبقه‌بندی نیاز-مینا و دارای-مینا برای این اقدامات می‌تواند به کار برده شود. همچنین اقدامات صورت گرفته را از نظر رویکرد غالب در دوگانه بهداشت و درمان تقسیم‌بندی کرد. با توجه به بررسی‌های صورت گرفته در این فصل درباره تجارب عملی در حوزه بهداشت و سلامت، جدول زیر دسته‌بندی و نمونه‌های هر دسته اقدامات را ارائه می‌کند.

جدول ۲۴ - گونه‌های اقدامات نهادها برای بهبود وضعیت بهداشت و سلامت در زیست‌بوم سیستان و بلوچستان

نوع برنامه / فعالیت	نهادهای مبدع و مُقدم	حوزه	رویکرد کلی
ساخت بیمارستان، خانه‌های بهداشت و مراکز سلامت	وزارت نفت بنیاد برکت بنیاد علوی قرارگاه محرومیت‌زدایی و جهادی ارتش سپاه پاسداران بنیاد هاسب بنیاد بخشش مجمع خیرین سلامت بنیاد تات بنیاد رحمت واسعه موسسه چترا بنیاد نیکوکاری رایحه موسسه خیریه سعادتی اصفهان	درمان / بهداشت	حمایت غیرمستقیم غیرنقدی (نیازمینا)
صدور معرفی‌نامه درمان به مراکز درمانی، دارویی و تامین هزینه‌های اعزام و اسکان	بنیاد آبشار عاطفه‌ها موسسه خیریه صابرین زاهدان کانون هموفیلی ایران انجمن تالاسمی ایران انجمن حمایت از بیماران کلیوی انجمن MS ایران انجمن حمایت از آسیب‌دیدگان چشمی بنیاد خیریه صدر بنیاد نیکوکاری رایحه	درمان	حمایت غیرمستقیم غیرنقدی (نیازمینا)

نوع برنامه / فعالیت	نهادهای مبدع و مُقدم	حوزه	رویکرد کلی
	موسسه خادمین کتیج موسسه خیریه سعادت اصفهان		
تامین و توزیع آب آشامیدنی سالم و تجهیزات تصفیه آب	قرارگاه محرومیت‌زدایی و جهادی ارتش بنیاد هاسب موسسه خیریه صابرین زاهدان بنیاد نیکوکاری رایحه بنیاد سفیر کرامت	بهداشت	حمایت غیرمستقیم غیرنقدی (نیازمبنا)
احداث سرویس‌های بهداشتی و چاه فاضلاب	سپاه پاسداران انجمن یاران نیکوکار جامع	بهداشت	حمایت غیرمستقیم غیرنقدی (نیازمبنا)
خدمات تشخیصی، درمانی، دارویی و توانبخشی به بیماران نیازمند	وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی کمیته امداد امام خمینی پویش مهرورزان شرق آباد بنیاد آبشار عاطفه‌ها موسسه خیریه صابرین زاهدان انجمن حمایت از آسیب‌دیدگان چشمی بنیاد خیریه صدر هیئت دانشجویی آل یاسین	درمان	حمایت مستقیم غیرنقدی (نیازمبنا)
افزایش تعداد پزشکان در مناطق محروم	وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی	درمان / بهداشت	حمایت غیرمستقیم غیرنقدی (نیازمبنا)
اهدای تجهیزات پزشکی به مراکز درمانی	وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی بنیاد ۱۵ خرداد	درمان	حمایت غیرمستقیم غیرنقدی (نیازمبنا)
خدمات پیشگیری، غربال‌گری و تغذیه‌ای به بیماران نیازمند	وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی	بهداشت	حمایت مستقیم غیرنقدی (نیازمبنا)
اهدای اقلام داروی اساسی و مکمل دارویی و تجهیزات درمانی رایگان	وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی کانون هموفیلی ایران انجمن تالاسمی ایران بنیاد نیکوکاری رایحه موسسه خادمین کتیج	درمان	حمایت مستقیم غیرنقدی (نیازمبنا)
بیمه مکمل درمان برای بیماران نیازمند	کمیته امداد امام خمینی بنیاد برکت موسسه حلیمه سعدیه	درمان	حمایت مستقیم غیرنقدی (نیازمبنا)
هزینه پرستاری (نگهداری) از بیماران صعب‌العلاج	کمیته امداد امام خمینی	درمان	حمایت مستقیم غیرنقدی (نیازمبنا)
اهدای بسته‌های بهداشتی	پویش مهرورزان شرق آباد	بهداشت	حمایت مستقیم غیرنقدی (نیازمبنا)
کمک‌هزینه به بیماران، تامین هزینه‌های کمرشکن درمان و پیوند اعضای حیاتی	کمیته امداد امام خمینی بنیاد بخشش بنیاد آبشار عاطفه‌ها بنیاد نیکوکاری رایحه موسسه خادمین کتیج موسسه حلیمه سعدیه	درمان	حمایت مستقیم نقدی (نیازمبنا)
اعطای تسهیلات قرض‌الحسنه درمان	بنیاد ۱۵ خرداد انجمن تالاسمی ایران هیئت دانشجویی آل یاسین	درمان	حمایت مستقیم نقدی (نیازمبنا)

نوع برنامه / فعالیت	نهادهای مبدع و مُقدم	حوزه	رویکرد کلی
نظارت بر تامین و توزیع آب آشامیدنی، نظارت بر دفع بهداشتی فضلاب، توزیع کلر مادر بین خانوارهای آسیب‌دیده، کلرزی منابع آبی و ...	وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی	بهداشت	امداد مستقیم غیرنقدی (نیازمبنا)
تأمین منابع انسانی حوزه سلامت با بهره‌مندی از نیروهای بومی	وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی	درمان / بهداشت	توان‌افزایی دارایی مبنا
توانمندسازی بیماران صعب‌العلاج و خاص	بنیاد علوی بنیاد بخشش کانون هموفیلی ایران انجمن تالاسمی ایران انجمن حمایت از بیماران کلیوی	درمان	توان‌افزایی دارایی مبنا
ارائه آموزش‌های بهداشتی و سبک زندگی سالم	بنیاد علوی پوشش مهرورزان شرق آباد انجمن تالاسمی ایران انجمن حمایت از بیماران کلیوی انجمن MS ایران انجمن حمایت از آسیب‌دیدگان چشمی موسسه چترا هیئت دانشجویی آل یاسین	بهداشت	توان‌افزایی دارایی مبنا
تاسیس صندوق قرض الحسنه خیریه درمان	موسسه حلیمه سعديه	درمان	توان‌افزایی دارایی مبنا
خدمات روانشناسی به بیماران نیازمند	وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی	بهداشت	توان‌افزایی نیازمبنا

نگاهی به جدول فوق و گزارشی که از مجموعه فعالیت‌های دستگاه‌های دولتی و حکومتی و سازمان‌های غیردولتی و مردم‌نهاد به صورت تفصیلی در بخش قبل ارائه شد نشان‌دهنده این است که غلبه اقدامات صورت‌گرفته بر حمایت‌های غیرمستقیم، غیرنقدی و نیازمبنا است. طبعاً در حوزه درمان برای بیماران نیازمند جز این نمی‌توان انتظار داشت، چرا که امر درمان برای بیماران فقیر مستلزم هزینه‌های سنگین است و نخستین اقدام حمایتی قابل تصور نیز کاستن از بار هزینه‌های درمان برای این بیماران است.

اما این تصویر بیانگر یک واقعیت دیگر نیز است (که در پیوند با بحث مطرح‌شده در سطح اول راهبردهای تامین بهداشت و سلامت مورد بررسی قرار گرفت): به موازات چرخش پارادایم سیاستگذاری سلامت در کشور از بهداشت‌محوری به درمان‌محوری تحت سیطره رویکرد خصوصی‌سازی در حوزه بهداشت و درمان، انتظار می‌رود بخش بیشتری از جامعه دچار فقر سلامت و درگیر هزینه‌های کمرشکن درمان شده و لذا به حمایت‌های نقدی و غیرنقدی مستقیم و غیرمستقیم نیاز پیدا کنند. این تمرکز اقدامات و تجارب عملی نهادها در این حوزه در ذیل همین اتفاق کلی قابل فهم و تفسیر است. تامین زیرساخت‌های بهداشتی که دسترسی به آب سالم، سرویس‌های بهداشتی و شبکه‌های جمع‌آوری فضلاب حداقل‌های مورد نیاز آن است، در کنار آموزش‌های بهداشتی مناسب، اقدامات فرهنگی و آموزشی برای پیشگیری از بیماری‌هایی نظیر تالاسمی و رفع فقر هویتی در بخش‌هایی از استان سیستان و بلوچستان، که به سبب شناسنامه‌دار نبودن، به طور روزافزونی درگیر ازدواج‌های درون‌فامیلی منجر به بیماری تالاسمی می‌شود، و ده‌ها اقدام دیگر در حوزه

پیشگیری، آموزش و بهداشت می‌تواند تا حدودی زمینه بروز برخی بیماری‌های صعب‌العلاج یا رایج در استان را از بین برده و از هزینه‌های بارشده بر دوش خانوارهای نیازمند در استان بکاهد. این مهم در ذیل پارادایمی از سیاست‌گذاری سلامت اتفاق می‌افتد که در آن تقدم بهداشت بر درمان اصل کلیدی تنظیم‌کننده باشد.

مسئولیت بخش دولتی در این زمینه کاملاً روشن است. دولت موظف به تأمین زیرساخت‌های اولیه بهداشتی نظیر دسترسی به آب شرب سالم برای تمام شهروندان خود است. اما در بخش غیردولتی و مردم‌نهاد نیز این موضوع می‌تواند مورد توجه قرار بگیرد که تناسبی میان فعالیت‌های حمایت‌طلبی، آموزش و پیشگیری و بهداشت در کنار فعالیت‌های ناظر بر حمایت درمانی صورت گیرد.

از بین مؤسسات مردم‌نهاد، که مورد بررسی قرار گرفت، تنها یک مؤسسه یکی از اهداف خود را رایزنی و حمایت‌طلبی در نهادهای حکومتی برای افزایش بودجه و حمایت از برنامه‌های اجتماعی منجر به افزایش آگاهی عمومی و فرهنگ‌سازی برای بیماران گروه هدف خود قرار داده بود (بنیاد بخشش). احتمالاً برخی انجمن‌ها و تشکل‌های مردم‌نهاد که به گروه‌های هدف خاص نظیر بیماران هموفیلی، تالاسمی، MST، کلیوی و ... خدمت‌رسانی می‌کنند، رویه‌های ناگفته مشابهی داشته باشند. اما شکل‌گیری شبکه تشکل‌های فعال در حوزه سلامت و بهداشت در استان در سطح پایین (نه به صورت بالا به پایین و دولت‌محور) می‌تواند منجر به تجمیع تلاش‌ها و توان‌افزایی برای اقدامات حمایت‌طلبانه از گونه فوق شود. رکن اساسی در اقدامات حمایت‌طلبانه باید مبتنی بر بازسازی مسئولیت دولت در حوزه سلامت و بهداشت بر اساس اصل برابری باشد. طراحی برنامه‌های کلان سلامت (نظیر طرح تحول سلامت دولت یازدهم) بدون رعایت اصل عدالت در سلامت، در نهایت بیش از پیش بر مشکلات حوزه بهداشت و سلامت در استان‌های کم‌برخوردار نظیر سیستان و بلوچستان می‌افزاید. تشکل‌های مردم‌نهاد، علاوه بر اقدامات حمایتی مستقیم و غیرمستقیم، باید پایی نیز در میدان مطالبه‌گری و حمایت‌طلبی برای سیاست‌گذاری سلامت عدالت‌محور داشته باشند.

منابع فصل چهارم

- معماری بیرق، بهزاد، طالبیان، مسعود، فاطمی اردستانی، فرشاد. ۱۴۰۱. «بررسی مصادیق تعارض منافع در نظام سلامت ایران». فصلنامه سیاستگذاری عمومی. دوره ۸، شماره ۲، تیر ۱۴۰۱. صص. ۶۳-۷۷.
- هدایتی، علی اصغر، زینالی، صادق. ۱۳۸۷. «سلامت؛ محور توسعه پایدار». فصلنامه پیش. دوره ۸، شماره ۱، زمستان ۱۳۸۷. صص. ۹۵-۹۳.
- وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی (معاونت آموزشی). ۱۳۹۴ الف. «راهبردگسترش جغرافیایی آموزش عالی سلامت در جمهوری اسلامی ایران؛ سند سیاست و راهنمای عملیاتی اجرای سند». اردیبهشت ۱۳۹۴.
- وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی. ۱۳۹۴ ب. «برنامه ملی پاسخ نظام سلامت در بلایا و فوریت‌ها». تهیه و تدوین: علی اردلان و همکاران. تهران: انتشارات آذربرزین. تابستان ۱۳۹۴.
- وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی (مرکز روابط عمومی و اطلاع‌رسانی). «گزارش اهم اقدامات وزارت و وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی در دولت دوازدهم». بهمن ۱۳۹۹.
- وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی (مرکز مدیریت شبکه). «برنامه گسترش مراقبت‌های اولیه سلامت برای تحقق پوشش همگانی سلامت در مناطق شهری؛ اصلاحیه دستورالعمل اجرایی برنامه در مناطق حاشیه شهرها و شهرهای بالای ۲۰ هزار نفر». خرداد ۱۳۹۷.
- وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی (معاونت بهداشت). ۱۴۰۰ الف. «حمایت‌طلبی برنامه‌های تغذیه و امنیت غذایی». دفتر بهبود تغذیه جامعه. شهریور ۱۴۰۰.
- وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی (معاونت رفاه اجتماعی). ۱۴۰۰ ب. «فقر بهداشت و سلامت در ایران». پژوهشگر: زهرا غریب‌نواز. دفتر مطالعات رفاه اجتماعی. تابستان ۱۴۰۰.
- وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی (معاونت اموراتصادی و برنامه‌ریزی). ۱۳۹۹ ب. «مروری بر شاخص‌های توسعه استان سیستان و بلوچستان و پیش‌نویس سند توسعه استان (۱۳۹۹-۱۴۰۱)». پدیدآورندگان: هدی پورپیرعلی، طیبه چگینی، سعیده شفیعی، سینا نریمانی‌ابر.

فصل پنجم: بررسی وضعیت تغذیه

محرومیت و فقر از یک سو و سوءتغذیه از سوی دیگر دو روی یک سکه قلمداد شده‌اند که در پیوند با یکدیگر به بازتولید یک چرخه معیوب منجر می‌شوند: فقر باعث بروز سوءتغذیه می‌شود و سوءتغذیه در افراد جامعه باعث افت توانمندی‌ها از جمله کاهش بهره هوشی، افت تحصیلی، ضعف جسمی و اختلال در رشد در مراحل اولیه رشد افراد می‌گردد، و این خود در نهایت منجر به فقر آموزشی و فقر بهداشت و سلامت خواهد شد. به شرحی که در این فصل خواهیم دید، استان سیستان و بلوچستان در حوزه گرسنگی و سوءتغذیه نیز وضعیت مطلوب و قابل قبولی در بین استان‌های کشور ندارد و در بسیاری از شاخص‌ها رتبه بالاترین درجات سوءتغذیه را در بین استان‌های کشور داراست. رفع گرسنگی و سوءتغذیه در این استان می‌تواند نقطه عزیمت بسیاری از اقدامات پیشگیرانه برای رفع فقر آموزش و فقر سلامت و بهداشت نیز باشد. به علاوه بهره‌مندی از تغذیه مناسب جزء حقوق اولیه انسانی افراد است و دولت‌ها برای تحقق توسعه پایدار موظف به فراهم آوردن شرایط مناسب برای دسترسی شهروندان خود به تغذیه مناسب هستند. در فصل حاضر، پس از تشریح مفهوم سوءتغذیه و شاخص‌های آن و ترسیم وضعیت استان سیستان و بلوچستان در این شاخص‌ها، به معرفی تجارب عملی نهادهای مختلف دولتی، عمومی و مردم‌نهاد در رفع سوءتغذیه می‌پردازیم.

۱. مفهوم و شاخص‌های سوءتغذیه

سوءتغذیه^۱ به معنی دریافت ناکافی یا نامتعادل مواد غذایی ضروری است و در هر سنی ممکن است رخ دهد، اما در میان گروه‌های سنی، عمدتاً در مورد کودکان، زنان باردار و شیرده و سالمندان به عنوان یک مسئله یا نارسایی مطرح است. سوءتغذیه ممکن است هم در قالب تغذیه کمتر از حد^۲ (دریافت نکردن مقدار کافی پروتئین، کالری یا ریزمغذی‌ها) یا تغذیه بیش از حد^۳ (مصرف بیش از حد برخی از مواد مغذی مانند پروتئین، کالری یا چربی که منجر به چاقی می‌شود) نمودار گردد. سوءتغذیه به لحاظ کمبود نوع مواد غذایی به دو نوع تقسیم می‌شود: کمبود درشت‌مغذی‌ها (پروتئین‌ها، کربوهیدرات‌ها و چربی‌ها که وجود آن‌ها برای تأمین انرژی بدن ضروری است)، و کمبود ریزمغذی‌ها (انواع ویتامین‌ها و مواد معدنی).

کودک مبتلا به سوءتغذیه فردی است که بر اساس طبقه‌بندی‌های رایج تن‌سنجی و معاینات بالینی در محدوده سوءتغذیه قرار گیرد. در مورد تن‌سنجی چندین طبقه‌بندی بدیل وجود دارد، از جمله: طبقه‌بندی گومز (درصد وزن به سن)؛ طبقه‌بندی مک‌لارون (درصد قد به سن)؛ طبقه‌بندی مک‌لارن و ورید (وزن به قد به سن)؛ طبقه‌بندی واترلو (درصد وزن به قد بایسته)؛ طبقه‌بندی کنواتی و مک‌لارون (نسبت دور بازو به دور سر) (محمدزاده رضایی، ۱۳۶۷). طبق طبقه‌بندی مک‌لارن و ورید،

---

1 . Malnutrition
2 . Undernutrition
3 . Overnutrition

کودک دارای سوء‌تغذیه کودکی است که نسبت قد-وزن به سن آن‌ها کمتر از ۹۰ درصد باشد (هنریش و همکاران، ۱۳۸۱: ۸۳).

شاخص‌های ارزیابی سوء‌تغذیه سالمندان مفصل‌تر و پیچیده‌تر است، و یکی از رایج‌ترین آن‌ها پرسشنامه ارزیابی مختصر تغذیه‌ای (MNA)^۱ است. این پرسشنامه حاوی ۱۸ پرسش برای شناسایی سوء‌تغذیه در سالمندان است. سوالات این پرسشنامه مشتمل بر اندازه‌گیری‌های تن‌سنجی (وزن، قد، BMI، دور بازو، دور ماهیچه ساق پا)، دریافت مواد غذایی (تعداد وعده‌های غذایی، دریافت غذا و مایعات و مصرف گروه‌های غذایی)، ارزیابی کلی (شیوه زندگی، مصرف داروها، تحرک، وجود استرس حاد و وجود فراموشی یا افسردگی)، و ارزیابی شخصی شامل نظر خود شخص در مورد سلامتی و تغذیه است. افرادی که در ارزیابی این پرسشنامه نمره کمتر از ۱۷ دریافت کنند دچار سوء‌تغذیه قلمداد می‌شوند؛ افرادی که نمره بین ۲۳-۱۷.۵ دریافت کنند در معرض خطر سوء‌تغذیه هستند و افرادی که نمره بالای ۲۳.۵ کسب کنند دارای تغذیه طبیعی و سالم هستند (قدیمی و همکاران، ۱۳۹۹: ۳۴؛ اسحاقی و همکاران، ۱۳۸۶: ۳۴۱).

همان‌گونه که اشاره شد، سوء‌تغذیه در همه گروه‌های سنی می‌تواند وجود داشته باشد، اما مهار سوء‌تغذیه در میان گروه‌های آسیب‌پذیر از جمله کودکان از اهمیت بسزایی برخوردار است. سلامت کودکان سلامت جامعه فردا است. شاخص رشد و تکامل کودک^۲ یکی از شاخص‌هایی است که نشان‌دهنده وضعیت کودکان در سطح جهان است. این شاخص سه بعد سلامت، آموزش و تغذیه دارد، و بر لزوم پرداختن به مسئله تغذیه کودکان تأکید می‌کند. صرفنظر از پیامدهای انسانی، سوء‌تغذیه در کودکی با هزینه بسیار اندکی قابل پیشگیری است اما بیماری‌های ناشی از سوء‌تغذیه که در بزرگسالی بروز می‌کند، هزینه‌های بسیاری را به سیستم بهداشتی و درمانی وارد می‌سازد (معاونت رفاه اجتماعی وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی، ۱۴۰۱: ۱۱).

ما در این پژوهش با توجه به ویژگی‌های جمعیتی استان سیستان و بلوچستان، که دارای جوان‌ترین جمعیت کشور و بالاترین نرخ افزایش جمعیت است، و در نتیجه سالمندی به عنوان یک مسئله حاد در مورد آن مطرح نیست، بر سوء‌تغذیه کودکان و مادران شیرده (از نوع تغذیه کمتر از حد) به عنوان یکی از مسائل این استان تمرکز خواهیم کرد.

عوامل موثر بر سوء‌تغذیه

اهم علل بروز سوء‌تغذیه در مادران و کودکان شامل فقر، دسترسی نداشتن به غذای کافی، بی‌سوادی، بیکاری، ناآگاهی‌های تغذیه‌ای، خشکسالی، بحران‌ها مثل سیل، اپیدمی بیماری‌های عفونی مثل شیوع بیماری کووید ۱۹ و تبعات اقتصادی آن است (معاونت بهداشت وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی، ۱۳۹۹: ۲). نوع تغذیه خانوار تحت تأثیر عوامل متعددی است و در این میان درآمد خانوار یکی از مهمترین عوامل مؤثر بر انتخاب و خرید غذا است. حمایت تغذیه‌ای کودکان دچار سوء‌تغذیه در خانوارهای نیازمند، تقویت و توسعه برنامه‌های مکمل‌یاری، تقویت برنامه ترویج تغذیه با شیرمادر و تغذیه تکمیلی، فقرزدایی، اشتغال‌زایی و جلب همکاری همه‌جانبه بخش‌های ذیربط از دیگر عوامل عمده بهبود وضع تغذیه کودکان به شمار می‌رود (معاونت رفاه اجتماعی وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی، ۱۴۰۱: ۱۲).

1. Mini Nutritional Assessment
2. The Child Development Index

امنیت غذایی و امنیت تغذیه

امنیت غذایی^۱ و امنیت تغذیه‌ای^۲ دو مفهوم متفاوت و مکمل هستند. تغذیه چنان‌که در بخش قبل تشریح شد، با شاخص‌هایی نظیر کمبود مواد مغذی شامل کالری، پروتئین و مواد معدنی ارتباط دارد. غذا مصداق عینی و موضوعی راهبردی است که تحت تأثیر هر شش عامل بیرونی سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، فناوری، بین‌المللی و اکوسیستم است (دبیرخانه شورای عالی سلامت و امنیت غذایی، ۱۳۹۱: ۲).

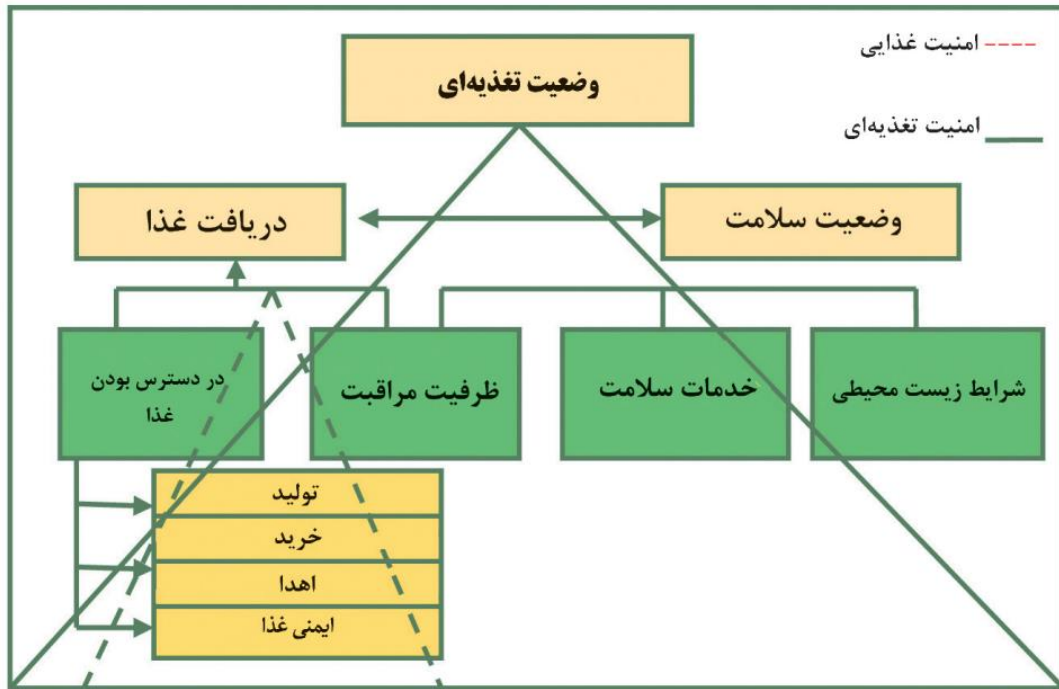
. بانک جهانی امنیت غذایی را به معنای دسترسی همه افراد در همه زمان‌ها به غذای کافی برای یک زندگی سالم و فعال قلمداد کرده است. سازمان خواربار و کشاورزی ملل متحد (فائو)، بنا به اهمیت موضوع، «کنفرانس سران برای امنیت غذایی جهان» را در سال ۲۰۰۸ برگزار کرد. بنا به تصریح این سازمان، امنیت غذایی زمانی به دست می‌آید که همه مردم در تمام اوقات دسترسی فیزیکی و اقتصادی به غذای کافی، سالم و مغذی برای تأمین نیازهای غذایی و ترجیحات غذایی برای یک زندگی سالم و فعال را داشته باشند (علیلو، ۱۳۹۸: ۱۵-۱۲).

مروری بر این تعاریف نشان می‌دهد که مقوله امنیت غذایی مقوله‌ای عام‌تر و فراگیرتر نسبت به مفهوم تخصصی امنیت تغذیه (نقطه مقابل سوءتغذیه) است. در این فصل موضوع اصلی و مورد توجه رفع سوءتغذیه است؛ اما، هم‌چنان‌که در بخش تجارب عملی خواهیم دید، بخش مهمی از تجارب عملی ناظر بر رفع گرسنگی به طور عام است، و از این حیث با امنیت غذایی مرتبط می‌شود.

مفهوم مهم دیگر، مفهوم ایمنی غذایی^۳ است، و ناظر بر این است که غذا از هر آلودگی که مضر به سلامت مصرف‌کنندگان باشد حفظ و نگهداری شود (دبیرخانه شورای عالی سلامت و امنیت غذایی، ۱۳۹۱: ۴). پیوند و ارتباط و نسبت این مفاهیم در چارچوب نمودار زیر قابل فهم است.

---

1. Food Security
2. Nutrition Security
3. Food Safety

شکل ۱۳ - نسبت مفاهیم امنیت تغذیه، امنیت غذایی و ایمنی غذایی

منبع: دمازی، ۱۳۹۳: ۲۲

۲. اهمیت رفع سوءتغذیه در توسعه پایدار

پس از طرح اهداف توسعه پایدار در سال ۲۰۱۲، چالش «گرسنگی صفر» توسط بانکی مون دبیر وقت سازمان ملل مطرح شد و از همه کشورها خواسته شد زمینه‌ای فراهم سازند که تا سال ۲۰۳۰ همه افراد از حق غذا بهره‌مند شوند و برخوردار از نظام‌های غذایی پایدار باشند. در بخشی از دستورالعمل اهداف توسعه پایدار، که با تأکید بر توسعه اقتصادی، تضمین اجتماعی و پایداری زیست‌محیطی است، بر رژیم غذایی پایدار برای تحقق این اهداف تأکید شده است. بر اساس تعریف سازمان خواربار و کشاورزی ملل متحد، در سال ۲۰۱۰، «رژیم‌های غذایی پایدار» رژیم‌هایی هستند که با کمترین اثرات زیست‌محیطی به تحقق امنیت غذا و تغذیه کمک می‌کند و زندگی سالم را برای نسل‌های حاضر و آینده به ارمغان می‌آورد. رژیم‌های غذایی پایدار حافظ و مراقب تنوع زیستی و اکوسیستم هستند، از نظر فرهنگی قابل قبول، از نظر اقتصادی منصفانه و مقرون به صرفه، قابل دسترس برای همه، و از نظر تغذیه‌ای کافی، ایمن و سالم هستند و از منابع انسانی و طبیعی به صورت بهینه استفاده می‌کنند (عینی‌زیناب و سبحانی، ۱۳۹۷: ۱۳۴).

سوءتغذیه توانمندی و کارایی کشورها را کاهش می‌دهد و به همین دلیل می‌تواند موجب افزایش فقر شود و در نهایت خود فقر مجدداً سوءتغذیه را تشدید سازد. همان‌گونه که پیشتر اشاره شد، فقر و سوءتغذیه در کنار هم یک زنجیره و سیکل معیوب ایجاد می‌کنند که یکدیگر را تقویت نموده و سبب بدتر شدن وضعیت جامعه در تمامی ابعاد می‌شوند. نهایتاً، کشورها به دلیل ناتوانی در تولید مجبورند منابع مالی بیشتری را صرف خرید و واردات تکنولوژی و همچنین خرید مایحتاج عمومی مردم کنند. بنابراین، امکان سرمایه‌گذاری برای فقرزدایی را - که عامل اصلی و ریشه‌ای سوءتغذیه پایدار است - از دست می‌دهند. در صورتی که چرخه شوم سوءتغذیه شکسته نشود، انسان‌ها به دلیل سوءتغذیه و کاهش توانمندی‌های

جسمی و ذهنی قدرت تولید ندارند، و بنابراین فقر همچنان پایدار می‌ماند و سیکل معیوب سوءتغذیه و فقر روند توسعه کشورها را به مخاطره می‌اندازد (معاونت رفاه اجتماعی وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی، ۱۴۰۱: ۱۱).

مسئله توسعه پایدار از رهگذر محیط زیست نیز ارتباطی مستقیم با مقوله سوءتغذیه پیدا می‌کند. یکی از ارکان اصلی توسعه پایدار حفظ محیط زیست است. تخریب محیط‌زیست از دو جنبه با غذا در ارتباط است. این مسئله با محدود کردن محصولات غذایی، تولید مواد غذایی را کاهش می‌دهد. از طرف دیگر، این مسئله حاصل فعالیت‌های نادرست کشاورزی است. مشکلاتی مانند فرسایش خاک، آلودگی آب، انتشار گازهای گلخانه‌ای، تغییرات اقلیمی و از بین رفتن تنوع زیست‌محیطی، تهدیدی جدی علیه تولید جهانی غذا به‌شمار می‌رود.^۱ در نتیجه، عدم تحقق توسعه پایدار در بعد حفاظت از محیط زیست می‌تواند به عنوان یکی از علل بروز سوءتغذیه و به طور کلی تهدید امنیت غذایی مدنظر قرار گیرد.

۳. وضعیت شاخص‌های سوءتغذیه در استان سیستان و بلوچستان

تصویری کلی از مجموع شاخص‌های سوءتغذیه در کشور بیانگر این است که استان سیستان و بلوچستان نامساعدترین وضعیت را در بین استان‌های کشور از این لحاظ دارد. شاخص‌های معدودی هست که در آن استان سیستان و بلوچستان رتبه بدترین استان کشور را نداشته باشد. در بین شهرستان‌های کشور نیز قریب به اتفاق شهرستان‌های درگیر با مسئله سوءتغذیه از شهرستان‌های این استان هستند. در ادامه اهم شاخص‌های ترسیم‌کننده این وضعیت را ذکر می‌کنیم:

- از نظر شاخص تعداد کودکان صفر تا ۶ سال و مادران باردار و شیرده دارای سوءتغذیه در ایران، استان سیستان و بلوچستان رتبه اول در میان استان‌های کشور را دارد. در سال ۱۳۹۹، ایران دارای ۱۹۴۴۷۸ کودک و مادر باردار و شیرده دارای سوءتغذیه بوده است، که بیشترین میزان مربوط به استان سیستان و بلوچستان (۶۵۴۸۲ کودک) است. در سطح شهرستان بیشترین میزان مربوط به شهرستان سیب و سوران (۷۲۰۱ کودک و مادر) است. از بین ۱۲ شهرستان در سراسر کشور، که بالاترین تعداد کودکان و مادران دارای سوءتغذیه را دارند، ۱۰ شهرستان از استان سیستان و بلوچستان است (معاونت رفاه اجتماعی وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی، ۱۴۰۱: ۱۷-۱۶).
- از نظر شاخص درصد شیوع سوءتغذیه در کودکان زیر ۶ سال و مادران باردار و شیرده، سیستان و بلوچستان با ۱۳.۲۷ درصد پس از کهگیلویه و بویراحمد، با ۱۵.۷۷ درصد، در رتبه دوم کم‌برخوردارترین استان‌های کشور قرار دارد. میزان این شاخص در دو استان سیستان و بلوچستان و کهگیلویه و بویراحمد بیشتر از متوسط جهانی (۱۲.۶ درصد) است. در میان ۱۲ شهرستان در سراسر کشور که بدترین وضعیت را به لحاظ این شاخص دارند، ۷ شهرستان از استان سیستان و بلوچستان است. لازم به ذکر است که ۴ شهرستان اول در این فهرست متعلق به استان سیستان و بلوچستان هستند و در این بین شهرستان نیمروز با ۷۱.۸۶ درصد حادثترین وضعیت را در کشور دارد (پس از آن، هامون با ۴۵ درصد قرار گرفته است). (معاونت رفاه اجتماعی وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی، ۱۴۰۱: ۱۹-۱۸).
- از نظر شاخص درصدی از خانوارهای دارای کودک و مادر باردار و شیرده دارای سوءتغذیه که فقیر هستند، استان سیستان و بلوچستان با ۷۲.۷۱ درصد بدترین وضعیت را در بین استان‌های کشور دارد. معیارهای تشخیص فقرا در این شاخص، داشتن دو شرط از این سه شرط است: (۱) خانوار بدون درآمد ثابت باشد؛ (۲) خانوار تحت پوشش

۱. «توسعه پایدار و امنیت غذایی». روزنامه هشت صبح. ۲۹ مرداد ۱۳۹۲. لینک: <https://8am.media/stable-development-food>

- نهادهای حمایتی باشد؛ (۳) خانوار در پنج دهک پایین درآمدی باشد (معاونت رفاه اجتماعی وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی، ۱۴۰۰پ: ۱۶-۱۵)
- از نظر شاخص تعداد کودکان دارای سوءتغذیه در بازه سنی ۱۸ تا ۳۶ ماهگی، استان سیستان و بلوچستان با ۲۰،۲۲۵ نفر رتبه اول را با تفاوتی فاحش نسبت به استان بعدی در کشور به خود اختصاص داده است (استان بعدی، خراسان رضوی با ۵۵۵۶ نفر است) (معاونت رفاه اجتماعی وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی، ۱۴۰۰پ: ۲۲-۲۱).
  - از نظر شاخص خانوار کودکان و مادران مبتلا به سوءتغذیه، استان سیستان و بلوچستان با ۵۰۲ نفر در رتبه اول قرار دارد. در ۱۵ شهرستان در سراسر کشور، این میزان بالای ۵ است، که از این بین ۱۳ شهرستان از استان سیستان و بلوچستان است (معاونت رفاه اجتماعی وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی، ۱۴۰۰پ: ۲۳).
  - از نظر شاخص کوتاه‌قدی، که معرف سوءتغذیه مزمن و طولانی‌مدت است، استان‌های سیستان و بلوچستان (۱۶.۲ درصد)، خراسان جنوبی (۸.۷ درصد)، کرمان (۶.۱ درصد) و هرمزگان (۶ درصد) بالاترین شیوع را دارند. بالاترین شیوع لاغری که معرف سوءتغذیه زمان حال است نیز در استان‌های هرمزگان (۱۱.۸ درصد)، کردستان (۹ درصد)، کرمان (۶.۸ درصد) و سیستان و بلوچستان (۶.۵ درصد) وجود دارد (معاونت بهداشت وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی، ۱۳۹۹: ۲).
  - از نظر وضعیت ریزمغذی‌ها، کمبود آهن و کم‌خونی ناشی از آن در کودکان ۶ ساله، درصد کشوری حدود ۱۰ درصد است و بالاترین میزان کم‌خونی کودکان در استان سیستان و بلوچستان، جنوب کرمان و جنوب خراسان (۲۳ درصد) وجود دارد. شیوع کم‌خونی در مادران باردار در استان سیستان و بلوچستان ۲۶ درصد و در استان هرمزگان، بوشهر و خوزستان ۲۹ درصد است، که تقریباً دو برابر متوسط کشوری (حدود ۱۴ درصد) است. بالاترین میزان شیوع کمبود ویتامین A در استان سیستان و بلوچستان، جنوب کرمان و جنوب خراسان مشاهده شده است. کمبود این ویتامین در کودکان (۲۶ درصد) و مادران باردار (حدود ۱۸ درصد) گزارش شده است (معاونت بهداشت وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی، ۱۳۹۹: ۳-۲).
  - همچنین، بر اساس آماری از دفتر بهبود تغذیه وزارت بهداشت، میزان لاغری کودکان که یکی از شاخص‌های سوءتغذیه است در سیستان و بلوچستان در حدود شش الی هفت درصد بوده است که این رقم در سال ۱۴۰۰ به حدود ۱۲ درصد رسیده است. استان‌های سیستان و بلوچستان، هرمزگان، کرمان و خراسان جنوبی به عنوان استان‌هایی نام برده شده‌اند که وضعیت نگران‌کننده‌ای در حوزه امنیت غذایی دارند.^۱
  - وضعیت سوءتغذیه ظرف دو سال شیوع بیماری کرونا و افزایش قیمت‌ها و خشکسالی تشدید شده، و بر اساس آمار دفتر بهبود تغذیه وزارت بهداشت، در سال ۱۴۰۰ سوءتغذیه در کودکان در سیستان و بلوچستان دو برابر شده است.^۲
- تصویر زیر به خوبی بیانگر وضعیت نامطلوب سوءتغذیه در استان سیستان و بلوچستان نسبت به متوسط کشوری و نسبت به سایر استان‌های کم‌برخوردار است. بر اساس نقشه امنیت غذا و تغذیه تهیه شده توسط دفتر بهبود تغذیه وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی، استان‌های سیستان و بلوچستان، هرمزگان و کهگیلویه و بویراحمد سه استانی هستند که در وضعیت «بسیار ناامن غذایی» به سر می‌برند (دماری، ۱۳۹۳: ۷۰-۶۸).

۱. «افزایش شاخص سوءتغذیه در استان‌های محروم نگران‌کننده است». خبرگزاری ایلنا. ۱۷ مهر ۱۴۰۰. لینک:

<https://www.ilna.ir/fa/tiny/news-1140477>

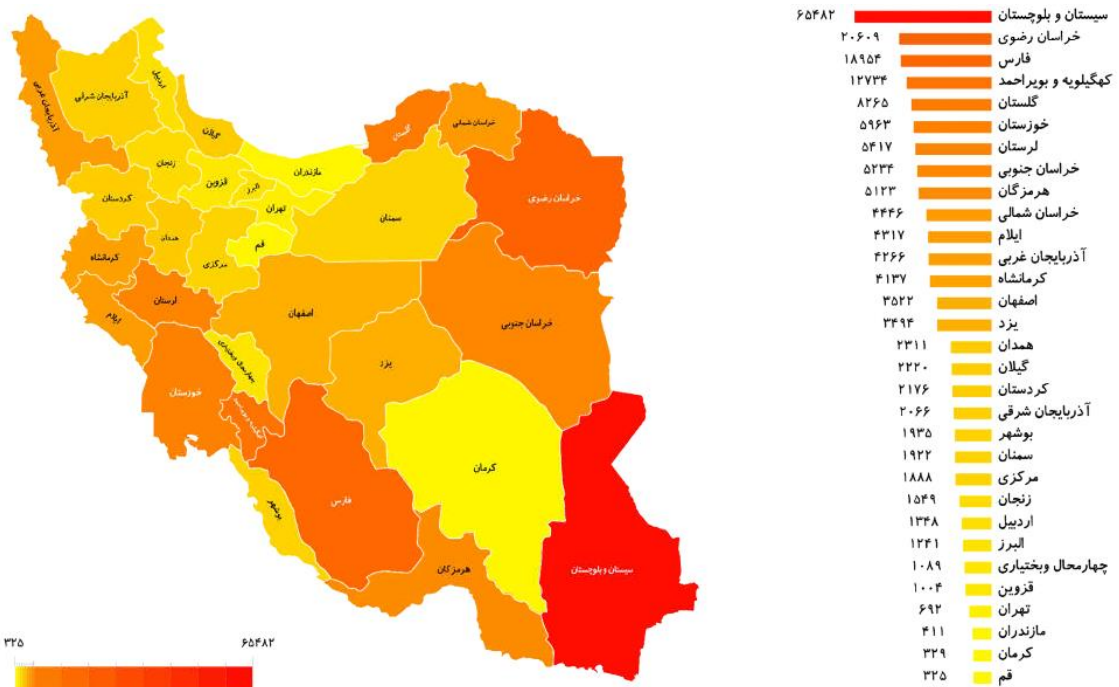
۲. «با شیوع ۲ برابری سوءتغذیه کودکان در سیستان و بلوچستان و بیرجند مواجهیم». خبرگزاری ایلنا. ۱۱ دی ۱۴۰۰. لینک:

<https://www.ilna.ir/fa/tiny/news-1176930>

شکل ۱۴ - نقشه امنیت غذا و تغذیه کشور

منبع: دمازی، ۱۳۹۳: ۷۰

شکل ۱۵ - تعداد کودکان صفر تا ۶ سال و مادران باردار و شیرده دارای سوءتغذیه در ایران به تفکیک استان در سال ۱۳۹۹

منبع: معاونت رفاه اجتماعی وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی، ۱۴۰۰: ۱۱

۴. تجارب عملی مقابله با سوء تغذیه

برای مقابله با سوء تغذیه، تمهیدات مربوط به برنامه‌ها و اقدامات تخصصی، عمدتاً با محوریت وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی صورت می‌گیرد، و از آنجا که این پدیده خانه به خانه فقر غذایی است، وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی نیز دیگر دستگاه فعال در این حوزه در بخش دولتی محسوب می‌شود. اقدامات سایر نهادها و بنیادها نظیر کمیته امداد، بنیاد علوی و بنیاد برکت برای رفع سوء تغذیه ذیل همکاری با همین دو وزارتخانه دولتی است (و لذا از گزارش مستقل اقدامات آن‌ها در این حوزه اجتناب شده است). در بخش غیردولتی، به شرحی که در ادامه خواهیم دید، اقدامات تخصصی مبتنی بر تعریف فنی سوء تغذیه در سازمان‌های خیریه و سمن‌ها چندان در دستور کار نیست و مجموعه فعالیت‌ها ذیل رفع گرسنگی به طور عام می‌تواند دسته‌بندی و تحلیل شود.

وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی

برنامه حمایت تغذیه‌ای کودکان

برنامه بهبود وضعیت تغذیه‌ای کودکان زیر شش سال از سال ۱۳۷۹ با همکاری وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی و کمیته امداد در سطح کشور اجرا شده است. در سال ۱۳۹۸، در چارچوب این برنامه، تعداد ۱۳۶،۹۵۷ کودک واجد شرایط تحت پوشش سبد غذایی رایگان قرار گرفتند (معاونت بهداشت وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی، ۱۳۹۹: ۳).

برنامه پیشگیری و کنترل کمبود ریزمغذی‌ها

این برنامه از دهه ۱۳۷۰ آغاز شده و در دهه ۱۳۹۰ نیز ادامه یافته است. اهم محورهای آن شامل برنامه کشوری پیشگیری و کنترل اختلالات ناشی از کمبود ید، پیمایش ملی تعیین وضعیت ریزمغذی‌ها در مصرف‌کنندگان گروه‌های سنی مختلف، برنامه‌های مکمل یاری ریزمغذی‌ها (آهن، مولتی‌ویتامین، اسید فولیک، ویتامین آ و ویتامین د در گروه‌های هدف)، پایلوت غنی‌سازی آرد با ویتامین د، پایلوت غنی‌سازی میان‌وعده دانش‌آموزی با ریزمغذی‌ها است (دماری، ۱۳۹۳: ۷۷).

برنامه حمایت تغذیه‌ای مادران باردار و شیرده مبتلا به سوء تغذیه

برنامه حمایت تغذیه‌ای مادران باردار و شیرده مبتلا به سوء تغذیه خانوارهای نیازمند با همکاری وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی و بنیاد علوی از سال ۱۳۸۷ اجرا شده و هم‌اکنون در سطح کشوری در دست اجرا است. در چارچوب این برنامه، در سال ۱۳۹۸، تعداد ۸۰ هزار مادر باردار و شیرده تحت پوشش قرار گرفته‌اند (معاونت بهداشت وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی، ۱۳۹۹: ۳).

امنیت غذایی و توانمندسازی جوامع محلی

براساس مطالعات انجام شده، هشت استان کشور (هرمزگان، کهگیلویه و بویراحمد، سیستان و بلوچستان، خوزستان، کرمان، ایلام، بوشهر و خراسان جنوبی) دچار ناامنی غذایی متوسط تا شدید هستند. سند ملی تغذیه و امنیت غذایی در

سال ۱۳۹۱ با مشارکت ذی‌نقشان - به ویژه وزارتخانه‌های کشور، صمت و کشاورزی و سازمان برنامه و بودجه - تدوین شد و جهت اجرا - با محوریت استاندار و - در قالب کارگروه سلامت و امنیت غذایی استان به دانشگاه‌ها / دانشکده‌های علوم پزشکی کشور ابلاغ شد. در قالب سند ملی تغذیه و امنیت غذایی، الگوی مداخله‌ای بسته امنیت غذا و تغذیه (باغ) با تأکید بر استان‌های دارای وضعیت ناامن غذایی تدوین شد و در یک شهرستان طی سال‌های ۱۳۹۷-۱۳۹۵ اجرا شد. با توجه به دستاوردهای حاصل، توسعه آن در کمیسیون دائمی شورای عالی سلامت و امنیت غذایی مورخ ۱۳۹۷/۹/۲۸ به تصویب رسید و در حال تعمیم الگو در سایر شهرستان‌های استان‌های فوق با همکاری ذی‌نقشان است (وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی، ۱۴۰۰ الف).

در چارچوب این برنامه، به منظور شناسایی خانوارهای ناامن و سنجش درجه ناامنی، از پرسشنامه استاندارد سرشماری به عنوان ابزار کار استفاده شده، و سپس سه دسته مداخله اصلی برای این خانوارها صورت خواهد گرفت:

- ۱) آموزش اصول و فنون مدیریت تغذیه خانوار بر اساس بسته استاندارد.
- ۲) ارائه خدمات حمایت اجتماعی با هدف خوداتکایی خانواده.
- ۳) اقدام جامعه شامل تقویت همکاری بین‌بخشی ادارات شهرستان و مشارکت مردم در کاهش عوامل خطر مسبب در ناامنی غذایی و مداخلات مناسب آن که در کمیته اقدام واقع در فرمانداری مورد اجرا قرار خواهد گرفت.

در گزارش عملکرد وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی در پایان سال ۱۳۹۹ اقدامات صورت‌گرفته در راستای اجرای این برنامه شامل «تدوین و اجرای بسته مداخله‌ای توانمندسازی در سه سطح (تحکیمی، تسهیلی و ترویجی) برای بهبود امنیت غذا و تغذیه»، «ارزشیابی نحوه استقرار سند ملی تغذیه و امنیت غذایی و اجرای سند ملی به میزان ۵۲/۶ درصد»، «تصویب برنامه و الگوی ارتقای امنیت غذایی در هفت استان کم‌برخوردار و استان‌های مواجه با سیل» هستند (وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی، ۱۳۹۹: ۲۲).

سایر برنامه‌ها

علاوه بر برنامه‌های ذکر شده، دفتر بهبود تغذیه جامعه معاونت بهداشت وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی در دهه‌های ۱۳۸۰ و ۱۳۹۰ برنامه‌های زیر را نیز در حوزه بهبود سوءتغذیه اجرا کرده است:

- برنامه ارتقای سطح سلامت دانش‌آموزان شامل تأمین مکمل یاری هفتگی آهن و بررسی اثربخشی برنامه مکمل یاری آهن در دانش‌آموزان؛
- برنامه تغذیه بالینی؛
- برنامه نظام مراقبت (سورویلانس) غذا و تغذیه؛
- ادغام برنامه کنترل و پیشگیری از اضافه وزن و چاقی در گروه‌های سنی مختلف در نظام شبکه‌های بهداشتی درمانی کشور؛
- استقرار برنامه جامع اصلاح الگوی مصرف شامل اصلاح الگوی مصرف شیر و فرآورده‌های آن، میوه و سبزی؛ تدوین و توسعه برنامه جامع تولید و ترویج محصولات غذایی حامی سلامت؛ پروژه آزمایشی کاهش مصرف نمک؛ برنامه بهبود تغذیه در مراکز جمعی؛

- برنامه ارتقای فرهنگ و سواد تغذیه‌ای جامعه شامل اجرای طرح‌های آموزشی ارتقای سطح فرهنگ و سواد تغذیه‌ای جامعه و کارکنان، تقویت و توسعه برنامه‌های هدفمند آموزش تغذیه در رسانه‌های عمومی به ویژه صدا و سیما؛ استقرار سامانه برنامه‌های دیجیتالی آموزش تغذیه؛
- برنامه امنیت غذایی (نقشه آسیب‌پذیری و ناامنی غذایی کشور)؛
- برنامه بهبود تغذیه میانسالان و سالمندان (دماری، ۱۳۹۳: ۸۰-۷۸).

سازمان غذا و دارو نیز برنامه‌های متعددی در راستای ایمنی غذا (به مفهومی که پیش‌تر ذکر شد) اجرا کرده است (که از تشریح آن‌ها به سبب فقدان ارتباط مستقیم با سوءتغذیه اجتناب می‌ورزیم).

وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی

معاونت رفاه اجتماعی وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی در سال ۱۳۹۷ شناسایی خانوارهای دارای کودک و مادر مبتلا به سوءتغذیه نیازمند را در دستور کار قرار داد. در این برنامه، فهرست کودکان و مادران باردار و شیرده مبتلا به سوءتغذیه نیازمند در کشور (حاوی کدملی و اسامی) با تعداد ۵۰۹۲۹ مادر و کودک از وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی دریافت شد و استان سیستان و بلوچستان به عنوان استان پایلوت جهت اجرای برنامه ارائه کمک‌معیشت (واریز کمک معیشت به حساب سرپرستان خانوار نیازمند دارای کودک زیر پنج سال و مادران باردار و شیرده مبتلا به سوءتغذیه) انتخاب شد. پس از دریافت لیست گروه‌های یادشده، استحقاق‌سنجی بر اساس اطلاعات پایگاه رفاهی ایرانیان انجام شد و تعداد ۳۹۷۸ فرد مستحق - که تحت پوشش دستگاه‌های حمایتی دریافت کمک‌معیشت نبودند - در استان سیستان و بلوچستان انتخاب شد. در این برنامه ۳۹۷۸ کودک زیرپنج سال در استان تحت پوشش قرار گرفته‌اند که وضع تغذیه در ۲۷۳۰ کودک (۶۹ درصد) بهبود یافته است. همچنین در این برنامه ۳۷۵۶ مادر (۹۴.۴ درصد) تحت آموزش - در زمینه تغذیه کودک، انتخاب و خرید مواد غذایی مناسب از طریق کمک‌معیشت دریافتی - قرار گرفته‌اند. در سال ۱۳۹۸ نیز ۵۲۳ میلیارد ریال به ۳۰۶۴۸ کودک و مادر باردار و شیرده نیازمند مبتلا به سوءتغذیه تخصیص یافته است (معاونت رفاه اجتماعی وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی، ۱۴۰۰: پ: ۸).

در سال ۱۳۹۹ با توجه به شیوع بیشتر ناامنی غذایی به دلیل گسترش ویروس کرونا، مقرر گردید به کودکان و مادران باردار و شیرده مبتلا به سوءتغذیه نیازمند (دهک یک تا هفت درآمدی) پشت نوبت دریافت سبد غذایی در ۸ استان بسیار ناامن غذایی (سیستان و بلوچستان، کرمان، خراسان جنوبی، ایلام، بوشهر، هرمزگان، خوزستان و کهگیلویه و بویراحمد)، کمک‌معیشت (حداقل مستمری بر اساس بعد خانوار) پرداخت شود. پس از انجام آزمون وسع توسط پایگاه اطلاعات رفاه ایرانیان این وزارتخانه، حدود ۳۸۰۰۰ خانوار مشمول دریافت بسته کمک معیشت گردیدند و از این تعداد، سرپرستان ۳۴,۵۰۲ خانوار، که شماره حساب بانکی آنها فعال بود، کمک معیشت دریافت کردند (پیشین: ۹).

سازمان بهزیستی کشور

سازمان بهزیستی کشور در حوزه سوءتغذیه - و برای گروه‌های هدف تحت پوشش خود - برنامه‌هایی را طی سال‌های گذشته اجرا کرده است، شامل:

- **تأمین تغذیه کودکان خانواده‌های دارای فرزند چندقلو:** نوزادان همزمان متولد شده، به دلیل نارس و کم وزن بودن، نیاز به نگهداری ویژه، تهیه شیرخشک، خدمات بهداشتی و درمانی و چنان دارند. سازمان بهزیستی کشور، به منظور کاهش بار مشکلات خانواده‌های دارای فرزندان چندقلو، طرح حمایت از خانواده‌های دارای فرزندان چندقلو را از سال ۱۳۸۱ به صورت ارائه کمک‌های موردی و مستمر و سایر خدمات حمایتی و تربیتی در زمینه‌های مختلف از قبیل تغذیه و بهداشتبه مرحله اجرا درآورده است. جامعه هدف این برنامه خانواده‌های نیازمند دارای فرزند دوقلو و بیشتر با سن قبل از دبستان است. سطح پوشش برنامه تامین تغذیه کودکان خانواده‌های دارای فرزند چندقلو از میانگین ۱۴۰۰۰ خانوار تحت پوشش در حد فاصل ۱۳۹۵-۱۳۹۲ به ۳۲۰۰۰ خانوار در سال ۱۳۹۹ رسیده است (سازمان بهزیستی کشور، ۱۴۰۰: ب: ۱۳۰).
  - **طرح تأمین شیر خشک کودکان (۱- ۰ سال):** این برنامه در راستای حمایت و بهبود کیفیت زندگی گروه‌های هدف تحت پوشش سازمان شامل خانواده‌های نیازمند و محروم، معلولان و کودکان فاقد سرپرست و دارای نیازهای ویژه است، و شیر خشک مصرفی آنه را تأمین می‌کند. این طرح با هدف تأمین شیر خشک کودکان شیرخوارگاه‌ها، خانواده‌های نیازمند، چندقلوها و معلولان خانواده و مراکز از سال ۱۳۵۹ شروع شده و از طریق وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی به مرحله اجرا درآمده است.
  - **تأمین سبد غذایی کودکان معلول در مراکز:** این برنامه شامل کمک‌هزینه بهبود تغذیه کودکان معلول در مراکز روزانه آموزشی توانبخشی سازمان بهزیستی کشور است. سطح پوشش برنامه تأمین سبد غذایی کودکان معلول در مراکز از میانگین ۱۸۰۰۰ نفر تحت پوشش در حد فاصل ۱۳۹۵-۱۳۹۲ به ۵۳۰۰۰ نفر در سال ۱۳۹۹ رسیده است (سازمان بهزیستی کشور، ۱۴۰۰: ب: ۱۳۰).
  - **طرح تأمین یک وعده غذای گرم در روستا- مهدها:** این طرح با هدف بهبود وضع تغذیه کودکان ۶- ۳ ساله خانواده‌های نیازمند در مناطق محروم و روستایی (و در صورت وجود اعتبار، کودکان مهدکودک‌های مناطق آسیب‌خیز و حاشیه شهر) اجرا می‌شود. سطح پوشش این برنامه از میانگین ۱۸۶۰۰۰ نفر تحت پوشش در حد فاصل ۱۳۹۵-۱۳۹۲ به ۲۱۶۰۰۰ نفر در سال ۱۳۹۸ رسیده است. در سال ۱۳۹۹، به علت شیوع کرونا و تعطیلی روستامهدها، این برنامه اجرا نشده است (سازمان بهزیستی کشور، ۱۴۰۰: ب: ۱۳۰).
  - **پرداخت کمک‌هزینه تغذیه بیماران فنیل کتونوری:** این برنامه ناظر بر اعطای کمک‌هزینه‌ای است که به منظور تغذیه به افراد مبتلا به فنیل کتونوری و با هدف شناسایی و پیشگیری از پیشرفت بیماری و بروز اختلالات ذهنی در مبتلایان پرداخت می‌شود. میانگین نفرات تحت پوشش این برنامه در سال‌های ۱۳۹۹-۱۳۹۶ حدود ۲۶۰۰ نفر در سال بوده‌اند.
- در مورد کفایت پوشش برنامه‌های مذکور آمار و ارقامی در گزارش عملکرد این سازمان ارائه نشده است، اما در گزارش‌های مذکور از تأیید اثربخشی برنامه‌ها در کاهش سوءتغذیه سخن رفته است (سازمان بهزیستی کشور، ۱۴۰۰: ب: ۲۵۴).

تجارب عملی سمن‌ها و سازمان‌های خیریه

پویش مهرورزان شرق آباد

فعالیت پویش مهرورزان شرق آباد در حوزه رفع سوءتغذیه مشتمل بر توزیع میان‌وعده و تغذیه است. مطابق رویکرد این تشکل، صبحانه یکی از وعده‌های مهم غذایی برای دانش‌آموزان خصوصاً دانش‌آموزان در مناطق محروم است که تغذیه خوبی ندارد. این پویش در سال‌های اولیه فعالیت خود بیشتر از شیر و میوه برای تغذیه دانش‌آموزان استفاده می‌کرد، اما در ادامه تلاش کرد با اضافه کردن مواد غذایی دیگر، به صبحانه دانش‌آموزان تنوع دهد و وعده‌های غذایی متنوع‌تری برای آن‌ها فراهم کند.

مؤسسه خیریه خادمین کتیج

یکی از حوزه‌های فعالیت مؤسسه خیریه خادمین کتیج، در استان سیستان و بلوچستان، رفع سوءتغذیه کودکان و مادران باردار است. این فعالیت از طریق توزیع وعده‌های غذایی میان خانواده‌های نیازمند دارای کودک و مادر باردار انجام می‌شود. افزون بر این، این مؤسسه از طریق تأمین اقلامی نظیر مرغ و تخم مرغ، نان، آرد، گوشت قرمز، آجیل، و توزیع آن‌ها بین خانواده‌های نیازمند، می‌کوشد تا حد ممکن نسبت به رفع گرسنگی در محدوده تحت پوشش خود در استان اقدام نماید.

مؤسسه خیریه نیکوکاران شریف

مؤسسه خیریه نیکوکاران شریف در جهت کمک رسانی به قشرهای مستعد نیازمند، با محوریت حمایت و توانمندسازی ایتم و خانواده‌های بی‌سرپرست و بدسرپرست، در سال ۱۳۹۲ تأسیس شده است. فعالیت‌های این مؤسسه شامل این موارد است: حمایت از ایتم و زنان بی‌سرپرست یا بدسرپرست، پرداخت مستمری ماهیانه به افراد بی‌بضاعت، تهیه تجهیزات، پرداخت کمک‌هزینه‌های تحصیل دانش‌آموزان و دانشجویان بی‌بضاعت و کمک به آزادی سرپرستان خانواده که به علت جرائم غیرعمد زندانی شده‌اند. دفتر مرکزی این بنیاد در تهران است و در مشهد و رشت نیز شعبه دارد.

این مؤسسه در حوزه تأمین ارزاق برای خانواده در راستای رفع گرسنگی اقدام می‌کند. تأمین ارزاق و خوراک بخشی از خدمات پایه این نهاد نیکوکاری در میان مددجویان است. انواع حبوبات و رب و تن ماهی و ماکارونی، گوشت گوسفندی و مرغ متناسب با نیاز هر خانواده به صورت ماهانه، دوماهانه یا فصلی در اختیار ایشان قرار می‌گیرد. این بنیاد حداقل ۹ کمپین برای کمک به استان سیستان و بلوچستان از جمله برای توزیع آرد و برنج اختصاص داده است.^۱

مؤسسه خیریه کودکان فرشته‌اند

مؤسسه «کودکان فرشته‌اند» از سال ۱۳۸۸ در حوزه‌های تأمین هزینه‌ی دارو و درمان کودکان زیر ۱۶ سال، بازسازی و زیباسازی مراکز کودکان، آموزش و مشاوره تحصیلی دانش‌آموزان کم‌برخوردار، تأمین نیازهای معیشتی مددجویان، ساخت مدارس، تجهیز مراکز درمانی، اشتغال‌زایی و کارآفرینی در مناطق محروم به فعالیت می‌پردازد.^۲ این مؤسسه در ۱۲ استان

۱. به نقل از پایگاه اینترنتی مؤسسه نیکوکاران شریف: <https://sharifngo.com>

۲. به نقل از پایگاه اینترنتی مؤسسه خیریه کودکان فرشته‌اند: <https://koodakancharity.ir>

کشور از جمله در استان سیستان و بلوچستان دارای نمایندگی است و حدود ۴۲۰۰ داوطلب فعال در کشور با آن همکاری دارند.

فعالیت‌های این مؤسسه در استان از طریق سه تیم پوشش، طراحی و کارناوال شادی پی گرفته می‌شود. فعالیت‌های تیم پوشش مشتمل بر اقداماتی برای رفع سوءتغذیه و گرسنگی است؛ پروژه‌های پخت و پخش غذا بین نیازمندان، پخش هدایا و بسته‌های خوراکی بین کودکان کار و افراد نیازمند، بسته‌بندی بسته‌های مراسم شب‌های قدر، پخت و پخش داوطلبانه شیرینی و کیک‌های خانگی برای خانواده‌های کم‌برخوردار از جمله این اقدامات است.^۱

مؤسسه خیریه نور فدک

مؤسسه خیریه نور فدک در راستای رفع سوءتغذیه کودکان کار در زاهدان و دیگر مناطق استان سیستان و بلوچستان نیز فعالیت دارد. تهیه و طبخ وعده‌های غذایی روزانه برای کودکان کار در زاهدان و ارسال غذای گرم برای کودکان مناطق محروم شهرستان زابل از جمله فعالیت‌های این مؤسسه در این راستا محسوب می‌شود.^۲

بنیاد خیریه حضرت علی و خانه هدی زاهدان

طرح «نان برای همه» عنوان طرحی است که به صورت مشترک توسط بنیاد خیریه حضرت علی و خانه هدی زاهدان (وابسته به بنیاد توسعه کارآفرینی زنان و جوانان) از سال ۱۳۹۹ و پس از شیوع کرونا با هدف کاهش ابعاد ناامنی غذایی در بین افراد کم‌درآمد به ویژه روستاییان و حاشیه‌نشینان شهری اجرا شده است. گروه اصلی هدف در این طرح زنان سرپرست خانوار هستند، اما به دلیل شرایط خاص فشار اقتصادی، تعدادی از خانواده‌های نیازمند دیگر نیز مشمول این طرح شده‌اند. سابقه این طرح به طرح «نان و سلامتی» بازمی‌گردد که توسط بنیاد خیریه حضرت علی با همکاری مؤسسه اردیبهشت با آغاز ماه رمضان ۱۳۹۹ شروع شد و مدت آن از یک ماه به سه ماه گسترش یافت. در آغاز شروع این طرح به دلیل شیوع کرونا، به همه افراد و خانواده‌های تحت پوشش علاوه بر روزی سه قرص نان، ماهانه یک عدد صابون مایع هم برای حفظ بهداشت و پیشگیری از بیماری کرونا داده می‌شد (که بعد از چند ماه، صابون از این طرح حذف شد و فقط توزیع نان به خانواده‌ها ادامه یافت). طرح نان علاوه بر شش منطقه حاشیه زاهدان در تعدادی از روستاهای اطراف زاهدان (۱۶ روستا) اجرا شده است. در چند منطقه روستایی که ناوایی وجود نداشت، بنیاد ماهانه یک کیسه آرد ۴۰ کیلویی به خانواده‌های تحت پوشش داده است.

در ماه‌های اول شروع این طرح، تعداد افراد تحت پوشش بین ۱۰۰-۱۵۰ خانوار بودند. رفته رفته این عدد افزایش پیدا کرد و به رقمی حدود ۳۰۰-۳۵۰ خانوار در ماه (هر خانواده روزی ۳ قرص نان) و ۱۰۰ خانوار در ماه (هر خانواده ماهیانه ۴۰ کیلو آرد) افزایش یافت. برخی مشکلات طرح شامل دشواری تهیه آرد و نان در استان و قاچاق آرد و افزوده شدن مسئله تصمیم دولت برای تهیه نان با کارت عابربانک بوده است. این طرح با مشارکت با نیروهای بومی داوطلب و بر اساس الگوی جمع‌آوری کمک همگانی (crowdfunding) اجرا شده است.

۱. معرفی تیم پوشش مؤسسه خیریه: <https://koodakancharity.ir/pouyesh-team>

۲. به نقل از پایگاه اینترنتی مؤسسه خیریه نور فدک: <https://www.noorfadak.ir>

مؤسسه دانش، آموزش و توانمندسازی (دات)

مؤسسه دانش، آموزش و توانمندسازی (دات) با همکاری مؤسسه خیریه نیک‌گامان جمشید برای برخورداری نیازمندان تحت پوشش سازمان بهزیستی از یک تغذیه پایه، در سال‌های ۱۴۰۰ و ۱۴۰۱ به طرح توزیع نان در شهرستان قصرقند اقدام کرده است. در مجموع حدود ۱۱۰۰ خانوار تحت پوشش این برنامه بوده‌اند که هر روز دو عدد نان دریافت می‌کنند. برای حفظ سلامتی و ارتقای سلامت جمعیت مورد نظر، با درخواست مؤسسه دات، نانوائی‌های مورد نظر خط تولید خود را تغییر داده و نان تافتون ضخیم را طبخ کرده‌اند. در مجموع، در طول اجرای طرح بالغ بر ۵۱۸،۵۰۰ عدد نان بین خانوارهای مددجوی سازمان بهزیستی در شهرستان قصرقند توسط این مؤسسه خیریه توزیع شده است.

مؤسسه خیریه محسنین زاهدان

این مؤسسه در راستای برنامه‌های رفع گرسنگی، اقدام به توزیع بسته‌های معیشتی در مناسبت‌های مذهبی به ویژه در ماه رمضان در بین خانواده‌های ایتام، زندانی، ازکارافتادگان، زنان بی‌سرپرست و بدسرپرست و خانواده‌های نیازمند شهر زاهدان می‌نماید. این اقدام که با عنوان طرح توزیع سبد غذایی بین نیازمندان صورت می‌گیرد، در سال‌های ۱۳۹۸، ۱۳۹۹ و ۱۴۰۰ مشتمل بر توزیع ۲۵۰۰، ۴۲۰۰ و ۴۰۰۰ بسته معیشتی بوده است. اقلام موجود در این بسته‌ها شامل اقلامی نظیر برنج، قند، روغن، ماکارونی و رب است.

مؤسسه خیریه اندیشه یاران محسنین

مؤسسه خیریه اندیشه یاران محسنین در حوزه مقابله با گرسنگی به فعالیت در مناطق محروم به ویژه شهرها و روستاهای استان سیستان و بلوچستان می‌پردازد. خدمات معیشتی این مؤسسه شامل فعالیت‌هایی نظیر تأمین و توزیع آرد و نان، ذبح قربانی و توزیع گوشت (سفید و قرمز)، تأمین و توزیع ارزاق و بسته مواد غذایی (برنج، روغن، حبوبات) و تأمین و توزیع بسته غذایی گرم (در مناسبت‌ها) است.^۱ از نمونه فعالیت‌های این مؤسسه، اجرای طرح عیدانه است که طی آن در آستانه عید نوروز و و ماه مبارک رمضان در اسفند ۱۴۰۰، ۳۰۰۰ بسته غذایی و معیشتی برای خانواده‌های نیازمند سیستان و بلوچستان تهیه و توزیع شده است.^۲

۵. راهبردهای مقابله با گرسنگی و رفع سوءتغذیه

در یک نگاه کلی باید اذعان کرد که سوءتغذیه، رفع گرسنگی و برقراری امنیت غذایی، موضوعاتی مغفول در مسئله‌شناسی توسعه‌ای استان سیستان و بلوچستان بوده‌اند. در سه گزارش توسعه‌ای مهم دستگاه‌های دولتی، که در فصول قبلی مورد ارجاع قرار گرفت، اساساً موضوع سوءتغذیه و گرسنگی به عنوان مسئله توسعه‌ای مطرح نشده و حول آن بررسی‌ای صورت نگرفته است. این سه گزارش عبارت‌اند از:

۱. به نقل از پایگاه اطلاع‌رسانی مؤسسه اندیشه یاران محسنین: <https://mohsenin.co>

۲. «اجرای طرح عیدانه مؤسسه خیریه یاران محسنین در سیستان و بلوچستان». خبرگزاری برنا، ۲۸ اسفند ۱۴۰۰. لینک:

<https://www.borna.news/fa/tiny/news-1311278>

- مسئله‌شناسی راهبردی توسعه در استان سیستان و بلوچستان (مرکز بررسی‌های استراتژیک ریاست‌جمهوری)
- نیم‌نگاهی به شاخص‌های توسعه استان سیستان و بلوچستان (معاونت اموراتصادی و برنامه‌ریزی وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی)
- مروری بر شاخص‌های توسعه استان سیستان و بلوچستان و پیش‌نویس سند توسعه استان (۱۳۹۹-۱۴۰۱) (معاونت اموراتصادی و برنامه‌ریزی وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی)

این در حالی است که در این سندها به تفصیل حول مسائلی نظیر آموزش، سلامت و بهداشت، حمایت‌های اجتماعی، آسیب‌های اجتماعی، اشتغال، نابرابری و توسعه زیربنایی بحث و بررسی شده است. لذا به رسمیت شناختن سوءتغذیه به عنوان یکی از محورهای توسعه پایدار در نهادهای سیاستگذار نخستین اصل در ترسیم راهبرد مقابله با سوءتغذیه است. چرا که بینش مبارزه با گرسنگی یک بینش درمانی-تسکینی و به خصوص اضطراری و پرهزینه است و بینش مبارزه با سوءتغذیه یک رویکرد راهبردی، ریشه‌ای، پایدار و جهانی (رویکرد پیشگیری و کم هزینه‌تر) است. هرچند، همان‌طور که قبلاً گفته شد، در مراحل اولیه، هر دو لازم و ملزوم یکدیگرند.

دوم اینکه مسئله سوءتغذیه از بعد تخصصی و فنی آن، که شامل شاخص‌های دقیق و جزئی بهداشت و سلامت است، مورد توجه وزارت بهداشت و درمان قرار گرفته است. در حالی که سوءتغذیه، در پیوند با حوزه سلامت، واجد بعد اجتماعی بسیار مهمی است. در مطالعات جامعه‌شناسی پزشکی، تأثیر متقابل فقر غذایی و سوءتغذیه با متغیرها و شاخص‌های اجتماعی نظیر طبقه و پایگاه اجتماعی، مقوله فقر و نابرابری و غیره مورد بحث و بررسی قرار می‌گیرد. سوءتغذیه یکی از ابعاد مهم فقر است و - چنان‌که در ابتدای فصل تشریح شد - می‌تواند به فقر آموزش، فقر سلامت و درمان و امثال آن نیز منجر شود. پرداختن به مقوله سوءتغذیه به عنوان یک مسئله اجتماعی موضوع چندان مهمی در سیاستگذاری کلان محسوب نمی‌شود، درحالی‌که در راهبرد رفع سوءتغذیه لازم است به این بعد توجهی جدی‌تر شود.

سوم اینکه در حوزه غیردولتی شامل سازمان‌های خیریه و مردم‌نهاد هم وقوف و دانش محدود نسبت به مسئله سوءتغذیه در استان سیستان و بلوچستان وجود دارد و هم خلاء تجارب عملی انباشته و انبوه. در مقایسه با مباحثی نظیر اشتغال‌آفرینی، آموزش، سلامت و بهداشت، که در فصول قبلی محور بررسی قرار گرفته و در آن‌ها شاهد اقدامات متعدد، چندگانه و فراگیر بخش غیردولتی بودیم، در حوزه رفع سوءتغذیه تقریباً با اقدامات پراکنده و اندک مواجه می‌شویم. این اقدامات پراکنده و اندک در این حوزه نیز عمدتاً ناظر بر حمایت‌های غذایی عام و تلاش‌های خیرانه برای رفع گرسنگی از اقشار و گروه‌های مورد حمایت این سازمان‌ها است. مطالعات درمورد سوءتغذیه، و اهمیت و ضرورت مقابله با آن، در مطالعات سازمان‌های خیریه و مردم‌نهاد تقریباً جایی ندارد؛ در حالی که در مورد فقر آموزشی، فقر سلامت و بهداشت و به ویژه اشتغال و توان‌افزایی شاهد مطالعات و تحقیقات نظری و تجارب عملی پرباری در حوزه غیردولتی مواجه هستیم. این مسئله تأیید دیگری بر مغفول و محدود ماندن مسئله مهم سوءتغذیه در اقدامات توسعه‌ای در سیستان و بلوچستان است. با اذعان به نارسایی‌ها و مسائل فوق، اکنون به طور اجمالی به بررسی راهبردهای رفع سوءتغذیه و گرسنگی می‌پردازیم.

سطح اول: جهت‌گیری کلان در سیاست‌گذاری امنیت غذایی و تغذیه‌ای

امنیت غذایی و امنیت تغذیه‌ای به عنوان دو مسئله مستقل، اما در پیوند محکم با یکدیگر، به عنوان موضوعات مهم جهانی مطرح هستند و برای آن‌ها هم در سطح جهانی و هم در سطح ملی تمهیداتی اندیشیده شده و راهکارهایی عرضه شده است.

اوانس^۱ (۲۰۰۹) در گزارش «غذا برای ۹ میلیارد نفر» ضمن معرفی سناریوهایی برای آینده امنیت غذا و تغذیه، به نقل از بانک جهانی، پیش‌بینی می‌کند تقاضا برای مواد غذایی در دهه‌های آینده همزمان با افزایش جمعیت به ۹/۲ میلیارد نفر در سال ۲۰۵۰ افزایش خواهد یافت. خطر کمبود مواد غذایی در آینده جدی است و می‌تواند وضعیت دشواری برای کشورهای وابسته به واردات و افراد فقیر در سراسر دنیا ایجاد کند. در این گزارش، پنج مداخله برای کشورهای درحال توسعه پیشنهاد شده است:

- سرمایه‌گذاری بیشتر در زمینه غذا و کشاورزی؛
- سرمایه‌گذاری برای یک انقلاب سبز (تغییر مدل‌های کشاورزی مبتنی بر درونداد آب، کود، آفت‌کش و انرژی به کشاورزی مبتنی بر دانش)؛
- دریافت منابع ضروری در محل شامل سرمایه، بازارها، اعتبار، دانش و ابزارهای مدیریت خطر؛
- توجه به کشاورزان کوچک؛
- بهبود دسترسی به حمایت‌های اجتماعی به جای یارانه بر قیمت مواد غذایی یا کنترل قیمت‌ها.

همان‌گونه که ملاحظه می‌شود، راهبردهای فوق تأمین امنیت غذایی را در نظر دارند که مبنایی برای پیشگیری از سوءتغذیه و گرسنگی است، اما بر مقوله مشخص سوءتغذیه متمرکز نیستند.

کنسرسیون حقوق غذا و تغذیه در گزارش سال ۲۰۱۰ خود تصریح دارد که بحران غذا با بازنگری در تخصیص منابع در خانواده همراه است و معمولاً بیشترین اثر را بر گروه‌های آسیب‌پذیر دارد؛ برای مثال، مادران شیرده گروهی هستند که در این بحران‌ها به میزان بیشتری دچار سوءتغذیه می‌شوند و باید دقت کنیم که رژیم غذایی کودکان کوچک معمولاً متأثر از رژیم غذایی مادران آن‌هاست. بحران غذا سبب می‌شود قدرت خرید خانواده در تأمین مواد غذایی و تنوع مواد غذایی در سفره آن‌ها کاهش یابد. این کنسرسیون مداخلات زیر را پیشنهاد می‌کند:

- تخصیص یارانه به خدمات سلامت عمومی جهت گروه‌های آسیب‌پذیر؛
- برقراری مجدد درآمد خانواده‌ها به ویژه اعضای زن خانواده که ارتباط بیشتری با تغذیه خانواده دارد؛
- اطمینان از این که مداخلات بخش خصوصی سبب محرومیت جامعه در دسترسی به زمین و اتلاف منابع طبیعی نمی‌شود؛
- بازبینی سیاست‌های ملی و بین‌المللی برای حفظ دسترسی افراد به زمین؛
- سرمایه‌گذاری متمرکز در زمینه سلامت و تغذیه در زمینه اولویت‌هایی که با مشارکت خود مردم تعیین شده‌اند؛ پایش مداوم وضعیت جهانی امنیت غذایی و وضعیت تغذیه در سطح ملی و محلی؛
- ایجاد سازوکارهای حمایتی برای کودکان بی‌سرپرست به طور خاص و حمایت‌های اجتماعی عمومی.

راهبردهای فوق، که توسط کنسرسیوم حقوق غذا و تغذیه پیشنهاد شده، تمرکز بیشتری بر مقوله سوءتغذیه داشته و مداخلات ذکرشده در سطح ملی و محلی برای پیشگیری از سوءتغذیه پیشنهاد می‌کنند. برخی از این مداخلات برنامه‌ای نظیر تخصیص یارانه به خدمات سلامت عمومی جهت گروه‌های آسیب‌پذیر و ایجاد سازوکارهای حمایتی برای کودکان بی‌سرپرست به طور خاص و حمایت‌های اجتماعی عمومی در برنامه‌های دستگاه‌های اجرایی ایران (که در بخش قبلی این فصل مرور شد) مشهود است.

وزارت غذا و کشاورزی ایتالیا در سال ۲۰۰۳ مجموعه‌ای از ویژگی‌های لازم برای موفقیت برنامه‌های ملی غذا و تغذیه را مطرح کرده که به لحاظ پیوند با مقوله توسعه اجتماع ملی قابل تأمل است:

- خلق یک کلان‌محیط پشتیبان از طریق بسیج جلب حمایت سیاسی و عمومی با تأکید بر اینکه تغذیه نشانگری از خروجی توسعه ملی است، بهبود تغذیه بخش اساسی فرآیند توسعه محسوب می‌شود و تغذیه و امنیت غذایی از حقوق پایه‌ای همه انسان‌ها است؛
- دستیابی به مشارکت اجتماع؛
- بسیج‌کنندگان (یا تسهیل‌کنندگان یا ناظرین) اجتماع؛
- گروه‌های داوطلب جامعه.

تحقق راهبرد فوق مستلزم همکاری نزدیک و تعامل دستگاه‌های اجرایی دولتی، بنیادها و نهادهای وابسته به حکومت و سازمان‌های غیردولتی (خیریه و مردم‌نهاد) است. گرچه در حوزه مسائل مربوط به بهداشت و سلامت، اشتغال و توان‌افزایی و آموزش و مدرسه‌سازی این قبیل همکاری‌ها میان ذینفعان مذکور در ایران مسبوق به سابقه بوده و در بررسی‌های فصول پیشین مورد اشاره قرار گرفته‌اند، اما در حوزه امنیت غذایی و رفع سوءتغذیه چنین همکاری‌هایی گزارش نشده است.

سطح دوم: اقدامات عملی حمایتی

فعالیت‌هایی که در حوزه رفع گرسنگی و مقابله با سوءتغذیه صورت گرفته خصلت مساعدتی-حمایتی داشته است، برای مثال به ندرت حاوی اقداماتی در جهت توان‌افزایی گروه‌های هدف برای رفع سوءتغذیه است. در واقع، در شرایط فقر غذایی و عدم دسترسی کافی به ریزمغذی‌ها، آموزش مهارت‌های عملی برای مقابله با سوءتغذیه اصولاً مداخله‌ای معنادار محسوب نمی‌شود.

مداخلات مساعدتی و حمایتی تشکل‌های غیردولتی عمدتاً در حوزه رفع گرسنگی و برای خانوارهای نیازمند یا دانش‌آموزان انجام شده و اهم محورهای آن شامل موارد زیر است:

- توزیع میان‌وعده برای دانش‌آموزان و خانواده‌های نیازمند؛
- غنی‌سازی و متنوع‌سازی نان و سبذ غذایی خانوار؛
- توزیع ارزاق و مواد خوراکی میان خانوارهای نیازمند؛
- توزیع مناسبی بسته‌های غذایی گرم.

همان‌گونه که ذکر شد، اقدامات مذکور فاقد پایه فنی و تخصصی برای مقابله با سوءتغذیه به ویژه در گروه‌های هدف در معرض خطر نظیر کودکان زیر ۶ سال است. به علاوه قابل توجه است که مداخلات حمایتی مذکور توسط تشکل‌هایی

صورت می‌گیرد که فعالیت‌های متنوع و چندگانه در حوزه‌های آموزش، بهداشت و سلامت، اشتغال صورت می‌دهند. برخلاف حوزه‌هایی نظیر بهداشت و سلامت، که در آن‌ها شاهد فعالیت تشکل‌هایی با زمینه تخصصی در آن حوزه مشخص هستیم، در حوزه رفع سوءتغذیه و گرسنگی شاهد حضور چنین تشکل‌هایی نیستیم.

به علاوه، در این حوزه مساعدتی و حمایتی، هم‌افزایی و تعامل میان بخش دولتی و غیردولتی نیز مشهود نیست. مجموع خلل‌های مذکور بیانگر لزوم اقدامات حمایت‌طلبانه، ترویجی و توجیهی در سطح نهادهای دولتی و غیردولتی برای توجه به اهمیت مقوله سوءتغذیه و نقش آن در توسعه انسانی و در نهایت توسعه پایدار است. به رسمیت شناختن اهمیت این مسئله، گام اولیه برای استراتژی مداخله در جهت رفع سوءتغذیه است. در وهله دوم، تقویت تعاملات و همکاری‌های دولتی و غیردولتی - و همچنین اجتماع محلی - و استفاده از ظرفیت تسهیل‌گری انجمن‌های داوطلبانه می‌تواند به عنوان ضرورت‌های تحقق استراتژی رفع سوءتغذیه مدنظر قرار گیرد. در نهایت، شکل‌گیری و توسعه نهادهای غیردولتی با زمینه فعالیت تخصصی در حوزه رفع گرسنگی و سوءتغذیه در استان سیستان و بلوچستان، که جزء یکی از سه استان دارای وضعیت «بسیار ناایمن غذایی» است، گام ضروری دیگری در راهبرد رفع سوءتغذیه در این استان است.

منابع فصل پنجم

- اسحاقی، سیدرضا، بابک، آناهیتا؛ منظوری، لیلا، مراثی، محمدرضا. ۱۳۸۶. «وضعیت تغذیه سالمندان در اصفهان (سال ۱۳۸۶)». مجله سالمند. دوره ۲، شماره ۵. صص. ۳۴۵-۳۴۰.
- دبیرخانه شورای عالی سلامت و امنیت غذایی. ۱۳۹۱. سند ملی تغذیه و امنیت غذایی ۱۳۹۹-۱۳۹۱. اسفند ۱۳۹۱.
- دماری، بهزاد. ۱۳۹۳. «گزارش نهایی طرح بررسی، تحلیل و تدوین سند ملی تغذیه و امنیت غذایی کشور (طی سال‌های ۱۳۹۱ لغایت ۱۳۹۴)». تهران: اندیشه ماندگار.
- سازمان بهزیستی کشور. ۱۴۰۰. «گزارش عملکرد سازمان بهزیستی کشور دی ۱۳۹۷ تا مرداد ۱۴۰۰».
- علیلو، فریده. ۱۳۹۸. اندازه‌گیری امنیت غذایی و چالش‌های پیش رو در ایران. پایان‌نامه کارشناسی ارشد علوم اقتصادی. استاد راهنما: حسین راغفر. استاد راهنمای دوم: میرحسین موسوی. دانشگاه الزهراء. شهریور ماه ۱۳۹۸.
- عینی زیناب، حسن؛ سبحانی، سیدرضا. ۱۳۹۷. «تغییرات اقتصادی-اجتماعی معاصر، سیستم‌های غذا و تغذیه و رژیم‌های غذایی پایدار». مجله علوم تغذیه و صنایع غذایی ایران. سال سیزدهم، ضمیمه شماره ۱. بهار ۱۳۹۷، صص. ۱۲۹-۱۳۸.
- قدیمی، رضا، مرادی، زهرا، سجادی، پروین. ۱۳۹۹. «وضعیت تغذیه سالمندان و عوامل موثر بر آن». مجله دانشگاه علوم پزشکی مازندران (نامه دانشگاه). دوزة ۳۰، شماره ۱۹۱. صص. ۴۱-۳۱.
- محمدزاده رضایی، محمدرضا. ۱۳۶۷. ارزیابی تن‌سنجی و بالینی وضع تغذیه کودکان ۶۰-۶ ماهه ساکن روستاهای سیرجان. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. استاد راهنما: علی کشاورز دهنو. دانشگاه علوم پزشکی و خدمات بهداشتی درمانی تهران.
- وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی (معاونت بهداشت). ۱۳۹۹. «برنامه حمایت تغذیه‌ای کودکان زیر پنج سال و مادران باردار و شیرده مبتلاء به سوء تغذیه خانوارهای نیازمند با مشارکت خیرین». تیرماه ۱۳۹۹.
- وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی (معاونت رفاه اجتماعی). ۱۴۰۰. «گزارش درخصوص وضعیت سوءتغذیه و حمایت غذایی به مادران باردار و شیرده و کودکان زیر ۶ سال خانوارهای نیازمند». آذر ۱۴۰۰.
- وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی (معاونت رفاه اجتماعی). ۱۴۰۱. «طرح حمایت از کودکان دارای سوءتغذیه در ایران با مرکزیت خانه‌های بهداشت». پژوهشگر: زهرا غریب‌نواز. دفتر مطالعات رفاه اجتماعی. بهار ۱۴۰۱.
- هنرپیشه، علی، حفیظی، علی، اربابی، محسن، شریفی، حسین. ۱۳۸۱. «بررسی رابطه شاخص‌های اقتصادی خانواده و سوء تغذیه کودکان». مجله فیض. دوره ۶، شماره ۱. صص. ۸۸-۸۳.
- Evans A. 2009. The Feeding of the Nine Billion Global Food Securities for the 21st Century. The Royal Institute of International Affairs Chatham House. London.

فصل ششم: نتیجه‌گیری و پیشنهادات

به گواه بررسی‌های صورت‌گرفته در این پژوهش، دستگاه‌های اجرایی، بنیادها و نهادهای وابسته به حکومت و سازمان‌های غیردولتی به تعداد کثیر و به شکل روزافزونی در حال اجرای برنامه‌ها و طرح‌هایی در راستای محرومیت‌زدایی و بهبود شاخص‌های توسعه‌ای در استان سیستان و بلوچستان در ابعاد مختلف اشتغال و توان‌افزایی، آموزش، بهداشت و سلامت و رفع سوء‌تغذیه هستند. در بعد زمانی، سابقه برخی اقدامات و برنامه‌ها در این زمینه به بیش از دو دهه گذشته بازمی‌گردد. به این نکته نیز باید توجه داشت که این اقدامات در یک دهه گذشته شتاب و گستردگی بیشتری پیدا کرده است.

اما پرسش اساسی و کلیدی پیش روی همه کنشگران این ارگان‌ها و نهادها این است که چرا علی‌رغم این حجم تلاش‌ها، اقدامات و برنامه‌ها، و کثرت و تنوع نهادها، همچنان این استان با مسائل و چالش‌های توسعه‌نیافتگی یا عدم پایداری در توسعه مواجه است؟ چرا انبوه اقدامات چندگانه و متنوع بررسی شده در فصول مختلف این پژوهش منجر به خروج از مدار توسعه‌نیافتگی در استان سیستان و بلوچستان نمی‌شود؟

در پیوند با پرسش محوری مذکور، می‌توان این پرسش‌ها را نیز مورد تأمل و بررسی قرار داد: اگر مجموعه اقدامات همه بخش‌ها با همین رویکردها و عملکردها در استان پیش رود و حتی‌المقدور بتوان بودجه و زمان بیشتری در سال‌های پیش رو صرف اقدامات مشابه کرد، آیا مجموع ظرفیت نهادهای دولتی، حاکمیتی و سمن‌ها توان غلبه بر مسائل و چالش‌های توسعه‌نیافتگی استان را دارند؟ در این فرایند، چه رویکردهای ناموفقی همواره ترجیح داده شده‌اند که مستلزم تغییر هستند؟ و از چه رویکردهایی غفلت شده است که بیش از پیش باید مورد توجه قرار گیرند؟ چگونه می‌توان عملکرد نهادها را هم به صورت مستقل و در فرایندهای هم‌افزایی بین‌نهادی بهبود بخشید تا اثربخشی اقدامات افزایش یابند؟

در ادامه، ابتدا دستاوردها و کامیابی‌های متصور در توسعه‌بخشی به استان از خلال یافته‌های این پژوهش را مرور می‌کنیم؛ سپس خلل‌ها و نارسایی‌ها در دو حوزه رویکردی و عملکردی در این حوزه را بررسی می‌کنیم؛ و در آخر می‌کوشیم هم به پرسش کلیدی پژوهش و هم به پرسش‌های تکمیلی ذکر شده پاسخ دهیم، و به عبارتی بگوییم که راه‌کارهای عملی کدام‌اند. و در پایان، یک جمع‌بندی از مباحث طرح شده داشته باشیم.

۱. دستاوردها و کامیابی‌ها

سیستان و بلوچستان به سبب ابعاد عظیم و ریشه‌ای توسعه‌نیافتگی و شاخص‌های متعدد فقر و محرومیت، آزمایشگاهی برای طرح‌ها و برنامه‌های توسعه‌ای بوده و به خوبی تصویری از امکان همکاری و هم‌افزایی نهادهای مختلف برای توسعه‌بخشی به اجتماعات محلی و دشواری‌های این مسیر را پیش روی ما قرار می‌دهد.

به رسمیت شناختن مشارکت و مداخله سازمان‌های غیردولتی در اقدامات توسعه‌بخش از سوی دستگاه‌های اجرایی و نهادهای حکومتی، که غالباً خود را متولی انحصاری وظایف و مأموریت‌ها می‌پندارند، روندی بطئی و تدریجی را طی می‌کند و حسب بازخوانی تجارب در فصول مختلف این پژوهش به نظر می‌رسد تدریجاً گرایش در نظام بوروکراتیک حکومت شکل گرفته که مشارکت و ائتلاف با حیطة مدنی را به رسمیت می‌شناسد. برخی تشکل‌های خیریه نظیر مجامع خیرین مدرسه‌ساز و سلامت موفق به برقراری تعاملات نهادینه با دستگاه‌های اجرایی شده‌اند.

رویکرد دارایی-مبنا، توان‌افزایی اجتماع محلی، و جلب مشارکت ذینفعان برنامه‌ها رویکردی در حال تکوین در بخشی از فعالان سازمان‌های غیردولتی است که نشانه‌های آن را به طور پراکنده در فصول مختلف این پژوهش مشاهده کردیم. به علاوه، توجه به ملاحظات زیست‌محیطی در مداخلات عمرانی نیز در حال تبدیل شدن به یک جریان توسعه‌ای است که می‌تواند، در صورت تداوم، نویدبخش لزوم توجه گسترده‌تر به توسعه پایدار در استان سیستان و بلوچستان باشد.

به این فهرست می‌توان توفیقات کمی در مقابله با پدیده‌هایی نظیر فقر هویتی و فقر آموزشی و امثال آن را نیز اضافه کرد (که در سرتاسر فصول این پژوهش در بررسی تجارب عملی جزئیات آن ذکر شد و نیاز به تکرار نیست).

۲. خلل‌ها و نارسایی‌ها

همان‌گونه که اشاره شد، خلل‌ها و نارسایی‌ها را می‌توان در دو طبقه کلی رویکردی و عملکردی جای داد. بخشی از مسائل و مشکلات در عدم تحقق توسعه پایدار در استان ناشی از رویکردهای مسلط و غالب در فهم مسائل و ارائه راهبرد برای توسعه در استان است. بخش دیگری از نارسایی‌ها به عملکردها و نواقص موجود برای عملیاتی کردن اهداف و رویکردها مربوط است.

حوزه رویکردی

در ابتدا، می‌توان به توسعه‌نیافتگی تاریخی و انباشت مسائل و مشکلات استان در گذر زمان اشاره کرد و این واقعیت که با توجه به تداوم این مسائل و مزمن شدن مشکلات در درازمدت، طبعاً حل و فصل آن‌ها و بهبود شاخص‌های رفاهی و توسعه‌ای در استان به اقدامات و برنامه‌های ریشه‌ای، مستمر و درازمدت نیاز دارد. به علاوه می‌توان به پیش‌گرفتن سرعت تحولات جمعیتی و زیست‌محیطی و همچنین مسائل اقتصادی-اجتماعی کلان کشور از سرعت و حجم اقدامات محرومیت‌زدایی اشاره کرد. به همان نسبت که حجم فعالیت‌های محرومیت‌زدایی در استان سیستان و بلوچستان توسط بخش غیردولتی - و همچنین بعضاً برنامه‌های حکومتی و دولتی - افزایش یافته، مسائل و شکاف‌های استان نیز بیشتر و پیچیده‌تر شده است.

روند تخریب محیط‌زیست، خشکسالی، بلایای طبیعی از یک سو و افزایش جمعیت از سوی دیگر و در نهایت تداوم ناپایداری اقتصادی-اجتماعی در داخل کشور و در کشورهای همسایه، همزمان دست‌اندرکار پیچیده‌سازی مسائل استان است و سبب می‌شود که تناسب و انطباق میان برنامه‌ها و اقدامات محرومیت‌زدایانه با شدت و گسترش مسائل توسعه‌ای ایجاد نشود.

هرچند عوامل مذکور وجوهی از واقعیت توسعه‌نیافتگی در استان را بیان می‌کند، بررسی‌های ما در جمع‌بندی‌های پایانی فصول، بیانگر تاثیرگذاری عامل مهم‌تری است که می‌تواند پاسخی قانع‌کننده‌تر در توضیح علل ناکامی یا لاقلم کم‌دستاوردی تلاش‌های محرومیت‌زدایی ارائه کند.

غیاب رویکرد مساوات‌مبنا در سیاست‌گذاری توسعه‌ای

در جمع‌بندی راهبردهای بهبود آموزش، بهداشت و سلامت و سوء‌تغذیه با این واقعیت مواجه شدیم که سیاست‌گذاری‌های کلانی که طی دهه‌های اخیر صورت گرفته همزمان با سیاست‌های مولد فقر و نابرابری آموزشی، بهداشت و سلامت و تغذیه در کشور بوده، و الگو یا رویکرد غالب در سیاست‌گذاری کشور، نسبت به مقوله عدالت اجتماعی و رفع تبعیض قومی، جنسیتی و نابرابری‌های منطقه‌ای و جغرافیایی حساسیت لازم را نداشته است. پارادایم غالب توسعه‌ای در کشور، که در قوانین برنامه توسعه، اسناد بالادستی و قوانین بودجه سالیانه بازتاب یافته و مبنای توزیع منابع، امکانات و فرصت‌ها در کشور بوده، مبتنی بر محورهای نظیر کوچک‌سازی دولت، کاهش سهم حمایت‌های پایه دولتی در آموزش، بهداشت و سلامت و پنداشت از عدالت به مثابه امری عرضی و ثانویه بوده است.

به علاوه، در رویکرد غالب و مسلط توسعه‌بخشی در استان، مشارکت اجتماع محلی و راهبرد دارایی‌مبنا در طراحی و اجرای برنامه‌ها، غایب یا کم‌رنگ است (که در ادامه به آن می‌پردازیم).

غلبه رویکرد مساعدتی-امدادی بر رویکرد حمایت‌طلبی

چنان‌که در بخش جمع‌بندی مربوط به فصل آموزش و پرورش ذکر شد، سازمان‌های خیریه و مردم‌نهاد برای حل مسائل مربوط به فقر و نابرابری آموزشی می‌توانند دو رویکرد متفاوت اما مکمل در پیش گیرند. رویکرد اول وجه مداخله مستقیم در میدان از طریق اقداماتی نظیر ساخت مدارس و فضاهای آموزشی، برگزاری کلاس‌های کمک‌آموزشی، ارائه مشاوره تحصیلی، بورسیه تحصیلی دانش‌آموزان خانوارهای کم‌برخوردار و امثال این اقدامات را دنبال می‌کند. رویکرد دوم، که از آن با عنوان حمایت‌طلبی^۱ یاد شد، ناظر بر اقدامات مطالبه‌گرانه و پیگیرانه سازمان‌های مدنی غیردولتی برای اصلاح سیاست‌های کلان آموزشی حکومت است. در این رویکرد، حوزه مدنی بر نقد و بررسی سیاست‌های آموزشی دولت‌ها و تلاش برای رایزنی، اعمال فشار و بسیج عمومی منابع و امکانات در حوزه مدنی (نظیر ائتلاف با روزنامه‌نگاران و رسانه‌ها، نیروهای فکری و اجتماعی و ...) در جهت بازنگری در سیاست‌های آموزشی مولد فقر و نابرابری تمرکز می‌کند.

همان‌گونه که در بررسی‌های این پژوهش ملاحظه شد، جهت‌گیری غالب در سازمان‌های غیردولتی ناظر بر مداخله مستقیم برای مساعدت و اجرای برنامه‌های حمایتی است و این سازمان‌ها کمتر به دنبال تأثیرگذاری مستمر و مؤثر بر سیاست‌های فقرآفرین و نابرابری‌ساز دولتی هستند. نقد و ارزیابی سیاست‌های دولت‌ها در حوزه‌های متنوعی نظیر آموزش، بهداشت و سلامت، مسکن، آب و محیط‌زیست، سوء‌تغذیه و نظیر آن، که به جای کاهش فقر در درازمدت مولد محرومیت و توسعه‌نیافتگی هستند، کمتر مورد توجه حوزه مدنی است. این مسئله البته معلول نوع برخورد دستگاه‌های اجرایی و حکومتی و مقاومت آن‌ها در قبال مطالبه‌گری حوزه مدنی نیز هست. اما چنان‌که در ادبیات رایج حمایت‌طلبی مشهود است، اقدامات در این زمینه مستلزم طراحی پیام‌های مناسب برای مخاطبان مناسب و تداوم و پیگیری در جهت تاثیرگذاری

بر سیاست‌ها، قوانین و مقرره‌های حکومت است، و این مهارت‌ها به ممارست و تبدیل شدن به دستور کار در سازمان‌های غیردولتی نیاز دارد که طبعاً دشواری‌ها و پیچیدگی‌های خود را دارد، و شاید به سبب همین چالش‌ها و پیچیدگی‌هاست که سازمان‌های غیردولتی ترجیح می‌دهند به جای مواجه شدن با نهادهای سیاستگذاری و تأثیرگذاری بر آن‌ها به اقدامات و مداخلات مستقیم حمایتی و مساعدتی روی آورند. در حالی که گاه تأثیر مخرب یک سیاستگذاری نابجا در نهادهای حکومتی - در قالب قوانین بودجه سنواتی، برنامه‌های توسعه‌ای و مانند اینها در حیطه‌هایی نظیر آموزش، بهداشت و سلامت - می‌تواند تمامی دستاوردها و حمایت‌ها و مساعدت‌های سازمان‌های غیردولتی برای کاهش فقر و نابرابری را بر باد دهد و شکاف میان وضعیت توسعه‌یافتگی و وضع موجود را عمیق‌تر سازد. این خلاء در رویکرد سازمان‌های غیردولتی به طور جدی وجود دارد و به عنوان جهت‌گیری ضروری مکمل در کنار مداخلات مستقیم حمایتی باید در دستور کار این سازمان‌ها باشد.

حوزه عملکردی

چندگانگی و موازی‌کاری نهادهای دست‌اندرکار

مجموعه دستگاه‌ها و نهادهای وابسته به حکومت که در روند محرومیت‌زدایی در استان سیستان و بلوچستان دخیل هستند، و در فصول مختلف این پژوهش اقدامات آن‌ها مورد بررسی قرار گرفت، در دو گروه اصلی قابل دسته‌بندی هستند:

- دستگاه‌های اجرایی دولتی شامل وزارتخانه‌های و سازمان‌های مرتبط
- مؤسسات و نهادهای عمومی غیردولتی (نظیر کمیته امداد امام خمینی) که ضمن وابستگی به حکومت، بخشی از ساختار بوروکراتیک دولت نیستند، و لذا از مرجع واحد و متمرکز نظیر هیئت دولت هدایت نمی‌شوند.

در مورد دستگاه‌های گروه اول، که انتظار می‌رود به سبب آنکه بخشی از بدنه مدیریتی دولت هستند، هماهنگی و یکپارچگی لازم در روند فعالیت‌های آن‌ها وجود داشته باشد، به سبب رقابت‌های بین‌سازمانی، اقتدارهای موازی و اصرار بر حفظ حیطه اختیارات و نفوذ دستگاه‌ها، این هماهنگی بین آنها وجود ندارد، و اغلب با مسئله جزیره‌ای بودن برنامه‌ها و اقدامات مواجه می‌شویم. تبادل داده‌ها در جهت هوشمند کردن فعالیت‌های حمایتی و محرومیت‌زدایی میان دستگاه‌ها به ندرت اتفاق می‌افتد. به علاوه سیاست‌های گاه متعارض و با جهت‌گیری متفاوت، منجر به خنثی شدن برخی برنامه‌ها می‌شود.

این وضعیت زمانی تشدید می‌شود که گروه دوم (یعنی مؤسسات و نهادهای عمومی غیردولتی) را نیز به ساختار سازمانی نهادهای دخیل در محرومیت‌زدایی و توسعه استان بیفزاییم. این نهادها از آنجا که خود را متکی به دولت نمی‌دانند و در سطحی بالاتر از دولت تحلیل می‌کنند، در مقابل تبادل داده، همکاری و هم‌افزایی با دستگاه‌های اجرایی، مقاومت به مراتب بیشتری دارند و حتی - برحسب شواهد موجود - میان خود این نهادها و بنیادها نیز تبادل و همکاری نزدیک وجود ندارد.

نبود ارتباطات و تعاملات، نبود تبادل برنامه‌ای و اطلاعاتی و عدم یکپارچگی در اجرای برنامه‌ها سبب می‌شود هم‌افزایی منابع و امکانات و ایده‌ها میان دستگاه‌ها و بنیادهای متعدد و موازی مذکور در روند محرومیت‌زدایی از استان صورت نگیرد و سیاست‌های آمایش سرزمینی قربانی این ناهماهنگی شود. به عنوان مثال، برای توجیه مدرسه‌سازی در مناطق و

روستاهای مختلف، باید چارچوب آمایشی یکپارچه‌ای تدوین شود و مبنای عمل دستگاه‌های اجرایی و بنیادها و نهادهای متعدد باشد، به گونه‌ای که در یک محدوده شاهد تراکم و انباشت اقدامات توسعه‌ای و در مقابل، ضعف و کم‌شماری این اقدامات در منطقه دیگر نباشیم.

به علاوه، اقدامات سخت‌افزاری در ساخت و تأسیس مدارس باید نسبت به جلب مشارکت اجتماع محلی و تبدیل کردن مدرسه به کانون هویت و همبستگی محلی نیز حساس باشد؛ در غیر این صورت صرفاً اقدام عمرانی ناقصی در منطقه هدف صورت گرفته است. اقدام صورت‌گرفته توسط بنیاد هاسب برای ایجاد چارچوب مزیت‌شناسی در راستای ساخت و تجهیز مدارس با همکاری وزارت آموزش و پرورش می‌توانست گام اولیه‌ای در این راستا باشد؛ چنان‌که نمونه مدرسه جدگال تأسیس شده توسط پویش «ایران من» می‌تواند الگویی از تبدیل مدرسه به کانون هویت محلی و توجه به ابعاد انسانی-اجتماعی اقدامات سخت‌افزاری نظیر ساخت مدرسه باشد. این تجارب و اقدامات به ندرت مورد توجه جدی دستگاه‌های اجرایی و نهادهای وابسته به حکومت قرار می‌گیرند. در نتیجه با مجموعه‌ای از اقدامات موازی مواجهیم که نمی‌توان منکر ضرورت آن‌ها را شد، اما فقدان هم‌افزایی و تبادل مستمر برنامه میان نهادهای سبب می‌شود تا راندمان و اثربخشی این فعالیت‌ها کاهش یابد.

در دهه اخیر به تدریج رویکرد تمرکززدایی در کشور با اعطای اختیارات به استان‌ها - و استانداری‌ها - به عنوان یک اصل در سیاست‌گذاری کشوری مورد توجه قرار گرفته و در بسیاری از استان‌ها نیز کوشیده شده تا استانداری‌ها نقش محوری و هماهنگ‌کننده در اقدامات دستگاه‌ها در حیطة اجتماعی داشته باشند. مسئله‌ای که اینجا مطرح است این است که استانداری‌ها بخشی از تشکیلات وزارت کشور با وظایف، ماموریت‌ها، توان کارشناسی و رویکردهای سیاسی-امنیتی معین هستند و محوریت یافتن این سازمان دولتی در توسعه بخشی به استان‌ها منطقی نمی‌تواند به نتیجه مورد انتظار برای رفع موازی‌کاری و ناهماهنگی بین‌دستگاهی منجر شود. به علاوه اینکه استانداری‌ها فاقد اقتدار اجرایی لازم برای جلب مشارکت مؤسسات و نهادهای عمومی و مردمی هستند.

نبود همکاری نظام‌مند میان بخش‌های حکومتی و مدنی نیز مزید بر علت است. به عنوان یک قاعده معمول در نظام سیاست‌گذاری ایران، نهادهای مدنی و سازمان‌های مردم‌نهاد نقش مؤثری در این نظام ندارند. این نبود همکاری خود معلول چند علت است، و شاید مهم‌ترین آنها وجود سوءظن در نظام حاکمیتی به حوزه مدنی و در مقابل بی‌اعتمادی حوزه مدنی به نظام حاکمیتی باشد. این مشکل خود سبب کاهش سرمایه اجتماعی و در نتیجه موجب کاهش نقش و مشارکت حوزه مدنی در سیاست‌گذاری‌های دولتی می‌شود.

این معضل در سطح میدانی و عملی نیز خود را در قالب فعالیت‌های مستقل و موازی بخش غیردولتی و بخش دولتی-حکومتی بازتاب می‌دهد، به گونه‌ای که به ندرت شاهد تعاملات نظام‌مند و مستمر میان این دو بخش هستیم. البته دیدیم که سازمان‌های غیردولتی حداقل بخشی از فعالیت‌های خود را در هماهنگی و ارتباط نسبی با دستگاه‌های اجرایی پی می‌گیرند، اما این موارد در قالب همکاری‌های نهادینه، مستمر و منضبط نیست.

پیامد این فقدان ارتباط، علاوه بر موازی‌کاری و ناهماهنگی بین نهادی، پدیدآمدن ضعف در رویکرد اجتماع‌محور برای اجرای برنامه‌های توسعه‌ای است. رویکرد اجتماع‌محور و دارای-مبنا بر فعال کردن ظرفیت‌ها و توانمندی‌های اجتماع محلی در اجرای برنامه‌های توسعه‌ای و فقرزدایی تمرکز و تأکید دارد. و در سوی مقابل آن، رویکردهای توسعه‌ای بالا به پایین و نیاز-مبنا قرار می‌گیرد، که بر اعطای مساعدت‌های اجتماعی غیرمشروط از طرف نهادهای دولتی به ساکنان

اجتماع محلی متکی است. رویکرد دارایی-مبنا در تجربه تأسیس خانه‌های هدی توسط بنیاد توسعه کارآفرینی زنان در فصل دوم این پژوهش بمعرفی و بررسی شد. سازمان‌های غیردولتی - به سبب داشتن ارتباط و پیوند میدانی نزدیک‌تر با اجتماع محلی و داشتن دانش تجربی و نظری روزآمد - قابلیت‌های قابل توجهی در تقویت این رویکرد دارند. عدم تعامل نهادینه و روال‌مند میان بخش دولتی-حکومتی با حوزه مدنی سبب تضعیف این رویکرد در اجرای برنامه‌های توسعه‌ای و فقرزدایی می‌شود.

در آخر اینکه، عدم این ارتباط نهادینه به ضعف در پاسخگویی سیستم دولتی-حکومتی منجر می‌شود و نظارت و ارزیابی مدنی بر اجرای برنامه‌های دستگاه‌های اجرایی را ناممکن یا دشوار می‌سازد، و در نتیجه موجب اتلاف منابع و اعتبارات تخصیص‌یافته برای محرومیت‌زدایی می‌گردد.

ضعف در مدیریت دانش و مستندسازی تجارب

از مهم‌ترین خلل‌ها و مسائل در بازیابی و بازخوانی تجارب عملی دستگاه‌های مختلف اجرایی، نهادها و سازمان‌های حکومتی و مؤسسات و سازمان‌های غیردولتی برای محرومیت‌زدایی در کشور - و به طور مشخص در استان سیستان و بلوچستان - ضعف در مدیریت دانش و مستندسازی برنامه‌ها، تجارب و عملکرد است. این نقص در دستگاه‌های اجرایی نیز وجود دارد، منتها به درجات کمتر، زیرا آنها جهت ارائه گزارش عملکرد تا حدی ملزم به مدون کردن و منتشر کردن داده‌ها و فعالیت‌های خود هستند. اما در این مشکل در مؤسسات و نهادهای عمومی غیردولتی (نظیر کمیته امداد) و همچنین سازمان‌های مردمی (خیریه و مردم‌نهاد) به شکل جدی وجود دارد.

اغلب، به جز سالنامه‌های آماری (که حاوی انبوهی از اعداد و ارقام بدون پیوست‌ها و توضیحات کافی در مورد چستی و چگونگی اجرای برنامه‌هاست)، داده‌های مستندی از اجرای برنامه‌ها در دسترس نیست. برخی مؤسسات و نهادهای حکومتی همین سالنامه آماری را نیز منتشر نمی‌کنند و در دسترس عموم از جمله سایر ذینفعان قرار نمی‌دهند، و گزارش اقدامات آن‌ها را تنها از طریق اخبار و گزارش‌های پراکنده‌ای که در وبسایت‌های رسمی یا خبرگزاری‌ها منتشر می‌شود باید گردآوری و فهم کرد.

شمار زیادی از سازمان‌های غیردولتی برای اطلاع‌رسانی درمورد اقدامات خود به راه‌اندازی صفحات در شبکه‌های اجتماعی نظیر تلگرام و اینستاگرام بسنده کرده و فاقد وبسایت رسمی هستند. محدود سازمان‌هایی هستند که برای تقویت اعتماد و ارتباط متقابل با خیرین همکار و حامیان مالی اقدام به تدوین مستند برنامه‌ها و اقدامات خود می‌کنند و گزارش حسابرسی از فعالیت‌های سالانه خود به صورت رسمی منتشر می‌کنند. اما این گزارش‌های حسابرسی نیز غالباً حاوی اطلاعات مالی جزئی است و تصویر روشنی از برنامه‌ها و فعالیت‌های این مؤسسات مردم‌نهاد به ذینفعان و پژوهشگران ارائه نمی‌دهد.

امروزه مدیریت دانش به‌عنوان مجموعه‌ای از راهبردها و ابزارها برای گردآوری، طبقه‌بندی، حفظ و به اشتراک گذاشتن دانش تولیدشده در سازمان‌ها و رویکردی پذیرفته‌شده در مدیریت سازمان‌ها محسوب می‌شود. در بررسی‌ای که از دستگاه‌های دولتی و سازمان‌های غیردولتی داشتیم، توجه راهبردی به مدیریت دانش و تصریح بر آن دیده نشد و به نظر هم نمی‌رسد که ضرورت آن در این نهادها دیده شده باشد.

در مجموع، ضعف در مدیریت دانش و مستندسازی تجارب خلل مهمی در تبادل اطلاعات، هم‌افزایی و پرهیز از موازی‌کاری و همپوشانی ایجاد می‌کند، و امکان ارزیابی سیاست‌ها را نیز منتفی می‌سازد.

فقدان نظام ارزیابی سیاست‌ها

امروزه لزوم پایش و ارزیابی سیاست‌ها به عنوان رکن ضروری سیاستگذاری و اجرا مورد تصریح و تأکید بسیاری از کشورهای توسعه‌یافته است. در برخی کشورها، لزوم ارزیابی سیاست‌ها در قانون اساسی یا قوانین موضوعه مجزا پیش‌بینی شده و نهادهای معینی نیز برای اجرای این اقدام مهم در نظر گرفته شده‌اند. ارزیابی سیاست‌ها به منزله بررسی اثربخشی و کارایی سیاست‌های مصوب و اجراشده در یک کشور است. اثربخشی به تأثیر مطلوب سیاست در عمل اشاره دارد و کارایی به تحقق اهداف پیش‌بینی‌شده در سیاست هنگام اجرا ناظر است.

در ایران مسئله ارزیابی سیاست‌ها مسئله‌ای مغفول و غالباً ناشناخته است. هر ساله برنامه‌ها و طرح‌های متعددی توسط دستگاه‌های اجرایی دنبال می‌شود بدون اینکه اثربخشی و کارایی این سیاست‌ها مورد سنجش و پایش قرار گیرد و مبنایی برای اصلاح و بهبود آن سیاست‌ها باشد. به عنوان مثال، مشخص نیست برنامه‌هایی که با اعطای تسهیلات حمایتی می‌کوشند وضعیت اشتغال را بهبود بخشند تا چه میزان در تحقق اشتغال پایدار گیرندگان تسهیلات مؤثر بوده‌اند. همچنین، ارزیابی و پایش مدونی از سیاست‌های ناظر بر حوزه آموزش، بهداشت و سلامت و نظایر آن صورت نمی‌گیرد. آنچه تحت عنوان بازرسی و مدیریت عملکرد در سیستم بوروکراتیک ایران جریان دارد و طی آن هر ساله دستگاه‌های اجرایی - در جشنواره شهید رجایی - به لحاظ عملکرد مورد ارزیابی و دسته‌بندی قرار می‌گیرند، با ارزیابی سیاست به مفهومی که ذکر شد کاملاً متفاوت است. ارزیابی عملکرد رایج در دستگاه‌ها بر اساس شاخص‌های کمی و غالباً صوری انجام می‌شود و قریب به اتفاق دستگاه‌های اجرایی درصد توفیق خود در اجرای اهداف و شاخص‌های کمی را ۱۰۰ و گاه بعضاً فراتر از آن اعلام می‌کنند. ارزیابی سیاست، در مقابل، مراحل طراحی، فرایند اجرا و اثربخشی سیاست‌ها و نتایج عملی آنها را نه لزوماً با شاخص‌های کمی بلکه با شاخص‌های کیفی ارزیابی و پایش می‌کند.

این گونه ارزیابی سبب می‌شود برآورد روشنی از وضعیت اجرای سیاست‌ها و اثربخشی آن‌ها در اختیار نباشد و طبعاً نتوان از بازخوردهای ناشی از این ارزیابی برای بازآفرینی سیاست‌ها بهره جست. در صورتی که نظام ارزیابی سیاست‌ها در کشور شکل گیرد و تکوین یابد، لزوم مشارکت سازمان‌های غیردولتی در امر ارزیابی نیز به عنوان یک ضرورت بلافصل مطرح می‌شود. قطعاً لازمه انجام صحیح و مؤثر ارزیابی وجود یک نهاد مستقل ارزیابی است، و انتظار نمی‌رود که ارزیابی صورت‌گرفته توسط خود دستگاه مجری، به پایش و نقادی بی‌طرفانه سیاست‌ها منجر شود. لذا در این حوزه نیز می‌توان یکی از حیطه‌های همکاری بالقوه میان بخش دولتی و غیردولتی را مدنظر قرار داد.

۳. برخی راهکارهای عملی

دستاوردهایی که در بخش‌های ابتدایی فصل مورد اشاره قرار گرفت نیاز به پایداری، حفاظت و استمرار دارند. روند بطئی و تدریجی به رسمیت شناختن حضور و مداخله سازمان‌های غیردولتی و مردمی توسط سازمان‌های دولتی و بنیادها و نهادهای وابسته به حکومت نیازمند تمهیداتی آگاهانه برای تداوم و توسعه است؛ در غیر این صورت خصلتی شکننده و

بازگشت‌پذیر پیدا می‌کند و به قهر میان حوزه مدنی و حکومت منجر می‌شود، که خود به عدم انسجام و فقدان یکپارچگی در اقدامات توسعه‌ای در استان منتج خواهد شد. به علاوه، رویکرد دارایی‌مبنا و دخالت دادن اجتماع محلی در طراحی و اجرای برنامه‌های توسعه‌ای دستاوردهایی راهبردی و در مراحل ابتدایی و نیازمند توسعه و پایدارسازی هستند.

از طرف دیگر، برای بهبود اقدامات محرومیت‌زدایی در سیستان و بلوچستان، متناسب با نارسایی‌ها و ناکامی‌های برشمرده‌شده در بخش‌های قبلی این فصل، برخی پیشنهادهای عملی قابل طرح چنین‌اند:

- به لحاظ رویکردی، گفتمان توسعه پایدار و توجه به ملاحظات اجتماعی، انسانی و زیست‌محیطی توسعه در نظام برنامه‌ریزی و بوروکراتیک کشور نیاز به ترویج و تثبیت بیشتر دارد. دانشگاه‌ها و مراکز آموزش عالی می‌توانند به عنوان یک رشته تخصصی جدید دانشگاهی، و یا حداقل در قالب طرح‌های پژوهشی و رساله‌های دانشگاهی، با نقد طرح‌ها و برنامه‌ها و رویکردهای توسعه‌ای دولت و دستگاه‌های اجرایی تابعه آن، به تحکیم این گفتمان و ملزومات عملی آن یاری رسانند.

- مطالعات و مهارت‌های حمایت‌طلبی - مطالبه‌گری، و تلاش برای تأثیرگذاری بر قوانین و سیاست‌ها به جای تمرکز محض بر اقدامات حمایتی - مساعدتی، باید به طور جدی مورد توجه سازمان‌های غیردولتی قرار گیرد. بخش مدنی، برای اثرگذاری بر سیاست‌ها، با بازآرایی رویکردهای مداخله‌ای در راستای حمایت‌طلبی و مطالبه‌گری، می‌تواند تأثیر به مراتب بیشتری در جهت جلوگیری از طراحی و اجرایی شدن سیاست‌های مولد فقر و نابرابری داشته باشد (تا اینکه بر مداخلات میدانی برای ترمیم اثرات ساختارهای فقرآفرین تمرکز کند).

به لحاظ عملکردی نیز می‌توان برخی راهکارهای عملی را پیش رو نهاد:

- مستندسازی تجارب توسط سازمان‌های غیردولتی و وضع الزاماتی بر نهادها و بنیادهای حکومتی برای مستندسازی اقدامات و برنامه‌ها، گام اول و ضروری برای ایجاد نقشه همکاری‌های توسعه‌ای در استان است. بدون انتشار شفاف مستندات قابل اتکا توسط دستگاه‌ها و نهادهای دست‌اندرکار پروژه‌های توسعه‌ای، نمی‌توان سنگ‌بنای اقدامات بعدی - نظیر یکپارچه‌سازی و رفع همپوشانی و استقرار نظام ارزیابی سیاست‌ها - را نهاد.

- استقرار و توسعه نظام ارزیابی سیاست‌ها یک ضرورت غیرقابل انکار دیگر برای بهبود اثربخشی و کارایی مداخلات توسعه‌ای در کشور و به ویژه در استان‌های کم‌برخوردار نظیر استان سیستان و بلوچستان است. تنها در پرتو چنین نظام مدونی برای ارزیابی سیاست است که می‌توان برآوردی واقع‌بینانه از سیاست‌ها و برنامه‌های در دست اجرا داشت. دستگاه‌های اجرایی - با توجه به کندی و لختی حاکم بر بوروکراسی - نمی‌توانند در این زمینه پیشگام باشند، اما مؤسسات غیردولتی و مردمی / مدنی می‌توانند مبدع و مبتکر استقرار نظام ارزیابی باشند و به تدریج با مطالبه‌گری از دولت و حکومت، برنامه‌های این اجزای نظام اجتماعی را ذیل نظام ارزیابی جهت دهند.

- تبادل برنامه‌ها و داده‌ها گام اولیه برای رفع موازی‌کاری، همپوشانی و هم‌افزایی میان اقدامات دستگاه‌های اجرایی و بنیادها و نهادهای حکومتی از یک سو و بخش غیردولتی از سوی دیگر است. پیش از هرگونه اقدام برای اعمال اقتدار بالا به پایین در جهت رفع همپوشانی‌ها، به نظر می‌رسد مجاب‌سازی این مجموعه سازمان‌ها و نهادهای فعال برای تبادل داده و برنامه سنگ‌بنای همکاری‌های بعدی است.

- ایجاد یک اتحادیه فعال، با یک پایگاه داده متمرکز، از مداخلات تمام نهادها برای رفع فقر و محرومیت در استان. در این پایگاه، جزئیات اقدامات توسعه‌ای، منطقه‌ای و جمعیتی تحت پوشش و نتایج مداخله به صورت مستمر تجمیع و به‌روزرسانی می‌شود. در این صورت، هر سازمان و نهاد غیردولتی، برای هر اقدام خود - برای نمونه احداث مدرسه، مرکز بهداشت و درمان، پروژه اشتغال‌آفرینی و نظیر آن - با استعلام از این پایگاه، اقدامات توسعه‌ای را هدفمند صورت می‌دهد و ملاحظات آمایش سرزمینی را رعایت می‌کند. چنین پایگاهی تحت عنوان «پایگاه بهره‌مندی ایرانیان» در قانون بودجه سال ۱۴۰۱ پیش‌بینی شده بود، که البته هنوز گزارشی از اجرایی شدن آن منتشر نشده است.

۴. سخن پایانی و پیشنهاد راهبردی

با توجه به رعایت و اجرای همه پیشنهادهای اصلاحی فوق، آیا می‌توان به این سؤال مهم - که در آغاز مطرح شد - پاسخی امیدوارکننده و اطمینان‌بخش داد؟

«چرا انبوه تلاش‌ها و اقدامات چندجانبه انجام گرفته در طی سال‌های متمادی منجر به خروج استان سیستان و بلوچستان از مدار توسعه‌نیافتگی نشده است؟»

واقعیت این است که روستاها و شهرهای استان سیستان و بلوچستان، همانند بسیاری از استان‌های دیگر، بیش از ۶۰ سال است که نیازمند تحولات بنیادی هستند. لذا، برای پاسخگویی به سؤال طرح شده، ابتدا باید به سؤالی دیگر - که در مورد رویکرد نظری و راهبردی در فصل اول این پژوهش مطرح شد - پاسخ داد:

توسعه یا توسعه پایدار؟

در بررسی وضعیت این استان، صاحب‌نظران متخصص و عدالت‌جو نشان داده‌اند که این عقب‌ماندگی، با ابعاد وسیع و عمیق آن، پیش از آنکه معلول محدودیت‌های شرایط طبیعی و اقلیمی باشد، در انتخاب راه رشد، شیوه مدیریت و به‌خصوص نابسامانی برنامه‌ریزی‌های ناشی از نگرش‌های توسعه بخشی و ادواری، با هدف‌های آنی تنگ‌نظرانه و با محدودیت‌های زمانی، ریشه دارد.

با یک نگاه کلی به تمام برنامه‌های ۶۰ سال گذشته، می‌توان گفت، توسعه و عمران با توسعه کالبدی یا فیزیکی یکسان نداشته شده و چشم‌انداز جامع و بلندمدتی در حل مسائل و مشکلات اساسی اقتصادی و اجتماعی نداشته است. برنامه‌های توسعه‌ای و عمرانی در بهترین حالت فقط بر توسعه فضا-کالبدی یعنی تبدیل روستاها به شهر، شهری کردن مناسبات روستایی، توسعه گذرگاه‌ها، توسعه مراکز اداری و خدماتی، با هدف گسترش بازارهای تجاری و بازارهای مصرف انواع کالاهای شهری - و از جمله کالاهای خانگی، خودرو و نظایر آنها - متمرکز بوده است.

از ویژگی‌های مشترک این برنامه‌ها، علاوه بر نگاه اقتصادی مبتنی بر خصوصی‌سازی و تقویت بخش خصوصی، از نداشتن الگوهای مشارکتی و عدم شرکت فعال جامعه محلی و روستایی در قالب یک بسیج اجتماعی (مانند دوران پس از پیروزی انقلاب ۵۷) می‌توان نام برد.

همچنین، با عدم نظارت مؤثر و به‌خصوص ارزیابی آثار و نتایج برنامه‌های پیشین (از نظر آسیب‌شناسی) به هنگام طرح برنامه جدید و بی‌اعتنایی به عوارض و آسیب‌های نمایان شده، بر تداوم هدف‌های پیشین تأکید شده است، زیرا باید

منویات و خواسته‌های گروهی و طبقاتی برنامه‌ریزان و مبتکران آنها، صرف نظر از تمام عوارض انسانی و اجتماعی آن، محقق گردد.

لذا، به صورت تاریخی و ریشه‌دار، یک بیش و رویکرد همه‌جانبه‌نگر در برنامه‌های راهبردی توسعه و سیاستگذاری‌های کلان مورد توجه قرار نگرفته است. به همین دلیل، از دیر باز، اقتصاد سیاسی کشور ما دست به گریبان معضلات و مشکلات عظیمی است که در تمام سطوح و لایه‌های مراحل تولید، توزیع و مصرف ریشه‌های عمیق دارند. این در حالی است که کشور ما از قابلیت‌ها، ظرفیت‌ها و استعدادهای آشکار و نهان و استفاده نشده‌ای برخوردار است.

در برنامه‌های ادواری، بدون نقد و آسیب‌شناسی برنامه‌های پیشین، چه قبل و چه بعد از انقلاب ۵۷، کم و بیش همان برنامه‌ها بازتولید شد و پیامدهای آن نیز تداوم یافت. در اکثر موارد هیچ نهادی پاسخگوی کاستی‌ها و حتی پاسخگوی اجرا نشدن برنامه‌های تصویب‌شده نبوده و نیست؛ و ناکامی در برنامه‌های اجراشده یا ناکامی در هدف‌های اعلام‌شده، هیچ مسئولیتی نه برای تصویب‌کنندگان و نه برای مجریان آنها نداشته و ندارد.

در تمام این دوران، آنچه در تمامی پروژه‌های توسعه مدنظر قرار می‌گرفت، رویکرد اقتصادی به منظور رشد کمی تولید، ایجاد درآمد و بازده اقتصادی بوده است. نتایج این ناکامی‌ها - با سیاست‌های نابسامان «توسعه و عمران روستایی» - تداوم و تشدید فقر و بیکاری و مهاجرت‌های روستایی و در نتیجه تخریب روستاها بوده است.

به همین دلیل، برخی از سیاستگذاران، برنامه‌ریزان و نظریه‌پردازان توسعه کشور پذیرفتند که این روند در نهایت باعث تخریب محیط زیست، ایجاد نابرابری‌های اجتماعی و کاهش سریع منابع حیاتی پایه (تجدیدپذیر و تجدیدنپذیر) و در نتیجه موجب زیان‌های فراوان اقتصادی نسل در نسل می‌گردد.

اما، در تدوین این برنامه‌ها، در مقام چاره‌جویی نیز، مسئولان دچار همان غفلت و اشتباهات گذشته شده‌اند و تداوم همان بینش همانا ماندن در مدار توسعه‌نیافتگی و همان مسیری است که باید اصلاح شود. باید توجه داشت که در جست‌وجوی جهت‌گیری‌های مورد نظر اگر در نگاه و رویکرد تغییری ایجاد نشود و با همان نرم‌افزارهای فکری، همان بینش و همان نقشه راه ادامه دهیم، علی‌رغم تمام تلاش‌های صادقانه، ناگزیر به همان بیراهه رفت.

مجموعه این معضلات می‌تواند پاسخی به سؤال اساسی و کلیدی مطرح‌شده در بالا باشد.

یادآوری می‌شود، در ابتدای فصل اول و هنگام طرح مسائل نظری، تلاش شد به این سؤال پاسخ داده شود که چرا، در چند دهه اخیر، گفتمان توسعه به تداعی توسعه ناموزون، محدود و حتی مخرب منابع انسانی و اقلیمی تبدیل شده؟ و چرا توسعه پایدار یک اهمیت جهانی پیدا کرده است؟

محور اصلی در این دیدگاه راهبردی نگرستن به افق‌های دوردست و داشتن برنامه‌های بلندمدت است (و نه فقط دیدگاه‌های محدود و برنامه‌های پنج‌ساله)، تأکید بر حفظ محیط زیست و ارتقای سطح رفاه بین نسل‌های متمادی است (و در عین حال، چشم‌پوشی نکردن از اهداف کنونی و کوتاه‌مدت مانند بازدهی، تلاش‌های فوری برای حل مسائل فقر و اشتغال و سلامت).

در واقع، توسعه موزون و پایدار، با توجه به گسترش نظری و روش‌شناسی در این عرصه، به یک الگوی کلان بین‌رشته‌ای تبدیل شده و بر سازوکار درونی، بومی و مردم‌محور تأکید می‌کند، چراکه توسعه واقعی باید پویا و از درون جامعه روستایی

و شهری شکل گیرد و بر منابع و نهادهای در دسترس تکیه کند. بنابراین، توسعه‌ای که برمبنای الگوهای اقتباسی از بالا به پایین است، جای خود را به سازوکارهای درونی و بومی می‌دهد.

توسعه پایدار، به مثابه یک نسخه جهانی ارزشمند، برای تمام کشورها بدون در نظر گرفتن میزان سطح رشد اقتصادی-اجتماعی و شرایط سیاسی-فرهنگی و جغرافیایی آنها مطرح است. یادآوری می‌شود که توسعه پایدار با توجه به جنبه‌های راهبردی، چندوجهی و همه‌جانبه‌اش، نیازمند یک برنامه‌ریزی دقیق و علمی و بلندمدت و متکی بر شناخت تمام اجزاء تشکیل‌دهنده خود است تا بتواند همه‌جانبه عمل کند.

با چنین نگرشی، توجه به اهمیت برنامه‌ریزی‌های شهری و روستایی (که در ارتباطی تنگاتنگ قرار دارند) در برنامه‌های کوتاه‌مدت و کلان کشور دوچندان می‌شود. اما، چرخه برنامه‌ریزی‌های شهر و روستا به مطالعه و شناخت دقیق علمی و همه‌جانبه محیط و فضای جغرافیایی و زیربنایی نیازمند است. لذا، شناخت شرایط شهر و روستا، با شناخت محیط طبیعی آن (خاک، آب و هوا) شروع می‌شود و به شناخت شرایط اقتصادی (نیروهای مولد، مناسبات بین آنها و...) و در نهایت به کالبد آن، یعنی شرایط انسانی (جمعیت، سطح آموزش، اشتغال و توانمندی...) و به‌ناچار به شرایط توسعه صنعتی و شهری آن پیوند می‌خورد.

طبق مطالعات انجام شده در این زمینه، اگر توسعه پایدار را مستلزم پیوند میان سه رکن اجتماع، اقتصاد و محیط زیست قلمداد کنیم، در این صورت تحقق آن مستلزم همان «تردبان دسترسی» است که به آمایش سرزمین موسوم شده است.

مطالعات آمایش سرزمین، علاوه بر توضیح و ترسیم فضاهای زیستی و منطقه‌ای، به تشخیص و تعیین مشکلات زندگی انسانی و مسائل مدیریت زیست‌محیطی و برنامه‌ریزی و ارائه راهکار در این راستا نیز می‌پردازند. لذا هرگونه مطالعه آمایشی به ارائه سندی می‌انجامد که در آن نظم نوینی از سازمان‌دهی منابع طبیعی و فعالیت‌های انسانی بر پهنه سرزمین را آشکار می‌کند. به همین سبب، برنامه‌ریزی آمایش سرزمین در کانون برنامه‌های توسعه کشورهای پیشرو دنیا قرار گرفته است.

عدم توجه به مدیریت جامع و یکپارچه آمایش سرزمین، و متمرکز ماندن بر برنامه‌های بخشی، توسعه پایدار را با چالش مواجه می‌کند. امروزه، از زمین و منابع طبیعی به اندازه توان و پتانسیل‌اش استفاده نمی‌شود. به بیان ساده‌تر اینکه، در جایی کشاورزی صورت می‌گیرد که توانی برای تولید محصولات کشاورزی ندارد؛ در زمینی خانه‌سازی می‌شود که اصلاً مناسب ساخت خانه نیست (مثلاً ساخت خانه یا هتل بر زمین ماسه‌ای)؛ در دامنه کوهی چراگاه انجام می‌گیرد که توان گیاهی برای این کار را وجود ندارد؛ و در زمینی تفریحگاه ساخته می‌شود که برای گردشگری مناسب نیست.

این استفاده‌های نامناسب و غیرمنطقی از سرزمین باعث کاهش و تخریب بیش از حد منابع طبیعی شده و خواهد شد. نیازهای اساسی ما از جمله غذا، آب، سوخت، پوشاک و سرپناه از همین زمین بر آورده می‌شود و هر قدر که جمعیت بیش‌تر شود و نیازها افزایش یابد، به همان اندازه منابع کمیاب خواهد شد. ما انسان‌ها برای آنکه بخواهیم بهره‌برداری اقتصادی با صرفه و مستمر از زمین داشته باشیم و جلوی فقر و هدر رفتن منابع طبیعی و ضایع شدن محیط زیست را بگیریم، باید همراه با طبیعت حرکت کنیم و نه در مقابل آن. لذا، از زمین، هوا و آب باید به اندازه توان و پتانسیل بازتولیدی آن بهره‌برداری کنیم. بنابراین، این رهنمودها بدون مطالعه، شناخت و برنامه‌ریزی آمایش سرزمین امکان‌پذیر نخواهد بود.

لذا، توسعه پایدار تنها به جنبه‌های زیست محیطی به صورت اتفاقی تمرکز ندارد، و این دغدغه جهانی را تنها بخشی از یک سیاست کلان می‌داند.

اما، یک برداشت رایج و خطا از آمایش سرزمین این است که در آن برنامه‌ریزان به مردم یا بهره‌برداران می‌گویند که چه باید انجام دهند (الگوی برنامه‌ریزی دورانی و اقتباسی از بالا به پایین).

در مقابل، همان‌طور که پیشتر گفته شد، باید به درکی از آمایش سرزمین پرداخت که در آن، مردم یا اجتماع بهره‌برداران افرادی هستند که در ناحیه برنامه‌ریزی زندگی می‌کنند و زندگی آن‌ها به‌طور کامل و روزمره به برنامه‌های آمایش سرزمین بستگی دارد. بهره‌برداران سرزمین باید نقش فعالی در آمایش سرزمین داشته باشند و اطلاعات ویژه خود را درباره مشکلات، محدودیت‌ها و نیازهای سرزمینی برای بهبود به برنامه‌ریزان ارائه دهند.

به عبارت دیگر، مهم تغییر نگرش و رویه از «برنامه‌ریزی برای مردم» به بینش «برنامه‌ریزی با مردم» است.

بنابراین، جهت تأکید و به تکرار باید گفت: این دیدگاه، راهبردی درازمدت با چشم‌اندازی در افق‌های دور دست (نه فقط برنامه‌های پنج‌ساله) برای حفظ محیط زیست و ارتقای سطح رفاه بین نسل‌های متمادی است، در عین حال که از هدف‌های کنونی مانند رشد شاخص‌ها و بازدهی (نهادهای دولتی)، تلاش برای حل مسائل فوری فقر، اشتغال و سلامت (نهادهای غیردولتی) چشم‌پوشی نمی‌کند.